

CLASSICA & CHRISTIANA

Classica et Christiana
Revista Centrului de Studii Clasice și Creștine
Fondator: Nelu ZUGRAVU
5/2, 2010

Classica et Christiana
Periodico del Centro di Studi Classici e Cristiani
Fondatore: Nelu ZUGRAVU
5/2, 2010

ISSN: 1842 - 3043

Comitetul științific / Comitato scientifico

Ovidiu ALBERT (Würzburg)
Marija BUZOV (Zagreb)
Dan DANA (Rouen)
Mario GIRARDI (Bari)
Attila JAKAB (Budapest)
Domenico LASSANDRO (Bari)
Aldo LUISI, direttore del Dipartimento di Studi Classici
e Cristiani dell'Università degli Studi di Bari
Giorgio OTRANTO (Bari)
Evalda PACI (Scutari)
Marcin PAWLAK (Torun)
Vladimir P. PETROVIĆ (Beograd)
Luigi PIACENTE (Bari)
Mihai POPESCU (Paris)

Comitetul de redacție / Comitato di redazione

Mihaela PARASCHIV (Iași)
Claudia TĂRNĂUCEANU (Iași)
Nelu ZUGRAVU, direttore del Centro di Studi Classici e Cristiani
della Facoltà di Storia dell'Università „Alexandru I. Cuza” di Iași
(*director responsabil / direttore responsabile*)

Correspondența / Corrispondenza:

Prof. univ.dr. Nelu ZUGRAVU
Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice și Creștine
Bd. Carol I, nr 11, 700506 – Iași, România
Tel. ++40 232 201634 / ++ 40 742119015, Fax ++ 40 232 201156
e-mail: nelu@uaic.ro

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
CENTRUL DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE

Classica et Christiana

5/2

2010

Tehnoredactor: Nelu ZUGRAVU
Coperta: Manuela OBOROCEANU

ISSN: 1842 - 3043
Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”
700511 - Iași, str. Păcurari nr. 9, tel./fax ++ 40 0232 314947

SUMAR / INDICE

- Doina BENEĂ, Paul DINULESCU, Victor BUNOIU, Eine Bronzefibel aus dem Lager von Mehadia / 277
- Octavian BOUNEGRU, Armateurs et marchands de Nicomédie dans la Méditerranée à l'époque romaine / 287
- Marija BUZOV, The Topography and the Archaeological material of the Early Christian period in Continental Croatia / 299
- M^a. Pilar GONZÁLEZ-CONDE PUENTE, A propósito de la imagen dinástica de Trajano / 335
- Bogdan-Petru MALEON, / Some notes on the clerical exile in the Byzantine Empire. Since the end of antique world to the Macedonian ascension / 351
- Iulian MOGA, Le culte indigène de la Bellone micrasiatique / 369
- Sorin NEMETI, Society and Religion in Ilişua (Dacia) / 395
- Juan José PALAO VICENTE, Los veteranos legionarios en *Britannia* / 435
- Marcin PAWLAK, Boundary dispute between Sparta and Messene / 465
- Vladimir P. PETROVIĆ, Médiana – faubourg résidentiel de Naissus / 479
- Sanja PILIPOVIĆ, Free-standing medallions with portraits in Upper Moesia / 491
- RECENZII – RECENSIONI / 515

Viețile episcopilor Romei socotiți sfinți în Biserica Ortodoxă (Nelu ZUGRAVU) / 515; CLAUDIANO, Aponus (carm. min 26) (Maria Lisa RICCI) / 519; CLAUDIANO, De Raptu Proserpinae (Maria Lisa RICCI) / 520; The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book I (Sects 1–46) (Attila JAKAB) / 521; ALEXANDRU PAPADOPOUL-CALIMAH, Scrieri vechi pierdute atinătoare de Dacia (Dan DANA) / 523; BLOSSI AEM. DRACONTI Orestis Tragedia (Antonella BRUZZONE) / 529; ADOMNANO DI IONA, I Luoghi Santi (Anna Maria PIREDDA) / 532; NICOLA TREVET, Commento all'Oedipus di Seneca (Claudia TĂRNAUCEANU) / 536; ACHIM POPESCU, Les Réformes de Bocchoris (Octavian BOUNEGRU) / 538; LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU, Albești. Monografie arheologică (Dan APARASCHIVEI) / 542; ALDO LUISI, NICOLETTA F. BERRINO, Carmen et error nel bimillenario dell'esilio di Ovidio (Mihaela PARASCHIV) / 547; DEMETRIO MARIN, Publius Ovidius Naso. Misterul relegării la Tomis. Teze și ipoteze (Mihaela PARASCHIV) / 553; CHANTAL REYNIER, Saint Paul sur les routes du monde roman. Infrastructures, logistique, itinéraires (Attila JAKAB) / 556; LARRY W. HURTADO, Le Seigneur Jésus Christ. La dévotion envers Jésus aux premiers temps du christianisme (Attila JAKAB) / 558; NICOLAE GOSTAR, Marele monument funerar roman de la Adamclisi. Studiu epigrafic (Tincuța CLOȘCĂ) / 562; NICOLAE

GUDEA, THOMAS LOBÜSCHER, *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*; RADU ARDEVAN, LIVIO ZERBINI, *La Dacia romana (Nelu ZUGRAVU)* / 565; NICOLAE GUDEA, *Așezări rurale în Dacia romană (106 – 275 p. Chr.). Schiță pentru o istorie a agriculturii și satului daco-roman (Nelu ZUGRAVU)* / 566; DOINA BENEĂ, *Edificiul de cult de la Praetorium (Mehadia) (Nelu ZUGRAVU)* / 568; DOINA BENEĂ, MARIANA CRÎNGUȘ, SIMONA REGEP-VLASCICI, ATALIA ȘTEFĂNESCU, *Arta și tehnica emailului în Dacia romană (Nelu ZUGRAVU)* / 569; *Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană (Iulia DUMITRACHE)* / 570; DOINA BENEĂ, SIMONA REGEP-VLASCICI, MARIANA CRÎNGUȘ-BALACI, ATALIA ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU, CĂLIN TIMOC, *Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale (Iulia DUMITRACHE)* / 572; *Studii de istorie economică a Daciei romane (Iulia DUMITRACHE)* / 573; ALEXANDRU MADGEARU, *Istoria militară a Daciei post-romane: 275-376 (Nelu ZUGRAVU)* / 574; IOAN RĂMUREANU, *Persecuția împăratului Iulian Apostatul împotriva creștinismului (Nelu ZUGRAVU)* / 575; MARTA SORDI, *Sant'Ambrogio e la tradizione di Roma (Mihaela LEMNARU)* / 576; *Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa. Secoli XV-XVI (Luigi PIACENTE)* / 578; TERESA FERRO, *Misionarii catolici din Moldova (Constantin LUCA)* / 580; CLAUDIA TĂRNĂUCEANU, *Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir: Vita Constantini Cantemirii. Studiu lingvistic și literar (Mihaela PARASCHIV)* / 582; AMANDA BOWENS (Ed.), *Underwater Archaeology. The NAS Guide to Principles and Practice² (Ana-Maria BUȘILĂ)* / 586

Nelu ZUGRAVU, *Cronica activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine (2009-2010) – Cronaca dell'attività scientifica del Centro di Studi Classici e Cristiani (2009-2010)* / 589

Nelu ZUGRAVU, *Publicații intrate în Biblioteca Centrului de Studii Clasice și Creștine – Pubblicazioni entrate nella Biblioteca del Centro di Studi Classici e Cristiani* / 595

EINE BRONZEFIBEL AUS DEM LAGER VON MEHADIA

Doina BENEĂ, Paul DINULESCU, Victor BUNOIU
(Universitatea de Vest Timișoara)

Schisselwörter: *Hrušica-fibel, Friuli-Venzia-Giulia Gebiet, spätrömische Zeit*
Cuvinte cheie: *fibulă Hrušica, Friuli-Venezia-Giulia, epoca romană târzie*

Rezumat: În 2009, la poarta de nord a castrului de la Mehădia a apărut o fibulă de bronz aproape intactă. Piesa, executată din bronz prin turnare, era masivă, cu tija de fixare a capului realizată din fier mascată de un tub din bronz, acul fiind rupt. Aici, se constată o reparare făcută cu un ac din fier de la care se păstrează doar inelul de fixare. Fibula intră în categoria pieselor dotate cu balama. Fibula prezintă un arc curbat prelung terminat cu o placă trapezoidală fixată pe marginea exterioară a tubulaturii în care a fost introdusă tija de fier pentru fixarea acului fibulei. În secțiune, arcul are un profil rectangular. La fiecare dintre capete este fixat câte un buton. Port-agrafa este lată, terminată cu un buton fațetat poliedric, dar acum uzat. Decorul este realizat din motive geometrice incizate. Piesa aparține unui tip aparte de fibulă denumit Hrušica, descoperit mai ales în nordul Italiei, sudul Austriei și Slovenia de astăzi. Descoperirile sunt cunoscute atât în castre cât și în inventarul unor morminte. Datarea acestei categorii de fibule este atribuită epocii romane târzii, respectiv între sfârșitul secolului al III-lea și sfârșitul secolului al V-lea p. Chr.

Im August 2009 wurde am Schluss der Ausgrabungen im Lager von Mehădia in der ausgehobenen Erde eine fast unversehrte Bronzefibel gefunden. Sie ist im Gang des Nordtores vom römischen Lager im oberen Teil der aus gelbem Sand und Kieselsteinen bestehenden Füllschicht zum Vorschein gekommen, die aus der Überschwemmung des Bolvașnița-Baches stammt.

Das große Fundstück ist aus Bronze gegossen worden; die Sehnenkappe ist aus Eisen und die Nadel steckt in einem bronzenen Rohr. Am Zustand ist zu sehen, dass nur die Nadel fehlt. Die Fibel wird dem mit Scharnier versehenen Typ zugeordnet.

Die Fibel besteht aus einem länglich gebogenen Bügel, der in einem trapezförmigen Fuß endet, der am äußeren Rand des Rohres befestigt ist, in die die eiserne Sehnenkappe eingeführt wurde, die die Nadel hält. Der Bügel ist im Querschnitt rechteckig. An jedem Ende ist je ein Knopf befestigt. Der Nadelhalter ist breit und endet in einem polyedrisch facettierten Knopf, der

abgegriffen ist. Die Verzierung besteht aus geometrischen Motiven, wie folgt: Auf der trapezförmigen Stützplatte sind sechs konzentrische Kreise, wobei der innerste mit gut sichtbarem Glas gefüllt ist; der Bügel ist mit dichten, konkaven Ritzen innerhalb eines aus einer Linie bestehenden Rahmens verziert; am Rande des Nadelhalters ist in einer Kassette ein „X“ zu sehen und an der Außenseite des Nadelhalters sind zwei schräg eingeritzte Linien. Am Fibelkopf erscheint dasselbe Dekormotiv mit eingeritzten Holzzähnen.

Man kann eine „Reparatur“ feststellen, bei der eine eiserne Nadel an der Sehnenkappe angebracht wurde, um die Fibel damit an der Kleidung zu befestigen.

Auf den ersten Blick ähnelt diese Fibel der Variante **Aucissa**. Diese ist auf diesen Gebieten selten und nur ein einziges Exemplar davon wurde bei Singidunum gefunden, von D. Bojovic mit der erwähnten Variante identifiziert und Ende des 1.- Anfang des 2. Jh. datiert¹. Diese Fibel ähnelt auffallend unserem Fundstück; Unterschiede gibt es nur bezüglich der Verzierung, die bei unserem Exemplar aus konzentrischen Kreisen und einer kleineren trapezförmigen Stützplatte am Ende besteht.

Kovrig hat derartige Fundstücke bei Aquileia erwähnt und sie ebenfalls dem Typ Aucissa zugeordnet², also in frühromische Zeit datiert.

Die Fundumstände des Exemplars von Mehadia widersprechen dieser Annahme, weshalb wir voraussetzen, dass die Fibel aus den unteren Schichten des Lagers stammt und somit bis in die spätrömische Zeit hinein benutzt werden konnte.

Die geringen Ähnlichkeiten haben uns dazu veranlasst, ähnliche Elemente in anderen Provinzen im Westen des Römischen Reiches zu suchen.

Im 1981, Ulrike Giesler hat sich mit diese Art Fibeln beschäftigt. Sie hat gesammelt 60 Stücke verschtreut im Norden Italien, im Gebiet Friuli-Venezia-Giulia, in 30 Zentren. Die Fibel wurde Typ Gurina genannt³.

Neue Entdeckungen haben die Lage und der Namen dieser spätrömische Fibel geändert. Im Jahr 1990, haben M. Buora, A. Caudussio und P. M. Pröttel eine erste Übersicht der antiken Fibeln aus der Gegend Friuli veröffentlicht⁴ und unter anderen auch den Fibeltyp Hrušica vorgestellt (nach der Ortschaft aus Slowenien benannt, woher die meisten Funde stammen). Ihr Katalog umfasste damals 136 Exemplare, die vor allem südlich der Alpen,

¹ Bojovic 1983, Typ II, Variante 4.

² Kovrig 1937, 42.

³ Höck 2008, 55.

⁴ Buora, Caudussio, Pröttel 1990, 616.

im östlichen Teil dieses Areals entdeckt worden waren und die, weil man sie in spätrömischen Nekropolen gefunden hatte, auf überraschende Weise eine späte Datierung andeuteten.

Unlängst hat Anton Höck⁵ nach beinahe einem Jahrzehnt 300 Exemplare desselben Typs **Hrušica** aus 116 Zentren erwähnt und ihre römische Zugehörigkeit bestimmt. Bei Aviano, Gurina (Kärnten) und **Aguntum** wurden Ausschussstücke entdeckt und das hat die Annahme zugelassen, dass diese Fundstücke in kleinen Bronzwerkstätten hergestellt werden konnten.

Die Herkunft des Fundstücks dürfte nach der großen Anzahl der Funde die dalmatische Küste der Balkanhalbinsel sein⁶.

Wir erwähnen diesen Fibeltyp aus einem einfachen Grund, und zwar weil das Exemplar von Mehadia dem Hrušica-Typ des Kleidungszubehörs angehört. Auf Grund der Fundstücke, die hauptsächlich Gräberfunde sind, wird dieser Fibeltyp in die spätrömische Zeit Ende des 3.-Ende des 5. Jh. n. Chr. datiert. Obwohl tatsächlich Ähnlichkeiten zwischen den Fibeln des Typs Aucissa⁷ und jenen des Typs Hrušica bestehen, lässt das mehr als 200 Jahre umfassende Zeitintervall, das sie trennt, für die letzteren eine andere Herkunft vermuten, vielleicht die Fibeln mit kräftig profiliertem Bügel.

Fundstücke von diesem Typ stammen sowohl aus Nekropolen als auch aus spätrömischen Befestigungsbauten, so dass man annimmt, sie seien Zubehör der Männerkleidung gewesen⁸.

Anton Höck hat sogar eine Typologie dieses Fibeltyps mit den Typen A, B, AB und einer Variante aufgestellt, die alle auf einem genauen Kriterium beruhen, und zwar auf dem Verhältnis zwischen der Länge und der Höhe des Exemplars, das auf den ersten Blick als unbedeutend erscheint. Trotzdem ist eben auf Grund dieses Verhältnisses die Tatsache offensichtlich, dass diese Fundstücke zum Befestigen des Umhangs benutzt wurden. Im Falle des Fundstücks von Mehadia beträgt die Länge 6,5 cm und die Höhe 3,1 cm, sodass es dem hohen Typ A zugeordnet werden kann.

Das Verbreitungsareal der Fibeln vom Typ Hrušica umfasst die südlichen Alpen östlich in Richtung der Donau, das heutige Gebiet Sloweniens und den Süden Österreichs in Tirol⁹. Die Ostgrenze könnte irgendwo bei

⁵ Höck 2008, 55-61.

⁶ Buora 2006, 239.

⁷ Höck 2008, 56.

⁸ Höck 2008, 56-57.

⁹ Höck 2008, 59; Buora 2006, 239.

Mursa (Osijek) sein. Das Fundstück von Singidunum gehört auch zum Typ Hrušica.

Unter diesen Umständen kann das Fundstück von Mehadia auf Grund seiner Merkmale dieser Kategorie zugeordnet werden. Die Frage seiner Datierung bleibt weiterhin offen, da es auf der obersten Füllschicht im Gang des Nordtores vom römischen Lager aufgedeckt wurde, also nicht früher als ins 4. Jh. datiert werden kann.

Dieses Fundstück stellt zur Zeit das östlichste Exemplar des Typs Hrušica dar, das offensichtlich auf dem Handelsweg der Donau hierher gelangt ist.

Ein letzter Aspekt betrifft die „Reparatur“ der Fibel von Mehadia.

Derartige Reparaturen haben üblicherweise zu einem späteren Zeitpunkt als der Verkehr des Fundstücks selbst stattgefunden. I. Hica hat vor einiger Zeit darauf hingewiesen, dass solche Reparaturen auch in Dakien verzeichnet wurden. Bei den „reparierten“ Fundstücken besteht der Mangel darin, dass sie wegen den unklaren Fundumstände nicht eindeutig datiert werden können.

Im Lager von Gilău ist eine T-förmige Fibel aufgedeckt worden, deren abgebrochener Nadelhalter nachträglich befestigt wurde. Das Fundstück wird ins 3. Jh. datiert¹⁰.

Eine andere T-förmige Fibel stammt aus einem römischen Grab von Potaissa; an dieser fehlt allerdings ein silberner Knopf und die bronzene Nadel. Der erhaltene Knopf ist aus Eisen und davon ausgehend wurde das Fundstück später, in die zweite Hälfte des 3. Jh. datiert¹¹.

Eine dritte bronzene Fibel mit zurückgebogenem Fuß ist in einem vorfeudalen Grab von Bandul de Câmpie (Kreis Mureş) freigelegt worden; der Bügel und der Nadelhalter sind aus Bronze, die Nadel ist aus Eisen; der Mittelknopf fehlt. Das Fundstück wurde ins 3. Jh. datiert¹².

Eine letzte bronzene Fibel, deren Nadel repariert worden war, stammt von Tibiscum. Die Fundumstände sind nicht bekannt und der Fibeltyp ist schwer zu bestimmen. Sie wird ins 3. Jh. datiert¹³. Im allgemein, obwohl die Zahl der „reparierte Fiblen“ ist gering es scheint das die Fibel sind lange Zeit, sogar Jahrhunderte nach ihre Produktion benutzt. Wichtig ist die lange Benutzung von römische Fibel în spätrömische Zeit als Tradition.

¹⁰ Isac, Cociş 1995, 128, Taf. XI/ 58; Hica 2004, 199.

¹¹ Bărbulescu 1980, 173.

¹² Hica 2004, 199.

¹³ Benea 2003, 219.

An der Fibel aus dem Lager von Mehadia war ursprünglich am Fibelkopf eine eiserne Sehnenkappe befestigt um fester zu sein; die ursprüngliche Nadel war bronzen. Im vorliegenden Fall ist die Spirale, die die Nadel an der Sehnenkappe befestigt, teilweise erhalten. Sie ist aber aus Eisen, Zeichen der „Reparatur“ der Fibel vor Ort. Wir verfügen über keinerlei Hinweise auf den Zeitpunkt, als diese Fibel auf diese Weise geändert wurde, allerdings muss es sich, mit Bezug auf die Benutzung des Lagers von Mehadia, um das 4.-5. Jh. n.Chr. handeln.

Die Fibel des Typs Hrušica von Mehadia ist das einzige Fundexemplar dieser Art, die im rumänischen nördlichen Donaauraum und nur hier entdeckt wurde. Sie beweist eindeutig, dass dieser Befestigungsbau in spätrömischer Zeit, also im 4.-5. Jh., benutzt wurde. Bezüglich der Datierung ist diese Fibel älter als die mit zwiebförmigen Enden, die vor vielen Jahren entdeckt worden ist, doch die beiden dürften eine Zeit lang nebeneinander bestanden haben¹⁴.

Eine spätrömische Fibel aus dem Gebiet der Adriantische Meer und Nord Italien ist ein klarer Beweis über einige wirtschaftliche Beziehungen mit unseren Raum.

LITERATUR

Bărbulescu 1980	Bărbulescu, M., <i>Potaissa după mijlocul secolului al III-lea, Potaissa</i> , 2, 161-186
Benea 2003	Benea, D., <i>Römische Werkstätten in Dakien (I) (mit Bezugnahme auf die Herstellung von Schmuckstücken und militärischen Ausrüstungsgegenständen aus Bronze)</i> , in <i>Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană</i> , Timișoara, 192-222
Bojovic 1983	Bojovic, D., <i>Rimske Fibule Singidunuma</i> , Belgrad
Buora 2006	Buora, M., <i>Fibule dal territorio di Aquileia e dall'area di Salona dal I sec. a.C al IV d.C. Un confronto</i> , in <i>Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana - 4 apr. 2006</i> , 239-252
Buora, Caudussio, Pröttel 1990	Buora, M., Candussio, A., Pröttel, P. M., <i>Fibule a cerniera tardo antiche dalla regione Friuli/Venezia/ Giulia, Germania</i> , 68, 612-627
Buora, Seidel,	Buora, M., Seidel, S., <i>Fibule antiche del Friuli</i> , Udine

¹⁴ Macrea, Gudea, Moțu 1993, 27.

2008

- Hica 2004 Hica, I., *Aspecte ale dezvoltării meșteșugurilor în secolele III-VI d. Chr., reutilizări, transformări, reparații*, in *Studia Historica et Archaeologica. In honorem Magistrae Doina Benea*, Timișoara, 195-210
- Höck 2008 Höck, A., *Considerazioni sulle fibule tardoromane del tipo Hrušica*, in *Fibule antiche del Friuli*, 55-61
- Isac, Cociș 1995 Isac, D., Cociș, S., *Fibule romane din castrele de la Gilău și Cășei. O analiză în context stratigrafic*, *EphNap*, 5, 103-138
- Macrea, Gudea, Moțu 1993 Macrea, M., Gudea, N., Moțu, I., *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, Ed. Academiei Române, București

ABBILDUNGEN

Abb. 1. Die Hrušica fibel aus dem Lager von Mehadia.

Abb. 2 Eine spätrömische Fibel Typ Hrušica (nach Höck 2008, Abb.2)

Abb. 3. Die Typologie der Hrušicafibel (nach Höck 2008, Abb. 3)

Abb. 4. Die Karte der Verbreitung von Hrušicafibel (nach Höck 2008, Abb.1).

Abb. 5. Tibiscum. Eine „reparierte Fibel“ (nach Hica 2004, 195-210)

Abb. 6. „Reparierte“ römische Fibel aus Dakien: 1. Potaissa (Bărbulescu 1980, 161-186); 2. Gilău (Isac, Cociș 1995)

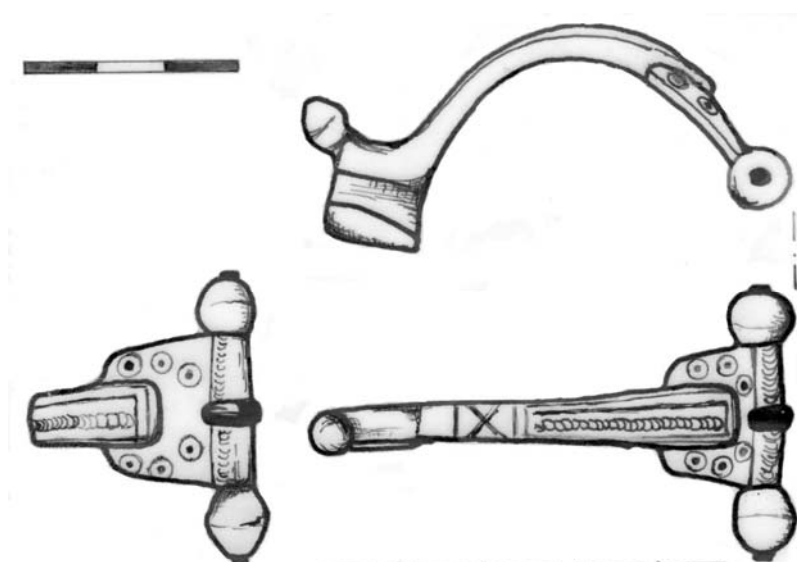

Fig. 1

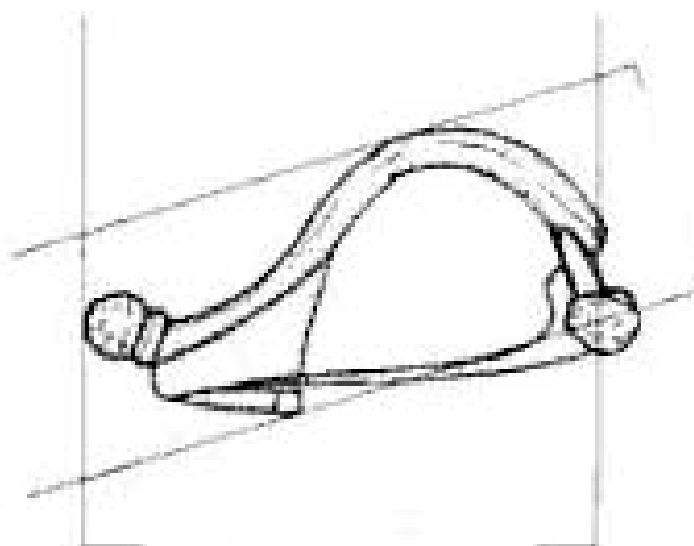

Fig. 2

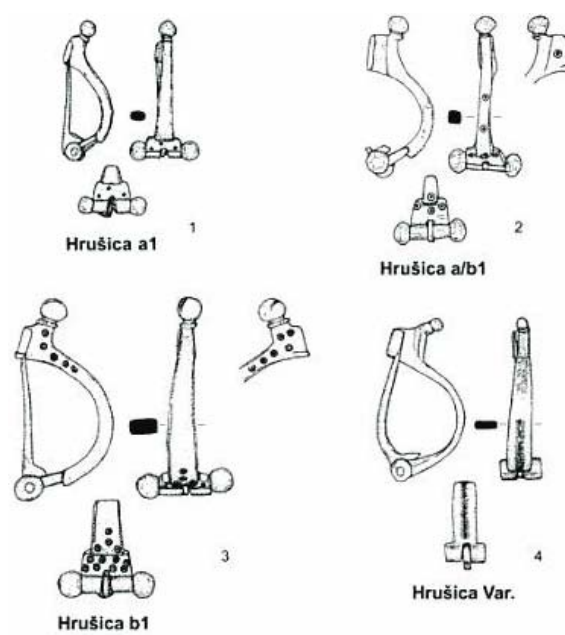

Fig. 3

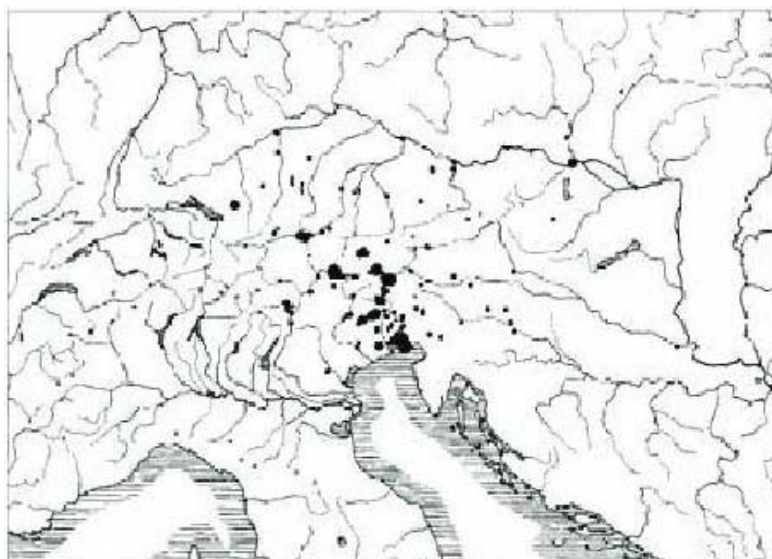

Fig. 4

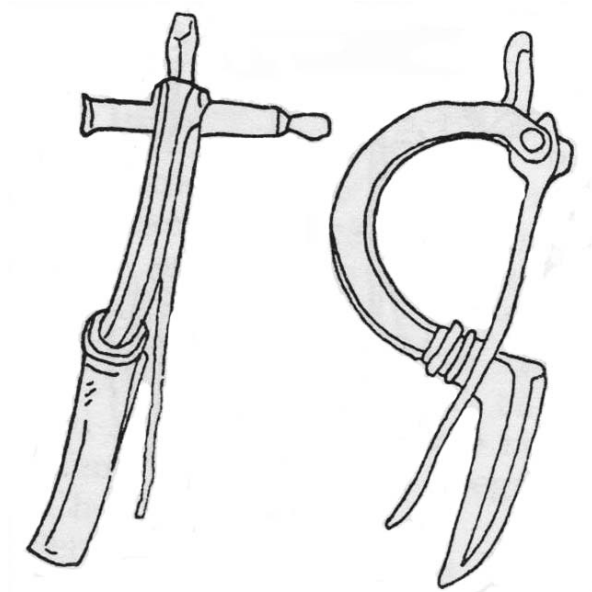

Fig. 5

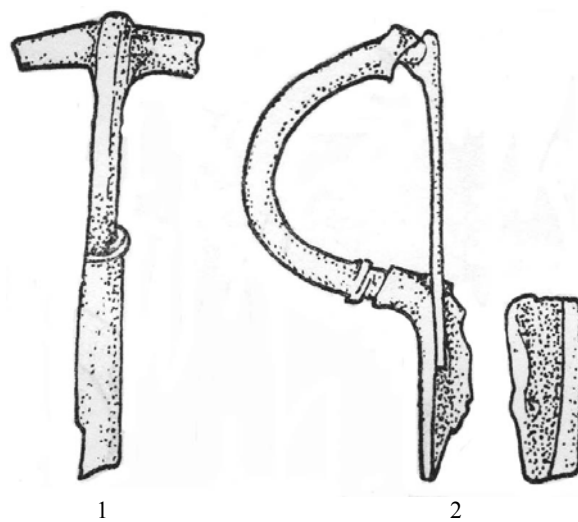

Fig. 6

ARMATEURS ET MARCHANDS DE NICOMÉDIE DANS LA MÉDITERRANÉE À L'ÉPOQUE ROMAINE

Octavian BOUNEGRU
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași)

Mots-clefs: *armateurs, marchands, Nicomédie, époque romaine*

Rezumat: *Importanța Nicomediei în contextul vieții economice a Imperiului, evidențiată în repetate rânduri, era determinată de locul pe care îl ocupa acest oraș în structura traficului de mărfuri din Propontida. Se constată o veritabilă expansiune comercială a armatorilor și a comercianților din Nicomedia către Mediterana Centrală, mai cu seamă în epoca Principatului.*

Quand Plin le Jeune écrivait à Trajan, dans un passage resté célèbre¹ pour sa vision économique concernant l'exploitation des ressources de nord-ouest de la Bithynie romaine, la ville de Nicomédie, à qui faisait référence l'écrivain devenu gouverneur de la province bithynienne, se trouvait au début d'une époque de prospérité économique hors du commun, mais aussi d'émulation culturelle et scientifique. Plin, en bon connaisseur de la zone, essayait de suggérer que, compte tenu de la diversité et de l'importance des ressources du territoire de la zone de Nicomédie², la construction d'un canal reliant le lac voisin – Sangarios³, aujourd'hui Sabenja – avec le golfe Astakos, aurait apporté d'immenses avantages au commerce de la ville⁴. Il entretient toute une correspondance à ce sujet, disant à l'empereur que, visitant la zone, il aurait vu un canal, commencé, dit-on, par un roi de Bithynie et resté inachevé⁵, ou bien il demande à l'empereur de lui envoyer un ingénieur pour

¹ Plin., *Epist.*, X, 41, 2: *Est in Nicomedensium finibus amplissimus lacus per hunc marmora, fructus, ligna, materiae et sumptu modico et labore usque ad viam navibus, inde magno labore, maiore implendis vehiculis ad mare avehuntur.* Voir aussi A. N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford, 1966, 622-623.

² Où il y avait du marbre (en abondance et de la meilleure qualité), du bois, des produits du sol et d'autres matériaux.

³ *Lacus Sunonensis* chez Amm., XXVI, 8, 3.

⁴ M. I. Finley, *The Ancient Economy*³, Berkeley-Los Angeles-London, 1999, 127.

⁵ Plin. cit. 41, 4: *Ego per eadem loca invenio fossam a regem percussam, sed incertum utrum ad colligendum umorem circumiacentium agrorum an ad committendum flumini*

évaluer la possibilité de commencer ce projet ⁶.

Cet échange de lettres reflète, sans doute, une certaine effervescence économique, avec des conséquences commerciales importantes pour Nicomédie, qui se retrouvent dans de nombreuses sources historiques. D'autre part, bien que la suggestion de Pline n'ait pas été appliquée⁷, l'idée d'étendre le transport naval vers l'*hinterland* de Nicomédie doit être retenue, d'autant plus que presque un siècle avant, Strabon établissait, d'une manière plutôt intuitive, une certaine relation entre l'emplacement de la cité de Nicomédie à l'extrémité est du golfe Astakos et le fleuve Sangarios qui passait à environ 300 stades de distance de la ville et qui était navigable depuis cette zone jusqu'à la mer Noire⁸. De toute façon, de ces deux mentions littéraires le caractère éminemment commercial de Nicomédie d'où dérivait la prospérité économique de la ville résulte avec clarté⁹. D'ailleurs, un autre bon connaisseur des réalités géographiques du monde grec à l'époque d'Antonin, Pausanias, montrait que cette prospérité découlait de la combinaison des trois facteurs: l'étendue du territoire de Nicomédie et la diversité des ressources, sa situation sur une importante route commerciale, l'importance de son port¹⁰. Tout aussi importante est l'information de Dion Chrysostome qui, parlant de l'importance du port de Nicomédie, souligne la nécessité de créer ici un port libre¹¹. Enfin, le tableau des attestations historiques concernant l'activité particulière de Nicomédie est complété par quelques détails fournis par l'un des plus illustres citoyens de la cité, Arrien, qui mentionne, entre autres, un type de gros navires marchands construits sur place à l'époque¹², sur lequel nous reviendrons ci-dessous.

lacum; est enim imperfecta. Hoc quoque dubium, intercepto rege mortalitate an desperato operis effectu. Voir aussi Sherwin-White, *The Letters* cit., 624.

⁶ Pin. cit. 61, 5: *Verum et haec et alia multo sagacius conquirit explorabitque liberator, quem plane, domine, debes mittere, ut polliceris; manifestum, mi Secunde carissime, nec prudentiam nec diligentiam tibi defuisse circa istum lacum ... Calpurnius Macrum credo facturum, ut te libratore instruat, neque provinciae istae his artificibus carent* (Plin. cit., XLII).

⁷ F. G. Moore, *Three Canal Project, Roman and Byzantine*, *AJA*, 54, 1950, 97-101.

⁸ Str., XII, 3, 7; 4, 2.

⁹ T. R. S. Broughton, *Roman Asia*, in T. Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome IV*, Baltimore, 1938, 773.

¹⁰ Paus., V, 12, 7; K. Strobel, *Der Neue Pauly*, 8, 2000, s.v. *Nicomedeia*, col. 928. Voir aussi W. L. Mac Donald, *Nicomedia*, in R. Stillwell (ed.), *The Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton New Jersey, 1976, 623-624.

¹¹ Dio Chrys., *Or.*, XXXVII, 32.

¹² Arr., *Parth.*, fr. 67. Voir aussi: Ph. A. Stadter, *Arrian on Nicomedia*, Chapel Hill

L'importance de Nicomédie dans le contexte de la vie économique de l'Empire, mise souvent en évidence, était déterminée par la place occupée par cette ville dans la structure du trafic de marchandises de Propontide¹³. Le commerce de la cité était orientée tant vers le monde pontique et égéenne que vers la Méditerranée Orientale, mais aussi vers la Méditerranée Centrale. L'importance de Nicomédie dans le commerce méditerranéen se trouve en l'*Edictum Diocletiani* où cette ville était le point de départ ou d'arrivée des lignes de navigation: d'Alexandrie à Rome, Éphèse, Thessalonique, Salone et à la mer Noire: Trapezunt, Sinope et Tomis¹⁴.

Un problème qui n'a pas été encore discuté spécialement dans la littérature historique, mais plutôt d'une manière collatérale et de toute façon conjoncturelle, est l'expansion commerciale des armateurs et des marchands de Nicomédie vers la Méditerranée Centrale et même aussi vers la Méditerranée Occidentale. Les possibilités d'évaluation de ce processus sont, souvent, assez limitées, du point de vue chronologique et spatial. Toutefois, les sources épigraphiques grecques et latines dont on dispose actuellement peuvent offrir quelques repères fondamentaux de la diffusion territoriale des marchands nicomédéens surtout à l'époque romaine. Il s'agit des attestations épigraphiques de quelques personnes originaires de Nicomédie dans diverses localités de l'espace mentionné; dans la plupart des cas, il s'agit de villes portuaires. Ces personnes mentionnent l'appartenance au groupe professionnel mentionné ou précisent seulement leur lieu d'origine. Ces mentions représentent, sans doute, un élément qui montre la présence plus ou moins temporaire de ces personnes dans le lieu indiqué, très probablement pour des raisons économiques. On a pris ainsi en considération aussi bien ceux qui mentionnent dans les inscriptions le métier de navigateur ou de marchand que ceux qui précisent leur lieu d'origine – Nicomédie – et qui sont attestés surtout dans des villes portuaires, mais pas uniquement.

Un premier groupe important est constitué par des armateurs attestés même à Nicomédie ou dans son territoire. Le grand nombre de telles attestations par rapport aux autres villes portuaires de l'ouest de l'Asie Mineure, confirme le dynamisme des activités commerciales, de transport, qui avaient lieu dans la zone d'influence de la cité, surtout à l'époque des Antonins. On

1980, 153-156; H. Tonnet, *Recherches sur Arrien*, Amsterdam, 1988, 12-15.

¹³ L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, Paris, 1987, 112 ff.

¹⁴ M. Giaccherio, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium*, Genova, 1974; voir aussi J. Rougè, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris, 1966, 130.

pourrait même dire qu'en concordance avec les autres sources épigraphiques mentionnées ultérieurement, cette époque semble correspondre à l'extension maximale du commerce pratiqué par les armateurs de Nicomédie. Il s'agit de plusieurs armateurs mentionnés d'habitude dans des inscriptions funéraires, quelques-uns ayant des noms microasiatiques¹⁵, d'autres romains¹⁶, mais il y a aussi des noms gréco-latins¹⁷. Quelques fois le métier d'armateur se transmettait d'une génération à l'autre comme le montre la découverte d'une chambre funéraire de la nécropole romaine de Nicomédie, où il y avait une famille tout entière: un certain Romulus, ainsi que Loteios, grand-père, Loteios, fils de Loteios, père et Olympiodoros, fils de Loteios, fils, tous armateurs¹⁸. Certainement, dans ce cas il s'agit d'une riche et influente famille de transporteurs, avec des liaisons permanentes dans le monde commercial de la ville et qui faisait partie, comme l'indique une inscription récemment mise au jour¹⁹, de l'élite sociale de Nicomédie.

Une preuve supplémentaire du dynamisme du commerce contrôlé par les navigateurs nicomédéens, mais aussi du prestige qu'ils avaient dans la société locale²⁰, est offerte par deux attestations épigraphiques sur leur groupement dans une forme associative nommée. Une telle corporation professionnelle, mentionnée dans deux attestations épigraphiques²¹ datées, par hasard, de deux années consécutifs (de 69 à 71 ap. J.-C) doit avoir eu un rôle important dans l'économie de la ville.

En ce qui concerne ce problème, deux observations supplémentaires au moins s'imposent. Premièrement, à l'époque romaine le représentait un type bien défini d'association professionnelle, ayant le rôle de „Kaufmann-gilde” et proche du sens des *scholae* romaines, avec lesquelles il est souvent comparé²². Les sources épigraphiques à l'époque romaine indiquent aussi le fait que le terme de *oikos*, utilisé longtemps pour indiquer le local de ré-

¹⁵ CIG, II, 3778; Robert, *Documents*, 422; TAM, IV.1, 195.

¹⁶ F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bythinien*, Berlin, 1941, n° 74: Çavuşluköy; Dörner, *Inschriften*, cit. n° 94; TAM, IV.1, 120; TAM, IV.1, 297.

¹⁷ Robert, *Documents* cit., 422.

¹⁸ S. Şahin, M. H. Sayar, *Fünf Inschriften aus dem Gebiet des Golfes von Nikomedia*, ZPE, 47, 1982, 45-49, n° 2-3 a.; b.

¹⁹ SEG, 27, 828 = E. Schwertheim, S. Şahin, *Neue Inschriften aus Nikomedia und Umgebung*, ZPE, 24, 1977, 261-263.

²⁰ H. W. Pleket, *Urban Elites and the Economy in the Greek Cities of the Roman Empire*, MBAH, III.1, 1984, 11-15; B. Holtheide, *Zum privaten Seehandel im östlichen Mittelmeer (1.-. Jh. n. Chr.)*, MBAH, I.2, 1982, 6.

²¹ BE, 1974, 572. (69-70 ap. J.-C.); IGR, III, 4 (70-71 ap. J.-C.).

²² F. Polland, *Geschichte der griechischer Vereinwesen*, Leipzig, 1909, 459-460.

union de l'association, compris comme une salle, arrive à désigner l'association elle-même²³. Il faut remarquer le fait que cette forme d'association des armateurs est spécifique, à l'époque romaine, seulement dans la zone nord-ouest de la Bithynie et à l'ouest de la mer Noire. On peut même apprécier que ce n'est pas par hasard qu'à cette région correspond un modèle d'association de grands armateurs qui n'est plus attestée dans d'autres zones et qui est mentionnée épigraphiquement à Tomis²⁴, Nicomédie et Amastris²⁵ seulement.

D'autre part, un trait caractéristique au commerce de la zone, imposé par les facteurs de nature géographique, a été la constitution d'une véritable *koiné* économique ou étaient inclus le littoral ouest-pontique, avec une bonne partie de la Mésie et de la Thrace, et de la nord-ouest de l'Asie Mineure (surtout la Bithynie). Les liaisons commerciales établies entre les deux régions situées d'un côté et de l'autre de la Propontide, sont reflétées par bon nombre d'attestations épigraphiques en ce qui concerne aussi les personnes de la sphère des relations commerciales²⁶ que la structure organisatrice. À ce point de vue, nous pouvons supposer que c'est justement cette communauté d'intérêts commerciaux qui a permis les liaisons entre l'Orient et les régions danubiennes.

Ces informations épigraphiques révèlent le caractère biunivoque des relations commerciales établies par les centres ouest-pontiques, surtout Tomis, avec les villes de Bithynie. Nicomédie représentait la plaque tournante du trafic de marchandises de l'Asie Mineure vers l'ouest de la mer Noire. Les sources épigraphiques témoignent d'une mobilité surprenante des commerçantes et des armateurs originaires de Nicomédie, qui sont nombreuses à Tomis²⁷ et Histria²⁸. Les attestations épigraphiques mettent en évi-

²³ J. Vélissaropoulos, *Les nauklères grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé*, Genève-Paris, 1980, 109; L. de Salvo, *Economia privata e pubblici servizi nell'Impero romano. I corpora naviculariorum*, Messina, 1993, 452-454.

²⁴ *ISM*, II, 60; *ISM*, II, 132: Philokles de Chrestos, donneur de la maison des armateurs; *ISM*, II, 153.

²⁵ G. Mendel, *Inscriptions de Bithynie*, *BCH*, 1901, 35-36: M. Ulpius Rufonius, membre.

²⁶ Philippopolis: *IGB*, 1008: Zoïlos, fils de Marcus; *IGB*, 1009: Telephoros, fils de Metrodoros. À Nicopolis ad Istrum, il y a un autre citoyen attesté de Nicomédie, qui s'appelle C. Cornelius Iulianus (*IGB*, II, 688).

²⁷ *ISM*, II, 248: Stratokleus Prousius; *ISM*, II, 462: Metrodoros Gaiou Prousius. Voir aussi *ISM*, II, 281: Damostratos fils de Heras.

²⁸ A un moment donné au cours du IIe siècle ap. J.-C. à Histria s'est établie une famille de, composée de deux frères, Asklepiades de Menophilos et Menophilos Bassos, ainsi que le fils du premier d'eux qui dressait à celui-ci (au père) la pierre tombale (*ISM*, I,

dence ce qu'on pourrait nommer la ligne maritime Nicomédie-Tomis qui représentait, sans doute, la principale articulation commerciale entre l'Asie Mineure et l'espace ouest-pontique et danubien.

Grâce à un tel potentiel commercial, tant en ce qui concerne la position géographique que le grand nombre d'armateurs et de marchands, individuels ou groupés en associations professionnelles, il n'est pas étonnant que Nicomède a créé un vaste réseau commercial dont les points d'attache peuvent être mises en évidence. Ainsi, les nombreuses attestations épigraphiques de quelques Nicomédéens dans la région égéenne, y compris l'ouest de l'Asie Mineure, ne sont pas de tout surprenantes. D'abord, il est intéressant de mentionner le fait que les premières implantations supposées de quelques marchands datent de l'époque hellénistique, ainsi les habitants de Nicomédie mentionnés dans une liste de donateurs de Kos, probablement dans le contexte de la guerre chrémonidéenne (267-262 av. J.-C.)²⁹, ou ceux mentionnés dans deux inscriptions³⁰ datées après 166 avant J.-C. A celle-ci on ajoute un décret de proxénie d'Aptère (Crète) daté de l'époque de Nicomède de Bythinie (181-149 av. J.-C.) dans lequel on mentionne un citoyen de Nicomédie³¹.

La plupart des attestations épigraphiques appartiennent à l'époque romaine et leur répartition géographique est la suivante. En Eubée, on a mis au jour une stèle funéraire très intéressante d'un armateur, nommé Diogenianus Neicomedeus³², quoi semble avoir eu une riche et longue carrière de marchand, comme le texte de l'inscription le suggère³³. A Athènes sont mentionnés plusieurs citoyens de Nicomédie, et le fait que dans la plupart des cas il s'agit d'inscriptions funéraires confirme, dans une certaine mesure, qu'il s'agissait des personnes impliquées dans des activités commerciales et de transport³⁴. Il y a puis plusieurs attestations à Thasos³⁵, Thessa-

356). Le défunt, Asklepiades de Menophilos, possédait une „double citoyenneté”, étant originaire de Nicomédie, mais aussi citoyen de la ville Aizanoi.

²⁹ W. R. Paton, E. L. Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford, 1891, 10: a.41; c.6; c.54; c.77.

³⁰ *ID*, 2593.

³¹ *IC*, II, 4.b 6-7.

³² M. I. Rostovtseff, *Histoire économique et sociale de l'Empire romain*, Paris, 1988, 482, note 31 = *IG*, XII.9, 1240.

³³ Διογενιανὸς Νεικομηδεύς.

³⁴ L. Robert, *Hellenica, Revue de philologie*, 65, 1939, 170, n. 4; *SEG*, 32, 307; *SEG*, II, 44; *IG*, III.2, 1438; *IG*, III.2, 2842; *IG*, III.2, 2846.

³⁵ *IG*, XII.8, 680.

lonique³⁶, Thèbes de Phthiotide³⁷ et à Ténare en Laconie³⁸. Toujours en Laconie, à Gytheion, est attesté un armateur (Dioklès Chreston) de Nicomédie mais domicilié à Cyzique³⁹. Un tel armateur, originaire de Nicomédie, vivant dans un autre grand port de Propontide et qui faisait des affaires au sud de la Grèce, ce trouvait dans un mouvement continu en poursuivant les affaires les plus profitables. C'est un exemple suggestif pour la diversité et la complexité de réseaux commerciaux de Nicomédie.

Dans l'espace égéen il y a plusieurs attestations de Nicomédéens, y compris armateurs, comme ceux de Rhodes⁴⁰, Théra⁴¹, Mytilène⁴², Smyrne⁴³, et Ephèse⁴⁴. Quelques-uns sont mentionnés aussi à l'intérieur de l'Asie Mineure, à Dorylaeion et à Ancyre⁴⁵ et à Ancyre⁴⁶. Les marchands et les armateurs de Nicomédie sont présents aussi dans plusieurs importants de la Méditerranée Orientale: Aperlai de Lycie⁴⁷ et Salamine en Cypré⁴⁸. De la côte sud de l'Asie Mineure, de Korykos en Cilicie, provient une inscription d'une importance particulière: Rhegeinos Pollionis, originaire de Nicomédie, se fait remarquer par des activités (malheureusement non précisées) concernant le port de la ville⁴⁹. Un autre exemple suggestif en ce qui concerne la mobilité des Nicomédiens est celui d'un certain Macrobios qui avait double citoyenneté (citoyen de Nicomédie et citoyen de Korykos)⁵⁰.

La série de ces mentions continue dans la Méditerranéenne centrale. Il s'agit d'abord de l'Italie, plus précisément de Rome, d'où proviennent plusieurs inscriptions, funéraires pour la plupart, comprenant des attestations individuelles⁵¹ ou même des familles⁵², y compris quelques enfants⁵³.

³⁶ *IG*, X.2.1, 826.

³⁷ *BE*, 1968, 305.

³⁸ *IG*, V.1, 1254; *IG*, V.1, 1264.

³⁹ *IG*, V.1, 1190.

⁴⁰ R. D. Bergers, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos*, Berlin, 1996, 133, n°. 143.

⁴¹ *IG*, XII.3, 860.

⁴² *IG*, XII.2, 386.

⁴³ *CIG*, 3265; L. Robert, *Études cit.*, 423.

⁴⁴ *IK* 16, 2255 e.

⁴⁵ Robert, *Hellenica cit.*, 170, n. 4.

⁴⁶ *IGR*, III, 218.

⁴⁷ Robert, *Études cit.*, 423.

⁴⁸ *ILS*, 2151: *P. Aelio P. f. Basilide Palatina Nicomedia*.

⁴⁹ *MAMA*, III, 672.

⁵⁰ *MAMA*, III, 263.

⁵¹ *IG*, XIV, 1230, 2225.

⁵² *IG*, XIV, 1771, 1475.

⁵³ Voir aussi *IG*, XIV, 1430.

Comme on peut s'y attendre, les Nicomédéens sont présents dans les grands ports d'Italie: Ostie⁵⁴, Naple⁵⁵, Portus⁵⁶, Ravénne⁵⁷ et Aquilée⁵⁸. Toutes ces inscriptions, toutes comme celles présentées plus bas, datent des Ier-IIe siècles ap. J.-C. Quelques personnes originaires de Nicomédie arrivent à faire partie de l'élite municipale de l'Italie⁵⁹, ou même à être assimilés par les échelons supérieurs de l'administration des domaines impériaux⁶⁰, grâce, sans doute, à leurs qualités organisatrices.

Quelques sources épigraphiques suggèrent, en mesure égale, la complexité et la spécialisation des relations commerciales contrôlées par Nicomédie: les marchands nicomédéens se sont distingués, entre autres, comme plusieurs inscriptions le montrent, dans le commerce de marbre, tant en Italie et en Afrique que dans la Mésie Inférieure. Ainsi, une inscription de la région de Picenum mentionne un marchand de marbre⁶¹, preuve d'une activité spécifique dans cette zone riche en carrières, tandis qu'une autre inscription, provenant même de Rome, atteste toute une association de marchands de marbre, dirigée par un originaire de Bithynie⁶². Comme ce dernier date avec certitude de l'époque des Antonins, il est à supposer que ces marchands sont impliqués activement dans le programme édilitaire de Rome. Tout aussi importante est une inscription de Leptis Magna dans laquelle est mentionné *Asclepiades Asclepiadis marmararius Nicomedensis*⁶³. Il faut puis rappeler une importante confirmation épigraphique de l'existence d'une association de marchands de marbre de Nicomédie à Nicopolis ad Istrum (Mésie Inférieure) pendant l'époque romaine. Il s'agit d'une association de tailleurs en pierre de Nicomédie (συνόδος Νεικομηδέων λιθοξόων)⁶⁴, considérée plutôt comme une association de marchands ou exportateurs de

⁵⁴ SEG, 30, 1178.

⁵⁵ IG, XIV, 880.

⁵⁶ G. Sacco, *Inscrizioni greche d'Italia. Porto*, Roma, 1984, nr. 120.

⁵⁷ SEG, 32, 1036.

⁵⁸ IG, XIV, 2339.

⁵⁹ CIL, V, 4485 (Brixia, regio X): *Tridenti Nicomedaē*.

⁶⁰ CIL, V, 7870 (Alpes Maritimae): *Tib. Claudius Demetrius dom(o) Nicomed(ia) v(ir) e(gregius), proc(urator) Aug(ustorum) n(ostrorum), item (ducenarius)*.

⁶¹ IG, XIV, 2247.

⁶² SEG, IV, 106.

⁶³ SEG, IX, 803; M. Fischer, *Historical and Philological Observations on Marmararii in Byzantine Palestine in the Light of Two Greek Inscriptions*, *Mediterranean Language Review*, 1994, 20-40.

⁶⁴ IGB, II, 674.

marbre⁶⁵.

Sur le littoral dalmate de la mer Adriatique est mentionné un armateur de Nicomédie dans une importante ville commerciale comme Salone⁶⁶, ainsi qu'un citoyen romain, mais originaire de la ville bithynienne, à Senia⁶⁷. Ces attestations ne sont pas surprenantes, car elles confirment, par contre, combien ramifié était le réseau commercial de Nicomédie. Enfin, il faut mentionner aussi l'attestation la plus occidentale d'un armateur de cette ville dans la Méditerranée: Alicante⁶⁸.

La répartition de ces informations épigraphiques montre une polarisation des intérêts du commerce entretenu par Nicomédie dans l'espace de la Méditerranée Orientale, excepté les liaisons directes et durables avec le monde pontique dont les explications ont été énoncées plus avant. Mais cette polarisation n'excluait pas, comme en témoignent de nouveau les inscriptions, d'autres zones de la Méditerranée, surtout l'Italie. S'il n'y a plus de doute sur ce sujet, il reste à mettre en évidence d'une part quelques caractères essentiels du commerce nicomédéen, et d'autre part la nature des produits transportés et commercialisés par les marchands et les armateurs de Nicomédie. En ce qui concerne la première question, l'emplacement géographique de Nicomédie imposait la cité, au moins à l'époque romaine, comme une véritable plaque tournante du commerce de transit établi, dans les deux directions, entre l'Anatolie, le monde caucasien et la mer Noire et le bassin égéen. Nicomédie devrait représenter l'articulation principale de ce système commercial compliqué, se distinguant, comme les inscriptions le montrent, surtout dans le commerce maritime.

En ce qui concerne les produits commercialisés par les marchands et les armateurs de Nicomédie, les informations, bien que sommaires, ne manquent pas d'importance. Il s'agit, comme on l'a déjà montré, de l'exportation des matières premières obtenues par l'exploitation des ressources locales (marbre, bois, etc.) qui devrait apporter des bénéfices importants. D'ailleurs, l'exploitation et la commercialisation du marbre, tant dans un territoire propre que dans d'autres zones, semblent avoir représenté une composante essentielle du commerce de Nicomédie.

⁶⁵ En connaissant le fait que dans la zone de Nicomédie on exploitait systématiquement les sources de marbre destiné à l'exportation, on a supposé (Robert, *op. cit.*, 112-114) que dans l'inscription de Nicopolis il ne s'agit pas de tailleurs en pierre, mais d'exportateurs de marbre de la ville de Bithynie, établis en Mésie.

⁶⁶ *SEG*, 33, 490.

⁶⁷ *CIL*, III, 15094.

⁶⁸ *SEG*, 33, 835.

Un autre possible source d'informations concernant ce sujet est le passage dans lequel Arrien rappelle les navires commerciaux maritimes nommés⁶⁹. Sous l'appellation sont désignés, dès le Ve siècle av. J.-C., les bateaux commerciaux et les navire de transport de grandes dimensions, étant souvent assimilés à cette⁷⁰, qui représentait la variante grecque de la bien connue *navis onerariae*⁷¹. On ne peut pas savoir quel était l'aspect de ces bateaux, mais en tenant compte de leur synonymie avec ces *naves onerariae*, on peut supposer qu'ils étaient de gros navires de transport propulsés à l'aide des voiles⁷². Les sources antiques mentionnent tant⁷³, que des navires de ce type de dimensions réduites. Particulièrement importantes pour notre thème sont les attestations littéraires, reprises aussi par les lexicographes de l'époque romaine tardive⁷⁴, concernant un type spécial de vases *cholkas*, destiné surtout au transport des céréales et mentionné soit sous la forme⁷⁵, soit, plus fréquemment, sous celle de⁷⁶. Ce dernier type de navires de transport comprenait ces bateaux de transport qui avaient une capacité d'au moins 10.000 mesures de céréales⁷⁷.

Cette succincte description des navires appelés complète d'une manière évidente l'image générale concernant le transport des marchandises dans le monde méditerranéen organisé et contrôlé par le réseau de Nicomédie, en mettant en relief également la structure cohérente, fonctionnelle et particulièrement active des relations commerciales de cette ville. Une telle conclusion impose évidemment une reconsidération radicale du soi-disant courant „primitiviste” de l'historiographie de l'économie romaine. Comme il est bien connu, dans la vision „primitiviste”, l'Empire romain était une

⁶⁹ Arr., *Parth.*, fr. 67.

⁷⁰ Hsch., s.v.; Poll., I, 83, 15.

⁷¹ P.-M. Duval, *La forme des navires romaines d'après la mosaïque d'Althiburus*, *MEFRA*, 61, 1949, 133; L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton, 1971, 189-191; P. Pomey, *Études iconographiques des "naves onerariae" d'Ostia*, Paris, 1976, *passim*; I. Pékary, *Vorarbeiten zur Corpus der hellenistisch-römischen Schiffsdarstellungen. Das Althiburus Mosaik als Grundlage für eine Typologie*, *Boreas*, 7, 1984, 184.

⁷² À l'époque romano-byzantine, les navires du type *cholkas* sont mentionnés à l'occasion des actions militaires où il était nécessaire de transporter des troupes ou de traverser le fleuve (O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas-Danube et de la mer Noire aux Ier-VIe siècles*, Oxford, 1996, 68).

⁷³ D.C., LII, 16, 3.

⁷⁴ Poll., I, 82, 5.

⁷⁵ Th., VI, 44.

⁷⁶ Grig. Nyss., *Or.*, 9, 444, 2; Ionn. Chrys., *de sanct. Pelag.*, PG 50, col. 581.

⁷⁷ LSJ, s.v.

structure militaire et administrative qui satisfaisait les besoins nécessaires en ce qui concerne l'alimentation, les biens, l'argent et les services dans un nombre immense de communautés autarciques intégrées dans une soi-disant „supra-local impérial économie”. D'ailleurs, M. Finley, l'initiateur de ce courant historiographique, conteste catégoriquement l'importance du commerce dans l'économie antique, y compris à l'époque romaine⁷⁸. Les adeptes modérés de la vision „primitiviste”⁷⁹ acceptent le fait que l'existence de grandes villes comme Rome, Ephèse, Alexandrie a stimulé le développement d'un commerce maritime à grande distance⁸⁰, mais les taxes lourdes imposées par l'administration romaine auraient limité le marché commercial libre et aurait empêché le développement de cette activité économique⁸¹. Mais il est évident que, comme il résulte des sources antiques concernant les navigateurs et les armateurs nicomédéens, les lignes maritimes du commerce à longue distance dans la Méditerranée étaient à l'époque romaine particulièrement actives.

D'autre part, conformément à l'une de ces thèses, tandis que l'agriculture représentait la base de l'économie romaine, le commerce n'était qu'une séquence réduite, insignifiante, des activités de nature économique⁸². Dans ce contexte, les relations commerciales auraient comporté un risque, auraient été compliquées et difficiles à pratiquer, à cause des techniques de transport moins évoluées⁸³. En plus, comme on a affirmé récemment, ce qui semble être un commerce interrégional, à longue distance, était en fait la conséquence de la nécessité de l'approvisionnement de Rome. Le transport des biens vers Rome était dans cette vision, la seule manifestation du commerce interrégional⁸⁴.

⁷⁸ Finley, *The Ancient* cit., 155-163.

⁷⁹ A. Bresson, *La cité marchande*, Bordeaux, 2000, 109-111; voir aussi: H. Bruhns, *L'histoire économique de l'Antiquité a-t-elle besoin de la théorie économique? Interrogations à partir de l'oeuvre de M. I. Rostovtzeff*, *MediterrAnt*, VI.2., 2003, 573-595.

⁸⁰ R. P. Duncan-Jones, *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge, 1990, 34-38.

⁸¹ Pour une opinion différente, voir K. Hopkins, *Taxes and Trade in the Roman Empire*, *JRS*, 70, 1980, 116-125.

⁸² A. H. M. Jones, *The Economy of the Roman Empire*, London, 1974, 30

⁸³ J. H. d'Arms, *Commerce and Social Standing in Ancient Rom*, Cambridge, 1981, 12-13.

⁸⁴ L. de Blois, H. Pleket, J. Rich, *Introduction*, in L. de Blois, J. Rich (ed.), *Transformation of the Economic Life under the Roman Empire. Proceedings of the second Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B. C. – A. D. 476) Nottingham, July 4-6, 2001*, Amsterdam, 2002, XI-XII.

La mobilité des marchands et des armateurs de Nicomédie dans une longue période et sur un espace si large, représente ainsi l'un des arguments qui infirment catégoriquement de telles hypothèses. Ces réalités de nature économique viennent confirmer plutôt la thèse d'existence d'un processus appelé récemment „the maritime connectivity of microregions”⁸⁵. En ce sens, on insiste sur les couloirs de navigation maritime, y compris pour la navigation commerciale, sur les directions est-ouest et nord-sud dans la Méditerranée, ainsi que sur la navigation de cabotage. D'autre part, l'étude de cas présentée est en parfaite concordance avec la nouvelle direction de la recherche dans le domaine de l'économie antique⁸⁶, conformément à laquelle il y a toutes les prémisses pour parler à l'époque romaine d'une économie de marché.

⁸⁵ P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2001, 123.

⁸⁶ P. Temin, *A Market Economy in the early Roman Empire*, *JRS*, 91, 2001, 169-181.

THE TOPOGRAPHY AND THE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD IN CONTINENTAL CROATIA

Marija BUZOV
(Institute of Archaeology Zagreb)

Keywords: *topography, Pannonia, martyrs, Christianity, bishop, archaeological material*

Résumé: *Bref aperçu sur l'histoire des martyres et des villes et sites en Pannonie. Courte synthèse présentant les connaissances archéologiques et témoignages archéologiques sur la topographie paléochrétienne. Apport des fouilles récentes à la connaissance topographique de les villes et sites de la Croatie Continental.*

In its spread throughout the Roman Empire, Christianity penetrated the Pannonian cities. The territory of present-day continental Croatia bordered on the west by Slovenia, the north by Hungary, the far east by Serbia and the south by Bosnia and Hercegovina was until the end of the 3rd century, the area of the Roman provinces of Upper and Lower *Pannonia* and *Dalmatia*. During the reign of Emperor Trajan, in the division of the formerly united province of *Pannonia* into Upper *Pannonia* (*Pannonia Superior*) and Lower *Pannonia* (*Pannonia Inferior*), became part of Upper *Pannonia*¹. In the next administrative division of the Empire, carried out by Diocletian in the year 297 of the Christian era both Pannonias were subdivided into four smaller provinces, each in two parts: Upper *Pannonia* was divided into First *Pannonia* (*Pannonia Prima*), north of the Drava river, and *Pannonia Savia* (*Pannonia Savia*, *Savia Riparienses*, *Interamnensis*), south of the Drava with the seat in *Siscia*; Lower *Pannonia* was divided into *Pannonia Valeria*, north of the Drava, south of the Balaton lake and up to the Danube, and Second *Pannonia* (*Pannonia Secunda*), the present day eastern Slavonia with Syrmia, with the seat of the governor of the province and an

¹ M. Buzov, *Segestika i Siscija – topografija i povijesni razvoj*, Prilozi Instituta za arheologiju, Zagreb, 10, 1996, 50; eadem, *The Topography of Early Christian Siscia*, *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 44.

imperial palace in *Sirmium*² (Fig. 1). Part of *Pannonia Savia* east of the Sutla river, by virtue of its geographic composition and position, served as the entrance-hall for peoples entering Italy so owing to such position the circumstances in that province developed in an idiosyncratic way, different from the neighbouring provinces³.

Even though the earliest diocesan centres in *Pannonia – Sirmium* (Srijemska Mitovica), *Siscia* (Sisak), *Mursa* (Osijek) and *Cibalae* (Vinkovci) were not mentioned in the historical sources before the middle of the 3rd cent., Christians had certainly been present there before, as testified by archaeological finds. Eusebius (*Eusebios*) from *Caesarea*, a Greek writer and bishop, and Latin writer Tertullian (*Quintus Septimius Florens Tertullian*) specifically mention Christian soldiers from the elite Roman *Legio XII. Fulminata*, which made its mark in 174 under the commandment of Emperor Marcus Aurelius in the battle with the Germanic Quadi in the Danubian Basin⁴.

Pannonia Savia and *Pannonia Secunda* were Christianized relatively late – in the mid- and the second half of the 3rd cent. *Dalmatia*, the neighbouring Italy and Istria also became Christianized⁵, at the same time or perhaps a little earlier. The area of *Aquileia* probably had organized Christian municipalities already by the beginning of the 3rd cent. In Venetia, *Aquileia* is an important early Christian centre, which certainly had a bishop in the second half of the 3rd cent. Their fourth bishop, Teodor, attended in 314 with his deacon Agaton the synod in Arles, and he is also the builder of the first Christian basilica in his city⁶. Meanwhile, in *Pannonia* and *Dalmatia* there is no mention of hierarchically constituted Christian communities at that time.

The main ancient sources for Christian martyrs in general, and likewise for those from our area, are Jerome's martyrology and passions of individual martyrs, while the sources for the later history of the church are the acts of the church councils. The problem of the beginning of Christianity in *Pannonia* derives from the lack of comprehensive knowledge about that

² I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 66, 1988, 59.

³ M. Barada, *Važnost osnutka Zagrebačke nadbiskupije*, *Kulturno-poviestni Zbornik Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 1, 1944, 1.

⁴ M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu i Herodijanu*, Ljubljana, 1986, 227-229.

⁵ M. Buzov, *O kršćanstvu u Sisciji, Riječi*, 1, 2000, 86, note no. 5.

⁶ H. Jedin, *Velika povijest crkve*, I, Zagreb, 1972, 410-411 note no. 81.

issue. Namely, the first secure information regarding the Pannonian communities are those from the period of the persecution of the Christians. On the one hand it is possible to distinguish a comprehensive list of martyrs known by name, and on the other it is possible, on the basis of the analysis of the more extensive sources on the tribulations, to reach certain conclusions about the nature of the Pannonian early Christian municipalities⁷.

Even though the number of known martyrs from the communities that had existed in the Croatian part of *Pannonia* is considerably less numerous than the number of martyrs of the largest community – the one in *Sirmium*, the analysis of sources dedicated to the communities of *Siscia* and *Cibalae* will show the great importance that those sources, owing to their information, play within the corpus of the preserved texts. Jerome's Martyrologium mentions a fairly large number of martyrs from the territory of the Pannonian provinces, if we compare them with the number of those from *Noricum*, or even from *Dalmatia*⁸. The number of martyrs is definitely larger, if one takes into consideration the victims whose names have not remained preserved. The names bear testimony to a stratified ethnic composition of the Pannonian Christian communities. In addition to the Martyrologium it is necessary to consult the legends with the aim of a more accurate dating of the martyrdom.

Legendary accounts that place the establishment of the first municipalities in the Apostolic period are accurate with regard to the Pannonian area in that they indicate the origin of the first missionaries and the connections of the Danubian region with Asia Minor and Greece⁹. The number of martyrs in the provinces of *Moesia* and *Pannonia* is relatively high; among them are bishops of *Siscia*, *Sirmium* and *Poetovio*, and in *Durostorum* (in *Moesia*) a soldier Dasius was executed, about whose process and death a unique report has been preserved¹⁰.

⁷ M. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, in *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Exhibition catalogue, Zagreb, 1994, 20.

⁸ R. Pillinger, *Preganjanje kristajnov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi*, ZČ, 39, 1985, 173-183; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, *Acta ecclesiastica Sloveniae*, Ljubljana, 8, 1986, 267-275; A. M. Strgačič, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do Milanskog edikta 313.*, Šibenik, 1941, *passim*; F. Bulić, *Mučenici solinski. Broj i stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih*, *Izabrani spisi*, Split, 1984, 333-361.

⁹ M. Jarak, *op. cit.*, 20.

¹⁰ R. Knopf, G. Krüger, *Ausgewählte Märtyrerakten*, Tübingen 1929³, 91-95.

The urbanized and romanized *Pannonia* opens to the more systematic preaching and spread of the Gospel only in the 3rd cent., when we perceive two directions of the spread of Christianity in the area of the Danube and the Sava; upstream the big rivers Christianity spreads from the East, and the agents are the soldiers of the Asian legions sent to the defense of *Illyricum*, while at the same time from Italy and from the Adriatic coasts across the Dinarids arrive civil servants and merchants, representatives of the Roman Christian tradition. If Jerome (*Hieronymus*) is to be believed that Victorinus, the bishop of *Poetovio* († 303.) wrote a number of biblical comments and the discussion *Adversus omnes haereses*¹¹, it is obvious that that bishop – theologian could find readers only in organized Christian communities.

In the second half of the 3rd cent. we encounter in *Pannonia* already organized ecclesiastical municipalities headed by a bishop (Fig. 2)¹². Literary sources contain data about four early Croatian communities in continental Croatia. Two were located within the borders of *Pannonia Savia* – *Siscia* and *Iovia* – and two within the borders of *Pannonia Secunda* – *Mursa* and *Cibalae*. The religious center to which both Pannonian provinces and hence the above cities were oriented was *Sirmium*.

In Synerotas passion, a group of specific information contains a mention of the martyr's origin and settlement in the area of *Sirmium*, which corroborates the historical situation, that is, the manifest influence of the eastern population in the formation of Pannonian Christian municipalities. Prominent in Irenaeus's passion is the mention of the catholic character of the Syrmian municipality; in Donatus's passion, information on the Pannonian clergy; in Ursicin's passion, the mention of the private estate outside the city limits, and in the Passion of the Four Crowned Martyrs, extremely important comments about the Pannonian quarries and the art of stone-carving.

St. Irenaeus's passion reports on the Syrmian bishop Irenaeus, executed during Diocletian's persecution. When Irenaeus refused to sacrifice to the pagan gods, upon the order of praeses Probus he was executed by sword and thrown into the Sava river. The legend of St. Donatus and four other Pannonian martyrs recounts the judicial process against those martyrs. The major part of the text is dedicated to the process against the Pannonian mar-

¹¹ R. Bratož, *Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki*, ZČ, 3/35, 1981, 207.

¹² S. Ritig, *Martyrologij srijemsko-panonske metropolije*, in *Bogoslovna Smotra. Theologische Revue*, Zagreb, 1912, 173. This discussion of S. Ritig, published in *Bogoslovna Smotra. Theologische Revue*, Zagreb, 1911 (year II), 1912 (year III) and 1913 (year IV), is highly critical also on the subject of St. Quirinus 1912, 171-176, 264-275.

tyr Hermogenes. All the martyrs from this legend were members of the Pannonian clergy. Those events likewise date from Diocletian's time. The legend of St. Synerotas speaks about *Sirmium* and modest gardener Synerotas, brought before the pagan court through the revenge of an insulted woman, whose immoral life he criticized. He was executed by sword. The legend of St. Ursicin contains a more extensive description of the process against a Pannonian military tribune, Christian Ursicin, mentioned as a native of *Sibentum*, a town in Upper *Illyricum*. According to the description, the process likewise took place in *Sirmium*, and Ursicin was executed by sword. The legend of St. Polion speaks of Diocletian's persecution. After the process against the Christians of *Sirmium*, the praeses Probus turned to the neighbouring municipalities and sentenced the first lector of the local community, Polion. Polion the martyr was executed by burning in the vicinity of his town.

The legend of the Pannonian carvers tells of Diocletian's sojourn in *Pannonia* and his encounter with skilled stone-carvers Simpronianus, Claudius, Castorius, Nicostratus and Simplicius. Being Christians, they refused to carve out a statue of god Aesculapus, upon which they were sentenced and executed by having been put alive into lead coffins and thrown into the river. As can be seen from Diocletian's presence, the events are dated to his time.

The legends of St. Anastasia and martyr Demetrios have traits of historical novels. Instead in *Pannonia*, the events are placed in foreign milieus, and contain persons that were connected with our martyrs in no way whatsoever.

History is mute about the life of Quirinus's devotees, but there are somewhat more rare archaeological monuments from the years of bloody persecutions (303-311), to which we are directed by the document *Passio Sancti Quirini*, from the period of Constantine's rule or later¹³.

The introductory part of the passion speaks of persecutors of the Christians, Diocletian and Galerius Maximianus as well as of the carrying out of the sentence on Quirinus, by drowning in the Sibaris stream. The document is based on the record of a judicial investigation of the Roman authorities in *Siscia* and *Savaria*. It should be pointed out that two Pannonian provinces are mentioned in the description of Quirinus's passion, as well as their capitals, cities along the Danube and two provincial governors, by name. Those administrators were included in the lists of provincial gover-

¹³ F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Zagreb, 1993, XXXIII.

nors only on account of the fact that they were mentioned in Quirinus's passion, so our legend is added to those hagiographic sources that have an indubitable historical value.

St. Eusebius, the bishop in *Cibalae*, was executed between 270 and 275. However, the most fierce persecution in Pannonia occurred during Diocletian and Maximian's rules. Diocletian's co-ruler (caesar) Galerius, after Diocletian in 303 issued three decrees, started persecuting the Pannonian Christians, clergy in particular. Those that suffered martyrdom at that time were St. Quirinus, bishop in *Siscia*, St. Polion, a respected lector of the church in *Cibalae*, and St. Irenaeus, bishop of *Sirmium*¹⁴.

Passio Sancti Quirini as well *Passio Sancti Pollonnis* reveal a whole series of interesting facts from the early Christian history, as well as the socio-political history of *Siscia* and *Cibalae*, Roman *Pannonia Savia* and the entire *Pannonia Superior*, in the first decade of the 4th century, as well as the mention of certain Pannonian martyrs¹⁵. It should be pointed out that entire communities are sometimes mentioned in the passions of Christian martyrs, when the intention is to indicate the size of individual municipalities.

The legends about martyrs Irenaeus, Polion, Quirinus, Synerotas and the Pannonian stone-carvers can be dated to the 4th cent., and of the information that they provide, the times of execution of individual saints can be considered of major importance. The legends do not give us the year of execution, but only the day and month, as it had no liturgical value. However, Christian municipalities preserved memory of persecuting Emperors so their names were mentioned in the legends.

In Polion's passion there is an indirect mention of a church hierarchy in *Cibalae*, while in the Quirinus' one there is a piece of information about the administrative division of *Pannonia*. Other legends of the Pannonian martyrs likewise contain specific information such as a mention of a martyr's place of origin, his arrival in a certain area, the mention of a private estate beyond the town limits etc. However, Polion's and Quirinus' passions are the only two passions that speak of the municipalities in the territory of present-day Croatia.

The early Christian period in the classical sense starts after 313, but its first spiritual, organizational and symbolic expressions appear already in

¹⁴ F. Ks. Lukman, *Martyres Christi*, Celje, 1934. The Acts of St. Irenaeus (pp. 202-205), St. Polion (pp. 206-209) and St. Quirinus (pp. 233-238) are included here. The introduction before the Acts of St. Quirinus is not accurate in certain details.

¹⁵ M. Buzov, *Sv. Kvirin - sisački biskup i mučenik, Riječi*, 1-2, 2003, 8; M. Jarak, *op. cit.*, 25.

the 1st and 2nd centuries¹⁶. In Migotti's opinion, the lower limit of theoretical possibility of recognition of the early Christian presence in continental Croatia is the 2nd cent., while she considers the end of the 6th and the beginning of the 7th cent. the upper limit of the early Christian horizon¹⁷.

Even though the study of early Christian church history of *Pannonia* has a long tradition rich in discoveries based on the wealth of original or altered written data, the early Christian period in continental Croatia remains the most poorly studied archaeological horizon. The Hungarian archaeology added the finds of early Christian material remains to those written sources¹⁸. However, the picture of marked dearth of archaeological material of early Christian period in continental Croatia is nevertheless misleading¹⁹. It should be pointed out that the Croatian part of Pannonia was Christianized first and that there are a larger number of original written sources from the period of early Christianity than in the Hungarian part²⁰. The lack of excavation of cemeteries from late antiquity in Croatia is a great obstacle also to the discovery of early Christian remains²¹, but the site of Štrbinci in Budrovci, where systematic salvage excavations are under way, pointed to the remains of two early Christian necropolises²². Explorers endeavour to recognize and distinguish finds on the basis of ethnic and cultural features, that is, the autochthonous Roman from the barbarian ones, but in the wider civilizational-culturological sense it is equally important to determine early Christian elements, as confirmation of continuity²³. Namely, both the Romans and barbarians wore Christian symbols, and it was precisely the religion that had embedded moral and material features of Roman civili-

¹⁶ H. Jedin, *op. cit.*

¹⁷ B. Migotti, *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*, in *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde...*, 42.

¹⁸ E. B. Thomas, *Religion*, in A. Lengyel & Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 1980; E. B. Thomas, *Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde*, in *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, Exhibition catalogue, Linz, 1982.

¹⁹ B. Migotti, *op. cit.*, 41.

²⁰ E. B. Thomas, *Martyres Pannoniae, Folia archaeologica*, Budapest, 25, 1974, 143.

²¹ Ž. Demo, *Antički period. Bilješke iz povijesti arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, in *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Exhibition catalogue, Koprivnica, 1986, 29.

²² B. Raunig, *Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova*, *VAMZ*, 12-13, 1979-1980, 151-167; Z. Gregl, *Istraživanje kasnoantičke nekropole u Štrbincima kod Đakova*, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb, 25/2, 1993, 32-34.

²³ B. Migotti, *op. cit.*, 41 seq.

zation into the foundations of the European Middle Ages. In words of E. Tóth, the Roman cosmopolitism continued to live in the Christian universalism²⁴.

Covert expressions of Christian art appear in the 2nd cent., and Christian writers also speak about it, particularly Justin (+ 165/166 g.) and Tertullian (around 160 up until after 220). It is interesting to mention that Tertullian relayed the legend that Emperor Tiberius (14-37) had intended to include Christ in the Roman pantheon, but the idea was thwarted by the Senate²⁵.

It is supposed that every settlement of the urban type – *civitas* – in *Pannonia* until the mid-4th cent. had a bishop²⁶, but the sources mention for the territory of continental Croatia only dioceses in Sisak (*Siscia*), Vinkovci (*Cibalae*), Osijek (*Mursa*) and Ludbreg (*Iovia?*). Most of early Christian objects come from the mentioned towns, with the exception of Ludbreg.

The early Christian horizon in the continental Croatia we can recognize in:

1. cities (Sisak – *Siscia*, Vinkovci – *Cibalae*, Osijek – *Mursa*, Varaždinske Toplice – *Aquae Iasae*, Ludbreg – *Iovia*, Daruvar – *Aquae Balissae*),
2. fortifications and refugium settlements (Lobor, Ozalj, Donja Glavnica),
3. cemeteries and individual grave finds (Budrovci – Štrbinci, Treštanovci, Veliki Bastaji, Prozor, Sv. Marija pod Okićem, Čečavac, Beli Manastir, Zagreb, Sotin, Sv. Martin na Muri, Kalnik, Selci Đakovački, Novačka – Fuzetić, Virovitica, Kamanje, Samobor),
4. unknown settlements (continental Croatia),
5. coinage (Aljmaš, Batina, Čovići, Dalj, Gaboš, Gornji Kosinjski, Kneževi Vinogradi, Kupčina, Orešac, Peklenica, Popovac, Sladojevci, Srb, Studenci, Ščitarjevo, Vranić, Vukovar, Zmajevac, Continental Croatia).

Important finds discovered in Veliki Bastaji (Fig. 3, 4), Daruvar (*Aquae Balissae*), Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*), Budrovci near Đakovo (*Certissa*) and Lobor are worthy of particular mention. Other sites yielded, in addition to coins with Christian symbolism, mostly „neutral” finds of late ancient horizon, that can only tentatively suggest an early Christian environment. We suppose that diocesan centres must have contained early Christian structures, but not one originally early Christian church has so far been discovered in the territory of continental Croatia. Transformation of public

²⁴ E. Tóth, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, *Alba Regia*, 15, 1977, 116.

²⁵ J. Jelenić, *Povijest Hristove crkve*, Zagreb 1921, 46.

²⁶ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1974, 329.

secular buildings into Christian sacral ones can be documented in Varaždinske Toplice and only surmised in Ludbreg. Remains of architecture and furniture in Kamenica near Vinkovci and in Daruvar indirectly also speak of Christian churches. Taking into consideration the lack of exploration of the early Christian horizon in continental Croatia it should be stressed that we can speak of suppositions that need to be verified. For the time being, on the basis of older literature and test excavations as well as chance finds we can reach certain conclusions on the early Christian urban planning of the Pannonian towns in Croatia.

A testimony of the spiritual climate of early Christian Cibalae is the apologetic speech held by a lector of the *Cibalae* church, Polion, before civilian authorities, revealing the dogma and ethics of Christianity in that part of *Pannonia*, which was still being persecuted at the time²⁷. However, Polion makes no mention of the building in which the Christian community convened. A. Ulman has no doubt that the diocesan complex of the town was situated approximately at its centre, near the present-day main square and parish church²⁸. It should nevertheless be emphasized here that this opinion is based on theoretical considerations of geomorphological and urban-planning nature and general historical parameters on the position of early Christian structures (Fig. 5). Two possible early Christian sites are: the first one near the orthodox church, where a fragment of an early Christian tombstone with inscription was unearthed in the mid-19th cent.; and the second one immediately within the northern wall of the town, where the foundations of a building from late antiquity were discovered, with fragments of broken sculptures of pagan deities built into the wall²⁹, which points to the destruction of a temple that preceded the construction north of the Christian church³⁰. North of the destroyed temple, along the road to *Mursa*, extends the necropolis of *Cibalae*, where most significant early Christian finds were discovered, a sarcophagus and a tombstone³¹. The most important early Chris-

²⁷ J. Kunkera, A. Ulman, M. Dragutinac, *Ranokršćanski život u Vinkovcima*, Vinkovci, 1972, 27-53.

²⁸ A. Ulman, *Sakralni objekti Cibale (današnjih Vinkovaca)*, *Croatia christiana periodica*, Zagreb, 14/26, 1990, 14.

²⁹ J. Brunšmid, *Colonia Aurelia Cibale. Vinkovci u staro doba*, *VAMZ*, 6, 1902, 137-139.

³⁰ B. Migotti, *Antičko-srednjovjekovni kontinuitet na području Dalmacije*, *Opuscula archaeologica*, Zagreb, 16, 1992-1993, 226.

³¹ *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Exhibition catalogue, Zagreb, 1994, p. 98, no. 95, 96.

tian site in Vinkovci is the memorial-burial complex in Kamenica, near the eastern city wall, next to the road to *Sirmium*. The character of the finds it yielded is similar to Christian finds³²; two graves, and fragments of marble tombstones. Judging by the fragments of the marble slabs, a substantially monumental architecture might be expected here. The remoteness of Kamenica from the city perimeter of *Cibalae* (around 1,5 km) corresponds to the information from *Acta sancti Pollionis*, which says that martyr Polion was burned on a spot at the distance of one Roman mile (1478,5 m) from the city, so the connection of Kamenica with the mentioned historical information is entirely plausible³³.

Mursa is the only Pannonian town with original historical documents about the existence of a martyrial church³⁴. It seems that a *Basilica martyrum* has been identified in the remains of architecture beyond the southwestern city fortification, near the place where the location of the amphitheatre is anticipated. At that place, Pinterović recognized the martyrial basilica of *Mursa* in the small round structure with a rectangular annex³⁵. The concentration of finds at the position of the Lower Town port, north of the Roman fortification wall indicates an early Christian site (Fig. 6). A basilical building with an apse at the western side, dated to the 4th cent. was excavated within the town (*intra muros*), near the northwestern corner³⁶. This peripheral position speaks in favour of an early Christian sacral structure, and not of a residential basilica of Emperor Valens, considering that imperial residences in Pannonian towns were by and large situated in their centres³⁷. Concentration of what might be early Christian finds is noticeable in the southeastern part of the town such as the object in the form of a fish (Fig. 7). Other than a marble vessel and the figurine of a lamb (Fig. 8), a fragment of a fresco with the image of a fish enclosed in a medaillon was discovered here.

Until the beginning of the 4th cent. the thermal complex in Varaždinske Toplice (Fig. 9, 10) was in the main a health resort with prominent cult features, but gradual Christianization in the second half of the 4th cent. was

³² S. Dimitrijević, *Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla*, in *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, IzdHAD, 4, 1979, 278, K-II, no. 29.

³³ S. Dimitrijević, *op. cit.*, 181-182.

³⁴ D. Pinterović, „*Basilica Martyrum*” u *Mursi*, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980, 62.

³⁵ D. Pinterović, *op. cit.*, 63.; B. Migotti, *op. cit.*, 50, Fig. 7.

³⁶ M. Bulat, *Novi podaci za baziliku mučenika u Mursi*, *Lihnid*, Ohrid, 7, 1989, 199.

³⁷ K. Póczy, *Pannonian cities*, in A. Lengyel & Radan (eds.), *op. cit.*, 250.

conceived by adaptation of the thermal basilica into a Christian church³⁸. A fragment of a ceiling fresco was found in the central room of the basilica, depicting the head of a saint with a beard and a halo. Movable early Christian material is missing.

The early Christian urban core of *Aquae Iasae* bears similarity to nearby Ludbreg, in which a diocese is sought³⁹, so consequently *Iovia* would be the ecclesiastic administrative centre of the settlement in Varaždinske Toplice (Fig. 11, 12). In Ludbreg also the dearth of early Christian finds is a puzzle, considering that the archaeological excavations carried out from 1968 to 1979 confirmed that the town was populated from the 1st to the 6th cent⁴⁰. The similarity between the two sites is noticeable also in the architecture. It is thought that the first Christian church in *Iovia* was organized within the thermae towards the end of the 4th cent., and the newly constructed supposed structure had a ground plan in the shape of a two-apsidal building with a lateral corridor. *Iovia* did not produce any trace of an early Christian necropolis. Sarcophagi without specific features were encountered at the necropolis southeast of the town, along the road towards Varaždinske Toplice, and a possibly Christian burial with a sword and a glass cup was found within the town near the thermae, that is, the church⁴¹.

In spite of chance finds that speak in favour of a significant site, Daruvar is almost entirely unresearched (Fig. 13). The town perimeter of Roman Daruvar (*Aquae Balissae*) has not been precisely defined. Although the date and purpose of the stone container and the stone pillar on a pedestal from the Municipal Museum in Bjelovar⁴² have not been entirely clarified, their form and decoration point to a sacral building from the 6th or 7th cent., probably adapted within the Roman thermae.

A similar phenomenon was documented in Varaždinske Toplice and assumed in Ludbreg, leading one to think that adaptation of Christian sacral buildings within Roman thermae was an established practice in early Chris-

³⁸ M. Gorenc, B. Vikić, *Das fünfundzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)*, *Archaeologia Iugoslavica*, Beograd, 16 (1975), 1979, 43; B. Vikić-Belančić, *Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj*, *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 29, 1978, 590.

³⁹ M. Jarak, *op. cit.*, p. 35.

⁴⁰ B. Vikić-Belančić, *Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (u svjetlu novih istraživanja)*, in *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, *IzdHAD*, 2, 1978, 168.

⁴¹ B. Vikić, M. Gorenc, *Arheološko-urbanistička problematika Ludbrega*, *VAMZ*, 14, 1981, 92.

⁴² *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, *op. cit.*, 112-113, no. 145, 146.

tian urban planning in continental Croatia, which is otherwise a habitual occurrence also in other areas⁴³.

In rural areas, early Christian environs should be expected in leisurely economic buildings (*villae rusticae*) with a late ancient horizon, such as e.g. Drenje, Jalžabet, Petrijanec⁴⁴.

In terms of natural-geographic conditions the westernmost part of continental Croatia is an extension of the Alpine area of Slovenia, whose early Christian landscape is marked by a chain of forts with corresponding sacral complexes⁴⁵.

Ozalj is the only partially excavated similar site in the territory of Croatia. Walls from late antiquity, which the manager of the excavation rightfully considers to have belonged to an early Christian structure, were discovered beneath the foundations and in the immediate vicinity of the Romanesque church⁴⁶. The remains of material of early Christian horizon are sparse, and one can single out a fragment of a fibula in the shape of the Greek cross and a fragment of a vessel with a depressed „St. Andrew's cross" on the exterior of the base⁴⁷.

More modest, but similar refugial complexes are surmised in Kuzelin and Okić. No sacral architecture has been noticed at Donja Glavica in Kuzelin even though systematic archaeological excavations have been carried out since 1981, which proved that it existed from the 1st to the 6th cent⁴⁸. Christian milieu is barely attested by small objects (a jug, fibulae, bracelets, a finger-ring)⁴⁹.

Glass vessels decorated with Christian symbols have not been discovered in the continental part of Croatia. The closest would be the base of a

⁴³ E. Stommel, *Christliche Taufriten und antike, JbAC*, 1, 1959, 5-15; A. Papageoghiou, *L'architecture paléochrétienn de Cypre, Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantine*, Ravenna, 32, 1985, 304.

⁴⁴ For Jalžabet see: B. Vikić-Belančić, *Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanja života u zaleđu dravskog limesa, VAMZ*, 3, 1968, 75-102; for Petrijanec: I. Šarić, *Antičko naselje u Petrijancu*, in *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, IzdHAD*, 2, 1978, 177-195; for Drenje: Drenje. *Rezultati istraživanja 1980-1985*, 1, Brdovec, 1987.

⁴⁵ S. Ciglencečki, *Hohenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, Dela SAZU*, 21, Ljubljana, 1987.

⁴⁶ L. Čučković, *Velika seoba naroda*, in *Ozalj od neolita do Frankopana*, Exhibition catalogue, Ozalj 1994 (without pagination)

⁴⁷ *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, op. cit.*, 114, no. 147, 148.

⁴⁸ V. Sokol, *Donja Glavnica-Kuzelin, in 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Koprivnica, 1986, 112, 114, 130.

⁴⁹ *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde, op. cit.*, 114-115, no. 149-154.

shallow plate, formed from two glass surfaces enclosing gold foil bearing the image of a married couple and the inscription FLORENTES (Fig. 14, 15, 16) from Štrbinci near Đakovo. The shallow plate has no particular Christian characteristics, and it has been suggested that it is a find from a settlement rather than a grave⁵⁰. The dating in 4th century and its provenience from a site where early Christian remains were discovered would lead to a hypothesis that the inscription FLORENTES had an unwritten continuation of IN DEO, which would impart a Christian meaning to it. The early Christian grave vault with a fresco from Štrbinci was discovered and unfortunately destroyed during excavation of military trenches in 1991. The fresco was taken to the museum. Two peacocks next to a vase are the faithful drinking from the spring of life, as they, thanks to the sacrifice of Christ, have conquered death, as is shown by the Christogram in the symbolically and visually most emphasized upper section of the scene⁵¹.

The refugial character of unexcavated prehistoric hillfort and fortification from late antiquity at Sveta Marija beneath Okić was determined by test excavation in 1990. Traces of evidence of a necropolis from late antiquity were perceived at the foot of the hill, at the site of Popov Dol, from where numerous objects reached the Archaeological Museum in Zagreb at the beginning of the 20th cent⁵².

The hillfort yielded remains from the Bronze and Iron Ages. The position was used again in late antiquity, when the hillfort was fortified, and an early Christian basilica with a baptistery was built within the fortification⁵³.

The 2003 excavations of the sanctuary of Blessed Virgin Mary of the Hill in Lobar revealed a building with an octagonal ground-plan with a baptismal font in the centre. The building is oriented west-east, same as the building excavated in 2002, with which it is connected by a wall⁵⁴.

⁵⁰ B. Raunig, *Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Zagreb, 14/5, 1965, 148; B. Raunig, *Štrbinci, Đakovo – antičko nalazište*, *Arheološki pregled*, Beograd, 7, 1965, 147. For Štrbinci see: B. Migotti, M. Šlaus, Z. Dukat, Lj. Perinić, *Accede ad Certissiam, antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb, 1998; B. Migotti, *Štrbinci*, in A. Durman (ed.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 2006, 268-269.

⁵¹ B. Migotti, *op. cit.*, 58.

⁵² Z. Gregl, *Antičko nalazište Repišće kod Jastrebarskog*, *VAMZ*, 24-25 (1991-1992) 1993, 145-150.

⁵³ K. Filipec, *Lobar – svetište Majke Božje Gorske*, in A. Durman (ed.), *op. cit.*, 156-157.

⁵⁴ K. Filipec, *Istraživanja Arheološkoga zavoda u Loboru – Majka Božja Gorska*, *Hrvatsko zagorje. Časopis za kulturu*, Krapina, 2/9, 2003, 253.

The basilica has not been entirely excavated, because its largest part lies beneath the existing church. The excavation encompassed rooms at the northern side and partly at the southern side, the lobby and the baptistery with a hexagonal baptismal font. The baptistery lay at the front and it was connected with the basilica by a wall, probably a porch. A grave from late antiquity was discovered at the northern side of the church. With the arrival of the Avars and Slavs at the beginning of the 7th century the basilica was set to fire and it was never reconstructed again.

It is supposed that from the 5th to the end of the 6th cent. this was an important church centre of *Pannonia Savia*, and some hold that during the turbulent and perilous times it served as a refuge for a high church prelate (the bishop of *Siscia*?)⁵⁵. However, in our opinion, in spite of scarce finds only future systematic excavations can help in solving the body of issues connected with the Sisak diocese, including these recent finds of an early Christian basilica and the baptistery at the mentioned site of Blessed Virgin Mary of the Hill.

The finds of early Christian character from *Pannonia Savia* and *Siscia* do not reflect appropriately the relatively dynamic Christian life in this area, of which Christian sources speak⁵⁶.

It is possible to speak about early Christian topography of Sisak (Fig. 17), but also of other Pannonian towns in the territory of continental Croatia only on the basis of data from older literature, as well as from recent test excavations, salvage excavations and chance finds. Two apsidal buildings were discovered during construction works in the 1950s. One of those, oriented towards east, perhaps belonged to a sacral building, considering the eastern orientation of the apse, which is one of the basic features of Christian sacral structures, whereas the other one probably belonged to a secular building⁵⁷. We suppose that the space around the parish church of the Elevation of the Holy Cross was the early Christian core of the municipality that formed around the original building, transformed into *domus ecclesiae*. Early Christian sarcophagus of Severila and a monument erected by Victorinus for his wife were previously encountered in that space. In order to acquire a comprehensive picture of the urbanized part of Roman *Siscia* one should men-

⁵⁵ H. Gračanin, *Kršćanstvo i crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (6.-11.stoljeće)*, *Crkvena kulturna dobra*, Zagreb, 6, 2008, in press.

⁵⁶ B. Vikić-Belančić, *op. cit.*, 1978, 603.

⁵⁷ M. Buzov, *Sisačka biskupija u svjetlu pisanih i arheoloških izvora*, Tkalčić, *Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke Nadbiskupije (Annales Societatis Historicae Archiepiscopatus Zagradiensis)*, Zagreb, 3, 1999, 259, Fig. 6 and 7.

tion necropolises as well. The southern necropolis lay in the zone of the present Square of Croatian Defenders (*Trg hrvatskih branitelja*), then it stretched along the Tomislav Street (*Tomislavova ulica*) all the way to the stadium. The northernmost part of this necropolis was situated at the Square of Croatian Defenders, and the graves contained skeletons only. During the construction of the „Željezara” residential building in 1953, 47 skeleton burials were found. The graves were built of bricks, and in certain cases contained a lead coffin, but without a lead cover⁵⁸. No grave goods were registered, but a ring with a Christogram was found in one of the graves, but it subsequently went missing⁵⁹. That northernmost part of the southern necropolis can be distinguished as a small separate necropolis with exclusively skeletal burials, and on the basis of archaeological finds such as the mentioned ring and a cup with a depiction of a dolphin, as a cemetery of a smaller Christian community⁶⁰. The cup was found in a layer of loam outside the graves, and it was decorated in two zones. The first zone contained a depiction of a dolphin, as another symbol connected with Christianity, while the lower zone contained concentric circles formed of depressed dots in four rows⁶¹. No previous necropolises were documented in that zone, as that space served for garbage disposal. The conclusion about the existence of an early Christian necropolis imposes itself as completely justified and acceptable. The fact that this necropolis came close to the fortifications, in fact it lay immediately adjacent to them, can be taken as confirmation that the danger for the members of the Christian community had passed, and that they could be buried there freely and without disturbance⁶². On the basis of the mentioned facts this necropolis can be dated to the 4th century, after the Edict of Milan (in 313), when the persecution of the Christians ceased.

The necropolis in Novi Sisak, at the site of Pogorelec on the right bank of the Kupa river, was discovered in 1881. Fragments of tombstone inscriptions were encountered in this necropolis, presumably early Christian, as well as Gaudenzi's inscription with the expression *domus aeterna*.

A fragment of a tombstone erected for Paulinus, Lucerin's son, was unearthed in Sisak, and it was given to the Museum by Ivan Krstitelj Tkalčić. The inscription is dated to the 4th-5th cent.

⁵⁸ *Ibidem*, 259.

⁵⁹ S. Vrbanić, *Kartice arheoloških lokaliteta*, 1954. godina, Gradski muzej Sisak.

⁶⁰ M. Buzov, *Topografija antičke Siscije na temelju arheološke baštine*, Doctoral dissertation, Zadar, 2000, 97.

⁶¹ S. Vrbanić, *op. cit.*

⁶² M. Buzov, *op. cit.*, *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 60.

The northern necropolis was situated outside the city walls in the zone of Zeleni Brijeg, but it was unfortunately destroyed to a large degree. An early Christian lamp with the Christogram was placed in one of the graves, so considering this find we could date them to the 4th cent.

In 1943, during the construction of a new building, 19 skeletal burials in brick-built graves came to light. A baroque chapel of St. Quirinus, torn down on account of (non)urbanistic reasons, even though it had been erected on an early Christian site, was situated in the north part of the town. A metal lamp in the shape of the lamb of God (Fig. 18) was found in that zone and purchased for the Sisak Municipal Museum. The body of the bronze lamp is stylized in the shape of a lamb with a fleece executed in relief, and it stands on a short foot on a round stand with protruding lines, with a tang for hafting. There is a round opening for oil at the middle of the back, while a wick slot on the nose of the lamp is bordered with seven oval protrusions. Letters of the name of Christ (XP, Christogram) are positioned vertically on the stooping head of the lamp⁶³. It is dated to the 4th-5th century. A similar lamp was found in Zagreb (Fig. 19), and both of those are unique specimens, considering that only two pieces in Hungary are known in addition to them. In case of the mentioned find from Zagreb, Vikić-Belančić believes that it might come from Sisak and that it subsequently arrived in the territory of the city through unknown circumstances⁶⁴. The lamps⁶⁵ symbolize the christological motif of the Lamb of God, the redeemer of sins (*Apocalypse* 21, 23), where the lamb (Christ) is described as He who shines in place of the sun and the moon⁶⁶.

Taking into account the extremely small number of such finds in *Pannonia*, but bearing great similarity, we suppose that this is probably the work of a workshop located in *Siscia*.

In addition to the mentioned finds from Sisak, worthy of note are finds of fibulae, decorative fittings, finger-rings, needles, hair-pins, buckle pins, relief „African” *sigillata*, lamps etc.⁶⁷.

⁶³ Z. Burkowski, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde...*, 92, no. 76.

⁶⁴ B. Vikić-Belančić, *Starokršćanska lampica iz Zagreba Peristil*, Zagreb, I, 1954, 131-134.

⁶⁵ About the lamp see X. Léon-Dufour, *Rječnik biblijske teologije*, Svjetiljka, Zagreb, 1980, 1333-1334.

⁶⁶ *Apocalypse* 21, 23: „The city needs no «sun or moon» to «shine» in it, as it has been illuminated by the light of God, and the Lamb is its lamp”.

⁶⁷ See: *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde...*, 82-97; *Pro Sancto Quirino E.S. Confessio Fidei*, Catalogue, Sisak, 2004.

The first Christian symbolism, in addition to solar pendants, contains motifs that the Christian writers, on account of its neutral symbolism or some other features, held appropriate for expressing the Christian message; those are bucolic scenes with trees and birds, motifs of fish, palm and anchors as well as various geometric and vegetable stylized crosses or Christogram-like forms.

It is difficult to establish with certainty whether a pendant made of thin gilded sheet metal in the shape of a fish, which was found in the Kupa, belonged to the first Christians. The same applies to the finds of tin decorative rivets with a palm motif⁶⁸. The pendant is dated to the 2nd-4th cent., and the rivets to the 2nd-3rd cent. The symbolism of the palm is similar in the case of the pagans, Jews and Christians, but it is an unavoidable motif on early Christian tombstones. On the early Christian lamps from the 4th cent. a highly stylized motif of a palm clearly indicates an early Christian content⁶⁹. Also belonging to the early Christian horizon is a marble vessel with handles in the shape of a bowl with four symmetrically placed handles that have a flat upper part and rounded lower part; there is a groove hollowed on one of the handles to let the liquid out⁷⁰. The vessel is dated to the 3rd-4th cent.

A cordate-triangular silver pendant found in the Kupa river, made of a very thin sheet metal, of anthropomorphic scheme with a round suspension loop, is particularly significant and is dated to the 3rd-4th cent. At the front, a borderline of beads in repoussé frames a bust and a necklace with a cross⁷¹. The Kupa river yielded also a round pendant with a ribbed suspension loop. Its profiled frame contains an openwork equal-armed cross, decorated with beads (*crux gemmata*). It is dated to the 4th-6th cent. A bronze decorative plaque of thin sheet metal in the shape of a hoop, in the centre of which there is an openwork equal-armed cross with slightly widened and rounded ends, was found in Sisak, and is dated to 4th-6th cent.

The inscription IN DEO SPES SEMPER EST on a silver pendant found in the Kupa, was impressed in such a way that groups of letters are shuffled,

⁶⁸ B. Migotti, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde...*, 77, no. 18; 181, no. 2; 77, no. 20.

⁶⁹ *Ibidem*, 43-45; 108, no. 132, 133.

⁷⁰ J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva*, Zagreb, 11, 1910/1911, 102, no. 685; Ž. Demo, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde...*, 82, no. 41.

⁷¹ M. Buzov, *op. cit.*, 2000, 100, Fig. 22.

and taking into consideration the content of the text and the motif of the wreath, perhaps this is an amulet, connected with Christian martyrdom⁷².

The flame of a lamp symbolizes eternal life, which in addition to their practical function makes them characteristic objects of Christian public and private spaces. Ceramic lamps belong to the so-called „African”, „Mediterranean” or „Early Christian” types, depending on the place of production and distribution, that is on the predominant decorative shapes. They are mostly decorated with a cross or Christogram motif and with vegetable and geometric figures in their role of Christian symbolism.

The lamps manufactured in Africa were exported throughout the Roman Empire, but they were also imitated in local workshops, to which are almost regularly attributed those pieces made with less care. They are dated to the 5th and even to the 6th cent., which is important in the context of establishing date of the remaining material of the early Christian horizon⁷³.

The fragments of rims of bowls belong to the relief „African” *sigillata*. On a fragment found in the Kupa in 1912 there is a relief application of a fish with clearly indicated body details, and it is dated to the end of the 4th, or the beginning of the 5th cent.⁷⁴ A fragment of a bowl base has a relief application of the *Datio ad bestias* scene (Christian martyrdom). Two female figures are visible, one of which, tied to a post, is attacked by wild animals⁷⁵. It is dated to the second half of the 4th, that is, the beginning of the 5th cent.

In connection with the Christian symbolism on the coins of the Empire, in addition to the pre-Christian symbolism of the sun on Gallienus', Aurelian's and Constantine's coins, the following motifs and inscriptions appear: Christogram and CONCORDIA MILITUM, HOC SIGNO VICTOR ERIS, VIRTUS EXERCITUM, VICTORIA AVGVSTORUM, GLORIA EXERCITUS. The remaining examples of coins with inscriptions express hope in the return of happier times and Roman glory, but always in the name of the new religion, with the following content: SALUS REI PUBLICAE, GLORIA NOVI SAECVLI, GLORIA ROMANORUM, FELICIVM TEMPORVM REPARATIO⁷⁶.

⁷² B. Migotti, *op. cit.*, 63, 90, no. 69.

⁷³ N. Cambi, *Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 70-71 (1968-1969) 1977, 83-84.

⁷⁴ B. Migotti, *op. cit.*, 95, no. 83.

⁷⁵ *Ibidem*, 95, no. 85.

⁷⁶ *Ibidem*, 66.

Coinage, as a special category of archaeological material with political, economic, artistic-stylistic and religious significance, also has an important position in the early Christian phase. But Christian literature emphasizes that true coinage should be considered only that which has the image of the ruler on the obverse⁷⁷. Individual examples are reminders of rulers who were particularly significant for the Christian world in general, and also for the region of continental Croatia, to which they are connected through military campaigns or similar political events. Coins are represented at sites at which there are no other or only sporadic early Christian finds (Zagreb, Sotin, Aljmaš, Batina, Čovići, Dalj, Gaboš, Gornji Kosinj, Kneževi Vinogradi, Kupčina, Orešac, Peklenica, Popovac, Sladojevci, Srb, Studenci, Ščitarjevo, Vranić, Vukovar-Rača, Zmajevac).

Among the early Christian finds that come from *Siscia* we would like to make a particular mention of a head of white marble, slightly darkened, with deeply drilled pupils⁷⁸. The head is more superficially executed in the sense of underlining the contrast of the volume at the expense of their plasticity, and it belongs to the equipment of funerary character, as a piece from a sarcophagus from late antiquity⁷⁹. It is dated to the 4th cent., and it most probably formed part of a sarcophagus used for the burial of a noted and respected member of the Siscian society, perhaps even a bishop.

Although the archaeological finds from Sisak, an early Christian diocesan see, are still insufficiently informative about that period of the antiquity, future research will certainly contribute to the understanding and illumination of that earliest period of Christianity in the territory of *Pannonia Savia*, in relation with that period of the city's life, as well as the entire area of the diocese, but also the territory under its influence⁸⁰. And finally, Quirinus's passion, by virtue of the mention of two provincial governors, who were included in the lists of provincial governors⁸¹ only on account of having been mentioned in it, is included among the hagiographic sources with an indisputable historical value. Quirinus's passion, in spite of its focus on religious issues and stereotypic form, offers interesting information in the context of ecclesiastic and general history. We do not know for certain whether a new bishop sat in the bishop's seat in Sisak following the execution of bishop Quirinus. We suppose that the bishop's seat in *Siscia* could not have

⁷⁷ R. Bogaert, s.v. *Geld*, *RAC*, IX, 1976, 897.

⁷⁸ M. Buzov, *op. cit.*, 2009, 64, note 91.

⁷⁹ R. Košćević, *Arheološka zbirka Benko Horvat*, Zagreb, 2000, 213, no. 373.

⁸⁰ About that see: M. Buzov, *op. cit.*, 1999, 245-271.

⁸¹ *PLRE*, I, 50, 580, 1091.

been filled prior to 313, but as to who had been the bishop, we have no knowledge.

Therefore, on the basis of archaeological excavations we can say that the original early Christian sacral architecture in continental Croatia has been confirmed so far only in Lobor, while it has not been reliably ascertained in other centres, and the case is similar with liturgical furniture. Besides the disputable objects from Daruvar⁸², remains of building objects and liturgical equipment

have been found only in Kamenica near Vinkovci (capital, transom, wall panelling)⁸³. When it comes to the marble vessels, Miggoti tentatively places them in the category of liturgical furniture with four oval or rectangular handles, such as a vessel with a spout from Sisak⁸⁴ and from Osijek⁸⁵. These objects are not originally Christian, even though we encounter them at the sites from the 3rd-4th cent., where they supposedly served a domestic function. However, taking into account the size and the value of the material of which the vessels from Sisak and Osijek were made, they might have had a pre-Christian cultic function. Such objects may have been used as movable baptismal fonts or vessels for consecrated water.

According to historical records, Christianity in the continental part of Croatia (Croatian section of *Pannonia*) was subject either in various periods or even contemporaneously to influences from the east (*Sirmium*), the west (*Aquileia*) and the south (*Salona*). Considering the quantity of archaeological material, and particularly architecture, it is not advisable to speculate about a reflection of historical conditions in the nature of the material remains. According to onomastic data from written and epigraphical sources, would indicate that the continental part of Croatia was mainly under the influence of the western part of the Empire in the period of the 4th to 7th centuries A.D.

SOURCES

Eusebius Pamphilii, *Historia ecclesiastica*, Berlin, 1903 (GCS 9/1-3)

Eusebius of Caesarea, *The History of the Martyrs in Palestine*, Edited and Translated into English by William Cureton, D.D., London, 1861

Hieronymus, *Chronicon*, Ed. R. Helm, Leipzig, 1913, (GCS 24)

⁸² *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde...*, 112, no. 145, 146.

⁸³ *Ibidem*, 100, no. 102-104.

⁸⁴ *Ibidem*, 83, no. 41.

⁸⁵ B. Vikić-Belančić, *op. cit.*, 588.

- Hieronymus, *Opera S. Hieronymi, Epist. LX(b) ad Heliodorum. Epitaphium Nepotiani*, PL, I, 600.16
- Martyrologium Hieronymianum*, Edd. I. B. de Rossi et L. Duchesne, *Acta sanctorum Nov.*, II/1, Bruxellis, 1894
- Martyrologium Hieronymianum*, Ed. H. Quentici and H. Delehaye, Bruxelles, 1931
- Passio Sancti Irenaei*, T. Ruinart, *Acta Martyrem sincera et selecta, Augustae Vindelicorum*, 1803
- Passio Sancti Polioni*, T. Ruinart, *Acta Martyrem sincera et selecta, Augustae Vindelicorum*, 1803
- Passio Sancti Quirini*, T. Ruinart, *Acta Martyrem sincera et selecta, Augustae Vindelicorum*, 1803
- Passio Sancti quattuor coronati*, in *Acta sanctorum Nov.*, III, *De Sanctis Quattuor Coronatis Romae in Monte Caelio*, Ed. H. Delehaye, Bruxelles 1910, 748-784
- Prudentius, *Peristephanón*, Ed. H. J. Thomson, London, 1961

LIST OF ILLUSTRATIONS

A. List of Places and Sites in Croatia

Fig. 1. Borders of *Pannonia*

Fig. 2. The dioceses in northern Croatia during Late Antiquity (after: M. Jarak, 1994)

Fig. 3. The sarcophagus from Veliki Bastaji, beginning of the 4th century

Fig. 4. The sarcophagus from Veliki Bastaji, beginning of the 4th century

Fig. 5. A plan of *Cibalae* (Vinkovci) with indicated spots of early Christian finds (after: S. Dimitrijević, 1979)

1. early Christian grave
2. the late Roman (sacral?) architecture
3. the memorial-cemeterial complex (Kamenica)
4. early Christian graves
5. early Christian (?) site (Meraja)

Fig. 6. A plan of *Mursa* (Osijek) with indicated spots of early Christian finds (after: D. Pinterović, 1978)

1. The Jewish centre
2. „Basilica Martyrum” (?)
3. the early Christian (?) finds
4. early Christian (?) sarcophagus
5. early Christian (?) basilica
6. the early Christian finds

Fig. 7. The object in the form of a fish, 2nd – 4th century from Osijek (Muzej Slavonije)

Fig. 8. The figurine of a lamb, 4th century from Osijek (Muzej Slavonije)

Fig. 9. Basilica of the baths (after: M. Gorenc, B. Vikić, 1979)

Fig. 10. *Aquae Iasae*, detail

Fig. 11. A plan of *Iovia* (Ludbreg) with the position of thermae/church (after: B. Vikić-Belančić, 1984)

Fig. 12. Roman building transformed in a Christian church, 5th or 6th, plan (after: B. Vikić-Belančić, 1984)

Fig. 13. A plan of Daruvar (after: B. Sheibal, *Daruvar*)

Fig. 14. Marble inscription with the name of Certissia (after: B. Migotti, 1988)

Fig. 15. A plan of graves from Štrbinci (after: B. Raunig, 1980)

Fig. 16. The shallow plate, 4th century from Štrbinci

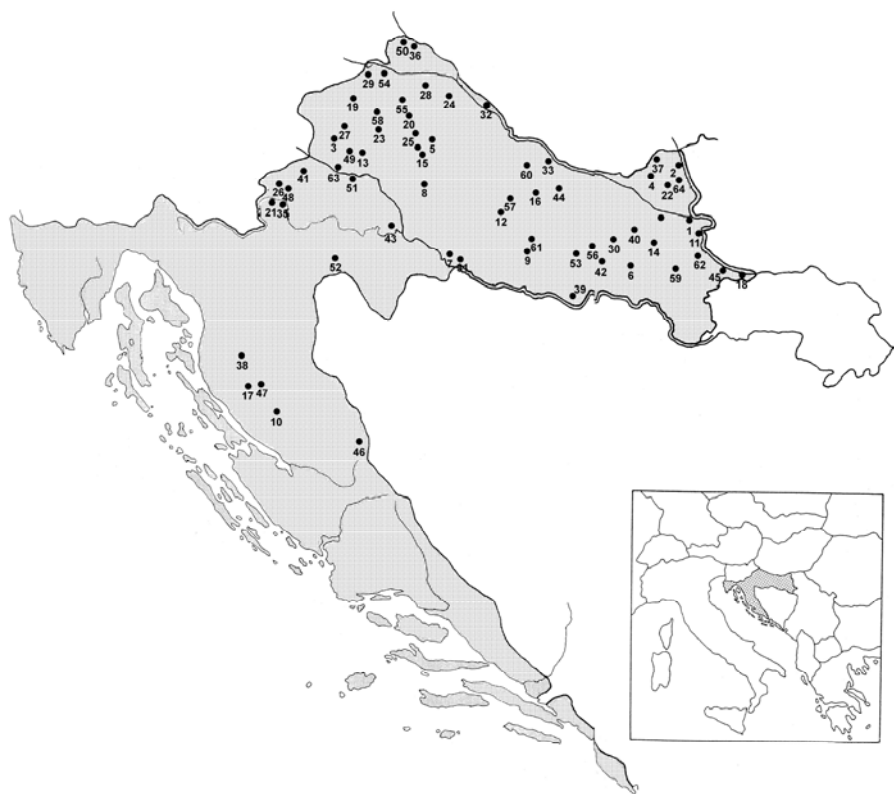
Fig. 17. A plan of *Siscia* (Sisak) with indicated spots of early Christian finds (after: S. Vrbanović)

1. apsidal building (early Christian basilica)
2. apsidal building (early Christian basilica ?)
3. early Christian sarcophagi and a building from late antiquity
4. early Christian graves
5. early Christian graves
6. early Christian (?) graves

Fig. 18. A lamp, Sisak, 4th-5th century (Gradski muzej Sisak)

Fig. 19. A lamp, Zagreb, 4th century (Arheološki muzej Zagreb)

Ph. D. Marija Buzov
Institute of Archaeology
Ulica grada Vukovara 68
10000 Zagreb
Croatia
e-mail: marija.buzov@iarh.hr

A. LIST OF PLACES AND SITES IN CONTINENTAL CROATIA

1. ALJMAŠ	33. OREŠAC
2. BATINA	34. OSIJEK
3. BELEC	35. OZALJ (Stari grad Ozalj)
4. BELI MANASTIR	36. PEKLENICA
5. BJELOVAR	37. POPOVAC
6. BUDROVCI (ŠTRBINCI)	38. PROZOR (Stara crkva/"Grčka crkva")
7. CAGE	39. POŽEGA
8. ČAZMA	40. RAKOVAC
9. ČEČAVAC (RUDINA)	41. SAMOBOR
10. ČOVIĆI (nepoznato nalazište)	42. SELCI ĐAKOVAČKI
11. DALJ	43. SISAK
12. DARUVAR	44. SLADOJEVCI
13. DONJA GLAVNICA (KUZELIN)	45. SOTIN (nepoznato nalazište)
14. GABOŠ	46. SRB
15. GLOGOVNICA	47. STUDENCI
16. GORNJA BUKOVICA	48. SVETA MARIJA POD OKIĆEM (Popov dol)
17. GORNJI KOSINJ	49. SVETI IVAN ZELINA
18. ILOK	50. SVETI MARTIN NA MURI
19. IVANEC	51. ŠČITARJEVO
20. KALNIK (VELIKI KALNIK)	52. TOPUSKO
21. KAMANJE (VRLOVKA)	53. TREŠTANOVCI (Gradina)
22. KNEŽEVI VINOGRADI	54. VARAŽDIN
23. KOMIN	55. VARAŽDINSKE TOPLICE
24. KOPRIVNICA	56. VELIKA
25. KRIŽEVCI	57. VELIKI BASTAJI
26. KUPČINA ŽUMBERAČKA	58. VINICA
27. LOBOR	59. VINKOVCI
28. LUDBREG	60. VIROVITICA
29. MAĐAREVO	61. VRANIĆ
30. NAŠICE	62. VUKOVAR
31. NOVA GRADIŠKA	63. ZAGREB
32. NOVAČKA (Fuzetić, Gradina)	64. ZMAJEVAC

Fig. 1

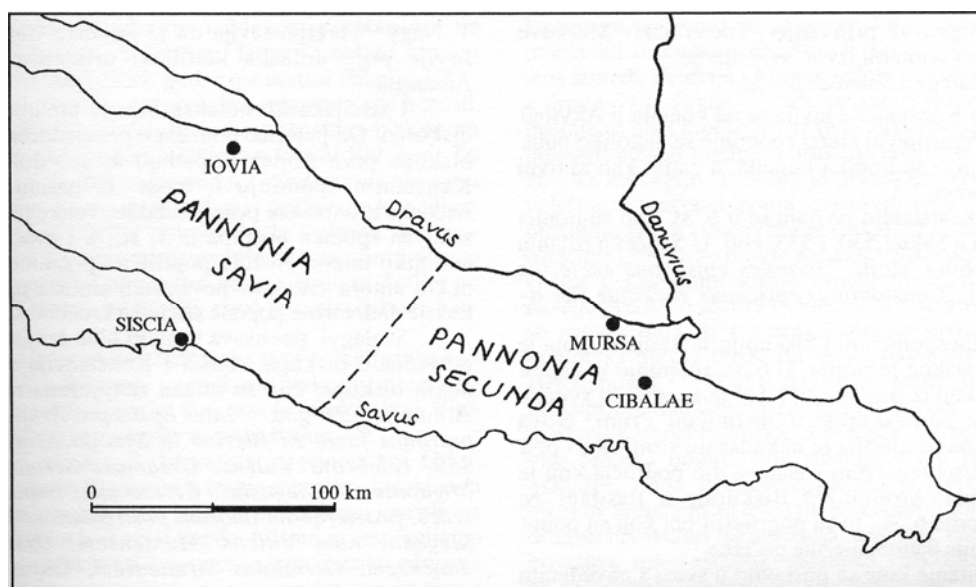

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

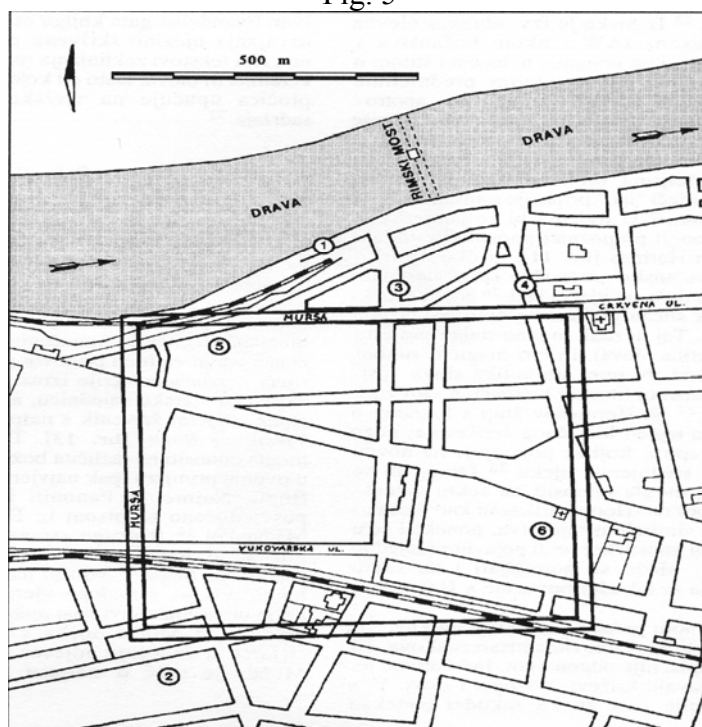

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

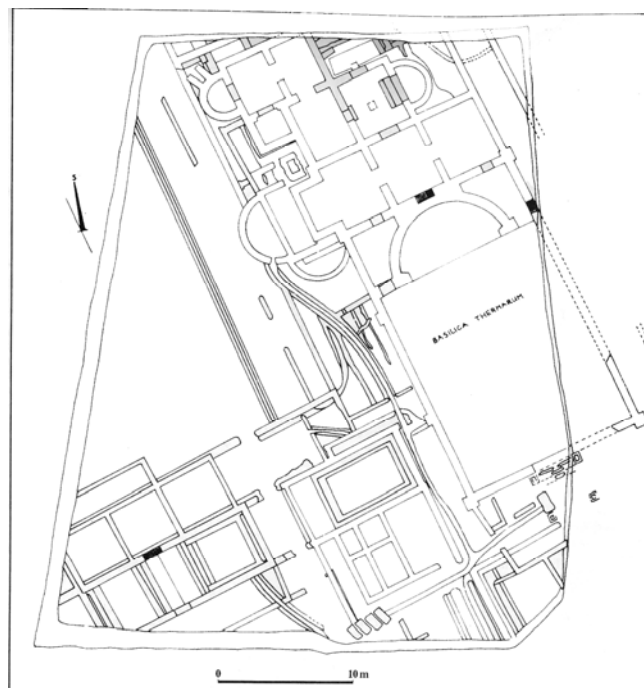

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

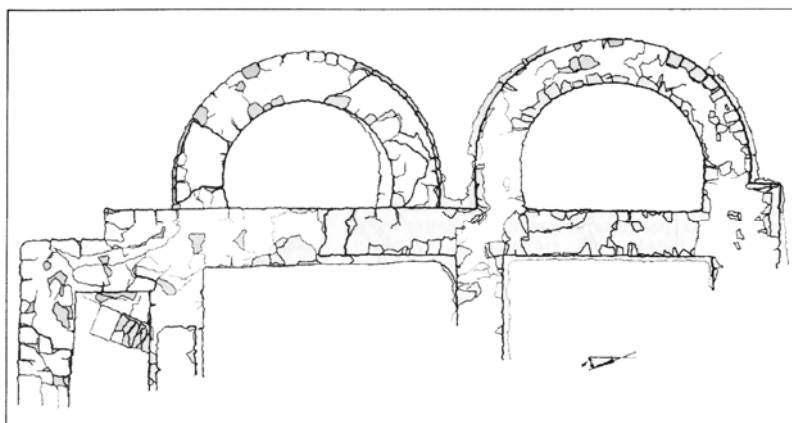

Fig. 12

Fig. 14

Fig. 16

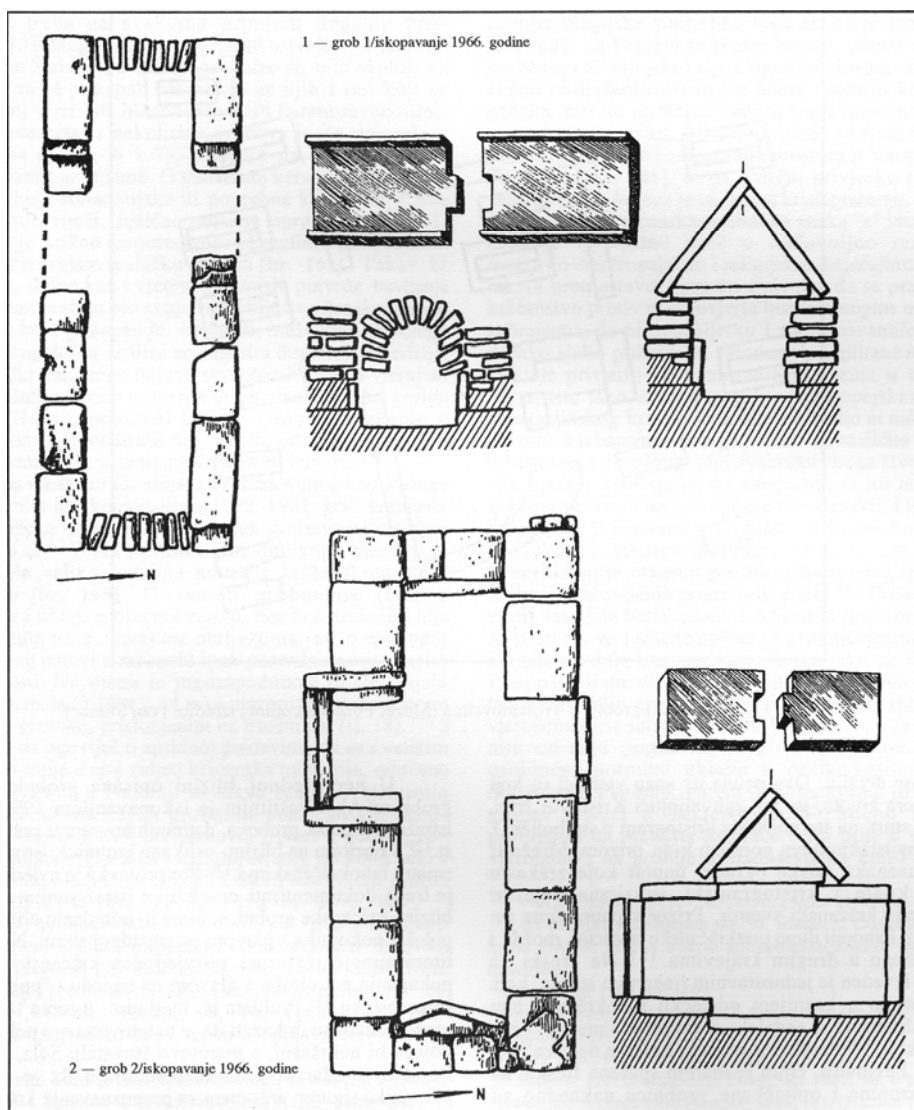

Fig. 15

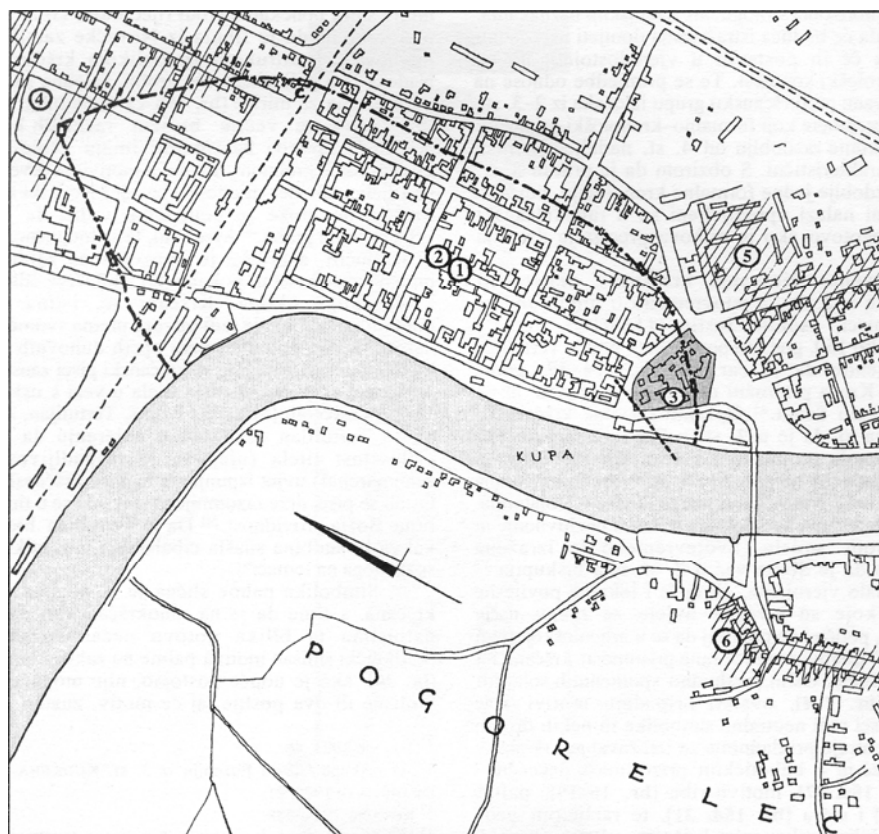

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

A PROPÓSITO DE LA IMAGEN DINÁSTICA DE TRAJANO

M.ª Pilar GONZÁLEZ-CONDE PUENTE
(Universidad de Alicante)

Mots clés: *Trajan, Dacie, numismatique, Panégirique, Ulpia, Plotina, Marciana*

Resumé: *L'arrivée de Trajan au trône de Rome signifia le triomphe des Ulpia. Plin l'Ancien fut le responsable de faire un éloge public à la gens dans son Panégirique. Après la victoire à Dacie, le Prince eut la force politique suffisante pour effectuer certains changements et aussi, quelques années plus tard, son programme dynastique, en exprimant dans les messages monétaires le remerciement à sa famille et à ses alliés politiques.*

Decía Plinio el Joven, en su Panegírico para Trajano, que los dos padres del Príncipe, Cocceius Nerva y M. Ulpia Traianus (*senior*), debían sentirse honrados por el hijo que habían dado a la República¹. Esta afirmación insólita colocaba en un mismo plano al ya divino Nerva y al padre biológico del nuevo Príncipe, corresponsabilizando a ambos de la dimensión personal que el autor atribuía a éste.

La propia estructura del Panegírico proporcionaba un papel significativo a la familia directa de Trajano, tanto a la propia esposa como a los más cercanos miembros de la *gens* Ulpia². Se alababan las virtudes de Plotina³,

¹ Plin. *Paneg.* 89, 1-3; M. Durry, *Lettres, Livre X. Panégirique de Trajan*, Paris, Les Belles Lettres, 2002 (1.ª edición 1948), 178-179.

² Plin. *Paneg.* 83, dedicado a Plotina; 84, a Marciana; 85, al círculo de amistades de Trajano; 89, a Nerva y Trajano padre. *Vid.* edición de M. Durry, *op. cit.* en n. 1. Entre la numerosa bibliografía sobre la genealogía de Trajano: I. Rubel, *Die Familie des Kaisers Trajan, Zeitschrift für die Österreichischen Gymnasien*, 67, 1916, 481ss.; A. Montenegro, *Trajan oriundo de España, Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 40.1, 1954, 155-166 (especialmente 161 s.); M. Väisänen, *Su una gens romana: gli Ulpia dei ceti superiori e la questione delle origine dei portatori del gentilicio*, Helsinki, 1979, con un estudio detallado de los orígenes del gentilicio y los miembros de la *gens* y su distribución provincial; J. Gil, *La inscripción italicenses de Trahius, Gerión*, 4, 1986, 325-327; A. Caballos Rufino, *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania (siglos I a III p.C.). Prosopografía*, Écija, 1990; id., *M. Trahius, C. F., Magistrado de la Itálica Tardorrepública, Habis*, 18-19, 1987-1988, 299-317 (con dos propuestas de *stemma* familiar desde el personaje hasta Trajano); id., *Raíces hispanas de la familia imperial de Trajano a Adriano*, en J. M. Cortés Copete y E. Muñiz Grijalvo (eds.), *Adriano Augusto*, Sevilla, 2004, 35-55 (con

un estudio de las raíces familiares a través de las fuentes literarias); J. Bennett, *Trajan. Optimus Princeps*, 2001 (1.ª ed. 1997), 11-26 (sobre la situación política de la familia desde época flavia); L. Curchin, *Local elites in Baetica in the time of Trajan*, en J. González, (ed.), *Imp. Caes. Nerva Traianus Aug*, Sevilla, 1993, 77-86 (especialmente 83-85 para los *Ulpii*). Una propuesta con una diferente denominación dinástica para los llamados „emperadores adoptivos” o „primeros Antoninos”, puede verse en: A. Canto, *La dinastía Ulpia-Aelia (98-192 d.C.): ni tan "buenos", ni tan "adoptivos", ni tan "Antoninos"*, *Gerión* 21.1, 2003, 305-347; también con un propuesta de *stemma* familiar de Trajano, id., *Los Traii béticos. Novedades sobre la familia y los orígenes de Trajano*, en J. Alvar y J. M.ª Blázquez Martínez (eds.), *Traiano*, Madrid, 2003, 33-73 (especialmente 69). Con esta misma denominación dinástica (Ulpia-Aelia), vid.: J. M.ª Blázquez Martínez, *Traiano*, Barcelona 2003, 47 ss, y especialmente 62 ss.; y A. Reggiani, *La galería laudatoria de la dinastía Ulpia Aelia en la Villa Adriana*, en D. Vaquerizo Gil y J. F. Murillo Redondo (eds.), *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo: homenaje a la profesora Pilar León Alonso*, vol. 2, 2006, 87-102. En concreto para la presencia del cognomen en diferentes ámbitos regionales: R. Wiegels, *Ulpianus: Zu den kaiserlichen nomina gentilia im Inschriftenbestand des römischen Germanien und angrenzender Gebiete*, en E. Schallmayer (ed.), *Traian in Germanien, Traian im Reich*, Bad Homburg, 1999, 83-105; y M.^a del H. Gallego Franco, *Los Ulpianos en las fuentes epigráficas hispanorromanas: tras la huella onomástica del emperador Trajano*, en L. Hernández Guerra (ed.), *La Hispania de los Antoninos (98-180): actas del II Congreso Internacional de Historia Antigua (Valladolid 2004)*, 2005, 277-290.

³ Plin. *Paneg.* 83, 5 - 84, 8; también la menciona el propio autor en *Ep.* IX, 28, 1, respondiendo a una carta de *Voconius Romanus* en la que éste solicitaba su intermediación ante Plotina, una cuestión que Plinio acepta. Sobre la relación de Plinio con el personaje: A. N. Sherwin-White, *The letters of Pliny. A historical and social commentary*. Oxford 1966, 510. Sobre Pompeia Plotina: *PIR*² P 679; E. Paratore, *Plotina, Sabina e le due Faustine*, Roma, 1945; M.-Th. Raepsaet-Charlier, *Prosopographie des femmes de l'ordre sénatorial (Ier-IIe s.)*, Louvain, 1987 (PFOS) n.º 631; McDermott, *Plotina Augusta and Nicomachus of Gerasa*, *Historia*, 26, 1977, 192-203; T. Temporini, *Die Frauen am Hofe Traians. Ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Prinzipat*, Berlin-New York, 1978, 10-183 (y especialmente 152-156, con la bibliografía sobre Plotina comentada); H.-G. Pflaum, *Les Impératrices de l'époque des Antonins dans l'Histoire Auguste*, en *Bonner Historia Augusta-Colloquium (1979-81)*, Bonn, 1983, 245-53; M. T. Boatwright, *The Imperial Women of the Early Second Century A.C.*, *AJPh*, 112.4, 1991, 513-540; D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt, 1996 (2.^a ed.), 126; A. Alexandridis, *Die Frauen des römischen Kaiserhauses. Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Iulia Domna*, Mainz, 2004; H. Temporini y G. Vitzthum, *Frauen im Bild der Domus Augusta unter Traian*, en E. Schallmayer, *op. cit.* en n. 2, 45-53 (vid. p. 47 con la reconstrucción de la genealogía de la familia imperial a través de las imágenes monetales de sus miembros); M.ª J. Hidalgo de la Vega, *Plotina, Sabina y las dos Faustinas: la función de las Augustas en la política imperial*, *SHHA*, 18, 2000, 191-224; id., *Los ciclos vitales de las princesas antoninas a la manera de un cursus honorum*, en P. Pérez Cantó y M. Ortega López (eds.), *Las edades de las mujeres*, Madrid, 2002, 137-171; C. De la Rosa, *Pompeia Plotina, una emperatriz de la época de los Antoninos*, en L. Hernández Guerra (ed.), *op. cit.* en n. 2, 203-212.

propias de la primera matrona del Imperio. Junto a ella, se destacaba igualmente a Marciana⁴, quien, como representante de las mujeres de la *gens*, cumplía una función que no tenía Plotina. La hermana del monarca asumía en el Panegírico el mismo papel destacado que iba a representar en la proyección pública de la familia imperial a lo largo de todo el reinado, y que continuaría tras su muerte.

M. Ulpius Traianus (*senior*) era mencionado repetidamente en el texto pliniano como un senador de prestigio de quien se recordaba su carrera militar y la obtención de los *ornamenta triumphalia*⁵. La insistencia del

⁴ Plin., *Paneg.* 84; *PIR*¹ V 584; *FOS* 824: *Ulpia Marciana*; E. J. Bickerman, *Diva Augusta Marciana*, *AJPh*, 95.4, 1974, 362-376 (a propósito de la mención de su *consecratio* en los *Fasti Ostienses*); T. Temporini, *Die Frauen am Hofe Traians...*cit., 184-261; E. Champlin, *Figlinae Marcianae*, *Athenaeum* 61, 1983, 257-264; D. Kienast, *op. cit.* en n. 3, 125; Saverio Gualerzi, *Una matrona sul confine: Matidia Maggiore*, en L. Hernández Guerra (ed.), *op. cit.* en n. 2, 213-234, *passim*, sobre la transmisión dinástica de Marciana a Matidia; M.ª T. Raepsaet-Charlier, *Les activités publiques des femmes sénatoriales et équestres sous le Haut-Empire romain*, en W. Eck y M. Heil (eds.), *Senatores populi Romani. Realität und mediale Präsentation einer Führungsschicht*, Stuttgart, 2005, 170. *Vid.* también la bibliografía de la nota 3.

⁵ Plin., *Paneg.* 9,2 (sobre la adopción); 14, 1 ss. (sobre la contribución de Trajano a la gloria de su padre durante la estancia de ambos en oriente); 16, 1 (menciona los *ornamenta triumphalia*); 88, 6 ss. (el nombre *Optimus* es tan querido para él como el paterno, es decir, *Ulpius*); 89, 1 (tanto Nerva como Trajano padre han hecho un gran servicio al estado dándole a Trajano, que claramente figura en el texto como hijo de ambos). Entre la amplia bibliografía con aportaciones sobre la figura de Trajano padre, se pueden destacar algunos títulos por ser de especial interés para este trabajo: *PIR*¹ V 574; R. Hanslik, *RE Suppl.* X, 1032-1035; M.ª L. Paladini, *Divinizzazione di Trajano padre*, en *Hommage Albert Grenier*, *Latomus*, Bruxelles, 1962, 1194-1206; M. Durry, *Sur Trajan pere*, en A. Piganiol y H. Terrasse (eds.), *Les empereurs romains d'Espagne (Madrid-Itálica 1964)*, Paris, 1965, 45-54 (especialmente 51-54 con la discusión sobre las fechas problemáticas de su carrera); R. Etienne, *Les sénateurs espagnols sous Trajan et Hadrien*, en *ib.*, 64-65, n.º 12; G. Alföldy, *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden, 1969, 157-159; C. Castillo, *Los senadores béticos. Relaciones familiares y sociales*, *Tituli 5 (Epigrafía e ordine senatorio II)*, 1982, 514-515, n.º 93; A. Caballos Rufino, *M. Ulpius Traianus pater*, en *Homenaje a Octavio Gil Munilla*, *Archivo Hispalense*, 72, n.º 219, 1989, 9-28; *id.*, *Los senadores...*cit. en n. 2, 305-313, n.º 167; D. Kienast, *op. cit.* en n. 3, 124-125; J. Bennett, *op. cit.* en n. 2, 11-26; G. Alföldy, *Traianus pater und die Bauinschrift des Nymphäums von Milet*, *REA*, 100.3-4, 1998, 367-399; G. Alföldy, *Trajano padre y la inscripción del ninfeo de Mileto*, en J. González, *Trajano emperador de Roma*, Roma, 2000, 11-24; J. C. Saquete Chamizo, *La integración de las élites hispanas en Roma. El caso de la religión pública y los senadores béticos*, en *Migrare. La formation des élites dans l'Hispanie romaine*, Bordeaux, 2006, 313.

autor se hacía ante un auditorio que conocía sobradamente el *cursus honorum* de Trajano padre, y sólo se puede explicar como una manifestación de *pietas* hacia el senador, seguramente ya difunto⁶, debido a la consideración que su figura pudiera tener en aquellos momentos ante la élite senatorial de Roma. Su papel como progenitor del Príncipe se destacaba incluso por encima del de Nerva, teniendo en cuenta que la mención de éste último resultaba inevitable⁷. Sin embargo, a pesar de la atención que la figura paterna tuvo a lo largo del Panegírico, se evitó su tratamiento independiente, como sí se había hecho con las mujeres de la familia, y se planteó mediante un paralelismo con Nerva.

La figura del padre no respetó el orden interno de la obra, que dedicaba sucesivamente unos párrafos por este orden a Plotina, Marciana y al círculo de amistades del soberano. El senador Ulpio Trajano era mencionado en diversos lugares, y especialmente en el apartado que hablaba sobre la adopción. Plinio decidió afrontar este asunto de la adopción de Trajano por Nerva aludiendo conjuntamente a quienes consideraba sus dos padres, respectivamente biológico y adoptivo⁸. Este gesto debe entenderse como una consideración a un prestigioso senador ya difunto en el momento de hacer público el documento, pero el paralelismo entre ambas figuras resultaba inusual y desproporcionado, y producía de hecho una devaluación de Nerva como padre adoptivo, como predecesor en el trono y ya entonces también como *divus*.

Las referencias a Nerva eran ya, en sí mismas, un indicativo de la presentación que el panegirista hacía de la nueva *gens* gobernante. En referencia a la importancia que Trajano daba a la concesión del título *Optimus*, decía Plinio que este título le era tan querido como su nombre personal⁹. Resultaba evidente para su selecto público la alusión a los *Ulpii*, dado que

⁶ Para las opiniones acerca de la fecha de la muerte de Trajano padre, *vid.* Bibliografía en n. 5; M. Durry, *op. cit.* en n. 5, especialmente p. 53 con la discusión final, en la que el autor considera la prueba definitiva de su muerte la frase de Plin., *Paneg.* 89,2: *Sed et tu, pater Traiane (nam tu quoque, si non sidera, proximam tamen sideribus obtinem sedem)*, siguiendo a M. Durry (ed.), *Plinie le Jeune, op. cit.* en n. 1, 179; G. Alföldy, *Örtliche Schwerpunkte der medialen Repräsentation römischer Senatoren: heimatliche Verwurzelung, Domizil in Rom; Verflechtungen im Reich*, en W. Eck y M. Heil (eds.), *op. cit.* en n. 4.

⁷ P. A. Roche, *The Public Image of Trajan's Family*, *CPh*, 97.1, 2002, 41-60: con importantes reflexiones acerca del papel de Trajano padre y de Nerva en el *Panegírico*, así como del ascenso familiar mediante la adopción de Nerva y su significado político.

⁸ Plin., *Paneg.* 89,1.

⁹ Plin., *Paneg.* 88, 6 ss.

Trajano no había incluido el *nomen* Cocceius en su onomástica personal, como hubiera sido habitual tras la adopción. Todo ello parecía indicar que la *gens* Cocceia no tenía el papel político que parece desprenderse de la elección de uno de sus miembros como príncipe, aún cuando resultara una solución de transición.

El tratamiento que Plinio hizo de la familia del Príncipe era sin duda un producto de los tiempos políticos que se vivían¹⁰. El auditorio senatorial presente en la lectura del Panegírico de Trajano tenía que convivir con una realidad compleja: el alejamiento del régimen bajo el que todos ellos se habían promocionado, con el gobierno del último de los Flavios; las luchas de poder que culminaron con la elección de un Ulpio para la más alta magistratura del estado¹¹; y la presencia reciente en Roma de un príncipe que había pasado su todavía corto período de gobierno en la frontera norte y que volvía a la Urbe para poner sus asuntos en marcha.

Resulta imposible saber qué parte del texto pliniano pertenecía al original leído ante el Senado y qué comentarios eran el fruto de una ampliación posterior reposada. En cualquier caso, el resultado final respondía a lo que el autor quiso hacer público¹², como un acto de devoción hacia el monarca y lo que éste representaba, un nuevo período en el que los grupos senatoriales tenían puestas sus esperanzas en una mayor concordia con la institución del principado. Por debajo del lenguaje formal propio de un Pane-

¹⁰ P. A. Roche, *op. cit.* en n. 7, especialmente las páginas 43-51, a propósito de la imagen familiar en el *Panegírico*.

¹¹ D. Henning, *C. Calpurnius Piso Crassus. Verschwörer gegen Nerva und Traian*, en E. Schallmayer, *op. cit.* en n. 2, 67-75 (a propósito de la candidatura al trono de C. Calpurnius Piso Crassus Frugi Licinianus); Para otro candidato al trono: G. Alföldy y H. Halfmann, *M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, General Domitians und Rivalen Trajan*, *Chiron* 3, 1973, 331-373. Una versión en castellana en id., *El edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, general de Domiciano y rival de Trajano*, Valencia, 1973; E. Künzl, *Marco Cornelio Nigrino Curiatio Materno, il rivale condannato al silenzio*, en G. Arbore Popescu, *Traiano ai confini dell'impero*, Roma, 1998, 39-40.

¹² Plin., *Ep.* 3, 18: de sus palabras se desprende cuál era su postura pública en esta cuestión. El autor quiso diferenciar por una parte la escritura forzada por el protocolo de un texto para leer ante los Senadores, y por otra, la versión ampliada para publicar, que habría hecho como un placer personal y una obligación de ciudadano. Su obra dejó un retrato de Trajano que pervivió durante generaciones. Para la visión tardía de la figura de Trajano: T. Stickler, *Trajan in der Spätantike*, en E. Schallmayer (ed.), *op. cit.*, 107-113; C. S. Lightfoot, *Trajan's Parthian War and the Fourth-Century Perspective*, *JRS*, 80, 1990, 115-126; E. Sánchez Salor, *Trajano, modelo de la aristocracia senatorial del siglo IV*, en *op. cit.* en n. 5; Zugravu, N., *Posteritatea istoriografică a lui Traianus în antichitatea târzie (I)*, *Cl&Chr*, 2, 2007, 153-184.

gírico, necesariamente elogioso y falto de sinceridad, el texto tiene un contenido político sobre el que se ha debatido¹³. En mi opinión, no se trataba exclusivamente del pensamiento pliniano, ni tampoco de la orientación dada por los dictados del monarca, ni mucho menos de la visión del Senado ante la llegada de un nuevo príncipe. No había una línea propia del Senado, porque eso significaría la existencia de una cohesión política que la asamblea de senadores estaba muy lejos de conseguir. El Panegírico de Plinio representaba el triunfo de la *gens* Ulpia, que finalmente había situado a uno de sus miembros en el trono imperial y que entraba ahora en Roma, en sus instituciones y órganos de gobierno, como vencedora de la „guerra fría” que se había desencadenado desde los últimos años del gobierno de Domiciano¹⁴. Por encima de las diferencias ideológicas y de los proyectos políticos, la nueva situación, definida por Plinio a lo largo de su obra como una nueva época dorada bajo el gobierno del *Optimus Princeps*, era en realidad el resultado de las alianzas entre familias senatoriales que luchaban por sus privilegios políticos.

A partir del año 98 d.C., la *gens* Ulpia tuvo su plataforma de representación en la figura del nuevo príncipe. Éste subió al trono con el mismo nombre que había mantenido tras su adopción y que, por una cuestión de

¹³ Las diferentes versiones sobre el verdadero sentido político del Panegírico que Plinio dedicó a Trajano han defendido mayoritariamente dos posturas: el texto pliniano como expresión de la posición del Senado frente al nuevo príncipe, o bien como expresión del programa político de Trajano. Para las diferentes versiones pueden verse, entre otros: E. Malcovati, *Plinio il Giovane. Il Panegirico*, Firenze, 1949; U. Häfele, *Historische Interpretationen zum Panegyricus des jüngeren Plinius*, Diss. Freiburg, 1958; P. Fedeli, *Il "Panegirico" di Plinio nella critica moderna*, en *ANRW*, 33.1, 1989, 387-514 (especialmente 438 ss. para la interpretación histórica); P. Soverini, *Impero e imperatori nell'opera di Plinio il Giovane: Aspetti e problemi del rapporto con Domiciano e Traiano*, en *ib.*, 515 ss.; M. Molin, *Le Panégyrique de Trajan: éloquence d'apparat ou programme politique néo-stoïcien?*, *Latomus*, 48, 1989, 785-797; J. C. Saquete Chamizo, *La imagen de Trajano en las fuentes literarias*, en J. González (ed.), *Trajano, óptimo príncipe. De Itálica a la corte de los césares*, Sevilla, 1993. La edición del Panegírico de Plinio utilizada para este trabajo ha sido la de M. Durry, *op. cit.* en n. 1. Además de la traducción castellana de A. D'Ors, *Panegírico de Trajano*, Madrid, 1955; ahora también una más reciente puede verse en: D. López-Cañete Quiles, *Plinio. El Panegírico de Trajano*, en J. González y J. C. Saquete Chamizo (eds.), *Marco Ulpio Trajano, emperador de Roma. Documentos y fuentes para el estudio de su reinado*, Sevilla, 2003, 89-230.

¹⁴ B. W. Jones, *Domitian and the Senatorial Order. A Prosopographical Study of Domitian's Relationship with the Senate, A.D. 81-96*, Philadelphia, 1979, 46-63 (con las disputas de los últimos momentos del reinado y la implicación senatorial en su final, incluido el papel de Nerva).

homonimia, servía a un tiempo para rendir homenaje al senador M. Ulpius Traianus (padre). Ambas generaciones habían compartido su servicio a la dinastía flavia¹⁵: el padre mediante el desempeño de altos cargos civiles y militares que culminaron con el proconsulado de Asia y que le habían mantenido muy cerca de Vespasiano y Tito; el hijo y futuro príncipe, ejerciendo sus funciones bajo las órdenes de su padre y, sobre todo, como neutralizador de la conspiración de Antonio Saturnino durante el gobierno de Domiciano. La existencia de grupos senatoriales cohesionados en función de sus orígenes provinciales no puede dudarse. A pesar de que sus intereses políticos y económicos no fueran siempre en la misma dirección, es innegable que la existencia de numerosos senadores occidentales debió facilitar el ascenso de algunos de sus miembros más destacados¹⁶.

Esta victoria política de los *Ulpii* tuvo que llevarse seguramente al principio de la etapa de gobierno con una cierta moderación. Plinio reconocía su papel ante el Senado al mismo tiempo que Trajano estaba incorporándose a la vida política de la Urbe y buscando, por lo tanto, los apoyos que le hubieran podido faltar hasta entonces. Durante su estancia en Roma hasta el año 101 d.C., cuando se produjo la salida hacia el bajo Danubio, no se prodigaron manifestaciones públicas ostensibles de una política dinástica reivindicativa de la *gens* imperial. Las palabras de Plinio sirvieron de homenaje suficiente para contentar, al menos durante un tiempo, a los sectores que habían apoyado el ascenso del nuevo gobernante. Era un mensaje limitado para un público también limitado, el de las élites que vigilaban al nuevo retoño que habían puesto en el trono. Hasta unos años después, no se llevó a cabo una verdadera política dinástica, a la manera en que lo había hecho en su momento Augusto, luego Calígula y más tarde Vespasiano, es decir, utilizando todos los mecanismos que el estado ponía a disposición de los gobernantes.

¹⁵ A. Caballos Rufino, *Los senadores...* cit. en n. 2, 305-313, n.º 167; J. Bennet, *op. cit.* en n. 2, 11 ss. Para la carrera de Trajano padre, *vid.* la bibliografía de la nota 5; G. Alföldy, *Konsular und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsgeschichte*, Bonn, 1977.

¹⁶ A. Gonzales, *Amis, clients et élèves espagnols de Pline le Jeune*, en L. Hernández Guerra (ed.), *op. cit.* en n. 2, 235-242 (especialmente 240, defendiendo que los círculos senatoriales provinciales no estarían tan cohesionados porque sus miembros responderían más bien a intereses particulares). Sobre el grupo hispano en Roma, *vid.* Des F. Boscs-Plateaux, *Un parti hispanique à Rome. Ascension des élites hispaniques et pouvoir politique d'Auguste à Hadrien (27 av. J.-C. - 138 ap. J.-C.)*, Madrid, 2005, 297-307 sobre la existencia de un grupo hispano cohesionado bajo Trajano.

Las guerras dácicas fueron para Trajano la plataforma desde la que proyectó su imagen como salvador y renovador del imperio¹⁷. Con ellas demostraba sus cualidades militares y adquiría una experiencia que hasta entonces no habría sido tan dilatada como se afirmaba. El *triumphalis* era su padre, a cuya sombra había desarrollado Trajano una carrera que a algunos podía parecer insuficiente¹⁸. En este sentido, una primera estancia en el Danubio, organizando personalmente los asuntos provinciales (en 98 y 99

¹⁷ Para la importancia de las guerras dácicas en la posterior situación política de Trajano, vid. E. Cizek, *L'Époque de Trajan*, București-Paris, 1983. También C. Stan, *Die Bedeutung Dakien in Leben und Werk Traians*, en E. Schallmayer, *op. cit.*, 169-171 (recordando a Ramón de Bastera, *La obra de Trajano*, Calpe, 1921). La cita de una bibliografía sobre las guerras dácicas, o incluso de una representación de los trabajos más significativos, resulta imposible en este reducido espacio, por lo que remitimos a recopilaciones hechas en algunas publicaciones anteriores: C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*. București, 1945; M. Macrea, *L'organisation de la province de Dacie*, *Dacia*, 11, 1967, 121-141; D. Protase, *Les rapports entre Romains et Daces dans la province de Dacie*, en D. M. Pippidi (ed.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid 1974)*, București-Paris, 1976, 493-500; E. Condurachi, *La Dacia romana e i suoi problemi strategici e politici*, en *Colloquio Italo-Romano. La Dacia pre-romana e romana, i rapporti con l'Impero (Roma 1980)*, Roma 1982, 99-108 (sin aparato crítico); K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittlere und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984; C. C. Petolescu, *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien*, *Dacia*, 29.1-2, 1985, 45-55; E. Cizek, *op. cit.* en n. 17, 360 ss.; M.ª P. González-Conde, *La guerra y la paz bajo Trajano y Adriano*, Madrid, 1991, 35-40, 56 y 123-126; J. Bennett, *op. cit.* en n. 2, con la bibliografía específica hasta 1997; I. Piso, *Provincia Dacia*, en G. Arbore Popescu (ed.), *op. cit.* en n. 11, 125-128 (con unas consideraciones generales sobre la Dacia romana y también 341 ss. con la bibliografía); C. Opreanu, *The consequences of the first Dacian-Rumanian war (101-102). A new point of view*, en J. González (ed.), *op. cit.* en n. 5, 389-401 (destaca la importancia de la primera guerra dácica de Trajano como un verdadero avance que supuso ya la conquista de casi todo el territorio de lo que poco después sería la provincia de Dacia); I. Piso, *An der Nordgrenze des römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972-2003)*, Stuttgart, 2005 (especialmente por su carácter de síntesis *Certains aspects de l'organisation de la Dacie romaine*, 23-37 = *Revue Roumaine d'Histoire*, 12.6, 1973, 999-1015). Sobre el papel político de la provincia de Dacia para Roma a la muerte de Trajano: A. R. Birley, *Hadrian. The Restless Emperor*, London-New Cork, 2000 (2.ª edición), 90-91, con una puesta al día de los conocimientos actuales sobre Dacia; M.ª P. González-Conde, *Dacia provincia: un problema para Adriano en el bajo Danubio*, en *Scripta antiqua in honorem Ángel Montenegro Duque et José María Blázquez Martínez*, Valladolid, 2002, 397-402.

¹⁸ G. Seelentag, *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Prinzipat*, Stuttgart, 2004, 123-129 (sobre la imagen militar con la que Trajano llegaba al trono y su prioridad política de demostrar la experiencia castrense y de congraciarse con el ejército).

d.C.), le había sido muy útil para completar la imagen de *miles*¹⁹ personalmente implicado, al tiempo que dejaba que su entorno preparase la llegada a Roma.

La victoria final sobre Decébalos supuso el inicio de una nueva etapa en la que el Príncipe iba a permanecer en Roma durante un largo período de tiempo. A partir de entonces, comenzaban unos años de actividad intensa, en la que el monarca pudo tomar medidas sociales y económicas de largo alcance. La guerra le habría proporcionado a los ojos de algunos sectores sociales el prestigio necesario para reforzar su figura política, especialmente ante aquellos miembros de la élite, que se beneficiaban de los conflictos militares en forma de promoción personal o de acumulación de patrimonio. A continuación, durante los años de estancia en Roma antes de salir hacia oriente, Trajano pudo encargarse de darse a conocer ante la población, tanto en la propia Roma como en Italia y en las provincias. El mecanismo fue un programa de difusión de su persona y del grupo familiar que había accedido con él al trono, en parte impulsado desde las instituciones de Roma, pero también con iniciativas particulares de un mundo provincial que buscaba conectar con el poder central del estado romano. En los foros de las ciudades por todo el territorio del Imperio, pero también en las acuñaciones imperiales y senatoriales de Roma, se difundieron los nombres y las imágenes de los principales miembros de la casa imperial, precisamente de aquéllos en quienes Trajano quiso depositar el peso de la representación dinástica²⁰.

El programa dinástico trajaneo incluía la concesión de un *status* especial para los miembros más cercanos de su familia. En sí mismo, este hecho no era inusual, ya que se había producido desde época augustea, pero sí lo fue el alcance de la medida. Cuando Trajano ascendió al trono, se creó un círculo de allegados que compartieron, de una u otra manera, los honores de esa promoción especial. En él estaban: Nerva, inmediatamente divinizado; Trajano padre, *divus* en una fecha aún no precisada; Pompeia Plotina y Ulpia Marciana, muy pronto nombradas *Augustae*, aunque, a decir de Plinio, aceptaron el título con cierto retraso debido a su modestia, y más tarde *divae* en

¹⁹ M.ª P. González-Conde, *op. cit.* en n. 17, 61 ss., para la representación de Trajano como *miles* y como *cives*. Sobre los inicios de su gobierno: García y Bellido, A., *La "modestia" de Trajano ante la recepción del Imperio*, *EClás*, 14, 1955, 3-9.

²⁰ Sirva como ejemplo el foro de *Sessa Aurunca*, cuya remodelación bajo los Antoninos dio como resultado la presencia de un programa escultórico que representaba la línea dinástica proyectada por Trajano, que pervivía en los gobiernos siguientes. Esta línea estaba representada por Marciana y Matidia, a las que aquí se unían Vibia Sabina y Antonino Pío. A. Reggiani, *op. cit.* en n. 2, 87-102.

el momento de sus respectivas muertes; Matidia *maior*, la sobrina del Príncipe, *Augusta* a partir del 112 y luego *diva* a comienzos del reinado de Adriano. El elenco familiar era excepcionalmente amplio para los usos del principado²¹.

Hay que remontarse a Calígula para encontrar una representación familiar de tal envergadura²². Con la subida al trono del monarca julio-claudio y los primeros tiempos de su reinado se había iniciado un programa dinástico encaminado a presentar al joven Príncipe como el representante legítimo de una rama familiar cuyo derecho al trono se había malogrado con la muerte de Germánico. La *pietas* debida a sus antepasados se proyectó parcialmente, como se esperaba, hacia la figura de su predecesor y padre adoptivo, Tiberio, pero sobre todo hacia su familia más directa. El primer episodio de esta estrategia política fue el regreso a Roma de las cenizas de su madre y su hermano, exiliados y muertos durante el reinado de Tiberio. Se trataba de un acto de reafirmación política encaminado, sin duda, a demostrar a todos que Germánico estaba de vuelta en Roma y sentaba en el trono a su heredero. A partir de ahí se desplegó un programa dinástico completo²³, con la concesión de honores póstumos, y en algún caso divinos, a sus padres y hermanas, que quedaría sobradamente desglosado en las fuentes, y que entroncaba con el tratamiento recibido por Germánico tras su muerte. Las acuñaciones monetales del reinado mostraron la verdadera dimensión política de los herederos del desaparecido general, legitimando una línea de transmisión familiar que arrancaba de Augusto, llegando hasta Gayo. Agrippina *maior* era honrada en calidad de madre del Príncipe, aunque también debido a su papel de viuda de Germánico, con una presencia más que notable en las series monetales²⁴. La culminación del programa estaba representada por las acuñaciones con la presencia de las tres hermanas del monarca como motivo de reverso²⁵. Esta orientación política con base dinástica terminó unos meses

²¹ Para la concesión del título *Augusta* a Plotina y Marciana, así como para la divinización de ésta última, *vid.* la bibliografía de las notas 3 y 4. También W. Kuhoff, *Zur Titulatur der römischen Kaiserinnen während der Prinzipatszeit*, *Klio*, 75, 1993, 244-56. Para la fecha de la divinización de Trajano padre, *vid.* n. 5 y 6.

²² Este paralelismo ya está en H. Temporini, *op. cit.* en n. 3, 190.

²³ Sobre la familia de Gayo y su relevancia pública, *vid.* S. Sandels, *Die Stellung der kaiserlichen Frauen aus dem julisch-claudischen Haus*, Diss Giessen, 1912, 54-55; B. Gallotta, *Germanico*, Roma, 1987, 7 ss. (sobre el papel de Germánico en el ascenso al trono de Gayo y su representación en las personas de Agrippina *maior* y sus hijos).

²⁴ *RIC I², Gaius* 7, 13, 21 y 30.

²⁵ *RIC I², Gaius* 33.

después de la entronización de Gayo, en un episodio de desencuentro entre el Príncipe y sus parientes, que puso fin radicalmente a las manifestaciones de su *pietas* familiar.

También Trajano llevó su imagen dinástica a las acuñaciones monetales²⁶, mediante un despliegue que incluía a varios miembros de su entorno familiar y que se llevó a cabo mayoritariamente en el año 112 d.C. Entre estas acuñaciones „dinásticas”, la imagen de Pompeia Plotina se representó con frecuencia, como no podía ser de otra manera, en diferentes momentos del reinado, en monedas de responsabilidad imperial (sólo en áureos y denarios) y nunca asociada a miembros de su familia política²⁷. De forma paralela, como parte de este programa dinástico, se llevó también a las acuñaciones monetales la presencia de la *gens* Ulpia, representada en el padre, la hermana y la sobrina del Príncipe. Trajano padre había muerto probablemente sin ver a su vástago en el trono de Roma. Cuando éste alcanzó el principado, expresó su *pietas* filial en la figura de su padre adoptivo, Cocceius Nerva, tal y como se esperaba de él. Fue Plinio quien se encargó de hacer un homenaje a la memoria del senador M. Ulpius Traianus, recordándole repetidamente en el Panegírico. A partir del año 112 d.C., con ocasión de la muerte de Marciana, se acuñaron áureos y denarios en recuerdo del padre, en uno de ellos acompañado de Nerva (con una dualidad que ya aparecía en el Panegírico) y en otros casos sólo, como recuerdo tardío de quien había sido el más prestigioso representante de la *gens* Ulpia durante la dinastía flavia y que probablemente nunca pudo ver el éxito político de su hijo.

La muerte de Marciana (el 29 de agosto del año 112 d.C.)²⁸ parece haber sido también el desencadenante de los homenajes a las mujeres más

²⁶ P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, Stuttgart, 1931; G. G. Belloni, *Le monete di Traiano. Catalogo del Civico Gabinetto Numismatico*, Milano, 1973; id., *Significati storico-politici delle figurazioni e delle scritte delle monete da Augusto a Traiano (zecche di Roma e imperatorie)*, en *ANRW*, II.1, 1981, 997-1144; J. A. Garzón Blanco, *Propaganda política de Trajano en las acuñaciones numismáticas*, en *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología*, Vol. 3, 1995, 1117-1124; F. Chaves Tristán, *Amonedación de Trajano*, en J. González (ed.), *op. cit.* en n. 2, 87-135 (especialmente 100-107 sobre el programa político de Trajano a través de sus monedas, con la consideración de éstas como elemento propagandístico).

²⁷ *RIC II, Trajan 725 y 728-741*. En una ocasión, la imagen y el nombre de Plotina se asocian al mismo tiempo a Nerva y Trajano para escenificar la sucesión. También Plinio en el *Panegírico* había tratado a Plotina de forma independiente, aunque contigua, a Marciana. Plin. *Paneg.* 83 y 84 respectivamente. *Vid.* n. 3 con la bibliografía.

²⁸ *Fasti Ostienses XXII*, 39-43 para el año 112 d.C.; A. Degraffi, *Inscriptiones Italiae*, XIII.1, Roma, 1947, 201; L. Vidman, *Fasti Ostienses*, Praga, 1957, 20; D. Kienast,

importantes de la familia, es decir, la propia Ulpia Marciana, su hija Salonia Matidia y más tarde también su nieta. Por lo que se refiere a la primera, la representación en las acuñaciones monetales se produjo de tres formas diferentes²⁹:

- en calidad de hermana del Príncipe, en áureos y denarios del año 112 d.C. (MARCIANA AUG SOROR IMP TRAIANI), que simbolizan la transmisión dinástica desde Marciana, aún no divinizada (aunque en el año de su muerte), y su hija, cuyo nombre figura en el exergo con el título *Augusta*.
- en su condición de *diva* (DIVA AUG MARCIANA), en monedas del 112 d.C. que conmemoran su consagración en el momento de su muerte (con la leyenda CONSECRATIO o con la representación iconográfica de un águila en el reverso); en su funeral, mediante el *carpentum* (como en su momento en las monedas del reinado de Calígula con las honras fúnebres de Agrippina *maior*)³⁰; y también asociada a Vesta. Los homenajes a Marciana difunta se difundieron por todo el Imperio en áureos, denarios, quinarios y también en sestercios. Éstos últimos, como monedas de responsabilidad senatorial, aseguraban una mayor difusión (evidentemente desde el punto de vista cuantitativo, no territorial) del mensaje.
- como madre difunta de Matidia Augusta, en las monedas dedicadas a ésta, recordando la línea familiar.

En cuanto a Salonia Matidia, la sobrina tutelada por el Príncipe, su representación en las monedas del reinado vino a ocupar el lugar que dejaba

op. cit. en n. 3, 125; A. Fraschetti, *Traiano nei Fasti Ostienses*, en J. González, *op. cit.* en n. 5, 141-152 (aunque no específicamente para la cuestión de 112 d.C.). Sobre la divinización, además de lo ya citado anteriormente: M. B. Flory, *The Deification of Roman Women*, *AHB*, 9.3-4, 1995, 127-134.

²⁹ Respectivamente para los tres grupos: *RIC II, Trajan 742 (soror)*, 743-750 (*diva*) y 758-761 (madre de Matidia). *Vid.* n. 4 con la bibliografía, que incluye el debate sobre la fecha de la divinización de Marciana. Como ejemplo de su tratamiento en la epigrafía, después de su divinización y expresando su condición de hermana del Príncipe: *CIL IX 5894 = ILS 298 (Ancona): divae Marcianae Aug(ustae) sorori Aug(usti)*; E. J. Bickerman, *op. cit.* en n. 4, 370.

³⁰ G. Lucchi, *Sul significato del carpentum nella monetazione romana imperiale*, *RIL*, 70, 1968, 131-143; W. Trillmich, *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius. Agrippina maior und Antonia Augusta auf Münzen*, Berlin, 1978, 25 ss. (para Agrippina en las monedas) y 33-38 (para el *carpentum* en las acuñaciones de Calígula sobre el funeral de su madre).

su madre. Su nombre se incluyó en el exergo de algunos áureos y denarios del año 112 d.C. que honraban a Marciana, como elemento de transmisión del título *Augusta*³¹; y en un segundo momento, también como *Augusta* y como hija de *diva* Marciana (denarios y, de forma inusual, sestercios)³².

La aparición de la *gens* Ulpia en las monedas del reinado de Trajano se produjo el año 112 d.C., mientras el Príncipe desempeñaba su VI consulado³³ y antes de que recibiera el título Parthicus. El 29 de agosto de ese año moría la mujer que había tenido probablemente el papel de segunda dama del estado, Ulpia Marciana, la hermana del monarca que, por su condición de viuda, estaba bajo su protección. Las leyendas y motivos de las monedas de las mujeres *Ulpiae* responden a un tema central: la conmemoración de su condición de Augusta, y posteriormente de diva. Esa limitación temática permite reducir el espacio cronológico de estas acuñaciones, hasta poder datar la mayoría de ellas en el mismo año 112 d.C. Es a lo largo de ese año cuando coinciden dos elementos que están presentes en todas ellas: la muerte de Marciana, su consagración y la conversión de Matidia en Augusta. El momento inicial fue la muerte de Marciana (antes de su divinización), episodio desencadenante del proceso dinástico en el ámbito monetar. A partir de entonces se acuñan también las monedas dedicadas a Trajano padre, pertenecientes todas ellas al VI consulado y anteriores a la concesión del título *Parthicus*.³⁴ En este punto arrancaba el programa numismático de corte dinástico dedicado a la familia Ulpia. Las circunstancias políticas eran adecuadas, coincidiendo con los cambios que se estaban produciendo en Roma y fundamentalmente con dos hechos de especial relevancia: la cercanía de la terminación de las grandes obras que conmemoraban la guerra dácica, haciendo visibles los beneficios de la victoria, y la preparación de la guerra oriental. El desarrollo de esta propaganda dinástica sería así un elemento más para reforzar la idea que expuso E. Cizek de un giro en la orientación política del reinado a lo largo del año 112 d.C.

La difusión numismática de la imagen de los *Ulpii* se limitó casi exclusivamente a las monedas de mayor valor (áureos, denarios y algún

³¹ H. Temporini, *op. cit.* en n. 3, 197.

³² Las siguientes ya son del reinado de Adriano, a su muerte en 119, antes del 23 de diciembre según D. Kienast, *op. cit.* en n. 3, 125. *RIC II, Trajan (sic)* 751-761.

³³ M. Beckmann, *The early gold coinage of Trajan sixth consulship*, en *AJN*, 12, 2000, 119-156 (especialmente 126-131 con una propuesta de cronología para las monedas de 112-114 d.C., que él divide en tres grupos).

³⁴ Las monedas con representación de Plotina abarcan todo el reinado, pero ella no es una *Ulpia*. *RIC II, Trajan* 725 y 728-741.

quinario), de responsabilidad imperial. Resulta difícil creer que, en esos precisos momentos, pudiera haber una diferencia de intenciones políticas entre la mayoría senatorial y la voluntad del Príncipe. La orientación casi exclusiva hacia el oro y la plata se debió, sin duda, al planteamiento de unos objetivos selectivos también en lo que se refiere a los receptores del mensaje. La imagen y el nombre de Trajano padre se representan sólo en estos valores, aunque parece restringirse a los áureos. Los de Marciana y Matidia, si bien están mayoritariamente en oro y plata, también son motivo iconográfico en algunas series de sestercios, lo que necesariamente amplía su difusión.

Así pues, la proyección dinástica de Trajano había tenido una evolución a lo largo del reinado, que afectaba tanto a su intensidad como a los mecanismos utilizados para su difusión. Como primer paso, la imagen dinástica de la *gens* Ulpia se había proyectado ya en el Panegírico a comienzos de su etapa de gobierno, de forma que la responsabilidad del mensaje había recaído en Plinio, como autor de un texto que exaltaba a los parientes del monarca. Para el caso de Nerva y Plotina, resultaba evidente la obligación de expresar públicamente los valores que representaban ambas, así como su vinculación moral con el monarca. Para el resto de los parientes, sin embargo, el senador de Como dedicó una parte significativa del texto, en lo que sería el primer homenaje a la *gens* Ulpia. La lectura del Panegírico marcaría el inicio de un reconocimiento público del papel de la familia, que fue hábilmente diseñado por el escritor, cumpliendo así con la *pietas* que debía demostrar el Príncipe. No se hicieron de momento otras manifestaciones de apoyo, dado que el monarca acababa de llegar a Roma y tenía que asegurar su poder como primer magistrado del estado.

Unos años después se producía la muerte de Marciana y quizá también en un momento cercano la divinización de Trajano, en una iniciativa que constituía la continuación de los actos de homenaje a los Ulpios, que ya había iniciado Plinio. En todo el territorio del estado romano se había ido dando a conocer a los miembros de la familia imperial susceptibles de recibir homenajes, en forma de inscripciones, de estatuas en los foros de las ciudades, o incluso con la adopción de la onomástica de alguno de ellos como nombre de una ciudad recién fundada³⁵. Se desencadenó toda una proyección en la numismática que venía a completar este programa dinástico y que tenía su paralelo más inmediato en el documento pliniano redactado unos años antes.

³⁵ T. H. Watkins, *Colonia Marciana Traiana Thamugadi: Dynasticism in Numidia, Phoenix*, 56.1, 2002, 84-108.

Lo que había ocurrido mientras tanto era que la victoria dácica había proporcionado sin duda a Trajano una posición más sólida y unos apoyos políticos firmes³⁶. Esto le había permitido actuar más libremente desde su vuelta a Roma en el año 106 d.C. y marcar una línea de actuación que hasta entonces no hubiera podido llevar a buen término. Entre estos cambios se encontraba un reforzamiento de la política dinástica, amplia en cuanto al número de miembros de la familia, pero diferenciada en su alcance. Si bien la imagen de Marciana y Matidia se llevan por todo el imperio en forma de monedas de todos los valores, la memoria de Trajano padre parece haber estado más bien dedicada a una élite que le recordaba como el verdadero artífice del ascenso político y militar de la *gens* Ulpia. La *pietas* demostrada por el Príncipe hacia su padre biológico y hacia las mujeres más cercanas de su familia constituían el reconocimiento público del papel jugado por ellos en los años precedentes. Cuando mejor y más intensamente se proyectó esta idea, Trajano estaba precisamente a punto de iniciar una aventura oriental para la que necesitaba reforzar la confianza de los diferentes sectores sociales y de los diversos territorios hacia su persona. Su pertenencia a la *gens* Ulpia, que le había ascendido al trono, le proporcionaba ahora un elemento propagandístico de primer orden. De paso, demostraba la consideración debida a los sectores senatoriales que habían sustentado la promoción de su familia y les recordaba su gratitud.

³⁶ M.ª P. González-Conde, *Dificultades políticas de Trajano (los años 107-112)*, *Lucentum*, 26, 2007, 253-260.

SOME NOTES ON THE CLERICAL EXILE IN THE BYZANTINE EMPIRE. SINCE THE END OF ANTIQUE WORLD TO THE MACEDONIAN ASCENSION*

Bogdan-Petru MALEON
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași)

Keywords: *exile, clergy, Byzantine Empire, theological controversies*

Rezumat: *În Bizanț, opoziția clericilor față de politica religioasă oficială se solda adesea cu depunerea și excluderea din sânul comunității, deoarece Biserica și Imperiul se susțineau reciproc și orice contestare atrăgea atât sancțiunea venită pe filieră ecleziastică, cât și pe cea laică. Întrucât basileii erau considerați apărătorii dreptei-credeințe, în virtutea unui mandat acordat de Divinitate o dată cu înscăunarea, propaganda imperială a asociat orice formă de contestare a deciziilor suveranilor cu o impietate. Din punct de vedere teoretic, această concepție se raporta la ideea potrivit căreia dominium politic și jurisdicția ecleziastică coincideau, astfel încât suveranitatea universală a împăraților implica valabilitatea nelimitată a hotărârilor lor. Majoritatea basileilor s-au arătat prudenți față de oamenii Bisericii, astfel încât cei care beneficiau de popularitate erau exilați într-o primă fază în apropiere de Constantinopol, prin aceasta urmărindu-se să se testeze atitudinile publice ale populației din capitală. În funcție de reacția acesteia, cei surghiuniți erau rechemati sau se făcea transferul într-un loc îndepărtat, de regulă la granițele orientale ale Imperiului sau într-o insulă.*

The issue of exile in Byzantium has not been till present time the topic of a monographic approach. There have been, however, some researches like those developed by Walter Emil Kaegi Jr., Warren Treadgold and Jean-Claude Cheynet, which have placed the theme in the broader context of discussions on the mechanisms of imperial power. Regarding the outcasts' destinations, there are useful contributions on historical and ecclesiastical geography by Raymond Janin, Hélène Ahrweiler and Elisabeth Malamuth. In comparison to previous writings, the novelty of this approach consists in *the reconstruction of geographical marks of exile and highlighting the reasons that determined rulers to banish some church people.*

Starting from these explanations, it must be said that the possibilities of the modern researcher are inevitably marked by the history of the idea of exile. During the late antiquity the capital punishment was strictly linked to the hierarchy of punitive mechanisms and the conception regarding cle-

mency, seen as a political virtue in Roman philosophical reflection. This vein of thought was strongly developed by Christian authors, so that the formal adoption of the new religion was followed by the replacement of executions with physical punishments¹. At the same time, forms of exclusion were reinterpreted, according to the link between sin and the part of the body involved in its commission. From this point of view, it became essential that those guilty of various crimes to be applied metaphorical mutilations, with emphasis on sexual organs, nose, eyes, hairiness and ears, after which the exclusion from the community took place².

In Roman Empire the self-exile was often used, the most common being the assumption of a new destiny, as *a form of rejection of foreign domination*. This form was also used in the Byzantine Empire, where people of the church were forced to flee their homes such as Egypt, Syria, Palestine, Mesopotamia, Cappadocia, Armenia, Georgia, southern Italy and various islands, as these territories were going out of the imperial administration³. The voluntary exile of some clerics was also used, especially of those wandering, who preferred isolated regions, usually on the borders of the Byzantine state⁴. During Roman period self-exile *served to prevent application of some sanctions*, and was also *an expression of resistance to oppression*. Such attitudes occurred in Byzantium especially when clergy opposed the official policy or during some political dissidence, when opponents took refuge outside the Empire.

In view of recent research, exile during the Byzantine period can be characterized as a half-breed practice based on the ancient procedure of ostracism, to which excommunication added once the Christianity was adopted. It is known that ostracism was a public act, decided by the vote of all citizens, by virtue of their right to exclude those who were a threat for the security of the fortress, and the punishment was perceived, from a symbolic

* The paper was developed within the grant CNCSIS ID-107, No. 852.

¹ See Melissa Barden Dowling, *Clemency & Cruelty in the Roman World*, The University of Michigan Press Ann Arbor, 2006.

² Evelyne Patlagean, *Byzance et le blason pénal du corps*, in *Du Châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*. Table ronde organisée par l'École Française de Rome avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique (Rome, 9-11 novembre 1982), École Française de Rome, Palais Farnèse, 1984, 423-424.

³ Elisabeth Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Paris, CNRS Éditions, 1993, 114-121.

⁴ *Ibidem*, 179-180.

perspective, as a real political death⁵. The excommunication was the act of exclusion from ecclesiastical body, by a decision of the ecclesiastical courts. Although it essentially involved eliminating any possibility of saving on a spiritual level, it could also have had a role of remedy, being used to straighten those who deviated from the agreed norms, which was a prerequisite for their reintegration. The main similitude of the two practices was that they both had a disciplinary feature and referred to the rescue of the community, from a political (in the first case) and ecclesiastical (in the second) point of view. In both cases the social group could have been taken as a body which ensured its members safety, in relation to those who had committed crimes⁶.

During the Roman period there was preferred sending those considered undesirable in border areas, far away both geographically and culturally, where imperial rule was not fully consolidated. Island destinations were also used, and, although some of them were located in central regions of the Empire, as Sardinia, they had the advantages that the banished ones were isolated and could be easily supervised. Thus, the outcasts were taken into a hostile environment, where the lack of communication opportunities made impossible to coagulate solidarities which to ensure a comfortable existence and a platform for rehabilitation. During the Byzantine period the spaces for exile remained located on the borders of the empire or the islands, both less accessible locations. During the first centuries of Byzantium's existence, the main destination for the undesirables was Crimea, a far-off but well-controlled territory⁷, but for the next period the island exile was preferred⁸. The Byzantine islands became the favorite place of exile for those who proved undesirable to civil or ecclesiastical power. Islands were most often associated with difficulties to link to the mainland or to other islands, and people from the mainland refused to live in such areas as the fact induced them a sense of isolation similar to exile⁹. At the same time, people perceived them as secure areas that depicted the empire as a whole, from a

⁵ Zoé Antonoupolou-Trechli, *Continuité et ruptures dans la vie politique byzantine: de l'ostracisme à l'excommunication*, in „Byzantion”, t. LXXII, f. 2, 2002, 340.

⁶ *Ibidem*, 343-345.

⁷ Hélène Ahrweiller, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, Presses Universitaires de France, 1966, 48.

⁸ Elisabeth Malamut, *Les îles de L'Empire Byzantin (VIIIe-XIIe siècles)*, vol. I, Paris, Publications de la Sorbonne, 1988, 26-27.

⁹ *Ibidem*, 27-29.

symbolic perspective¹⁰. Beyond these subjective perceptions, historical reality showed that the islands were exposed to robberies, killings and threats to take into captivity, and their inhabitants lived an uncertainty in relation to external threats, especially when the Byzantines did not control the sea. Arab incursions, for example, have often led people to flee to other islands or the mainland. In parallel, these lands received population flows, refugees from the threats on the mainland, when those who lived there were exposed to similar hazards¹¹. Many important clergy people were originally from the islands, and some were forced to leave them under threat of Islam, especially during the 9th century. At the same time, many saints of the 9th-10th centuries, who came from such places, became famous, especially due to their origin in spaces permanently exposed to a spectrum of violent death or danger of being captured to be sold on slave markets in Africa¹².

The Byzantine islands were the place of exile par excellence for those who proved undesirable for civil or ecclesiastical power. In addition to geographical isolation, a dominant feature of Byzantine island landscape was the mountain predominance, to which there added the climate aridity and water scarcity¹³. Between the beginning of the 8th and ending of the 12th centuries, the number of such islands was impressive. By the 10th century Cyclades were not listed as places of exile, as they were at the border of Islamic world, near Arab Crete. The islands in northern Aegean Sea, Marmara Sea and those located close to the coastline of Asia Minor were preferred because they were close to the mainland, so that they could have been easily controlled and had an adequate prison infrastructure¹⁴. This could have turned against the central government as the exiled ones were able to escape and, once on the mainland, they could have led hostile movements. Often the area of confinement was provided by the monasteries in the islands, such as those of Chios, Patmos and Prinkipo, which, in exchange, were exempted from taxes for their transportation on sea. Islanders lived a feeling of insecurity in relation to external threats, especially when the Byzantines had no control over the sea. The best known such places were located in front of Constantinople, namely the Islands of Princes in Propontida, which gained fame of political prison, with the advantage that those

¹⁰ *Ibidem*, 30-31.

¹¹ *Ibidem*, 85.

¹² *Idem*, *Sur la route des saints byzantins*, 57-58.

¹³ *Idem*, *Les îles de L'Empire Byzantin...*, 55-58.

¹⁴ *Ibidem*, 175-177.

exiled here could be easily watched. Of the nine islands, four were large and provided conditions for living, namely Proti, Antigone, Halki and Prinkipo.

The application of any sanction of exclusion, regardless its type, was an imperial prerogative appealed to since the early Byzantine history, both for *political offenses* and *religious dissidences*. Since the adoption of Christianity, the state sanctioned those who denied religious rulings, since their challenge equaled to contempt of power, and opposition to official religious policy ended in deposition, mutilation and exclusion. The period of Trinitarian and Christology disputes was particularly marked by the exclusion from the Christian community of those seen as heretics. In some cases this gesture was accompanied by the cutting the language off, symbolic practice acting upon the source of errors canceling their ability of spreading. During the pre-modern societies the spoken word represented the main form of popular belief while writing rather played a secondary role in relation to this form of expression, whereas any message got its value through it being read in public space. Opposition to imperial religious policy also led during the next period to deposition, mutilation and exclusion of church people. A famous example of removing an ecclesiastic character undesirable for political power was that of the great theologian John Chrysostom, born in 354 in Antiohi, within a well-socially situated family. As bishop of Constantinople he initiated a thorough reform of the administration of the see, which primarily targeted the problem of clergy's morality¹⁵. He enjoyed great popularity among people of the capital due to his promotion through the outstanding orator qualities, severe ethics and concepts on social justice¹⁶. He came into conflict with the court's favorite, Eutropius, and especially with empress Eudoxia whose luxury he used to criticize¹⁷. His opponents, led by Theophilus of Alexandria, organized the Synod of the Oak at Chalcedon in August 403, to which John was not present, and bishops had cited his absence in order to overthrow him. The participants in the meeting sent emperor Arcadius the act which ordered the removal from the high ecclesiastical dignity and added a plea that John be declared guilty of treason as well, most likely because he insulted Eudoxia¹⁸. Arcadius decided to exile him in a first phase near Constantinople, a fact suggesting that he wanted to test

¹⁵ Timothy E. Gregory, *Vox populi. A Popular Opinion and Violence in the Religious Controversies on the Fifth Century A. D.*, Ohio State University Press, Columbus, 1979, 45.

¹⁶ *Ibidem*, 47-49.

¹⁷ *Ibidem*, 51.

¹⁸ *Ibidem* 53.

public reaction, so that in case of large movements in favor of John Chrysostom he would be able to recall him quickly. When learning the news, the great theologian's supporters caused a riot in the capital, so he was recalled¹⁹. John refused to enter the city before the invalidation by a council made up of six bishops of the judgments given against him²⁰. Shortly after, a new council decided lodging the bishop and around Easter 404 the emperor tried to make him leave the city. He refused and was forbidden to leave the residence, thus remaining a prisoner for two months, while his supporters were revolting in the capital²¹. Eventually, John Chrysostom was banished in Armenia, and after three years he was moved to another place of exile, but died before the transfer completed²². Meanwhile, a number of clerics loyal to the great theologian were arrested and sent into exile²³. After sentencing Monophysitism, many of its followers left the imperial provinces, as it happened with the ascetic community of Amida²⁴.

Based on these preliminary considerations, one may say that during the next period, conflicts between senior bishops and imperial power were based on a combination between political and dogmatic issues. An example is the patriarch of Constantinople, Eutychius (552-565, 577-582), who presided over the Council of 553, but around 558 the relations with Justinian the Great (527-565) began to damage and on January 31st, 565, the emperor accused him of heresy and replaced him with John Scolasticus²⁵. For the beginning he was sent to the island Prinkipo, where he stayed for three weeks²⁶, then was moved to Amaseia, but was restored in the time of Justin II (565-578), after the death of patriarch John²⁷. Once Justinian I took the

¹⁹ *Ibidem*, 55-58.

²⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Oxford, Clarendon Press, 1997, 121.

²¹ Timothy E. Gregory, *op. cit.*, 59-61.

²² *The Chronicle of Theophanes Confessor*, 121-122.

²³ Timothy E. Gregory, *op. cit.*, 64.

²⁴ Susan Ashbrook Harvey, *The Politicization of the Byzantine Saint*, in *The Byzantine Saint*. Edited by Sergei Hackel Crestwood, New York, St. Vladimir's Seminary Press, 2001, 39-40.

²⁵ Averil Cameron, *Eustratius' Life of the Patriarch Eutychius and the Fifth Ecumenical Council*, in *idem*, *Changing Cultures in Early Byzantium*, Aldershot, Variorum, 1996, 233-234.

²⁶ R. Janin, *Les Iles des Princes. Études historique et topographique*, in *Echos d'Orient*, t. XXIII, 1924, 416.

²⁷ Averil Cameron, *op. cit.*, 235.

power, he was promoted a model of subordination of Rome to the decisions taken in the East, as an expression of imperial power ascendant in relation to the Church²⁸. During the recovery of Italy²⁹, the great emperor began a policy of force to Rome, so that bishop Silverius (536-537), installed by the Ostrogoths on the Apostolic See, was exiled by general Belisarius in the east, but died during the trip, and his place was taken by Vigilius (537-555). Since the beginning he was between Justinian I's claims of domination of Church and autonomist tendencies of western clergy, which explained the vacillation during the affair of the Three Chapters. As a result of his attitude he was arrested in Sicily and then transferred to Constantinople, where he arrived in January 547. Under pressure, he accepted at least partially the conviction of the three religious writers considered heretics. The reconciliation with the emperor in 552 was not complete so that Vigilius did not participate in the Council of 553, which sought reconciliation of Monophysitism with orthodoxy; he did not accept its decisions and died on the way to the West³⁰. This Church assembly should have been the expression of restoring the empire's unity under the autocratic reign of Justinian, who retained the role of supreme arbiter in religious affairs³¹. This model was followed during the next period, especially in the time of Heraclius (610-641) and his successors. Emblematic for the imperial attitude to challenge decisions made by emperors in religious matters was the action against the bishop of Rome, Martin I (649-655) and Maximus the Confessor, who opposed the official monothelite doctrine. St. Peter's descendant accused the emperor for this misguided policy, hence the idea that the leader's mistakes draw misfortune on people's heads³². In concrete plan, loss of eastern provinces diminished the imperial prestige and determined the blame of several theological

²⁸ William F. Macomber, *Relation of Popes and Patriarchs of Constantinople in the Frame of Imperial Policy from the time of the Accacian Schism of the Death of Justinian*, in *Patriarcati Orientali nel primo millennio. Relazioni del Congresso tenutosi al Pontificio Istituto Orientale nei giorni 27-30 Dicembre 1967 (Orientalia Christiana Analecta 181)*, 1968, 62.

²⁹ J. A. S. Evans, *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, London and New York, Routledge, 1996, 136-150, 174-179.

³⁰ *Theophanes Confessor*, 327-328; William F. Macomber, *op. cit.*, 64-65.

³¹ Peter Brown, *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity A. D. 200-1000*. Second edition, London, Blackwell Publishing, 2003, 176-182.

³² John Haldon, *Ideology and Social Change in the Seventh Century Military Discontent as a Barometer*, in idem, *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Aldershot, Variorum, 1995, 166 and note 69.

personalities³³. Martin I convened a council at Lateran, without the permission of the sovereign of Constantinople in October 649, on which occasion monothelism was convicted³⁴. Exarch Olympios was ordered to arrest Martin I, but made a deal with him and rebelled against imperial power, but soon died in clashes with Arabs³⁵. The new exarch of Ravenna, Theodore Kalliopas applied the imperial order and arrested the Roman Pontiff, who, though seriously ill, was first detained on the island of Naxos, after which arrived in Constantinople on September 17th, 653. Here he was tried on charges that he had conspired with former exarch Olympios against the emperor and sentenced to death but the sentence was replaced by exile, so that the hierarch ended his life in distant Crimea³⁶. The most important sustainer of Pope Martin I was Maximus the Confessor, a follower of Roman rule in matters of dogma, so he considered as ecumenical the council of Lateran and manifested as an opponent of the concept of monoenergism³⁷. These beliefs brought him charges of treason from Constans II, and he was accused of complicity in the revolt led by Gregory in Africa³⁸. Maximus was tried by a civil court and exiled to Bizye in Thrace, but was recalled and Constans II made a formal reception in the Great Church, where he called him 'father' and asked him to consent to the *Typos* decree³⁹. The clergyman did not accept to rally to the official position, so he was organized a second trial and applied a cruel treatment, his right arm and tongue being cut off, and in 662 he was moved in Lazica, near the frontier with Alania, where he died on August 13th that year⁴⁰. Thus, of great importance was the fact that during the processes the main issue was the undermining of imperial power

³³ *Ibidem*, 166-167.

³⁴ Peter Llewellyn, *Rome in the Dark Ages*, London, Faber and Faber, 1971, 150.

³⁵ Michel Kaplan, *La chrétienté byzantine du début du VIIe siècle du milieu du XIe siècle. Images et reliques. Moines et moniales. Constantinople et Rome*, Paris, Sedes, 1997, 147.

³⁶ Bronwen Neil, *Seventh Century Popes and Martyrs: the Political Hagiography of Anastasius Bibliothecarius*, Turnhout, Brepols Publishers, 2006, 96-97, 105-121.

³⁷ Adam G. Cooper, *The Body in St. Maximus the Confessor. Holy Flesh, Wholly Deified*, Oxford University Press, 2005, 180-187.

³⁸ Michel Kaplan, *op. cit.*, 31. African Church remained strongly oriented to Rome during the Vandal rule, and after restoration of imperial rule from the time of Justinian I bishops opposed the religious policy of Constantinople, especially regarding the monothelist orientation in the 7th century (Averil Cameron, *Byzantine Africa: the Literary Evidence*, in *Changing Cultures in Early Byzantium*, 153-165).

³⁹ John Haldon, *op. cit.*, 175.

⁴⁰ Michel Kaplan, *op. cit.*, 31.

by a vocal, public and relatively well-organized opposition. The charges against the two were of treason against state and sovereign's defamation, and it was named the support of rebels such as Gregory in Africa and Maximus and Olympius in Italy by Martin I. The emperor preferred placing the conflict in a policy area, over which to exercise full control, though religious matters outlined the primary causes of the opposition. Emblematic is the fact that during the process the bishop of Rome was declined to comment on matters of dogma, arguing that the process was strongly related to secular issues⁴¹.

Another episode of tensions between the power on the Bosphorus and Rome took place during Justinian II (685-695, 705-711), who held in late 691 or early 692 the *Quinisextum* council in the hall of the sacred palace Trullan, and the bishop of Rome, Sergius I (687-701) did not personally participate in. In addition, most bishops of Rome agreed not to participate in Ecumenical Synods held in the Orient, sending only representatives. The western Pontiff refused to accept the decisions taken now, and the emperor ordered the exarch to arrest him, as Constans II had done with Martin I. This time the result was different, as the population of Rome, annoyed by the recurrence of such interventions, rebelled against imperial agents and prevented the bishop's arrest, so that the emperor had to accept the fact⁴². During the time of this emperor it also took place another episode suggestive for the lack of distinction between political and religious sphere, as some religious clerics used to bring into discussion religious violations in order to participate in the movements that led to the overthrow of some emperors. It is known that the failure of such actions had very serious consequences for the churchmen. It was the case of patriarch Kallinikos (694-706), who was accused of libeling Justinian II during the revolt of Leontios (695-698), so after emperor's returning on the throne the patriarch was blinded and sent to exile in Rome⁴³. During the 8th century the Byzantine suzerainty in Italy was relative and defended by weak exarches, with no troops, which gave the bishops of Rome a wide discretion in relation to various secular entities in the peninsula. At the same time there was also a major discrepancy between the high level of taxation in the peninsula, Rome included, and inadequate protection that an imperial army ensured before

⁴¹ John Haldon, *op. cit.*, 173-174.

⁴² Constance Head, *Justinian II of Byzantium*, The University of Wisconsin Press, 1972, 78-79.

⁴³ *Ibidem*, 118-119.

Longobardics⁴⁴. In these circumstances of ambiguous policy, the bishops of Rome remained loyal to the Byzantine Empire, but in practice they retained their right to amend or reject the imperial edicts whenever deemed necessary⁴⁵. An example is the crisis that began with early iconoclastic movement, in 726 or the beginning of the next one, when Leo III removed the representation of Christ painted on the bronze gate of the imperial palace of Constantinople⁴⁶. The doctrinal conflict with Rome was doubled by the opposition of bishop Gregory II (715-731) against the intention of emperor Leo III to extend fiscal measures over the Pontifical heritage⁴⁷. The hierarchy, a convinced iconodule, opposed these measures because he considered that emperor had no right to interfere in doctrinal and ecclesiastical issues, but was reserved exclusively the religious field. Leo III intended to make use of previous deportation of bishops Silverius and Martin I, but now the situation was different, and the Roman militia favorable to Gregory II killed the emperor's representatives. Meanwhile, a bloody riot broke out in Ravenna, and resulted in the elimination of the exarch by supporters of Roman bishop. Although difficult to assess the actual size of the support provided by the Italians, it seemed certain that the pontiff was the factor meant to catalyze local solidarities against those considered foreign invaders. In addition to theological component, the hostility to Byzantines was also given by the fact that Gregory II was the second bishop of Roman origin among the 13 who had occupied the apostolic chair between 678-752, the rest being Greeks, Syrians or Sicilians⁴⁸. After Leo III's failure in his attempt to arrest the bishop of the old imperial capital, he continued to defend the Empire's interests against Longobardics⁴⁹. The main contentious issue between the bishopric of Rome and imperial power was, however, of theological feature. It was demonstrated by the fact that Gregory III (731-741), though descendant from a Syrian Greek family, called a council against icons, in Novem-

⁴⁴ Judith Herrin, *op. cit.*, 97.

⁴⁵ Milton V. Anastos, *Leo III's Edict against the Images of the Year 726-27 and Italo-Byzantine Relations between 726 and 730*, in idem, *Studies in Byzantine Intellectual History*, London, Variorum Reprints, 1979, 39-40.

⁴⁶ See A. Grabar, *L'Iconoclisme byzantin. Le dossier archéologique*, 2nd ed., Paris, 1984.

⁴⁷ Jean Gouillard, *L'Eglise d'Orient et la primauté romaine au temps de l'iconoclisme*, in idem, *La vie religieuse à Byzance*, London, Variorum Reprints, 1981, 26.

⁴⁸ Milton V. Anastos, *op. cit.*, 31-32.

⁴⁹ Charles A. Frazee, *The Balkans between Rome and Constantinople in the Early Middle Ages 600 – 900*, *A. D., Balkan Studies*, 34/2, 1993, 219-220.

ber-December 731. Within it he excommunicated all iconoclasts, gesture that was interpreted at Constantinople as an act of treason⁵⁰. In response, Leo III withdrew from the jurisdiction of Rome the ecclesiastical provinces of Oriental Illyricum, Crete, Calabria and Sicily, which he put under Constantinople rule⁵¹. He also sent against Gregory III the fleet led by Manes, strategos of Kibyraiots, but it was destroyed in the Adriatic⁵². These events also did not break relations with Byzantium, so that Roman Curia continued to financially support the troops of the Exarchate to prevent Ravenna being got by Longobards⁵³. However, in terms of imperial autocracy it was obvious that Leo III could not have distinguished between dogmatic and political loyalties so he acted in line with traditional practice⁵⁴. A decisive moment, both in its iconoclastic controversy and separation of Rome from Constantinople, was the council convened in 754⁵⁵ by emperor Constantine V (741-745), who proclaimed himself as ecumenical. That status was claimed by reference to the conception that political *dominium* and ecclesiastical jurisdiction coincided, so that the ecumenical sovereignty of the emperor involved universal validity of his decisions. The council ignored Rome, which gave the old imperial capital the status of center of doctrinal resistance to iconoclast dogma⁵⁶. When iconoclast emperors widely appealed to iconodule clergy's persecution, the appeal to Rome was considered normal, and Theodor Studite, the great opponent of iconoclasm, did so⁵⁷.

During the Iconoclast period it was also preferred the practice through which the emperors summoned the churchmen who opposed the official policy in Constantinople, and once arrived in the metropolis on the Bosphorus

⁵⁰ Milton V. Anastos, *The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33*, in idem, *Studies in Byzantine Intellectual History*, 28.

⁵¹ Beyond the persistence of a strong tradition, there was not kept any contemporary evidence on Illyricum's getting rid of the control of the bishop of Rome (Judith Herrin, *op. cit.*, 4).

⁵² *Theophanes Confessor*, 568.

⁵³ Charles A. Frazee, *op. cit.*, 220.

⁵⁴ Milton V. Anastos, *The Transfer of Illyricum...*, 30.

⁵⁵ Idem, *The Argument for Iconoclasm as Presented by the Iconoclastic Council of 754*, in idem, *Studies in Byzantine Intellectual History*, 177-188.

⁵⁶ Jean Gouillard, *op. cit.*, 31-32.

⁵⁷ Paul J. Alexander, *Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications*, in idem, *Religious Political History and Thought in the Byzantine Empire. Collected Studies*, London, Variorum Reprints, 1978, 247-248.

they were forced to accept the direction required by the rulers. When did not accept they were punished in various ways, and if they remained alive were usually sent into exile⁵⁸. The *Life of Stephen the Younger* said that after Constantine V (741-775) took power he „condemned the pious monks to countless tortures and exiles”⁵⁹. The paper assigned the character to whom it was dedicated the role of martyr of Iconoclasm, giving it a destiny copy of this view, even with the price of distorting the events⁶⁰. Thus, Stephen the Younger had to illustrate the extreme measures taken against iconodule opposition. Born in Constantinople in 713, son of an aristocratic family, he was part of the monastic community of Mount St. Auxentios, which became a bastion of the fight against the iconodule policy of Constantin V's. Stephen disapproved the Council of Hier in 754, so that he was brought to the capital, with hundreds of other monks and sent to death in a terrifying public torture, being dragged on the streets and beaten with stones and clubs⁶¹. Other monks were forced to parade in the Hippodrome, then forced to marry, while others were shaved their beards, after which they were mutilated by cutting their noses or blinding. When the capital sentence was pronounced, the execution was the beheading or drowning, but in most cases the exile was preferred⁶². Michael Lachanodrakon, commander of the Thracian theme, took extreme measures in Western Asia Minor, destroying many monasteries, mutilating monks and giving others the alternative of marriage or being blinded and exiled to Cyprus⁶³. Constantine V discovered the conspiracy on August, 25th, 765 and punished those involved, including the patriarch Constantine II, who was exiled to the island Prinkipo⁶⁴ and replaced by Slavic eunuch, Nicetas, priest at Holy Apostles⁶⁵. As it happened in the past the political charge, otherwise difficult to prove, veiled cleric opposition to the iconoclast excesses of the emperor. On October, 6th, 766 former patriarch Constantine was brought to Constantinople from his island exile

⁵⁸ Elisabeth Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, 161-163.

⁵⁹ *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' lives in English translation*. Edited by Alice-Mary Talbot, Washington, D. C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998, 11.

⁶⁰ Michel Kaplan, *op. cit.*, 54-55.

⁶¹ *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' lives in English translation*, 12.

⁶² *Theophanes Confessor*, 605; Alfred Lombard, *Constantin V, empereur des romains (740-775)*. Avec un préface de Ch. Diehl, Paris, Félix Alcan, 1902, 138-139, 143, 153-156.

⁶³ Paul J. Alexander, *op. cit.*, 243.

⁶⁴ R. Janin, *op. cit.*, 416.

⁶⁵ Alfred Lombard, *op. cit.*, 147.

and undergone a long and cruel martyrdom. He was seated upside down on a donkey and carried in the Hippodrome, while the people mocked at him, then on October 15th he was decapitated and the head was exposed for three days on Million, while the body was dragged on Messe, the main street of the capital⁶⁶.

During the iconoclast period, the islands became points of iconodule's resistance, both for those who sought refuge here from the imperial persecutions and for those sent into exile. In the second half of the 8th century and the beginning of next one emperors widely appealed to iconodules' exile. Among the bitterest contestants of Constantine VI (780-797), there were Plato and Theodore, monks at the monastery of Studion, who apart from the iconoclast controversy accused the emperor that he had repudiated his wife and remarried his mistress⁶⁷. Theodore and his followers were exiled to Thessaloniki⁶⁸, but were recalled after Irene blinded her son⁶⁹. Under emperor Nikephoros I (802-811), in 809 the monk Theodor and his followers, including many abbots and two bishops were again sent into exile, this time in the Islands of Princes⁷⁰. This changed in 811, when Michael I (811-813) proposed reconciliation with iconodule adepts. After a short while, Leo V (813-820) re-appealed to persecution of followers of the cult of icons, which gave him a bad name in religious writings⁷¹. Among them, exile played an important role, so that Theodore of Studion refused to attend the council of Constantinople in 815 and was again banished, this time to Metope in Bithynia, then was moved to Smyrna⁷². After Michael II (820-829)'s coming on the throne, this church personality was recalled from exile⁷³. Resistance of Theodor Studite was exemplary as he organized a real community-in-exile which towards the end of his life expended into a church-in-exile about which he spoke in his correspondence⁷⁴. Some people preferred the middle

⁶⁶ *Theophanes Confessor*, 609-610; Alfred Lombard, *op. cit.*, 148-149.

⁶⁷ *Theophanes Confessor*, 646-647.

⁶⁸ Alice Gardner, *Theodore of Studium. His Life and Times*, London, Edward Arnold, 1905, 58.

⁶⁹ Paul J. Alexander, *op. cit.*, 244.

⁷⁰ Alice Gardner, *op. cit.*, 123.

⁷¹ *La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa* († 837). Édité, traduite et commenté par Vitalien Laurent, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1956, 96-98/11; *La vita retractata et les miracles posthumes de Saint Pierre d'Atroa*. Texte grec édité, traduit et commenté par Vitalien Laurent, Société des Bollandistes, 1958, 100-103/XIX-XX.

⁷² Alice Gardner, *op. cit.*, 145.

⁷³ Paul J. Alexander, *op. cit.*, 240-245.

⁷⁴ *Ibidem*, 247-249.

way of the compromise between iconoclast imperial policy and iconodule clergy, which did not exempt them from persecution, including sending into exile. Emblematic is the case of Nikephoros, participant, along with patriarch Tarsios (784-806) in the Council of restoration of the icons at Nicaea in 787, where he was selected to read the imperial proclamation, reaffirming the veneration of icons as Orthodox worship practice⁷⁵. On April 18th, 806 he became ecumenical patriarch, but came into conflict with emperor Nikephoros I because of the latter's iconoclastic rigidity, and refused to sign the decision of the council convened by the emperor. As a result, on the first day of Easter 815, weakened by illness, the hierarch made his last way to St. Sophia Cathedral, escorted by soldiers⁷⁶. During the night he went by sea to his first place of exile, the monastery Agathos, on the Asiatic bank of the Bosphorus, in the area of Chrysopolis⁷⁷. After a short stay here, the emperor sent him far beyond Constantinople, to the monastery of St. Theodore Teron, where he spent his last thirteen years of life⁷⁸.

Many churchmen went to exile due to the military conflicts or foreign occupation. Thus, Persian raids caused the destruction of many cult places and holy sites of Oriental Christianity, causing clergy to take refuge, as it happened in Syria in 540⁷⁹. There are some suggestive examples in this regard, such as John the Almsgiver, a native of Cyprus, who became patriarch of Alexandria, in 610, a position in which he manifested as enemy of monophysitism. He was forced to leave Alexandria on the eve of the Persian invasion and took refuge in his native Cyprus, where he died in 619⁸⁰. Another case is that of John IV Mosh, patriarch of Jerusalem who had to leave his hierarchical seat threatened by the Persian invasion and take refuge in Alexandria where Persians' advance forced him to go to Cyprus, then to Samos and eventually to Constantinople⁸¹. His student and companion Sophronius chose to flee to Rome, but returned to Jerusalem and succeeded at

⁷⁵ *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' lives in English translation*, 26.

⁷⁶ *Ibidem*, 117.

⁷⁷ *Ibidem*, 118.

⁷⁸ *Ibidem*, 118-119.

⁷⁹ Pierre Maraval, *Lieux Saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à conquête arabe*. Préface de Gilbert Dagron, Paris, 1985, 88.

⁸⁰ *Three Byzantine Saints*. Contemporary Biographies, translated from the Greek by Elisabeth Dawes and Norman H. Baynes, Oxford, Basil Blackwell, 1948, 199-206.

⁸¹ Keetje Rozemond, *Jean Mosh, patriarche de Jérusalem en exil (614-634)*, in *VChr*, 31/1, 1977, 61-62.

the patriarchal throne in 634⁸². He negotiated the capitulation of Jerusalem without a fight to the Arabs, obtaining from the Caliph Omar the promise of full security for the city, property and churches⁸³. Sophronius came back to Rome, where he established a real colony of clerics arrived from the eastern provinces conquered by the Arabs, among which a leader was Maximus the Confessor⁸⁴. The refuge from Arabs was a constant in the history of Oriental monasticism during the 7th-9th centuries, as entire communities moved to safer territories of the Empire, usually to Bithynia, Constantinople and Athos⁸⁵.

Clergymen were usually punished when they stood against Church decisions sanctioned by the emperors. Opposition to official religious policy often resulted in the submission from the ecclesiastical seat and exclusion from the community, as Church and Empire mutually sustained each other and any form of opposition drew ecclesiastical and laic penalty. The religious penalty could have ranged from specific prohibitions and penitence to excommunication and was accompanied by state-administered punishment, similar to ostracism practiced in the ancient city.

During the processes organized by the imperial power, the main charge was that of treason against the state and sovereign's defamation, and matters of dogma were left to the councils. The analysis of examples throughout the text revealed that the main charge brought to clergy contesting the official religious policy was that they rose against the imperial power. This was also concluded by other researches on the persecutions suffered by the staff of churches in the Byzantine Empire⁸⁶. As the emperors were taken for defenders of the faith, in virtue of a mandate of Divinity, the imperial propaganda associated any kind of sovereigns' challenge with an impiety. When the main causes of opposition were religious controversies, political leaders sought to associate the opposing clerics with certain movements which challenged the legitimacy of political power. In terms of theory, this concept related to the idea that political *dominium* and ecclesiastical jurisdiction coincided, so that universal sovereignty of emperors involved unlimited validity of their decisions. At the same time, many bishops sustained the view that emperors did not have the right to intervene in doctrinal matters, as they entirely depended on the competence of the Church. Based on this attitude,

⁸² *Ibidem*, 66.

⁸³ Pierre Maraval, *op. cit.*, 80.

⁸⁴ Michel Kaplan, *op. cit.*, 26-27.

⁸⁵ Elisabeth Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, 114-118.

⁸⁶ Paul J. Alexander, *op. cit.*, 257.

some clerics alleged religious violations in order to initiate, encourage or just participate in movements that led to the overthrow of several emperors.

Sending in exile was meant to exclude from the social body those who threatened to disrupt the order (*taxis*) guaranteed by the sovereigns in Constantinople. Sometimes the population of the capital was hostile to these measures, which could have led to postponing punitive measures or even recalling from exile. Most of the emperors were cautious towards notorious churchmen and especially to those sustained by people in the capital, whose insurrectional potential was well known. Thus, popular clergy were exiled in a first phase near Constantinople, so as to test public reaction and on that basis to decide which ways should be followed. When ample movements took place, the banished ones could have been recalled after a short while, and if the situation remained calm in the metropolis on the Bosphorus they could have been transferred to a distant place, often on the eastern borders of the Empire or an island. The banished churchmen were not kept in a single place for a long time, but the regular relocation in isolated locations was preferred. While the exile can be equaled with a social death, which from a theoretical point of view was irreversible, in practice there were many those who came back. In addition to popular pressure, the banished ones could have returned once political changes took place on the Byzantine throne, particularly if the new emperors were not in conflict with the outcasts' beliefs. It should also be taken into account that sovereigns wanted to build legitimacy on such gestures for the benefit of Church people. There were cases when some clergy were perceived by emperors as threats, even if they were sent in the most remote and obscure areas of the empire. In that case, churchmen were brought back to Constantinople and forced to accept the official religious line, even by making use of threats and sometimes torture.

Exile was a permanent practice in Byzantine history, used in order to punish the undesirable lay or clergy. The frequency for clergy banishment was an eloquent clue regarding the close link between the Church and the Empire. Religious measures were not dissociated from political practice, and sovereigns acted with equal rights, both in earthly and spiritual issues. Thus, the legitimacy of power depended on the political unity of the state, which was compulsory doubled by the religion uniformity. According to this view, those who contested the official perspective regarding religious issues, implicitly opposed the monarchs. Thus, exclusion from social body of the opponent clergy represented a measure which was both a means of consolidating power by ensuring religious unity and an expression of impe-

rial clemency, as it replaced the death penalty, however difficult to justify in the case of some clergymen.

LE CULTE INDIGÈNE DE LA BELLONE MICRASIAIQUE

Iulian MOGA

(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași)

Keywords: *Mâ, Hebat, Bellone, esclaves sacrés, Comana*

Abstract: *The article aims to present the origin and the evolution of the indigenous Anatolian sun-goddess from the remotest times to the Roman period, insisting on the origins of her name, the cultural forms, functions, iconographical differences between the Anatolian and the Roman counterpart, and mostly, on her peculiar way of adoption into the Roman world.*

Mâ est un appellatif rencontré parfois dans les textes hittites, qui ne représentent qu'une transposition dans le langage familier du nom générique pour la Déesse-Mère anatolienne. Cavaignac, en partant de l'interprétation de Laroche, indique le fait que le nom de la divinité serait présent dans les textes hittites sous la forme de l'idéogramme MAH¹. En ce qui concerne l'origine, Lebrun considère que l'appellation Mâ proviendrait d'une forme hypothétique Mamma ou Amamma². Il est très probable que le nom de la divinité à laquelle eût été identifiée la Déesse du Soleil d'Arinna à la période moyenne de l'Empire hittite, celui de Hebat/Hepat, a survécu jusqu'à l'époque romaine sous la forme de Meter Hipta. L'on rencontre la divinité susmentionnée à côté de Dionysos³ ou à côté de Zeus Sabazios dans les inscriptions confessionnelles anatoliennes de la région de nord-est de la Lydie (Katakékauméné)⁴. Le premier des textes confessionnels en question, découvert à Ayazviran, parle de l'existence d'une peine appliquée à un personnage inconnu qui faisait partie le plus probablement du personnel sacerdotal, peine reçue à cause de l'arrestation de l'esclave sacré Trophimos par les autorités civiles⁵. Le deuxième, découvert aux alentours de Kula, fait

¹ Cavaignac, 1951, 48.

² Lebrun, 2001, 88; Popko, 1995, 114.

³ Cavaignac, 1951, 49.

⁴ Les inscriptions datent des IIe-IIIe apr. J.-C.

⁵ Petzl, 1994, 58, nr. 49 = CCIS, II, 36 = TAM, V.1, 459: „Parce que j'ai décidé que l'esclave sacré Trophimos de la mère Hipta et de Zeus Sabazios soit emmené par les autorités, j'ai été châtié par la perte de la vue et j'ai élevé cette stèle”.

référence à un certain Diokles, fils de Trophimos, qui a été puni par la perte de la vue par deux divinités parce qu'il avait chassé deux pigeons sacrés⁶.

On a souvent essayé ces dernières années d'établir si et dans quelle mesure l'on peut considérer une relation entre la divinité adorée au centre du culte hittite de Kummanni et la déesse qui a réussi à devenir, vers la fin de l'époque hellénistique et le long de la période romaine, l'une des plus importantes divinités adorées dans l'espace cappadocien-pontique, sinon la divinité nationale par excellence des Cappadociens, la déesse Mâ⁷. La principale déesse adorée à Kummanni était une déesse solaire de la Terre, connue sous le nom de la Déesse du Soleil d'Arinna. Celle-ci était perçue en même temps comme déesse de l'au-delà⁸. En même temps, il existe dans le panthéon hittite une divinité masculine du soleil, différente de cette déesse. Même le lieu d'origine de celle-ci, Arinna, n'a pas pu être identifié avec précision. Kummanni n'était d'ailleurs pas le seul centre de culte de celle-ci. Même si les preuves qui attestent l'existence de son culte sont relativement peu nombreuses pour la période hittite précoce, pour la période impériale proprement dite l'on peut constater l'attestation de sa présence dans de nombreux endroits dans le centre et dans le sud-est de l'Anatolie⁹. Ce n'est pas une coïncidence, car la Déesse du Soleil d'Arinna était l'une des divinités les plus représentatives du panthéon hittite. Elle était considérée comme la protectrice de la monarchie hittite¹⁰ et portait l'épithète de „maîtresse du pays”, et parfois elle était même assimilée au „Pasteur de l'Humanité”, étant directement responsable pour le bon gouvernement des pays¹¹. Il faut souligner le fait qu'on a affaire à une divinité de la fécondité, associée au principe liquide¹².

Dès la période moyenne de l'Empire Hittite, la Déesse du Soleil d'Arinna a été identifiée à une divinité d'origine hurrite, Allani, qui était

⁶ Petzl, 1994, 58-59, nr. 50 = CCIS, II, 40 = TAM, V.1, 264: „A Zeus Sabazios et a Meter Hipta: Diokles, fils de Trophimos: parce que j'ai chassé les pigeons des dieux, j'ai été puni par la perte de la vue et j'ai gravé cette stèle pour confirmer la puissance des dieux”.

⁷ Thierry, 2002, 53.

⁸ Popko, 1995, 89.

⁹ Popko, 1995, 88-89. Lebrun parle cependant de l'existence du culte à Kummanni dès la période pré-hittite. Lebrun, 2001, 88.

¹⁰ James, 1966, 115.

¹¹ Laroche, 1947, 47 et suiv.

¹² James, 1966, 115: „the producer of fecundity, rising from the sea”.

appelée à son tour „La maîtresse de l’au-delà”¹³. En Mésopotamie, celle-ci était connue sous le nom d’Allatum¹⁴. L’on peut, naturellement, se demander s’il existe une relation entre cette déesse et la déesse sémitique de plus tard, Allat, représentée à Palmyre et dans le milieu nabatéen trônant entre deux lions, tout comme la déesse anatolienne Cybèle ou comme la Déesse syrienne¹⁵. Il existe, d’ailleurs, des indications conformément auxquelles l’équivalent de Hebat parmi les hourrites d’Ugarit portait le nom d’Alalah, identifiée aussi à Aštarte¹⁶.

La déesse du Soleil d’Arinna arrive à s’identifier totalement, de manière progressive, à une divinité d’origine hourrite appelée Hebat. Ce fait est très clairement exprimé dans *La prière de la reine Puduhepa envers la Déesse du Soleil d’Arinna et envers ceux qui l’entourent, pour la prospérité de Hattušili*¹⁷: „Ô, déesse du Soleil d’Arinna, ma Reine, la reine de tous les pays ! En Hatti tu portes le nom de Déesse du Soleil d’Arinna, mais dans le pays que tu as fondé, le pays du cèdre¹⁸, tu portes le nom de Hebat”¹⁹. Il faut retenir, toujours dans ce contexte, que la première mention concernant l’existence des esclaves sacrés en Anatolie a été retrouvée dans une autre invocation de la Déesse du Soleil d’Arinna, respectivement: *La Supplique d’Arnuwanda et Ašmunikal*²⁰ (Texte no. 1).

Hebat était considérée comme épouse du grand dieu de la tempête et des foudres, Tešub, avec lequel elle avait un fils, le dieu de la montagne, Sarrumma, appelé aussi „Le Roi de la Montagne”²¹. Il y a quelques aspects qu’il faut souligner à cette occasion: premièrement, l’association de la déesse avec le symbole de la montagne, de la colline, du *bétyle*, et deuxièmement l’existence de cette triade divine à Kummanni, triade formée des forces reproductives de la nature, respectivement la Déesse-Mère de la fertilité, le dieu de la tempête, du temps et des phénomènes atmosphériques en général,

¹³ La déesse en cause disposait partiellement des attributs d’Ereškigal, ayant le pouvoir de décider qui pouvait entrer dans l’au-delà. Lebrun, 1988, 152.

¹⁴ Popko, 1995, 99 et 101; Haas, 1994, 405 et suiv.

¹⁵ Lebrun, 2001, 88; Gawlikowski, *ANRW*, II, 18.4, 1990, 2639: la ressemblance avec l’image de Cybèle trônant est évidente (Pl. XIX, fig. 42). Voir aussi Proeva, 1983, 167.

¹⁶ Popko, 1995, 98.

¹⁷ Comme on peut facilement constater, le nom même de cette reine contient un radical provenant du nom de la divinité hourrite.

¹⁸ C’est-à-dire le nord de la Syrie et du Liban.

¹⁹ *CTH*, 384 = Singer, 2002, 101, no. 22.

²⁰ *CTH*, 375 = Singer, 2002, 40-42, no. 5.

²¹ Lebrun, 2001, 88-89; James, 1966, 115-117.

et le dieu de la montagne. La déesse est souvent représentée sur le territoire de l'Anatolie à cheval sur un lion, habillée d'un manteau long, un *polos* sur la tête. D'après Popko, le lion est le symbole de ses attributs chtoniens, même si ses fonctions ouraniques sont soulignées par des expressions comme: „La Reine du Ciel” ou „La Maîtresse du Ciel”²². D'autre part, le trait caractéristique de Tešub est la hallebarde (hache à double tranchant) (*labrys*)²³, ce dieu étant représenté accompagné par deux taureaux sacrés appelés Šeri et Hurri, qui tiraient le char lorsque le dieu s'engageait dans la lutte²⁴. Sarrumma (ou Šarruma), le dieu de la montagne, était vénéré sous la forme d'un taureau, faisant partie du panthéon des Hourrites d'Anatolie sous le nom de „Taureau de Tešub”. Les attributs guerriers de la Déesse du Soleil d'Asinna restent, à notre avis, encore improuvables, tout comme sa supposée personnalité androgyne²⁵.

D'autre part, Kummanni était aussi un très important centre de culte de la Déesse de la Nuit, culte que le roi hittite Tudhaliya IV a transféré à Samuha²⁶. Il est, donc, possible que la divinité solaire ait emprunté, pendant cette période-là, certains attributs lunaires de la divinité de la nuit qui y avait résidé.

La divinité romaine de la guerre, Bellone, à laquelle Mâ a été assimilée à partir de l'époque de Sulla, a été initialement identifiée, grâce à ses attributs, à la divinité sabine Nerio du monde romain²⁷. Le nom de celle-ci – prenant parfois la forme de Neria ou Nerienes – avait, conformément aux informations fournies par Aule Gelle (125-180 apr. J.-C.), la signification de „virilité” ou „vaillance”²⁸. En faisant le commentaire de certains fragments des œuvres de ses prédécesseurs, œuvres qui contenaient des informations sur la déesse sabine (parmi lesquelles l'on peut mentionner la satire Menippée *Combat contre l'ombre* de M. Varro Terentius, *Truculentus* de Plaute, et les *Anales* de Cn. Gellius), l'érudit latin considérait que la tradition d'après

²² Popko, 1995, 97.

²³ James, 1966, 117.

²⁴ Popko, 1995, 97.

²⁵ Cavaignac, 1951, 49-50; Laroche, 1973, 107.

²⁶ Strauss, 2002, 323-338.

²⁷ Saglio, *DAGR*, I.1, 1963², 685 (s.v. *Bellone*); Marbach, *RE*, XVII, 1, col. 35.

²⁸ A cause de ce fait, certains empereurs de la dynastie Iulia-Claudia ont porté le nom de Néron. Suétone en *Tibère*, I, 5 rappelle le cas de Tiberius: „De toutes les cognomina il a choisi celui de Néron, qui dans la langue sabine signifie courageux et énergique”. Aulu-Gelle, *Nuits attiques*, XIII, 23, 7: „En tout cas que ce soit Nerio ou Nerienes, c'est un mot sabin qui indique la valeur et le courage”.

laquelle Nerio aurait été l'épouse du dieu Mars²⁹ était juste. Ainsi, Aule Gelle se montre-t-il disposé à défendre Plaute lorsque celui-ci est accusé du fait qu'il „avait trop poussé le comique en attribuant à un soldat ignorant et grossier l'idée fausse et choquante que Nerio était la femme de Mars”³⁰.

L'image de Bellone, identifiée avec Nerio, apparaît aussi sur les pièces romaines de la période de la République. Jean-Paul Morel mentionne l'existence d'un denier datant de 109 av. J.-C., du temps de Cn Gellius, sur lequel est représentée la scène de l'enlèvement de la divinité sabine par le dieu Mars, avant leur mariage³¹.

Tout comme dans le cas de Zeus et Héra, de Cronos et Rhéa, d'Isis et Osiris, le couple formé par Mars et Nerio (Bellone) eut à la base un mariage incestueux entre frère et sœur. Pareillement à Sénèque, Augustin ridiculise cette conception sur le mariage entre les divinités: „Que puis-je dire encore, lorsqu'on ajoute à la série des anomalies et des actes interdits les mariages entre les divinités par la violation des lois morales et de la bienséance, comme par exemple le mariage entre frère et sœur ! L'on accorde la déesse Bellone à Mars, et on l'assoit à côté de lui, même s'ils sont frère et sœur, l'on donne Vénus à son cousin Vulcan, et Salace à Neptune”³².

Toujours grâce à ses attributs de divinité guerrière³³, Bellone a été identifiée avec Enyo, l'une des divinités sanguinaires qui accompagnaient Arès. Eschyle rappelle, dans sa tragédie *Les sept contre Thèbes*, la triade divine formée par Enyo, Arès et Phobos, aussi que le rituel du sacrifice du taureau³⁴.

D'après les affirmations de Varron, un temple a été consacré à la déesse Bellone en dehors du *pomoerium* de Rome, à l'extrémité du Champ de Mars (*in extremo Campo Martio*) en 296 av. J.-C. par le consul Appius Claudius Caecus, à la suite de la victoire contre la coalition formée par les

²⁹ Aulu-Gelle, *Nuits attiques*, XIII, 23, 1-19.

³⁰ Aulu-Gelle, *Nuits attiques*, XIII, 23, 12.

³¹ Morel, 1962, 10-16. Sur l'avvers de la monnaie est représenté le visage de Bellone (Nerio), et sur le revers de celle-ci Mars en quadriga, enlevant Nerio de sa main droite, un bouclier à la main gauche.

³² Augustin, *La cité des dieux*, VI, 10; voir aussi IV, 11; IV, 21; IV, 34.

³³ Virgile, *Enéide*, VIII, 702.

³⁴ Eschyle, *Sept contre Thèbes*, 44-40: „Sept chefs furieux, immolant un taureau sur un bouclier noir, tous, la main sur la victime égorgée, ont juré par le dieu Mars, par Bellone et la Terreur, amie du carnage, ou de détruire et de saccager aujourd'hui la ville de Cadmus, ou de mourir et d'arroser cette terre de leur sang”.

Samnites, les Etrusques, et les Gaulois au sud de l'Etrurie³⁵. Le temple a été élevé en offrande votive, à la suite du vœu fait à Bellone pendant la guerre³⁶. F. Coarelli a indiqué l'emplacement du temple au pied du Capitole, auprès du temple d'Apollon, à l'extrémité du cirque Flaminius³⁷. Il représente l'endroit où l'on décidait de commencer une guerre³⁸.

La petite place (*brevis aria*) mentionnée par Ovide représentait l'espace de déroulement des rituels concernant les déclarations de guerre. D'après la coutume, le *pater patratus* était chargé par le collège des fétiaux (*fetiales*) de jeter le javelot de la guerre vers le territoire considéré comme hostile³⁹. Dans le cadre de la cérémonie qui se déroulait devant le temple de Bellone, l'on vendait, symboliquement, à certains soldats captifs une portion du terrain borné par la *columna bellica*, qui jouait le rôle de borne (pierre qui délimite la frontière)⁴⁰.

Ce temple capitolin n'était pourtant pas le seul construit à Rome. Le geste d'Appius Claudius Caecus a été suivi par celui de P. Cornelius Rufus, qui a consacré en 290 av. J.-C. un temple à Bellone Rufilia, à proximité de celui dédié à la déesse Isis. Un sanctuaire pareil consacré à Bellone Insulensis était situé sur l'île du Tibre et était associé au culte syncrétique de Bellone la Cappadocienne (Mâ). *Bellona Puluiensis* avait à Rome un lieu de culte qui n'a pas été identifié jusqu'à présent⁴¹. *Puluinus*, outre autres sens, avait celui de „colline artificielle”⁴², représentant l'équivalent des nombreux *Montes Vaticani* associés au culte de Bellone. Dans l'opinion de Duncan Fishwick, la restauration d'un *mons Vulcanicus* le 30 août 236 apr. J.-C. par les *hastiferi* de la *ciuitas Mattiacorum*⁴³ prouve la relation indubitable entre le culte de Bellone, qui porte dans ce cas l'épithète *Virtus* (*dea Virtus Bellone*), et celui de la Grande Mère des Dieux, *Magna Mater*⁴⁴.

³⁵ Palmer, 1975, 653-664; Marchetti Longhi, 1970, 139; Saglio, *DAGR*, I.1, 1963 [1898], 685 (s.v. *Bellone*).

³⁶ Tite Live, *Histoire romaine*, X, 19.

³⁷ Palmer, 1975, 653

³⁸ Ovide, *Fastes*, VI, 205-208: „D'une petite place devant le temple l'on aperçoit l'extrémité du Cirque; là se dresse une colonne petite, mais d'une grande renommée. C'est de cet endroit habituellement qu'on lance le javelot qui annonce la guerre, lorsque qu'on a décidé de prendre les armes contre un roi ou un peuple”.

³⁹ Beard, North, Price, I, 1997, 26-27, 111-112; North, 2000, 23.

⁴⁰ Aust, *RE*, III, 1899, col. 255 (*Bellona*); Marchetti Longhi, 1970, 136.

⁴¹ Palmer, 1975, 653-654.

⁴² *DLF*, 1996, p. 1277. *Puluinus* avait aussi le sens de banc de sable.

⁴³ *CIL*, XIII, 7281.

⁴⁴ Fishwick, 1967, 144.

Le symbolisme de la montagne sacrée, de la butte (*puluinus*) et celui du *bétyle* ont, d'après Gilbert Durand, la même signification rapportée au motif de l'ascension astrale⁴⁵. Le *Mons Vaticanus* et le Capitole, sur lequel se trouvaient les temples consacrés à la divinité, représentaient aussi une image symbolique de la chaîne de montagnes de la région d'origine de Bellone Mâ, la chaîne d'Antitaurus⁴⁶. Cela suggère aussi le fait que Mâ avait aussi à l'origine l'attribut de la divinité protectrice des hauteurs. Mircea Eliade affirme que la montagne sacrée – sur laquelle se trouvait le temple consacré à la divinité – représentait un *Axis Mundi*, l'endroit où le Ciel et la Terre se rencontrent⁴⁷.

Le symbole de la montagne sacrée aura plus tard les mêmes valeurs dans l'imaginaire chrétien que dans le milieu païen: elle représente cet axe du monde, mais aussi l'escalier qui „facilite l'ascension vers le haut du ciel”. Dans un autre ordre d'idées, la montagne représente non seulement facteur qui définit un espace géographique, mais aussi un élément qui organise tous les phénomènes et les processus au niveau macro- et microcosmique⁴⁸.

Dans la région d'origine, Bellone Mâ était connue notamment comme divinité solaire, mais à partir du moment où elle a été adoptée par les Romains elle apparaît toujours avec un croissant de lune à côté, comme une déesse lunaire, de la nuit. Cela est arrivé à cause du fait que, raconte Plutarque, „une certaine déesse dont le culte a été appris par les Romains des Cappadociens” s'est montrée en rêve au général Sylla (138-178 av. J.-C.)⁴⁹. Cet événement s'est produit à Nola, en 85 av. J.-C., quelques années avant que Sulla parte à la conquête de la ville de Rome. En 83 av. J.-C., un *fanticus* de Bellone avait prédit à celui-ci le pouvoir militaire et les victoires qu'il allait remporter⁵⁰. Par la suite, comme la prophétie s'était accomplie, le culte de la déesse micrasiatique a été introduit à Rome après la fin de la guerre de Mithridate, en 63 av. J.-C.⁵¹.

Dans la moitié orientale de l'Empire romain le culte de Bellone-Mâ s'est répandu notamment en Asie Mineure, en Comane Cappadocienne (Hierapolis) (**Texte no. 2**)⁵² et en Comane Pontique (Hierokaisareia) (**Texte**

⁴⁵ Durand, 1998, 129.

⁴⁶ Palmer, 1975, 657.

⁴⁷ Eliade, 1999, 19-23.

⁴⁸ Corneanu, 2001, 273; *DR*, 1993, 297-298; *DS*, II, 1995, 321-326.

⁴⁹ Plutarque, *Sulla*, IX, 7-8.

⁵⁰ Plutarque, *Sulla*, XVII, 12-13; Alföldi, 1976, 152.

⁵¹ Dion Cassius, *Histoire romaine*, *Frag.* B 109₁₋₂₁ = M 105, 3-6.

⁵² Strabon, *Géographie*, XII, 2,3.

no. 3)⁵³, en Eolide à Pergame⁵⁴, en Lydie à Sardes⁵⁵ et à Hyrkanis⁵⁶, dans la région du nord de la Mer Noire, à Olbia⁵⁷, en Macédoine, à Prétorium⁵⁸ et en Thrace⁵⁹. Son plus ancien temple était situé dans les montagnes de l'Antitaurus, à Comana de Cataonie, un important centre commercial pour les marchands qui venaient d'Arménie⁶⁰. A cause de cela, un grand nombre d'adeptes de la ville étaient allogènes, d'origine arménienne ou persane⁶¹. Strabon dérive le nom de cette localité en partant d'un substrat légendaire, réalisant ainsi une identification des rites de la divinité avec celles d'Artémis Tauropolis: „Il paraît que le rituel des sacrifices a été apporté ici par Oreste et par sa sœur Iphigénie de Scythie Taurique, et notamment les sacrifices d'Artémis Tauropolis; c'est toujours ici qu'Iphigénie s'est fait couper les tresses («coma»), par affliction, et d'ici vient le nom de la ville (Comana)” (**Texte no. 2**)⁶². Pourtant, l'étymologie que Strabon offre pour le

⁵³ Strabon, *Géographie*, XII, 3,36 et les pièces mentionnées dans le paragraphe concernant l'iconographie.

⁵⁴ Ivantchik, 2004, 10; Proeva, 1983, 169.

⁵⁵ Sur une inscription datant de la période achéménide, au neuvième an du règne d'Artaxerxes I ou II, c'est-à-dire en 427 ou 365 av. J.-C., Mâ est mentionnée dans le même contexte que Zeus Baradates (un nom équivalent à Ahura Mazda, ayant le sens de „législatif”, que Sabazios et qu'Agdistis. Il s'agit, en fait, d'une interdiction adressée par les autorités achéménides par la voix de l'hipparque Droaphernes, fils de Barakos, aux prêtres de ce Zeus iranien, qui de ce fait n'avaient pas la permission de participer aux mystères célébrés à l'honneur des divinités indigènes. C'est la seule mention connue qui associe des formes de mystères à cette divinité. Robert, 1975, 306-322, traduction: „(*Droaphernès*) *ordonne à ses (de Zeus) néocores thérapeutiques qui ont le droit de pénétrer dans l'adyton et qui couronnent le dieu de ne pas participer aux mystères de Sabazios de ceux qui apportent les victimes pour être brûlées et d'Agdistis et de Mâ*”.

⁵⁶ Dans le texte d'un ex-voto datant de la période hellénistique, découvert parmi les ruines de la ville lydienne : „*Moschion, Fils de Diodoros, à Mâ l'invaincue (aneiketos), en offrande votive*”. *TAM*, V.1, 1305; Robert, 1975, 322-323.

⁵⁷ A Olbie, une inscription du IIe siècle av. J.-C., à l'honneur de Stephanos, fils d'Alexandros, de Smyrne, traduite par Askold Ivatchik de la manière suivante: „[St]ephanos, son of Ale[xander from Smyrna, after] sailing here, this [*name of the object being dedicated to the goddess*] (he has dedicated) to Ma the hearing one and [to all gods (?)]”. Ivantchik, 2004, 11.

⁵⁸ Proeva, 1983, 164-165.

⁵⁹ Turcan, 1998, 58; Saglio, 1963 [1898], 685.

⁶⁰ Strabon, *Géographie*, XII, 3, 36. Les ruines de la ville de Comana (à présent la ville de Şar, en Turquie) ont été fouillées à partir de 1967. Harper, Bayburtluoğlu, 1968, 149-158.

⁶¹ Sartre, 1995, 319.

⁶² Strabon, *Géographie*, XII, 2, 3.

nom de la ville est fantaisiste car le nom réel de l'état-temple cappadocien dérive du radical d'origine hourrite *kumma-/kummi-*, auquel s'ajoute le déterminant singulier *-ni*, qui a le sens de „(lieu, ville) sacré(e)”⁶³. Ce qui signifie, pratiquement, que le nom que la ville a porté à partir du règne de Caracalla ne représente que la traduction de ce nom dont le sens est le même dès le temps des souverains hittites.

D'après Diodore de Sicile, cette Artémis Tauropolis n'est qu'une variante hellénisée de la déesse Bendis, adorée partout dans le monde thrace⁶⁴, identifiée aussi, dans certains cas, avec Diane, la déesse romaine de la chasse⁶⁵.

Sur l'une des inscriptions découvertes pendant les fouilles effectuées à Şar, qui date de la période hellénistique, la déesse Mâ est considérée *he Nikephoros thea*, c'est-à-dire „la déesse victorieuse” ou plutôt „la déesse qui apporte la victoire”⁶⁶. Elle complète la série des épithètes connues à partir de la période hellénistique, épithètes comme, „l'invaincue”, *epekoos*, „celle qui exauce avec promptitude les prières”, *virtus*, „la vertu”, *pedisequa*, „celle qui suit” (à Cybèle)⁶⁷.

La diffusion des noms théophores peut elle aussi être prise en considération pour souligner l'importance de la déesse et de son culte dans la région cappadocienne-pontique. Dans certaines inscriptions découvertes à Kirik Kilise, près de Comane de Cappadoce (Şar), les personnes qui portent de tels noms sont d'origine modeste, même des esclaves, leur filiation n'étant pas mentionnée⁶⁸. Il existe aussi les cas des esclaves affranchis qui ont adopté le cognomen Mâ, par exemple Apidia Mâ, esclave affranchie d'Aulus Clodius. Pourtant, ce nom a été adopté aussi par des personnes appartenant aux couches aristocratiques les plus élevées de Cappadoce, menti-

⁶³ Lebrun, 2001, 87.

⁶⁴ Diodore de Sicile, *Bibliothèque historique*, I, 46, 2; XVIII, 4.

⁶⁵ Minucius Felix, *Octavius*, VI, 1.

⁶⁶ Harper, 1968, 101-102, no. 2.04 et 2.05. Mithratochmes apparaît dans l'hypostase de stratège de Cataonie, gérusiarque et „prêtre de la déesse porteuse de victoire”. A l'opinion de R. Harper, le deuxième nom de Mithratochmes, Ariobarzanes, suggère une relation étroite de parenté avec la famille dominatrice de Cappadoce. Une telle relation aurait été nécessaire si l'on prend aussi en compte les affirmations que nous avons citées antérieurement de Strabon. Williams, 1977, 109.

⁶⁷ Ivantchik, 2004, 8; Fishwick, 1967, 145-147; Alföldi, 1976, 150-156; Proeva, *LIMC*, VI.1, 1992, 331.

⁶⁸ Harper, 1969, 27-40. Dans le cas de la première inscription 5.50, Mâ apparaît comme mère de Koula, un isaurien. Dans le cas de la deuxième, 5.58, découverte sur une stèle en calcaire de Kirik Kilise, Mâ est la mère de Kratinos.

onnées dans les inscriptions découvertes à Comane (Şar): Flavia Aeliana Ma, épouse de Flavius Aelianus Apollonius, grand prêtre du culte de la déesse⁶⁹, et probablement la fille d'Aemilia Ma et de T. Flavius Aelianus Socrates⁷⁰.

A Comana de Cappadoce la déesse disposait de nombreux hiérodules, c'est-à-dire esclaves sacrés (*hierodouloi*), aussi que d'un grand nombre de personnes inspirées par la divinité, *theophoretoi*⁷¹. Ceux-ci étaient soumis l'autorité d'un grand prêtre (*archiereus*). La fonction de grand prêtre était héréditaire et était la deuxième comme importance en Cappadoce, après celle de roi⁷²: „*Les habitants de la viles sont les Cataons, sujets du roi, étant, pourtant, fidèles et soumis notamment au grand pontife. Il est le maître du temple et des hiérodules qui, à l'époque où j'ai visité ces endroits-là, étaient en nombre de 6.000, hommes et femmes. Le temple a aussi un terrain clôturé, dont les revenus appartiennent au prêtre. En Cappadoce, c'est le deuxième homme après le Roi, jugeant d'après l'honneur dont il réjouit; d'ailleurs, dans la plupart des cas les prêtres étaient de la même lignée que les rois*” (Texte no. 2). Arrivés en milieu romain, les *hierodouloi* sont devenus des *fanatiques* et les processions organisées avec le concours de ceux qui étaient inspirés par la divinité – *theophoretoi* – allaient porter le nom d'*entheati*.

Le culte de Bellone Mâ a été associé dès la première période de consécration aux sacrifices et aux rituels sanglants. Ainsi, en 48 av. J.-C., lorsque les haruspices ont décidé de démolir les temples d'Isis et de Sérapis, le temple de Bellone, situé, non par hasard, à proximité de ceux-ci, a été lui aussi détruit. L'on a découvert ici, d'après le témoignage de Dion Cassius, „des vases pleines de chair humaine”⁷³. Les chrétiens allaient désavouer les rituels initiatiques païens. Tertulian allait prétendre même qu’„on donnait à boire du sang à ceux qui étaient consacrés à Bellone, sang qu'ils recevaient dans le creux de leurs paumes directement de la cuisse percée (de la victime)”⁷⁴. Minucius Felix considérait que Jupiter Latiaris, qui dans son opinion était adoré par les païens par des homicides, aurait appris à Bellone

⁶⁹ Harper, 1968, 103-104, nr. 2.07. T. Flavius Aelianus Apollonius et sa famille disposaient d'un grand nombre de propriétés dans le nord de la Cappadoce du Pont, dans la région du village de Kayapinar, du nord de Şar.

⁷⁰ Harper, 1968, 104, no. 2.08.

⁷¹ Strabon, *La Géographie*, XII, 2, 3.

⁷² Palmer, 1975, 656.

⁷³ Cassius Dio, *Histoire romaine*, XLII, 25.

⁷⁴ Minucius Felix, *Apologeticum*, IX, 10.

„à tacher son service divin du sang humain et de guérir l'épilepsie avec du sang humain, c'est-à-dire par un mal encore plus grand"⁷⁵.

Il existe de nombreuses inscriptions qui rappellent l'existence des *fanatiques* dans le monde romain. Un exemple dans ce sens serait une inscription dédiée à la divinité, découverte à Rome, inscription dans laquelle Lucius Cornelius Ianuarius apparaît dans l'hypostase de *fanaticus ab aedem Bellonae Rufiliae*⁷⁶. Ils étaient habillés, comme les prêtres de Cybèle, de vêtements de couleur noire et portaient sur la tête des couronnes à gemmes et de longs lambeaux de laine. Une fois arrivés au comble du délire, sur les rythmes phrygiens des trompettes et des tambourines, ils commençaient à se taillader les bras, en arrosant l'idole et ceux qui assistaient à la procession, pour qu'après il prédisent l'avenir, inspirés par la divinité⁷⁷.

Bellone était souvent appelée *pedisequa*, „celle qui suit”, puisque son culte a été toujours associé à celui de la Grande Mère⁷⁸. *Dies sanguinis* („la journée du sang”) était en même temps une fête de Bellone, célébrée le 24 mars par les porteurs de lance (*hastiferi*), une confrérie que Juvénal (dans ses *Satires*) identifie à celle de la Mère des Dieux. D'ailleurs, la Grande Mère des Dieux avait souvent hébergé dans ses temples les „les adeptes ambulants de la secte” de Bellone et ceux de la Déesse Syrienne. Dans d'autres cas, les édifices de culte des deux divinités se situaient dans l'immédiate proximité l'une de l'autre, comme, par exemple, à Ostie. Et les ressemblances ne s'arrêtent pas ici. Les restrictions alimentaires représentaient un élément qui marquait la similitude entre les deux cultes. Les sources littéraires indiquent le fait que la consommation de la viande de porc était interdite pour les adorateurs de Cybèle⁷⁹ aussi bien que pour ceux de Bellone-Mâ⁸⁰.

La frénésie, la furie sacrée s'emparait des *fanatiques* de Bellone⁸¹ aussi que des *galles* de Cybèle⁸². Par le procédé d'émasculation ils suivaient pratiquement un rituel de transformation des hommes en êtres d'androgynie. A la différence des êtres bisexués ou des dieux doubles, les androgynes le

⁷⁵ Minucius Felix, *Apologeticum*, XXX, 5.

⁷⁶ *D(is) m(anibus) / L(ucio) Cornelio Ianuario / fanatico ab Isis Serapis / ab aedem Bellonae Rufiliae / u(ixit) a(nnos) XXII, m(enses) XI, dies XXI fec(it) / C(aius) Calidius Custos amico / b(ene) m(erenti)*.

⁷⁷ Tibulle, *Élégies*, I, 6, 45-50.

⁷⁸ Turcan, 1998, 59.

⁷⁹ Pausanias, *Description de la Grèce*, VII, 17, 5.

⁸⁰ Strabon, *La Géographie*, XII, 8, 9.

⁸¹ Strabon, *La Géographie*, XII, 3, 32.

⁸² Strabon, *La Géographie*, XIII, 4, 14

deviennent non pas par la *naissance* mais par la *métamorphose*⁸³. Par cette transformation se réalise l'unification des contraires, la réintégration, la „totalisation”, qui avait comme ultime but de retrouver l'unité primordiale d'avant la Création⁸⁴. Il s'agit d'un acte sacré qui doit être mis en relation avec le mystère de l'identité des extrêmes: „*Pour l'historien des religions, coincidentia oppositorum ou le mystère de l'intégralité peut être découvert dans les symboles, les théories et les croyances à l'égard de la réalité ultime (...) aussi bien que dans les cosmogonies qui expliquent la Création par la fragmentation d'une réalité primordiale, dans les rituels orgiastiques qui ont comme but l'inversion des comportements humains et la confusion des valeurs, dans les techniques mystiques de fusion des contraires, dans le mythe de l'androgynie et dans les rituels d'androgenisation*”⁸⁵. Par cette perspective, le geste des *galles* – prêtres de la déesse Cybèle – et des adeptes du culte de Bellone, par lequel ils s'émasculaient tout comme Adgistis ou Attis⁸⁶, ainsi que les travestissements transsexuels spécifiques à ceux-ci correspondent, dans leur essence, à un rituel d'androgenisation illustré notamment par le *sacrifice* qui doit être l'origine de tout acte créateur. Par conséquent l'automutilation avait comme but non seulement la libération de l'esclavage des passions et des instincts sexuels incontrôlés⁸⁷, mais aussi et surtout la reconstitution de l'unité primordiale par la fusion des extrêmes, l'état initial des choses étant pareil à celui de la divinité.

L'iconographie italique de Bellone et de ses équivalents est un peu différente par rapport à celle de l'Anatolie, soulignant deux des plus importants aspects de cette divinité: le caractère guerrier et le caractère astral de celle-ci. Sur les pièces grecques du sud de l'Italie de Lucanie et de Bruttium, Bellone, identifiée dans ce cas à Enyo, est représentée à la fin du IIIe siècle av. J.-C. portant sur la tête un casque à plume, un bouclier et une épée ou lance à la main, étant vêtue d'une tunique (*chiton*) et d'un *diploidion*⁸⁸.

⁸³ Delcourt, 1996, 88.

⁸⁴ Eliade, 1942, 62 et suiv.

⁸⁵ Eliade, 1995, 75.

⁸⁶ Par rapport aux *galles*, l'origine du nom, l'émasculature et le rôle joué par ceux-ci dans le cadre des cultes de Cybèle, de Bellone et de la déesse Atargatis de Hieropolis, Burkert, 1979, 110-111; Burkert, 1987, 25, 81; Hajjar, 1990, 2258-2262; Rubio, 1999, 140-141.

⁸⁷ Turcan, 1998, 49.

⁸⁸ Blázquez, *LIMC*, III.1, 1986, 92, no. 4a-4b și 5, avec la figure de *LIMC*, III.2, 1986, 71, 4a-4b și 5.

Les pièces romaines représentent Bellone d'une façon similaire, un casque à plumes sur la tête⁸⁹. Sur l'avvers d'un denier de P. Lucius Nerva, qui date de 113-112 av. J.-C., est représenté le buste d'une déesse portant dans la main droite une lance qui s'appuie sur son épaule et avec, dans la main gauche, un bouclier sur lequel l'on peut observer le plus probablement un chevalier. Sur la tête, la déesse porte un casque à deux plumes drues, attachées sur les parties latérales, au-dessus des oreilles, hypostase qu'Alföldi considère comme étant étrangère à l'iconographie romaine de Bellone. Par conséquent, il montre qu'au moins dans le cas respectif il s'agit décidément de Bellone micrasiatique, Mâ⁹⁰. Au-dessus du casque est représenté un croissant de lune, et devant la divinité, une étoile, le dernier symbole pouvant être interprété comme symbole monétaire. L'autre exemple significatif offert par Alföldi, celui du denier de M. Volteius, de l'an 78 av. J.-C., représente Virtus Bellone couronnée de lauriers et portant un casque sur la tête⁹¹.

Pendant la période impériale, sur les deniers, sur les sesterces et sur les *dupondii* du temps de Commode (en 181-184 apr. J.-C.), Mâ-Bellone est représentée de façon semblable, vêtue d'une tunique, un bouclier à la main droite et une lance à la main gauche, dans une posture dynamique. Sur la tête elle a un casque, raison pour laquelle elle a été souvent confondue à Minerve, même si la déesse apparaît déjà dans les cas antérieurs dans la même hypostase. Cette iconographie peut être comparée aux reliefs similaires de l'empire ou de la région micrasiatique. Un exemple dans ce sens est la stèle de Cologne, datant du IIe siècle apr. J.-C., sur laquelle la divinité apparaît habillée d'une tunique courte et d'un manteau, une massue dans la main gauche, s'appuyant de la main droite sur une lance. Sur la tête elle porte le casque bien connu⁹².

Sur les plaquettes en bronze, l'iconographie est assez similaire, représentant la déesse cuirassée, un diadème radiant sur la tête, portant un bouclier, une lance, une massue ou une hache à tranchant double (*labrys*). L'animal qui l'accompagne est le plus probablement un chien. Ce dernier élément de l'iconographie de Bellone micrasiatique semble avoir été très

⁸⁹ Par exemple, Blázquez, *LIMC*, III.1, 1986, 92, no. 6a-6b, avec la figure de *LIMC*, III.2, 1986, 72, no. 6a-6b, datées vers fin du IIIe siècle et au début du IIe siècle av. J.-C.

⁹⁰ Blázquez, *LIMC*, III.1, 1986, 93, no. 8 = Proeva, *LIMC*, VI.1, 1992, 330, nr. 7, avec la figure de *LIMC*, III.2, 1986, 72, no. 8; Alföldi, 1976, 149-151.

⁹¹ Alföldi, 1976, 155 = Proeva, *LIMC*, VI.1, 1992, 330, no. 8 = Blázquez, *LIMC*, III.1, 1986, 93, no. 9.

⁹² Proeva, *LIMC*, VI.1, 1992, 330, no. 6, avec la figure de *LIMC*, VI.2, 1992, 169, no. 6.

important puisqu'il n'apparaît pas seulement sur les plaquette en bronze découvertes à *Abritus* (Razgrad) en *Moesia Inferior*, mais aussi sur celle de Prétorium de Macédoine ou bien il est représenté comme figurine à Şar, en Comane de Cappadoce⁹³. Même si Nade Proeva reconnaît qu'on ne peut pas déterminer avec précision le rôle de ce symbole dans le culte de la déesse Mâ, elle admet pourtant qu'il se trouve en relation avec le symbolisme chtonien. L'une des plus intéressantes représentations sur les plaquettes en bronze, qui provient décidément d'Anatolie, est la représentation commentée initialement par Henry Seyrig, qui l'a même fait éditer, et ultérieurement par Pierre Debord⁹⁴. La déesse est représentée portant une cuirasse à lambrequins sur une tunique descendant jusqu'aux chevilles, qui ne laisse à voir que le bout des pieds. Par dessus la cuirasse, attachée par un bouton sur l'épaule droite, elle porte une chlamyde qui pend par derrière. La déesse porte dans la main droite un sceptre de la taille d'une lance et à la main gauche une épée qu'elle tient près de sa cuisse. Chacune des épaules de la déesse soutient un aigle les ailes ouvertes et le regard dirigé vers le visage de la divinité. Ses cheveux, longs, tombent sur ses épaules et puis sur son dos. Le buste de Bellone est encadré par un motif iconographique en forme de guirlande à trois plis. Les vêtements militaires, aussi que les attributs de la divinité, soulignent le caractère guerrier de celle-ci et en même temps ses caractéristiques solaires et ouraniques. L'omnipotence de la déesse est soulignée par le sceptre qu'elle porte, qui nous rappelle l'appellatif rencontré sur l'inscription qui la mentionne en tant que *he Nikephoros Thea* ou „Déesse porteuse de victoire”⁹⁵. D'ailleurs, sur les monnaies des dynastes cappadociens, la déesse est représentée comme *Athena Nikephoros*, portant dans la main droite une Victoire (Nikè) qui porte, à son tour, une couronne dans sa main⁹⁶. Seyrig remarque, dès le moment de la publication de la plaquette anatolienne qui représente Mâ de Comana de Capadoce, les différences iconographiques existantes par rapport à la représentation sur les pièces de Comana Pontique, le seul sanctuaire de la déesse Mâ qui avait le droit de battre monnaie. Dans le dernier cas, Mâ, outre la couronne radiée, n'a comme attributs guerriers que la massue et le bouclier, la cuirasse étant absente dans tous les cas. En échange, elle ne porte qu'une tunique longue jusqu'aux che-

⁹³ Proeva, 1983, 174-175; *LIMC*, VI.1, 1992, 330, no. 2 et 3, avec la figure de *LIMC*, VI.2, 1992, 169, no. 2 et 3.

⁹⁴ Seyrig, 1970, 76-78 = 1985, 705-707; Debord, 2005, 20-22.

⁹⁵ Voir aussi Thierry, 2002, 53 et les exemples suivants.

⁹⁶ Thierry, 2002, 53-54.

villes, à manches, serrée d'une ceinture à la taille. En analysant cette constatation, le chercheur en discussion parle même de deux types de culte différents dans le cas de Comana Cappadocienne et de celui de Comana Pontique⁹⁷.

Les monnaies de Comana Pontique-Hierokaisareia de la période impériale ont été classifiées avec exactitude par Michel Amandry et Bernard Rémy dans leur monographies, *Comana du Pont sous l'Empire romain. Étude historique et corpus monétaire*.

La Comana du Pont a émis des pièces à trois époques différentes: premièrement, au temps de la dynastie Julio-Claudienne de Tibère à Néron, entre les années 35/36 et 56/57 ; deuxièmement, à l'époque des Antonins, au temps de Nerva et de Trajan, et troisièmement, au temps de Septime Sévère, de Caracalla et de Iulia Domna en 205/206. La seule pièce qu'on n'a pas pu encadrer dans les 13 types monétaires connus est celle qui a sur l'avvers la tête de Dionysos à droite, ayant devant lui un thyrsos et sur le revers l'image frontale de la déesse, portant une massue dans sa main⁹⁸. La majorité des pièces illustrent la déesse portant sur sa tête la couronne radieuse et la massue (*parazonium*)⁹⁹. Les premières émissions monétaires de la 2e année de l'ère de Comana, qui correspond à l'an 35/36 apr. J.-C., sont anépigraphe et présentent sur l'avvers la tête radiante de la déesse et sur le revers la matraque encadrée par une couronne¹⁰⁰. D'autres émissions présentent la déesse devant le temple tétrastyle s'appuyant de la main droite contre un bouclier, une matraque à la main gauche. Sur le fronton du temple figure un aigle qui dévore un serpent. Les pièces respectives datent de la période de Septime Sévère¹⁰¹. Dans certains cas, sur les pièces est représenté seulement l'aigle qui avale le serpent¹⁰². Le bétyle de la déesse, laurée et cuirassée, vêtue d'un paludamentum apparaît, sur les pièces soit seul¹⁰³ avec, au-dessus, une Victoire tournée à droite qui, tient dans une main un diadème et dans l'autre une branche de palmier, soit à l'intérieur du temple tétrastyle à fronton

⁹⁷ Seyrig, 1970, 76 = 1985, 705.

⁹⁸ Amandry, Rémy, 1999, 47.

⁹⁹ Proeva, 1983, 167.

¹⁰⁰ Amandry, Rémy, 1999, 26, no. 1-2 (Pl. I, fig. 1a; 2a). Une émission similaire à l'époque de Caligula, Claude et Néron (p. 27-30).

¹⁰¹ Amandry, Rémy, 1999, 33, le cinquième type (Pl. II, fig. 15a); Olshausen, 1990, 1886.

¹⁰² Le dixième type du catalogue d'Amandry et Rémy, 35 (Pl. 3, fig. 23a; 23 b).

¹⁰³ Amandry, Rémy, 1999, 34-35, le neuvième type, (Pl. 3, 21a;b).

fendu¹⁰⁴. Dans d'autres cas la déesse n'apparaît plus portant la massue et le bouclier¹⁰⁵, mais placée sur une estrade, une ma matraque à la main, le bouclier étant remplacé probablement par un arc¹⁰⁶.

Ce qui est très significatif est la modalité dans laquelle cette divinité orientale, connue sous le nom de Mâ – dont les pratiques odieuses et brutales, totalement étrangères à l'esprit et au tempérament romain l'auraient plutôt désignée comme *externa superstitio* – réussit à pénétrer dans le panthéon officiel sous l'apparence d'une autre divinité à laquelle elle a été assimilée dès l'époque de Sulla, éludant pratiquement la manière naturelle par laquelle cette adoption aurait pu être réalisée.

Certes, comme tout autre culte d'origine orientale, celui de la Bellone micrasiatique impressionnait par l'exotisme des cérémonies, par le délire prophétique ou par la frénésie sanglante de ses prêtres fanatiques qui créaient une atmosphère entraînant, attrayante, spectaculaire et colorée, totalement différente du formalisme, de la „froideur” spécifique à la religion romaine traditionnelle. L'on retrouve presque la même atmosphère dans le cadre du culte de la Grande Mère Cybèle, et l'association des cérémonies dédiées aux deux déesses n'est pas tout à fait fortuite.

Dans le cadre de la religion romaine officielle, l'adoption de certaines divinités étrangères pouvait se réaliser par deux modalités spécifiques: soit par *euocatio* – la demande adressée aux dieux de la cité ennemie de se joindre à leurs propres divinités – soit à la suite d'un Sénat (*senatus consultum*), après la consultation préalable ses Livres Sibyllins, lorsque l'on ressentait l'absence d'une divinité qui remplisse une certaine fonction dans le cadre du panthéon romain. Les faits se déroulaient de cette manière car l'Etat était considéré comme médiateur naturel des relations entre les citoyens et les dieux, et l'introduction d'une *externa superstitio*, contrairement à la coutume héritée des ancêtres (*mos maiorum*), était considérée un sacrilège et devait être punie par conséquent¹⁰⁷ puisqu'une telle action aurait pu compromettre l'équilibre existant dans le cadre de ces relations (*pax Deorum*). Dans le cas de la déesse Cybèle, la pénétration dans le panthéon officiel s'est réalisée par la deuxième méthode, par la transgression des barrières imposées par le conservatisme romain. Cependant, comme dans beaucoup

¹⁰⁴ Amandry, Rémy, 1999, 14, les septième et huitième types, (Pl. 3, fig. 20a). Sur les pièces de la période de Septime Sévère.

¹⁰⁵ Amandry, Rémy, 1999, 33-34, 6e type, no. 18 (Pl. 3, fig. 18 a)

¹⁰⁶ Amandry, Rémy, 1999, 43-44, 14e type, no. 60 (Pl. 7, fig. 60 a; b).

¹⁰⁷ Cicero, *De legibus*, II, 19; II, 25-26.

d'autres cas, l'instauration de l'élément de nouveauté s'est réalisée par l'appel à la tradition, par l'invocation du mythe de l'origine troyenne des Romains et de leur descendance d'Enée¹⁰⁸. De manière surprenante et paradoxalement en même temps, la Bellone cappadocienne, Mâ, a réussi à échapper à ce rigorisme des Romains, arrivant – malgré son caractère d'*externa supersitio* – l'une des divinités du panthéon romain, dans une manière qui n'est pas *officielle*, par son identification à l'ancienne déesse italique de la guerre.

SOURCES LITTÉRAIRES

1. CTH, 375*: La supplication d'Arnawanda et Ašmunikal, adressée à la Déesse du Soleil d'Arinna, concernant les dommages provoqués aux centres de culte hittites

„[Ainsi parle] Sa Majesté, Arnwanda, Grand Roi, et [Ašmunikal, Grande Reine]: [À] toi, ô, Déesse du Soleil d'Arinna, [et à vous, ô, dieux (?), je voue cette prière (?)], qu'Arnwanda [...]

Seul le pays Hatti este un pays vraiment soumis à vous, dieux, et seulement dans le pays Hatti on vous apporte de manière répétée des offrandes pures, consistantes et vraiment sacrées. Seulement dans le pays Hatti, nous avons l'habitude à vous montrer notre dévotion à vous, ô, dieux.

Uniquement vous, dieux, savez, par votre esprit divin, que personne auparavant n'a soigné vos temples comme nous l'avons fait. Que personne n'a observé mieux vos [rites ?]; que jamais personne n'a mieux gardé mieux que nous l'avons fait vos biens, les timbales d'or et d'argent et vos vêtements (...) Ensuite, (que) **vos esclaves et vos villes**, ô, dieux, on les a opprimés avec des impôts et des corvées; on avait la coutume de prendre vos esclaves et vos domestiques, dieux, et d'en faire leurs propres esclaves et domestiques. [À vous, dieux] moi, Arnwanda, Grand Roi, [et Ašmunikal, Grande Reine], [nous vous avons montré] l'attention due à tous égards.”

(I. Singer, *Hittite Prayers*, Society of Biblical Literature, Atlanta, Géorgie, 2002, no. 5, 40-42; E. Laroche, CTH, no. 375, 65-66; KUB, XVII, 21 et les duplicatas KUB, XXXI, 124 (+) XXXI, 72 et KUB, XXIII, 115 + XXIII, 17 + XXXI, 117)

¹⁰⁸ North, 2000, 56; Bayet, 1957, 165.

2. Strabon, *Géographie*, XII, 2, 3: Sanctuaire de la déesse Mâ à Comana de Cappadoce

„Dans le massif de l’Anti-Taurus se trouvent des vallées étroites et profondes. C’est là que sont situés Comana et le sanctuaire d’Ényo connu là-bas sous le nom de <sanctuaire de> **Mâ**. Comana est une ville considérable, mais sa population se compose en majeure partie des **théophorètes** et du **personnel servile du temple**. Ses habitants proprement dits sont Cataoniens. En principe sujets du roi, ils dépendent en réalité surtout du **prêtre**. Celui-ci est le maître du sanctuaire et des **esclaves sacrés**, qui étaient plus de six mille à l’époque où je fis le voyage de Comana, hommes et femmes. Du sanctuaire relève un territoire très étendu dont les revenus vont au **prêtre**. Aussi celui-ci tient-il en Cappadoce le deuxième rang après roi. En général, d’ailleurs, les **prêtres étaient de la même famille que les rois**. Il semble que les rites de ce culte, qui sont ceux d’Artémis Tauropole, aient été apportés de Scythie Taurique et établis en ce lieu par Oreste accompagné de sa soeur Iphigénie. C’est là aussi qu’il aurait fait le don de sa chevelure, qu’il avait laissé croître en signe de deuil, d’où le nom de la cité. La ville est traversée par le cours du Saros, qui franchit ensuite les gorges du Taurus pour atteindre les plaines de Cilicie et la mer qui les borde.”

(Strabon, *Géographie*, Tome IX, *Livre XII*, texte établi et traduit par François Lasserre, Société d’édition «Les Belles Lettres», Paris, 1981, 51)

3. Strabon, *Géographie*, XII, 3, 36: Le sanctuaire de Mâ à Comana du Pont

„Comana jouit donc d’une population nombreuse. Elle est aussi une place de marché importante pour les populations qui y viennent d’Arménie. On s’y rassemble de partout aux «exodes» de la déesse, citadins et campagnards les hommes aussi bien que les femmes, pour participer à la fête. D’autres s’y fixent pour toujours, par obéissance à un vœu, et y accomplissent des sacrifices à la déesse. Ses habitants vivent dans le luxe, toutes leurs terres sont plantées de **vignes**, et un grand nombre de femmes y font commerce de leur corps, dont la plupart sont **consacrées à la déesse**. A certains égards, en effet, cette ville est **une petite Corinthe**, puisqu’à Corinthe le grand nombre des prostituées qui étaient consacrées à Aphrodite provoquait un déplacement considérable de population et donnait lieu sur place à de multiples fêtes. Les marchands et les soldats y dépensaient si bien

tout leur argent qu'il en était résulté à leur propos ce proverbe: Tout homme n'est pas fait pour se rendre à Corinthe. Telle est Comana."

(Strabon, *Géographie*, Tome IX, *Livre XII*, texte établi et traduit par François Lasserre, Société d'édition «Les Belles Lettres», Paris, 1981, 102)

SOURCES EPIGRAPHIQUES

1. Boğaziçi: *Inscription votive consacrée par Mênis et son épouse, prêtre et prêtresse, à Mâ Taure[ne]*

Lieu de découverte: A l'intérieur de la mosquée de Boğaziçi, à côté du pont. Partiellement incluse dans le plancher. Cela provient probablement de Kormasa, d'après Bean.

Type du document: Autel ayant les coins supérieurs de gauche et de droite brisés et le relief dégradé.

Dimensions: 64,5 × 36,5 × 34 cm.

Lettres: 2-2,5 cm. Les deux premières lignes se trouvent sur la moulure supérieure, les autres, autour du relief détérioré.

Lieu de conservation: Dans la mosquée. Cela provient probablement du même sanctuaire que l'inscription de Çallica.

Bibliographie: *RECAM*, III, 155; Bean, 1959, 95-96; no. 43; *SEG*, 19, 1963, 245, nr. 778.

Datation: IIe-IIIe siècle apr. J.-C. (avant 212 apr. J.-C.).

Description de la représentation: Relief trop détérioré pour pouvoir être interprété.

Texte: [- - - Θε]ῶ Μᾶ ΤΑΥΡΗ[- -] ἱ² [- - -] Μῆνις Μεν[άν]δρου καὶ Ἀστρανία ἱ⁴ Μῆνιδ(vac.)ος ἡ γυνή αὐ(vac.)τοῦ εὐχῆν (vac.) ἱερώμενοι τ (vac.) ἧς Θε⁸οῦ [- -]

Traduction: [A la d]éesse Mâ Tauri[ca--], Mênis, fils de Men[an]dros, et Astrania, fille de Mênis, son épouse, (ont respecté) le vœu, en tant que prêtre et prêtresse de la déesse [--].

2. Büyütaşlı Höyük: *Le testament d'un aristocrate*

Lieu de découverte: Inscription découverte à l'été de l'an 2001, pendant la réalisation des fouilles du site hittite d'Acemhöyük, par une équipe de l'Université d'Ankara, dirigée par Aliye Öztan. L'inscription fut découverte

sut le terrain de Büyütaşlı Höyük, appartenant à Mustafa Kaymaz (Dans la même région qu'Acemhöyük).

Type du document: Stèle en marbre, cassée en trois pièces. Le derrière et les coins de la stèle ont été travaillés de façon rudimentaire.

Dimensions: 50,8 × 70,4 × 9,5 cm.

Lettres: 1,6-2,3 cm.

Lieu de conservation: Le Musée d'Aksaray. No. inv. 7.1-2001.

Bibliographie: Debord, 2005, 15-30; Aydaş, 2002, 23-27.

Datation: Période impériale romane.

Description de la représentation: Monument aniconique.

Texte: Ταῦτα δὲ κελεύω τοῖς ὑπ' ἐμοῦ ἡλευθερωμένοις ἐπὶ ταύτῃ τῇ αἰρέσει καὶ τοῖς ὑπ' ἐμοῦ διατεταγμένοις ἐν ταῖς δυσὶ τάβλαις καὶ κωδικίλλοις ὥστε |¹ τέκνα μὴ ἐκτίθασθαι ὥστε τὸ γένος τῶν ἀπελευθερώων διὰ παντὸς συνεστάναι· καὶ τῇ ἐμῇ θή⁶κη μηκέτι μηδεὶς ἐπιβαλλέσθω· ἐὰν δέ τις τῶν | ἀπελευθερώων ἢ ἐγγόνων αὐτῶν ἢ ἀδικήσῃ ἢ |⁸ ἀφέληται τι αὐτῶν τῶν ὑπ' ἐμοῦ δεδομένων ἢ βλάβῃ ἢ ἐνεπηριάσῃ, τοῦτον ἀποτείνειν |¹⁰ τῇ ἐν Κομάνοις Θεῷ κατ' ἐνιαυτὸν παρθένου·ς ἀφθόρους ἐννέα, πάλληκας· θ'·, ταύρους {θ'·}, |¹² λευκοὺς χρυσοκέρωτας· θ'·, βόας [ς θη]λείας· θ'·, ἵππους χρυσοχαλινώτους· <θ'·>, τράγους λευκοὺς· θ'·, |¹⁴ αἰγας· θ'·, κρειοὺς χρυσομάλλους· θ'·, χελιδόνας λευκὰς· θ'· ταῦτα δὲ ἀναφέρω Διὶ ἀπὸ θυμ¹⁶νάσων καὶ Διὶ Φαρνάουα καὶ τῇ Ἀναῖτιδι καὶ | μήθ' οὕτως ἐξευμενίζονται οἱ προγεγραμ¹⁸μένοι θεοί· καὶ μήτε γῇ καρπὸν δοίῃ μήτε οὐρανὸς | ὕδωρ μήτε ἥλιος φῶς, ἀλ<λ>²⁰· ἔνοχον εἶναι ἱεροσυλίαν²⁰· καὶ πανώλης καὶ ἐξώλης πρό<ρ>ριζος ἀπόλοιτο· ταύτην τὴν τάβλαν ἀνέθηκα ἐν τῷ τάφῳ μου.

Traduction: *Je donne ces ordres à ceux qui ont été affranchis par moi par cette décision et à ceux auxquels j'ai décidé (le sort) par les deux plaques et codicilles: que leurs enfants ne soient pas mis en danger, que la famille des esclaves affranchis reste unie et que personne ne soit jamais mis dans mon tombeau. Si l'un des esclaves affranchis ou de leur descendance est injuste ou s'approprie quelque chose de ce que j'ai offert (au dieu), abîme (le) ou abuse (du tombeau), qu'il apporte chaque année à la déesse de Comana neuf jeunes vierges, neuf garçons, neuf taureaux blancs aux cornes dorés, neuf génisses, <neuf> chevaux aux rênes dorés, neuf boucs, neuf chèvres, béliers au toison doré et neuf hirondelles blanches et qu'il consacre ces offrandes à Zeus de Thymnasa, à Zeus Pharnovos et à Anaïtis; (mais même s'il fait cela) les dieux ne seront pas contents, et la terre ne portera pas de fruits, ni le ciel ne donnera la pluie, ni le soleil sa lumière, et il sera comme*

ceux qui volent des temples et sa descendance disparaîtra et sera réduite à néant. J'ai fait graver cette plaque sur mon tombeau.

3. Çallica: *Inscription votive de Ménis et de son épouse*

Lieu de découverte: Inconnu. Cette inscription, tout comme celle de Boğaziçi, provient probablement d'un sanctuaire de la déesse Mâ-Athéna de Çallica, de la région de Kormasa.

Type du document: Fragment de pierre partiellement enterré et détérioré dans la partie supérieure.

Dimensions: 32 × 39 cm.

Lettres: 2 cm. Lettres gravés profondément dans la pierre, à l'intérieur d'un cadre.

Lieu de conservation: Semi-enterrée à Çallica, dans la région de Kibyra-Olbasa.

Bibliographie: *RECAM*, III, 149.

Datation: Sec. II-III apr. J.-C.

Description de la représentation: Monument aniconique.

Texte: [- - -] θε[ᾱ(?) - -] ἴ [- - Μῆ]νις Μενάνδ[ρου] | [καὶ Ἀ]στρανία Μήν[ιδος] ἴ [- - -] ἡ γυνὴ αὐτοῦ [τὸ] | [εὐχά]ριστήριον ὑπ[ὲρ] ἴ [τῶν τέ]κνων καὶ ἐγγόν[ων] | [- - -] ἔ]δαπάνησα ἢ ἈΠ [- - ?]

Traduction: [*A la--d*]éesse(?), [*--Mê*]nis, fils de Menandros, et Astrania, fille de Ménis, (ont consacré) cette offrande pour leurs enfants et petits-fils; et j(?)'ai dépensé [*130 deniers (?) ou 60 litres (kilos) de céréales etc.*].

BIBLIOGRAPHIE

1. Alföldi, A., *Redeunt Saturnia regna*, V, *Zum Gottesgnadentum der Sulla, Chiron*, 6, 1978, 143-158.
2. Amandry, M., Rémy, B., *Comana du Pont sous l'Empire romain. Étude historique et corpus monétaire*, Edizioni Ennerre, Milano, 1999.
3. Saint Augustin, *La Cité de Dieu*, I, *Livres I-X*, texte établi et traduit par Louis Moreau, Éditions du Seuil, Paris, 1994.
4. Aulu-Gelle, *Les nuits attiques*, III, livres XI-XV, texte établi et traduit par René Marache, Les Belles Lettres, Paris, 2002.
5. Bayet, J., *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Éd. Payot, Paris, 1957.

6. Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome, I, A History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
7. Blázquez, J. M., *Bellona*, dans *LIMC*, III.1, 92-93.
8. Burkert, W., *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1979.
9. Burkert, W., *Ancient Mystery Cults*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1987.
10. Cavaignac, E., *Hépat de Komana et les Amazones*, dans *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung. Internationale Orientalische Zeitschrift herausgegeben von H. Th. Bossert und Fr. Steinherr*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1951, p. 48-55.
11. Cicero, *Despre supremul bine și supremul rău*, traducere, studiu introductiv, notițe introductive și note de Gh. Ceașescu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
12. Corneanu, N., *Patristica mirabilia. Pagini din literatura primelor veacuri creștine*, Ed. Polirom, Iași, 2001.
13. Debord, P., *La déesse Mâ et les hirondelles blanches*, *REG*, 118, 2005, 15-30.
14. Delcourt, H., *Hermaphroditos. Mituri și rituri ale bisexualității în Antichitatea clasică*, București, 1996.
15. Diodorus of Sicily, *The Library of History. Books IV.59-VIII*, with an English translation by C. H. Oldfather, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 1993.
16. Dion Cassius, *Histoire romaine*, texte établi par Marie-Laure Freyburger-Galland, traduit et annoté par François Hinard et Pierre Cordier, Les Belles Lettres, Paris, 2002.
17. Durand, G., *Structurile antropologice ale imaginarului. Introducere în arhetipologia generală*, traducere de Marcela Aderca, postfață de Cornel Mihai Ionescu, Ed. Univers Enciclopedic, București, 2000.
18. Eliade, M., *Mitul reintegrării*, București, 1942.
19. Eliade, M., *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, *De la epoca de piatră la Misterele din Eleusis*; II, *De la Gautama Buddha până la triumful creștinismului*; III, *De la Mahomed la epoca Reformelor*, traducere de Cezar Baltag, Ed. Științifică, București, 1991.
20. Eliade, M., *Meștstofel și androgenul*, Ed. Humanitas, București, 1995.
21. Eliade, M., *Mitul eternei reîntoarceri. Arhetipuri și repetare*, traducere de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999.

22. Eschyle, *Œuvres*, I, *Les Suppliants, Les Perses, Les Sept contre Thèbes, Prométhée enchaîné*, texte établi et traduit par Paul Mazon, Les Belles Lettres, Paris, 1995.
23. Eschyle, *Œuvres*, II, *Agamemnon. Les Choéphores. Les Euménides*, texte établi et traduit par Paul Mazon, Les Belles Lettres, Paris, 1993.
24. Fishwick, D., *Hastiferi*, *JRS*, 57, 1967, 142-160.
25. Gawlikowski, M., *Les Dieux de Palmyre*, dans *ANRW*, II, 18.4, 1990, 2625-2639.
26. Haas, V., *Geschichte der hethitischen Religion*, E. J. Brill, Leiden-New York-Köln, 1994.
27. Hajjar, Y., *Divinités oraculaires et rites divinatoires en Syrie et Phénicie*, dans *ANRW*, II, 18.4, 1990, 2266-2267.
28. Harper, R., Bayburtluoğlu, I., *Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae*, in 1967, *AS*, 18, 1968, 149-158.
29. Harper, R., *Tituli Comanorum Cappadociae*, *AS*, 18, 1968, 93-147.
30. Harper, R. P., *Inscriptiones Comanis Cappadociae in A.D. 1967 effossae: titulorum loci supplementum*, *AS*, 19, 1969, 27-40.
31. Ivantchik, A. I., *Dedication to the Goddess Ma from Iolb (Iolb 74)*, *Ancient Civilizations*, 10, 2004, 1-2, 1-14.
32. James, E. O., *The Tree of Life. An Archeological Study*, coll. „Studies in the History of Religions” (Supplements to Numen), XI, E.J. Brill, Leiden, 1966.
33. Laroche, E., *Catalogue des textes hittites*, coll. *Études et commentaires* no. 75, Éditions Klincksieck, Paris, 1971 (CTH).
34. Laroche, E., *Un syncrétisme gréco-anatolien: Sandas-Héraklès*, dans *Les syncrétismes dans les religions grecque et romaine, Colloque de Strasbourg*, Paris, 1973, 103-114.
35. Lebrun, R., *Divinités louvites et hourrites des rituels anatoliens en langue akkadienne provenant de Meskene*, *Hethitica*, IX, 1988, 147-155.
36. Lebrun, R., *Kummanni et Tarse, deux centres ciliciens majeurs*, dans *La Cilicie: Espaces et pouvoirs locaux (2-e millénaire av. J.-C.-4-e siècle ap. J.-C.)*, Actes de la Table Ronde Internationale d'Istanbul, 2-5 novembre 1999, édités par Eric Jean, Ali M. Dincol et Serra Durugönül, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, Istanbul, 2001, 87-94.
37. Marchetti Longhi, G., *Nuovi aspetti della topografia dell'antico Campo Marzio di Roma. Circo Flaminio o Teatro di Balbo?*, *Mélanges*, 82, 1970, 1, 117-158.

38. Minucius Felix, *Octavius*, texte établi et traduit par Jean Beaujeu, Les Belles Lettres, Paris, 1974.
39. North, J. A., *Roman Religion*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
40. Olshausen, E., *Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos – ein erster Bericht*, dans *ANRW*, II, 18.3, 1990, 1865-1906.
41. Ovide, *Les Fastes*, II, *Livres IV-VI*, texte établi, traduit et commenté par Robert Schilling, Les Belles Lettres, Paris, 1993.
42. Palmer, R. E. A., *The Neighborhood of Sullan Bellona at the Colline Gate*, *MEFRA*, 87, 1975, 2, 635-665.
43. Pausanias, *Description of Greece*, I-VI, with an English translation by W. H. S. Jones, William Heinemann, London / G. P. Putnam's Sons, New York, 1918-1926.
44. Petzl, G., *Die Beitinschriften Westkleinasien*, *EA*, 22, 1994, 1-175.
45. Plutarque, *Vies*, VI, *Pyrrhos-Marius – Lysandre-Sylla*, texte établi et traduit par Robert Flacelière et Émile Chambroz, Les Belles Lettres, Paris, 1971.
46. Popko, M., *Religions of Asia Minor*, translated from Polish by Iwona Zych, Academic Publications Dialog, Warsaw, 1995.
47. Proeva, N., *La déesse cappadocienne Mâ et son culte en Macédoine d'après une plaque en bronze de Pretor au Musée de Resen*, *ŽAnt*, 33, 1983, 2, 165-183.
48. Proeva, N., *Mâ*, dans *LIMC*, VI.1, 1992, 330-331.
49. Robert, L., *Une nouvelle inscription grecque de Sardes: Règlement de l'autorité perse relatif à un culte de Zeus*, *CRAI*, 1975, 306-330.
50. Rubio, G., *¿Virgenes o meretrices? La Prostitución sagrada en el Oriente antiguo*, *Gerión*, 17, 1999, 129-148.
51. Seyrig, H., *Une déesse anatolienne*, *AK*, 1970, 76-78 (= Seyrig, H., *Une déesse anatolienne*, dans *Scripta varia. Mélanges d'archéologie et d'histoire*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1985, 705-707).
52. Singer I., *Hittite Prayers*, ed. by H. A. Hoffner Jr., Society of Biblical Literature, Atlanta, Georgia, 2002.
53. Strabon, *Géographie*, Tome IX (Livre XII) texte établi et traduit par François Lasserre, Société d'Édition Les Belles Lettres, Paris, 1981.
54. Strauss, R., *Elemente mesopotamischer Ritualistik in hethischen Texten. Das „Šamuha-ritual“ (CTH 480)*, dans H. Blum, B. Faist, P. Pfälzner, A.-M. Wittke (Hrsg.), *Brückenland Anatolien? Ursachen, Extensität und Modi des Kulturanstausches zwischen Anatolien und seinen Nachbarn*, Attempto Verlag, Tübingen, 2002, 323-338.

55. Suetonius, *The Lives of the Caesars*, II, with an English translation by J. C. Rolfe, PhD, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts / William Heinemann, London, 1959.
56. Thierry, N., *La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge*, Brepols Publishers, Turnhout, 2002.
57. Tibulle, *Élégies*, texte établi et traduit par Max Ponchont, Les Belles Lettres, Paris, 1989.
58. Tite-Live, *Histoire romaine. Livres VI à X*, édité par Annette Flobert, Flammarion, Paris, 1996.
59. Turcan, R., *Culte orientale în lumea romană*, traducere de Mihai Popescu, Ed. Enciclopedică, București, 1998.
60. Virgile, *L'Énéide. Livres V-VIII*, texte établi et traduit par Jacques Perret, Société d'Édition Les Belles Lettres, Paris, 1978.
61. Williams, H., *An Athena Parthenos from Cilicia*, *AS*, 27, 1977, 105-110.

SOCIETY AND RELIGION IN ILIȘUA (DACIA)

Sorin NEMETI
(Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca)

Keywords: *Ilișua, Arcobadara, Dacia, onomastics, ethnic origin, religion*

Rezumat: În ultimele două secole, un număr considerabil de monumente epigrafice și sculpturale au fost descoperite în așezarea civilă născută lângă castrul auxiliar de la Ilișua (jud. Bistrița – Năsăud). Așezarea civilă era o comunitate cu drept de autoguvernare și se numea Arcobadara, toponim atestat și de geograful Ptolemeu. Date despre locuitorii acestei așezări cu nume indigen putem obține, în primul rând, prin analiza monumentelor epigrafice și sculpturale pe care le produc și utilizează. Onomastica locuitorilor și preferințele lor religioase ne pot spune câte ceva despre oamenii care au trăit în Arcobadara în secolele II-III p. Chr. Materialul supus analizei conține 90 de monumente epigrafice și sculpturale, votive, funerare sau onorifice. S-a putut observa că, în ciuda recrutării inițiale din tribul german al tungrilor (unitatea campată aici fiind *ala I Tungrorum Frontoniana*), prezența elementelor celto-germanice la Ilișua este destul de redusă. Monumentele păstrate transmit imaginea unei micro-societăți puternic romanizate. Unele cognomina indică încă originea provincială a unor *personae* sau familii, dar purtătorii acestor nume sunt integrați într-o societate bine romanizată. În ciuda numelui indigen al așezării, nimic nu indică prezența dacilor. Numele păstrate sunt latine, grecești, tracice (sud-dunărene) sau celtice și zeii adorați aparțin, în majoritatea lor, panteonului oficial greco-roman. Este însă adevărat că inscripțiile și monumentele sculpturale permit restituirea doar a unui tablou parțial al unei societăți, tablou ce reflectă doar grupurile active social. La Ilișua aceste categorii sunt reprezentate în principal de soldați și familiile lor, cetățeni romani, proprietari de pământ, toți activi civic. Ceilalți, dacii, sunt într-o anumită măsură marginali și nu apar în sursele scrise și figurate.

Over the last two centuries a considerable number of epigraphic and sculptural monuments have been found in the settlement established near the auxiliary castrum in Ilișua. The castrum was built a few years after the Roman conquest of the Dacian Kingdom by a *vexillatio* of *legio XIII Gemina* or by *cohors II Britannica*. From the time of Emperor Hadrianus, the Ilișua castrum was occupied by *ala I Tungrorum Frontoniana*¹. The civilian settlement, an *Auxiliarvicus*, was a rural self-governing community with its

¹ Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 45-47; Marcu 2009, 78-85.

own territory, run by two elected *magistri*. The name of the settlement, *Ar-cobadara*, is indigenous, and is also mentioned by Ptolemy².

Ala I Tungrorum Frontoniana was created by Augustus, the auxiliary soldiers being recruited from the German tribe of *Tungri*. The first garrison was probably in Germania Inferior, at *Asciburgium* (Asberg) and Bonn, until 71 – 72 A. D.; then it was moved to Dalmatia, and after that to Pannonia, at Carnuntum and Campona. In the year 114 A. D. this auxiliary unit belonged to the *Exercitus Pannoniae Inferioris*. During the 117 – 118 A. D. war with the *Iazyges*, the unit was brought in Western Dacia (traces discovered at Vršac/Vârșeț and Pojejena in today's Banat), then, probably after the end of the war and after the organization of Dacia Porolissensis, it was deployed at Ilișua³.

Data on the inhabitants of this rural settlement in a modern historical reconstruction is available only through the epigraphic and sculptural monuments they produced. Their onomastic and religious preferences could tell us today something about the people who lived in Ilișua during the IInd–IIIrd centuries A. D. The material analyzed here contains 90 monuments, both epigraphic and sculptural. Comparing the *vicus* of Ilișua with other rural settlements which developed near auxiliary forts, one can estimate that the number of inscriptions is rather high. This may be due to a more intensive research of the site (by C. Torma between 1858 and 1862 and a team led by D. Protase since 1978)⁴. Then, we have at our disposal relevant evidence which allowed statistic analyses. But two types of limitations have to be taken into account: the limits of statistic and onomastic analyses. From the onomastic point of view, I will follow the principle which proclaims that we are able to know today only the origin of the name and not the ethnic origin of a person who bore it. I will therefore not speculate on the possibility that provincials of different ethnic origins are hidden under the guise of Latin names, taking as a main criterion for establishing this fact the frequency of some Latin names in different geographical areas (historical regions, provinces etc.). Only in a few special cases, when extra data is available, I will refer to the ethnic origin of the persons who bore Roman names.

Onomastics and the origin of the inhabitants

² Nemeti, Bărbulescu 2007, 107-118.

³ Petolescu 2002, 78-80; Husar 1999, 118-120, with bibliography; Marcu 2009, 84-85.

⁴ Torma 1866, 11-55; Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 6-44.

The problem of the ethnic/provincial origin of the colons from Dacia is not very well studied. Only few centers in Dacia benefit from detailed and accurate analyses of their population. One has to note here some general onomastic studies⁵, some signed by Adela Paki for Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁶, Porolissum⁷, and the eastern rural area of the province⁸, by Mihai Bărbulescu for Potaissa⁹, and by Ioan Piso for Ulpia Traiana Sarmizegetusa and Apulum¹⁰. Different methods used in these analyses led to slightly divergent conclusions, therefore one must be aware of the limits of onomastic analyses.

The names of the soldiers from the *ala I Tungrorum Frontoniana* recruited during the Ist century - beginning of the IInd century B. C. (when the *ala* was garrisoned in Asciburgium and Carnuntum) are of Celtic and German origin¹¹. The known military diplomas and inscriptions mention the names of Reburus Friattonis f.¹², C. Petillius C. f. Vindex, Batavus¹³, Nertomarus Irducissae f., Boius¹⁴, Tersus Precionis f., Scordiscus¹⁵, Flavus Blandi f., domo Batavus¹⁶.

Only 74 names were partially or completely reconstituted from the entire lot of well preserved inscriptions in Ilișua. A classification according to the origin of the names shows the following percentages:

Latin names	46	62.16 %
Greek names	7	9.45 %
Thracian names	6	8.10 %
Celtic names	5	6.75 %
Syrian names	2	2.70 %
Illyrian names	1	1.35 %

⁵ Kerényi 1941; Russu 1944, 186-233; Russu 1949, 282-295; Russu 1977, 353-363; Paki 1995, 19-37; Paki 2001, 61-85.

⁶ Alicu, Paki 1995, 49-91.

⁷ Paki 1988, 215-227.

⁸ Paki 1996, 283-296.

⁹ Bărbulescu 1995, 119-130.

¹⁰ Piso 2005, 209-229.

¹¹ Wollmann 1975, 167.

¹² AE 1963, 49.

¹³ CIL XVI 164.

¹⁴ CIL XVI 61.

¹⁵ CIL III 3400.

¹⁶ AE 1938, 125.

Uncertain names	7	9.45 %
-----------------	---	---------------

Only in two cases there are certain extra pieces of information available on the non-Roman origin of a bearer of a Latin name: Iustus was a Celt because he was the brother of a certain Cittius Ioivai, and Aurelius Maximianus was a Thracian, because he was the son of Aurelius Brisanus and brother of Aurelius Mucatus. These observations modify the first four entries in our table:

Latin names	44	59.45 %
Greek names	7	9.45 %
Thracians	7	9.45 %
Celts	6	8.10 %

One can note therefore the tendency to decrease the number of people who bear Latin names in the favor of the Romanized provincial ones with visible Celtic and Thracian origin. One more data becomes available, the percentage of „Romans” will decrease and that of the Romanized provincials arrived from the Western provinces will increase (persons like Aurelius Respectus, C. Iulius Atianus, Montanius Viator etc.).

Recent citizens are also those with wrong *tria nomina*, like Aelius Publius or P. Caius Valerinus. Still, if we try to keep in mind the limits of onomastic analyses (especially regarding the hypothetical attribution of ethnic/tribal origins of persons based on the frequency of certain Roman names in a province), some already expressed opinions who found at Ilişua mainly individuals of Celtic and German origin are exaggerated. In this regard, Adela Paki considers that „such onomastic analyses allowed the hypothesis that almost all persons attested at Ilişua (20 out of 39) were of Celto-German origin and Rhenish provenance”¹⁷.

In the case of the *gentilicia*, one can observe a particular frequency of some *nomina* like Aelius (15 occurrences Aelius/Aelia) and Aurelius (14 occurrences, exclusively Aurelius), followed by Iulius/Iulia (7 occurrences) and Valerius (6 occurrences). One has to note the high percentage of imperial *gentilicia* (Iulius, Aelius, Aurelius, Septimius), forming 69.81 % of all preserved names. The names Aelius and Aurelius are very frequent (54.71%) showing the provincial origin of these new citizens and suggesting the way they received citizenship – i.e. through military service. Some rare

¹⁷ Paki 1998, 307.

gentilicia (such as Vetullenus, maybe Cutius) belong to the *praefecti* of the *ala*, young *equites* doing their *militia equestris* on the North-East frontier.

Social structures

From the total of 69 attested persons, 55 (representing 79.71%) are Roman citizens. Some of them had complete *tria nomina* (like P. Aelius Paulinus, C. Valerius Vitallis, T. Vettulenus Nepos, C. Iulius Apigianus, Aulus Cuttius Secundanus), but these are exceptional examples. In almost all cases the persons, Roman citizens, do not mention their *praenomen*. Some of the other 14 persons (20.28 %) are clearly peregrines (like Sola Mucatri, Serena Licconis, Zammanistes or Mucapuis). Only one personal name is sometimes mentioned, like Aponius, Iustina, Iustus, or Iovinus, and this could be due to several reasons, including that they were peregrines. But if one accepts these percentages (79.71% citizens and 20.28 % peregrines), the ratio between citizens and peregrines is 4:1. Similar ratios are attested in the case of *colonia* Ulpia Traiana Sarmizegetusa and the *municipium* Porolissum. On the other hand, the analysis of the rural area of Eastern Dacia shows a 1:1 ratio between citizens and peregrines¹⁸. In this respect the rural settlement of Ilișua can be compared to the highly Romanized cities from Western Dacia.

One can expect that in an *Auxiliarvicus*, the soldiers form the majority of the population. Soldiers and veterans are, mainly, the donors of votive inscriptions and recipients of funerary stone monuments. It is also true that the most archaeological researches focused on the areas in and around the Roman fort.

Out of 83 persons whose names and/or function were preserved by inscriptions, 29 were officers, *principales*, soldiers and veterans, representing a percentage of 34.93 %. The other 13 individuals belonged to the soldiers' families (wives and children), representing 15.66 %. For the rest of 41 persons (49.39 %) no data is available, but some were certainly civilians (meaning also that they could be the wives and children of soldiers). For others, the social status remains uncertain, but probably some like Aelius Maximinus, Aelius Maximus, Aurelius Maximianus (bearers of some soldierly *cognomina*), Aelius Ursinus and the Thracians Aurelius Brisanus and Aurelius Mucatus were also soldiers. With this precaution in mind, I suggest a percentage of 42.16 % civilians, compared to 56.62 % militaries (soldiers and theirs families).

¹⁸ Paki 1996, 285.

Beyond the statistics

Some particular cases come to underline that the conclusions based only on statistics are not solid enough. Why, for example, the Thracian Sola Mucatri still used in the text of a votive altar (no. 3) his peregrine name (build according to the barbarian system with a personal name and a patronym in genitive), instead of his „Roman” name? At the moment when the altar was erected in honor of Apollo, Sola Mucatri was a veteran, therefore a Roman citizen. Where is he to be counted? Among the citizens we suppose, in spite of his peregrine name.

The case of the family of Aurelius Themaes (no. 33) is also very interesting: this *librarius* of Palmyrean origin¹⁹ died at the age of 50. His wife Aelia Iulia had also died, at an unspecified age, like her daughter Aelia Pupula who lived only for two years. The funerary monument was erected by Aurelius Themaes's respectful son, Aurelius Thementianus (also a soldier?) and dedicated *parentibus benemerentibus*. Probably at the time when Aurelius Themaes died, his son ordered a stone monument for the entire family, his stepmother and his infant stepsister. The iconography (following the description in CIL) shows four persons in the upper register: a mature man, a mature woman, a young man and a child, therefore a standard Roman family, a cliché of sepulchral imagery. But the lower register shows a sitting woman holding an infant child, therefore Aelia Iulia and her daughter Aelia Pupula. Al. Stănescu believes that Aurelius Thementianus was the son born to Themaes by his first wife, who died before Themaes ended his military carrier, and that the *concubinatus* between Themaes and Aelia Iulia also existed before the *honesta missio*. Therefore Aelia Pupula took her mother's *nomen gentile*²⁰. At the time Aurelius Themaes died, he was a citizen, but the inscription in question shows a long history of his peregrine status. This case raises the problem of the soldiers inscriptions: some are present in our frozen images of the past as peregrines, but sometime they had become citizens.

Another problem is that of homonyms: we can be sure that Aelius Celer, the *praefectus equitum* who erected an altar to Fortuna Redux is the same person with T. Aelius Celer from the inscription on a statue basis. But nobody can be sure that Valerius Valerianus *veteranus ex decurione*, husband of Bonosa, who died at 42, is identical to Valerius Valerianus *vet. ex.*

¹⁹ Sanie 1981, 241-242.

²⁰ Stănescu 2003, 137-138.

dec., father of Iulia Mansueta. The name is rather common, other four *Valerii* are attested in Ilișua and one can wonder why the daughter of Valerius Valerianus bears the *nomen gentile* Iulia. Is Iulia Mansueta the daughter of (Iulia) Bonosa? Valerius Valerianus was a veteran, but he had no imperial *nomen* like Aelius or Aurelius; was he then recruited as a citizen? Still, why did his daughter not inherit his *nomen*?

Many other unsolved issues could be added as examples from this inscription *corpus* from Ilișua to suggest not only the limits of statistic analyses but also the large spectrum of exceptions in Roman civil rights system and our modern ignorance as well.

The pantheon

The statistic of the names of the peoples from Ilișua *vicus*, after the origin criterion, shows over 60 % persons with Latin names. A higher percentage (79.71%) seems to be that of Roman citizens.

The picture of the worshipped deities shows also a classical, Greek-Roman aspect for the pantheon of this military *vicus* located in a remote area on the eastern *limes* of Dacia²¹. In spite of the fact that there was deployed an *ala* recruited, at least in the beginning, among the German tribe of *Tungri*, nothing indicates the preservation of native German cults. An altar for Epona, the Celtic goddess of the horses, is dedicated by *ala I Tungrorum Frontoniana* through the *praefectus* C. Iulius Apigianus, who bears a *cognomen* typical for the western provinces. But one must not forget that Epona was known in Rome until the end of the Ist century A.D. and in the time of the Principate she used to be worshipped by the units of knights²². A bronze statue of Mercurius, in his *Pantheus* hypostasis, belongs to the Gallic iconographic repertory and could have been an import from the West, but the depicted god is essentially the Greek-Roman Hermes – Mercurius (young, beardless, nude, with *caduceus* and *petasos*). The context of the Epona worship indicates also an official religious attitude: the altar erected in the name of the entire unit by the *praefectus* C. Iulius Apigianus was discovered in the civilian settlement, in the N point (according to Torma's indications²³), east of the Roman camp. An altar dedicated to the god Mars was found in the same point, also erected in the name of the entire unit, by *praefectus* T.

²¹ Popescu 2004, 234-236, 299-300.

²² Husar 1999, 229-234; Nemeti 2005, 158-160, with bibliography.

²³ Torma 1866, plate (for all this references in our text and repertory see plate III).

Vettulenus Nepos. This kind of religious gestures – connected with the official state religion – are known from other places where they had been explained as related to „the official religious observance of the garrison, on the fort's parade ground”, like in the cases of Maryport and Birdoswald.²⁴ Other three votive altars dedicated to Jupiter Optimus Maximus, Liber Pater and Libera and Apollo were found north of this N point, in the M point. Their donors were Aurelius Vitellianus *sesquiplicarius*, Sola Mucatri *veteranus*, both soldiers, and Montanius Viator. We can postulate here the existence of at least one cultic place²⁵.

Other monuments can be interpreted as symbolically placed between state religion and political loyalty: the basis of the honorific statues erected in the honor of the „earthen gods”, the emperors. There are six such inscriptions, four of them found in the Roman camp (no. 85, 90 in the *principia*) and one in the C point (no. 89). Only a base dedicated to emperor Hadrian by the unit *ala I Tungrorum Frontoniana* (the epithet *Antoniana* was added in the age of Caracalla) from the second century A.D. has been preserved. Two inscriptions were dedicated to Caracalla (no. 86, 87) in the year 213 A.D, one to Severus Alexander and another to his mother, Iulia Mamaea (no. 88, 89). The latter is a fragmentary basis from a statue dedicated to Philippus Arabs by the *ala I Tungrorum Frontoniana Philippiana* (no. 90). The divine power of the living emperors is underlined by epithets, Caracalla and Severus Alexander being called *principes optimi maximi*, using the epithets of the supreme god of the state, and by the dedication to the *numen* of the emperor (no. 86: *numini eius semper ac merito devota*, no. 90: *devota numini maiestatique eius*)²⁶.

The classical gods are well attested in Ilişua: Fortuna, Aesculapius and Hygia and Jupiter Optimus Maximus received two dedications each. It is also sure that this picture depends on the hazard of findings. If one also counts the sculptural monuments, there are three ex-votos for the goddess Fortuna and two for the divine couple that patronized medicine. But all these five monuments were found in *thermae* and illustrate the common Roman idea of a strong relation between hygiene and health, marked through the association of Fortuna *balnearis* and the gods of the medicine, Aesculapius and Hygia²⁷.

²⁴ Wilmott 2001, 107-108.

²⁵ Rusu-Pescaru, Alicu 2000, 160-161.

²⁶ Fenechiu 2008, 233-240.

²⁷ Bărbulescu 1985, 154.

The Greeks seem to have formed a homogenous group in Ilişua (seven names of Greek origin), where two votive Greek inscriptions have been discovered. The altar dedicated to Asklepios and Hygeia by Kointos/Quintus is also an evidence of bilingualism. The monument of Zammanistes, a Greek-speaking person from Asia Minor, is dedicated to some gods with fragmentarily preserved names in dedication: *Theois Cha[...]ois*. R. Ardevan and V. Wollmann read in the last row *Theois Chth[oni]ois*, but the second letter is an *alpha*²⁸. The upper part of the relief is broken and one can see (from left to right) two tunica dressed persons and a nude man. If they really are Theoi Chthonioi, they can be identified with Proserpina, Dis Pater and Mercurius *psyhopompos*, for example.

The number of ex-votos, epigraphic and figurative items (25 pieces) indicate a clear preference for classical gods (88%, 22 pieces). Only three epigraphic monuments (12%) are dedicated to foreign gods: Jupiter Dolichenus (a Syrian cult adopted and spread by the Roman army), the Celtic mother-goddess Epona (also a member of the soldiers' pantheon) and the unknown *Theoi Cha[...]oi* from Asia Minor. In fact, the microasian gods are the only attested local cults in Ilişua.

There is also a mince possibility that other local deities of different origins are hidden under the names of Roman gods, but this situation is very difficult to attest in the absence of epichoric epithets or specific attributes. Sola Mucatri worshiped Apollo and Aulus Cuttius Secundanus worshiped Silvanus, but gods from these donors' homelands could be hidden under the names of Roman gods. But, for the rest, everything is at first glance classic and official.

The world of shadows

The monuments related to the other world do not contradict this image of a consolidated Roman provincial society. We do not know, until now, of any burial ground or isolated grave found in Ilişua. The cemeteries of the auxiliary *vicus* remain undiscovered. A burial area is supposedly situated beyond the Ilişua rivulet, along the Roman road, in today's Uriu village (but only three funerary monuments were found there - no. 32, 39, 71). All the others monuments were found in secondary positions in the Roman camp and concentrated in two points (O and P) near the south-western and south-eastern corners of the camp's precinct (see the repertory). This position does

²⁸ Ardevan, Wollmann 2006, 260, 263, pl. 1-4.

not indicate the place of the cemetery just near the walls but the fact monuments were re-used, recycled sometimes in the era of the *Soldatenkaisers* or after Aurelian's retreat from Dacia²⁹.

The *stela* is the monument preferred by the inhabitants of this rural settlement (over 70% of all monuments types attested here). Most of them are preserved fragmentarily and without much data on their iconography. The common motif of a Roman family (the deceased person and his family – no. 41, 45, 46) is depicted on four *stelae*. A supplementary scene was added on the *stela* of Aurelius Themaes: a sitting woman holding a baby, a reference to this particular family. Three other *stelae*, belonging to the *equites alae* Aurelius Quadratus and Aponius and to Aurelius Dec[...], *decurio alae*, are decorated with the motif of the Hero-Rider (*Heros Equitans*) (no. 29, 30, 31). An un-epigraphic *stela* contains the image of the *Lupa Capitolina*, a *signum originis* used to enhance the civil status (citizenship) of the deceased person.

There is not much data on funerary architecture in Ilişua: two lateral *aedicula* walls are the only evidence for such buildings. The repertoire of monument types is completed by one *aedicula*-shaped altars, two medallions and six copings with funerary lions.

Regarding the funerary beliefs, the poor iconography does not offer many clues: three images of the Hero-Rider³⁰ are in fact portraits of the deceased soldiers, *equites* after all. Attis *tristis* who decorates two monuments is a general funerary symbol associated with the ideas of mourning and re-birth. *Piniae* and funerary lions are ubiquitous symbols in Roman sepulchral art. An *aedicula*-shaped altar contains the image of the funerary banquet, while a lateral wall of the *aedicula* shows a *camilla*. Special meaning could be given only to a fragmentary altar depicting a symbolic Attis, which is to be related with the more profound knowledge of the Phrygian cult³¹.

Conclusions

One can only conclude that in spite of the German original composition of the military unit or the moderate presence of Celts and Thracians in Ilişua, the preserved monuments picture a highly Romanized society. Some

²⁹ Hügel 2003, 74-78 ; Isac 2009, 789-792.

³⁰ Nemeti 2003, 294-320.

³¹ Nemeti 2008, 179-185.

cognomina still indicate the peregrine origin of individuals and families, but the bearers of these names are integrated into a Romanized social environment. In spite of the indigenous name of the *vicus*, no monument speaks of a Dacian presence. The names are Roman, Greek, Thracian (South-Danubian) or Celtic and the majority of the worshipped gods belong to the official Greek-Roman pantheon. The exceptions are the gods of Oriental and Celtic origin, integrated for a long time in the pantheon of the „second paganism” (Iupiter Dolichenus and Epona). It is also true that the inscriptions and sculptural monuments show only a partial picture of this micro-society, reflecting only the existence of the socially active group. In Ilișua this category is mostly composed of soldiers and their families, of citizens and land owners, all civically active. The others, the Dacians, are in some way marginal; they do not appear in written or figurative sources.

Appendix I. Names

Nomina

Aelius/Aelia 15 (no. 5-6, 9, 28, 29, 33, 44, 48, 51, 62)
 Aurelius 14 (no. 9, 10, 31, 32, 33, 41, 45, 47, 63)
 Iulius/Iulia 7 (no. 1, 4, 37, 48, 49, 61)
 Valerius 6 (no. 11, 34, 40)
 Antonius (no. 48), Calpurnia (no. 46), Cittius (no. 36), Cocceius (no. 35), Cutius (no. 15), Herenia (no. 44), Montanius (no. 12), Pompeius (no. 48), Rocius? (no. 64), Septimius (no. 39), Vettulenus (no. 13)

Cognomina, personal names and patronyms Latin names

Publius Aelius Paulinus	Caius Iulius Atianus
Aelia Iulia	Caius Iulius V...
Aelia Pupula	Iovinus
Aelia Rufilla	Iulius
Aelius Celer	Iustina
Aelius Maximinus	Iustus
Aelius Maximus	Kointos (Quintus)
Aelius Mercurius	Montanius Viator
Aelius No(...)	Pompeius ...
Aelius Publius	Primus
Aelius Respectus	Septimius Sine...
Aelius Quadratus	Titus Valerius ...ani..
Aelius Ursinus	Valerius Avitus
Augu(rinus?)	Valerius Laetillus
Aurelius Iustinus	Valerius Saturninus
Aurelius Maximus	Valerius Valerianus (2)
Aurelius Maximianus	Caius Valerius Vitalis
Aurelius Sal(...)	Valerius Vitalianus
Aurelius Vitellianus	Titus Vettulenus Nepos
Bonosa	Uncertain names
Publius Caius Valerinus	Aelius A(...)
Calpurnia Macrina	Aurelius ...
Cocceius Iulius	Aureliusanus
Herenia Ianuaria	Aurelius Dec...
Iulia Mansueta	Aurelius De..
Caius Iulius.. (2)	Ro(cius) (Satu)rio ?
Caius Iulius Apigianus	Se(verus) R(...)

Greek-Oriental names

Aelia Fronime
Amarantus
Antonius Mem[non?]
Aurelius Castor
Hediste
Iulia Ammia
Zamannistes

Celtic and German names

Al. Cuttius Secundanus
Aponius
Aponia
Lelius

Cittius Ioivai

Thracian names

Aelius Mu...
Aurelius Brisanus
Aurelius Mucatus
Sola Mucatri
...s Mucaporis
Mucapuis

Syrian names

Aurelius Themaes
Aurelius Thementianus

Illyrian names

Serena Licconis

Appendix II. Repertory of monuments**Votive Inscriptions**

1. CIL III 786; Torma 1866, 39, no. 8. Altar found in 1862 in the Roman camp, near the western gate (Torma 1866, pl. III, point c). Dimensions: 0.47 x 0.44 m.

Aesculapio et Hy/g(iae) C(aius) Iul(ius) Atianus / [p]raef(ectus) eq(uitum) ob resti[tutionem...]

C. Iulius Atianus: Attius – Latin *nomen gentile* (Schulze 1933, 423); Atiantus – Celtic personal name (Holder 1896, 263); Celtic origin in Paki 1998, 110. Atianus, *cognomen* in Hispania (Nomenclator 1983, 34; OPEL I, 198); Attianus, *cognomen* frequent in the western part of the Empire (OPEL I, 208)

2. CIL III ad 786; Torma 1866, 39-40, no. 9; CIGD 55. Altar found in 1862 in the Roman camp, in the northern tower. Dimensions: 0.71 x 0.395 m

Ἀσκληπι(ῶ) / καὶ Ὑγεία / Κόϊντος / ...

Kointos, Greek transliteration of the Latin name Quintus (Pape 1863, 685-686). Quintus, *cognomen* spread in all western provinces (Nomenclator 1983, 239).

3. CIL III 787; Torma 1866, 37, no. 3. Altar found in 1863 in M point. Dimensions: 0.65 x 0.21 m.

Apolli/n(i) sac(rum) / Sola / Mucatri / vet(eranus) al(a)e F/ron(tonianae) v(otum) s(olvit).

Sola Mucatri – Thracians personal name and patronym. Sola – Thracian (Detschew 1976, 465-466; Dana 2004, 443), considered also Illyrian (Russu 1969, 249) and Celtic (Holder 1904, 1599); Mucatra – Thracian name (Detschew 1976, 317; Dana 2004, 441-442); Thracian origin and South-East Pannonian provenance in Paki 1998, 12.

4. CIL III 788; Torma 1866, 38, no. 5. Altar found in 1863 in N point. Dimensions: 1.17 x 0.32 m.

Epo[nae] / Ala I [Tun]/gr(orum) Fro[nton(iana)] / cui p[raest] / C(aius) Iul(ius) Apigi/anus praef(ectus) / eq(uitum) / [v(otum) s(olvit)] l(ibens) m(erito).

C. Iulius Apigianus: Latin *cognomen* derived from Apicius (Schulze 1933, 347); for the career of this *praefectus* see Devijver 1976, 437, no. 22; Wollmann 1975, 168; Celto-Germanic origin in Paki 1998, 109-110. Apigianus, *cognomen* in Dacia, Apicius, *cognomen* found mostly in Italia (3) and Gallia Narbonensis (7), but also in Dalmatia (1) and Moesia Superior (Nomenclator 1983, 23; OPEL I, 141).

5. CIL III 789; Torma 1866, 38, no. 6. Altar found in 1858 in the Roman camp, in the building of the baths (*thermae*). Dimensions: 1 x 0.37 m.

Fortunae / Reduci Ael(ius) / Celer praef(ectus) / eq(uitum) alae Fro/nt(onianae) ob res/titutio/nem bal<i>/nei posuit.

Aelius Celer: Devijver 1976, 58, A 28; Wollmann 1975, 168; Celer and other derived *cognomina* (like Celerianus, Celerinianus, Celerinus, Celerio) are spread all over the Western provinces, with visible predominance in Italia and Hispania. (Nomenclator 1983, 73; OPEL II, 47).

6. Wollmann, Ardevan 2006, 671-672, no. 5; Ardevan, Wollmann 2007, 244, pl. 7-8. Votive inscription (statue basis?), found nearby the Roman camp (ca. 250 m). Dimensions: 23 x 38.5 x 30 cm.

T(itus) Ael(ius) Celer / praef(ectus) eq(uitum) / u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito).

7. CIL III 790; Torma 1866, 39, no. 7. Altar found inside the Roman camp, in the *praetorium*, room c. Dimensions: 0.25 x 0.9 m.

Fo[rtunae] / R[educi] / Se[verus?] / R[...].

8. CIL III 7626; Torma 1880, 60-62; Torma 1880 a, 125. Altar described by Elek Makrai in 1776.

P(ubius) Ael(ius) Pauli/n[u]s templ(um) / instituit / pro se suo/r[u]mque / salute / Genio sanc/to sc(h)olae de/curionum.

P. Aelius Paulinus: Latin *cognomen* derived from Paulus (Schulze 1933, 503, no. 3). Paulinus, *cognomen* generally spread in the Western provinces (Nomenclator 1983, 217).

9. Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 56-57, 78-79, 109; ILD 800; Wollmann, Ardevan 2006, 673-675, 678, fig. 13-14; Nemeti, Bărbulescu 2007, 107-109; Piso 2008, 163-166. Altar found in 1990 in the area of the civilian settlement. Dimensions: 0.95 x 0.32 x 0.32 m

[Geni]o terri/[t(orii) A]rcoba(darensis) / [Au]r(elius) Sal(...) / [et A]el(ius) No/[...]s magistri (duo) / [Praese]nte et Al/[bin(o)] co(n)s(ulibus).

Sal(...): possible restitution Salius, Saluius (frequently used as *cognomen*). No[...]: various possible *cognomina* could be suggested, the most frequent being Nomus, Nomys, Nomas, Nonius, Nonnus, Nothus, Nouius (Nomenclator 1983, 202-204; OPEL III, 103-104).

10. CIL III 791. Torma 1866, 36, no. 1. Altar found in 1863 in the so-called M point (in the civilian settlement). Dimensions: 0.73 x 0.30 m.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / Aurel<l>(ius) / Vitell/ianus / sesq(uipticarius) p(ro) [s(e)] / et sor(ore) s(ua) / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

Aurelius Vitellianus: Latin *cognomen* derived from Vitellius (Schulze 1933, 153, 257, 445); Vitellius is generally spread in Western provinces, Vitellianus is rather rare with few occurrences in Pannonia and Noricum (Nomenclator 1983, 316).

11. CIL III 7627. Altar found in Ilişua.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / et Iuno(ni) / R[e]g(inae) Val(erius) A/vitu[s] ve[t(eranus)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Valerius Avitus: Latin *cognomen* (Schulze 1933, 34, no. 6). Celtic origin and Rhenan provenance in Paki 1998, 113. Avitus, *cognomen* spread in all Western provinces with a noted preponderance in Hispania (148 occurrences), Gallia Belgica (27) and Gallia Narbonensis (36) (Nomenclator 1983, 39; OPEL I, 231-232).

12. CIL III 792. Torma 1866, 36, no. 2. Altar found in 1863 in the M point (in the civilian settlement). Dimensions: 0.78 x 0.475 m.

[Libero] / [P]atri / et Liberae / Montaniu(s) Viator.

Montanius Viator: *nomen gentile* derived from a Latin *cognomen* (Schulze 1933, 170). Viator: Latin *cognomen*. Celtic origin in Paki 1998, 112. Very frequent in the Western provinces of Celtic *substratum* (Nomenclator 1983, 192, 310 – Viator; OPEL III, 87).

13. CIL III 793. Torma 1866, 37, no. 4. Altar found in 1863 in N point. Dimensions: 0.87 x 0.405 m.

Marti / Ala I Tungr(orum) / Front(oniana) per / T(itus) Vettulenum / Nepotem / praef(ectus) eq(uitum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

T. Vettulenus Nepos: Old Latin *nomen gentile* (Schulze 1933, 256; Nomenclator 1983, 309); for the career see Devijver 1977, V 82, 857; for the

Nepos *cognomen* see OPEL III, 98; North-Italic provenance in Paki 1998, 116.

14. CIL III 794; Torma 1866, 40, no. 10; Hornum 1993, 246, no. 164.

Nemesi / [...]

15. CIL III 7628; Torma 1879, 87; Protase 1956, 133-134; ILD 797. Altar found in the *thermae*; 0.61 x 0.28 m.

Silvano / *Domestico* / *Aul(us) Cutius* / *Secunda/nus pro s[e]* / *et suis v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)*.

Aulus Cutius Secundanus: Latin *praenomen* and *nomen gentile* (Schulze 1933, 78); Latin *cognomen* derived from Secundus. Cutius – Celtic for Holder 1896, 1209, *nomen* known from Italia, Hispania and Gallia Narbonensis (Nomenclator 1983, 96; OPEL II, 90). Celtic origin and Rhenan provenance in Paki 1998, 107.

16. Ardevan, Wollmann 2006, 259-267; Ardevan, Wollmann 2007, 241-243, pl. 1-4. Votive relief with inscription, fragmentary; 39.5 x 24.5 x 9 cm. Found in the Roman camp in 2001. In the preserved part of the relief one can see the lower body of three persons: those from the right side and from the center wear long, draped clothes, while the character on the left is nude.

Ζαμαννίσθης / εὐχὴν θεοῖς / χ[θονί]οις ?[...]

Zamannistes: Pape 1863, 437 (Zamameixon, Zamaspes).

Bronze statues

17. **Jupiter Dolichenus.** Torma 1866, 58, no. 1b, pl. X ; Isac 1971, 571-576; Popa, Berciu 1978, 23, no. 21; Horig, Schwertheim 1987, 93, no. 133, pl. XXIX; Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 110, no. 133; Bronze statue (H- 15.5 cm) found in the Roman camp in the area of the eastern gate. MNIT Cluj-Napoca, inv. no. V 1126. Jupiter Dolichenus wears a Phrygian cape and a crown and is dressed with a *Muskelpanzer*. His attributes are missing.

18. Libera. Torma 1866, 57-58 pl. IX; Pop 1973, 596-598, pl. 2; Țeposu-Marinescu, Pop, 2000, 108-109, no. 130; MNIT Cluj-Napoca, inv. no. V 1125. Bronze statue (H – 16.8 cm), found in the Roman camp at the eastern gate, depicting a female deity wearing leaves and grapes on her head.

19. Mercurius. Gaiu 1997, 39, no. 241, pl. XI; Țeposu-Marinescu, Pop, 49, no. 38. Bronze statue (H - 9 cm) depicting Mercurius, found in the Roman camp. MJ-Bistrița, inv. no. 18239. The god wears a *chlamys* and a winged *petasos* and holds in his right hand a *cornucopia* and a *caduceus*.

20. Venus. Gaiu 1997, no. 243; Protase, Gaiu, Marinescu 1997, 42, 70; Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 92, no. 103. MJ-Bistrița, inv. no. 20647. Bronze statue (H – 15 cm) depicting a nude Venus *anadyomene* found in the Roman camp, near *porta praetoria*.

21. Venus. Protase 1961, 137-138, no. 6, pl. 6 a, b. Țeposu-Marinescu, Pop, 2000, 95, no. 110. MJ-Bistrița, inv. no. 6905. Bronze statue (H – 12 cm) found in 1948 in the village. Nude Venus *anadyomene* wearing a crescent diadem on her head.

Stone reliefs

22. Fortuna. Gaiu 2003, 15-19. Relief. Dimensions: 110 x 74 x 38 cm. Found in the Roman camp's *thermae*, in the eastern wall of the *prae-furnium*. The relief depicts a goddess dressed with *chiton* and *himation*, wearing a *modius*, holding in her left hand a *cornucopia*. In the upper left side, near the goddess' head is depicted a small *genius* sitting on the globe, wearing a *calathos*, and holding in his hands a scepter and an unidentified spheric object.

23. Liber Pater. Pop, Milea 1965, 201-202, no. 2. MNIT Cluj-Napoca, inv. no. v 19. 613 (=3195). Marble votiv relief, fragmentary found in Ilișua (Torma's excavations). Dimensions: 11.5 x 12 x 1.5 cm; The preserved part of the relief depicts God Liber Pater with a *nebrys* on the left shoulder and the *thyrsos* in his left hand.

24. Liber Pater? Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 168-169, no. 6, fig. 6. Limestone relief found in the Roman camp in 1986, in the *principia*. Dimensions: 44 x 43 x 5 cm. MJ Bistrița, inv. no. 21 134. The relief depicts a nude bearded

man, facing left, holding a stick (scepter?, *thyrsos*?) in his right hand (hypothetically identified with Liber Pater).

Terracotta

25-27. Venus. Protase, Gaiu, Marinescu 1997, p. XLII. Three fragmentary clay statues depicting Venus *pudica*, found in the Roman camp.

Funerary monuments

Stelae

28. CIL III 799; Torma 1866, 48, no. 27; Russu 1967, 91; Țeposu-Marinescu 1982, 129, S 110. Found in 1830 near the Eastern gate of the Roman camp; dimensions: 1.51 x 0.61 m; Dej Museum. Two-register *stela*: on the left side bordered by a pilaster decorated with ivy leaves. The relief depicts a man with a *thyrsos* in his left hand and a woman.

*[D(is)] M(anibus) / [...]*s Mucaporis / *[eq(ues)? al(ae)] Front(onianae) / [vix(it) ann(is)...]*III Ael(ius) Mu/[... eq(ues) a]lae eiusd(em) / [...].

Mucapor: Thracian name (Detschew 1976, 314-316; Dana 2004, 441-442)

29. CIL III 800; Torma 1866, 48, no. 25. *Stela* found in 1863 in O point. Dimensions: 0.73 x 0.60 m. *Eques et protome mulieris*.

*D(is) M(anibus) s(acrum) / Ael(ius) Quadratus eq(ues) alae Fro/ntonian(a)e T(itus) / Val(erius) [...]*ani[...] / [...].

30. CIL III 801; Torma 1866, 48, no. 26; *Stela* found in 1830. *Puer equum tenens*.

D(is) M(anibus) / Apon[ius?] / eques alae [Front(onianae)] / vix(it) an(nis) L Aponia [...] / et Lelius patri [...] / posuerunt / b(ene)m(erenti).

Aponius/Aponia – Schulze 1933, 66; Aponius – very much spread as *nomen* in the western provinces; used also as *cognomen* in few case in Italia, Hispania and Moesia Inferior (Nomenclator 1983, 24; OPEL I, 147). Lelius,

maybe a Latin version of the Celtic name Lella (Paki 1998, 100; Nomenclator 1983, 161; OPEL III, 22: Lella)

31. CIL III 802; Torma 1866, 45, no. 18. *Stela* found in 1863 in O point. Dimensions: 1.46 x 0.40 m. *Eques*.

[D(is) M(anibus)] / Aur(elius) Dec[...]/ vix(it) [an(nis) ...] / Me[...]/ Ma[...]/ vix(it) an(nis) [...] / Aur(elius) De[...]/ dec(urio) alae [Front(oniana) ?Ius]/tina m[ater filiis pientis]/simis po[suit].

32. CIL III 803; Torma 1866, 53, no. 47; *Stela*. Dimensions: 1.18 x 0.80 m.

D(is) M(anibus) / Aurel(ius) Iustin(us) / eques N(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium) / vix(it) ann(is) XL / Aurel(ius) Maxi/mus frater / et heres f(aciendum) c(uravit).

Iustinus/Iustina – very common *cognomina* from Latin speaking provinces (Nomenclator 1983, 155; OPEL II, 209-210); Maximus – OPEL III, 70-72.

33. CIL III 804; Torma 1866, 46, no. 20. *Stela* found in 1863 in P point. Dimensions: 1.11 x 0.85 m. *Protomae quattuor viri barbati, iuvenis, uxoris, pueri, qui manibus tenent pocula; infra mulier sedens ante tripodem infantem tenens; in ima parte leones duo et nux pinea.*

D(is) M(anibus) / Aurel(ius) Themaes librar(ius) / al(a)e Fronto(niana) vixit annis / L, et Aelia Iulia co(n)iug(i) et / Aelia Pupula vixit annis / II Aurel(i)us Thementianus / filius parentibus bene/merentibus posuit.

Themaes: Semitic name from Palmyra (Sanie 1981, 241-242; Paki 1998, p. 102-103). Thementianus: a Latin derivate form of Themaes; Pupula: Latin name (Schulze 1933, 213, n. 2; Nomenclator 1983, 236).

34. CIL III 805; Torma 1866, 44, no. 16. Funerary inscription found in 1830 in the O point (near the Roman camp). Dimensions: 0.83 x 0.58 m.

D(is) M(anibus) / [...] Bonosa / [vix(it) ann(is)] XLII Val(erius) Vale/[rianus] vet(eranus) ex de(curione) al(ae) Fro[nt(oniana)]/[coniu]gi pientissimae / [b(ene)] m(erenti) f(aciendum) c(uravit).

Bonosa: Latin name, known in the Latin speaking area only in the Danubian provinces (Nomenclator 1983, 52; OPEL I, 311); Antonia Bonosa from Ulpia Traiana Sarmizegetusa came from Viminacium (IDR III/2 379).

35. CIL III 806; Torma 1866, 47, no. 23. Funerary inscription found in 1863 in O point. Dimensions: 1.17 x 0.83 m.

D(is) M(anibus) / Cocceius Iulius / eq(ues) al(ae) Front(oniana) stip(endiorum) VII / vix(it) an(nis) XXVII / Primus / h(eres) f(aciendum) c(uravit).

Cocceius – here as *nomen*, is very spread in the western provinces (Nomenclator 1983, 83; OPEL II, 67); Iulius as *cognomen* is also well attested (OPEL II, 200-201). For Primus see OPEL III, 161-162.

36. CIL III 807; Torma 1866, 47, no. 24. Funerary inscription found in 1830 in the Roman camp.

D(is) M(anibus) / Cittius Ioivai / eq(ues) al(ae) Fro(ntoniana) s(tipendiorum) XVI / vix(it) [an]n(is) XXXVI. Iustus e(ques) a(lae) e(iusdem) / her(es) et frater / f(aciendum) c(uravit).

Cittius: Celtic *nomen gentile* (Holder 1896, 1034); as *nomen* only in the case in Dacia (Nomenclator 1983, 80; OPEL II, 58); Ioiva: Celtic personal name (see Ioimarus, Ioitus, Ioincorix, Ioincius – Holder 1904, 63; Nomenclator 1983, 152; OPEL II, 195). Celtic – German origin and Rhenan provenance in Paki 1998, 105. Iustus – a frequent Latin *cognomen* (Paki 1998, 119; OPEL II, 210).

37. CIL III 808; Torma 1866, 45, no. 17. Funerary inscription found in 1863 in O point (near the Roman camp). Dimensions: 0.26 x 0.89 m.

[D(is) M(anibus)] / Iul(ia) [M]ansueta vix(it) / an(nis) [.XIII] Val(erius) Valerian(us) / [...] vet(eranus) ex de[c(urione) alae] / [Frontonian]ae / [...]

Mansueta – Latin *cognomen* (Paki 1998, 108-109), well spread in Celtic speaking provinces (Nomenclator 1983, 177; OPEL III, 51).

38. CIL III 809; Torma 1866, 49, no. 28; Russu 1967, 91. Fragmentary *stela* found in 1863 in O point. Dimensions: 0.87 x 0.77 m.

[D(is) M(anibus)] / [...] / eq(ues) alae [Fro]/nt(onianae) ic situs est vix(it) annis XXXX Muc/apuis coniugi bene/merenti posuit.

Mucapuis: Thracian personal name (Detschew 1976, 316; Dana 2004, 441; Paki 1998, 119)

39. CIL III 810; Torma 1866, 46, no. 21. Two fragments of a funerary inscription found in 1863 in P point. Dimensions: 0.57 x 0.85 m; 0.36 x 0.39 m.

[D(is) M(anibus)] / [...]nirus vet(eranus) [... vixi]t ann(is) X[...] / [...]ne coniun[gi...] Sept(imius) Sin[...] / [secu]ndum volun[tatem] testator[is].

40. CIL III 811; Torma 1866, 43-44, no. 15. Inscription found in 1830, near the southern gate of the Roman camp. Dimensions: 2.43 x 0.37 m.

D(is) [M(anibus)] / C(aius) Val(erius) V[ita]lis / vet(eranus) ex [dec(urione)] alae / Front(onianae) [vix(it)] ann(is) / L et Val(erius) V[itali]an[us] / fil(ius) huius vi]x(it) an(nis) II et me(n)si[bus] VII / Val(erius) Laet[il]lus / dec(urio) al(ae) s(upra)[s(c)ri]ptae V[al(erius) Sa]turni[us] dupl(icarius) / d(ecuriae) e(iusdem) ba[re]ntibus / fratr[er]iq(ue) pie]ntis/si[mi]s / b(ene) m(erentibus).

Valerius Laetilius: Latin *cognomen* replacing a Celtic name (the people of Laeti in Belgica); well known as *nomen* (Laetilius), only once as *cognomen* (Laetilius) (Nomenclator 1983, 158; OPEL III, 17). Celtic origin and Rhenan provenance in Paki 1998, 114.

41. CIL III 812; Torma 1866, 47, no. 22. *Stela* found in 1863 in the Roman camp. Dimensions: 1.25 x 0.44 m. *Vir barbatus poculum tenens.*

[D(is) M(anibus)] / [...]ius vet(eranus) / [vixit anni]s LX Aur(elius) / [...]anus fil(ius) / [patri b(ene)] m(erenti).

42. CIL III 813; Torma 1866, 45, no. 19. Fragmentary inscription found in 1863 in O point. Dimensions: 0.22 x 0.22 m.

[...] / [...] XX / [...] XXII / [...] sig[nifer]

43. CIL III 814; Torma 1866, 49, no. 29. Fragmentary funerary inscription found in 1863 in the Roman camp. Dimensions: 0.14 x 0.21 m.

[D(is) M(anibus)] / [...] EN[...] / [eques ?] al(a)e Fro[nt(oniana)] / [stip(endiorum)?] XIII vi[x(it) annis] / [...]

44. CIL III 815; Torma 1866, 50, no. 34. Funerary inscription found in 1863 in O point. Dimensions: 0.65 x 0.54 m.

D(is) M(anibus) / Ael(ius) Mercuri/us vix(it) ann(is) XXXX / Ael(ia) Rufilla vix(it) / annis VIII Ael(ius) / Publius vix(it) ann(is) / VI / Nennia Ianua[ria] / [...]

Mercurius and Publius – well known as *cognomina* (Nomenclator 1983, 187, 235; OPEL III, 77, 170); The *nomen* Nennius / Nennia is only known from this inscription (Nomenclator 1983, 199; OPEL III, 96). In CIL the name is read as Herenia Ianuaria, where Herenia is a common Latin *nomen gentile* (Schulze 1933, 282).

45. CIL III 816; Torma 1866, 51, no. 36. *Stela* found in 1863 in O point. Dimensions: 1.80 x 0.43 m. *Mulier, infans pocula tenentes; protome tertia deest.*

D(is) [M(anibus)] / Augu[rinus? vix(it)] / ann(is) III[...] / Aur(elius) [...] / VP F

Augurinus or Augurius are well known *cognomina*, but the preserved part of the name could be read as some name derived from the theme *August** (like Augustus, Augustalis, Augustanius, Augustianus, Augustinus etc.) (OPEL I, 225-228).

46. CIL III 817; Torma 1866, 50, no. 33; *Stela* found in 1834. Dimensions: 1.79 x 0.88 m. *Protome duae.*

D(is) M(anibus) / Calpur(nia) Macri/na vix(it) ann(is) XL / Ael(ius) Respectus / coni(ugi) b(ene) m(erenti) p(osuit).

Calpurnius / Calpurnia – Latin *nomen gentile*, probably of Etruscan origin (Schulze 1933, 138; OPEL II, 25-26); Macrinus / Macrina – Latin *cognomen* (Nomenclator 1983, 172; OPEL III, 43).

47. CIL III 818; Torma 1866, 51, no. 35. Funerary monument found in 1863 in P point. Dimensions: 0.66 x 0.60 m.

[D(is) M(anibus)] / [I]ovinus / [v]ix(it) ann(is) II m(ensibus) / II Aur(elius) Castor / posuit.

Iovinus – Latin *cognomen* (Nomenclator 1983, 152; OPEL II, 196); Celtic origin and Rhenan provenance in Paki 1998, 118. Castor – *cognomen* of Greek origin (Ruscu 1998, 158), known also from Latin speaking provinces (OPEL II, 42).

48. CIL III 819; Torma 1866, 50, no. 32. Funerary inscription found in 1862 in Q point. Dimensions: 0.96 x 0.52 m.

D(is) [M(anibus)] / Pompe[ius...] / vix(it) a[nn(is) ...] / [...]N[...] / [A]el(ia) Fronime VM[...] / et Iul(ia) Ammia V[...] / Antonius Mem[...] / S B M.

Pompeius – Latin *nomen gentile* (OPEL III, 150-151); Fronime – *cognomen* of Greek origin (Pape 1870, 1648; Ruscu 1998, 165; Paki 1998, 95). Ammia – Celtic *cognomen* for Holder I, 130; related forms like Ammus, Amma, Ammias known from provinces of Celtic *substratum* (Nomenclator 1983, 16; OPEL I, 96-98); possible Celtic origin in Paki 1998, 108; Ammia – considered as a Greek *cognomen* (Ruscu 1998, 152); the cognomen Mem* – could be read as Memnon (Greek – Ruscu 1998, 170) or Memor and the derivates (Latin) (OPEL III, 75) etc.; in this association probably Aelia Fronime, Iulia Ammia and Antonius Memnon are Greeks.

49. CIL III 819 a; Torma 1866, 51, no. 37. Funerary monument found in P point.

D(is) [M(anibus)] / C(aius) Iul(ius) [...] / et Da[...] / [...].

50. CIL III 820, 1; Torma 1866, 52, no. 39. Fragment of a funerary inscription found in 1863 in Q point. Dimensions: 0.28 x 0.25 m.

[D(is) M(anibus)] / [Am?]arantus / [He?]diste / [...].

Amarantus – Greek *cognomen* (Ruscu 1998, 152; Nomenclator 1983, 15; OPEL I, 88-89); Hediste – Greek *cognomen* (feminine) (Ruscu 1998, 166; Nomenclator 1983, 141; OPEL II, 174).

51. CIL III 820, 2; Torma 1866, 52, no. 40. Fragment of a funerary inscription found in 1863 in P point. Dimensions: 0.30 x 0.36 m.

D(is) [M(anibus)] / Ael(ius) A[...] vix(it)] / an[n(is) ...] / [...].

52. CIL III 820, 3; Torma 1866, 51, no. 38. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.29 x 0.11 m.

[...] / [...]gii [...] / [...]XXX[...] / [...]CM[...]

53. CIL III 820, 4; Torma 1866, 49, no. 31. Fragmentary inscription. Dimensions: 0.21 x 0.13 m.

[...] / [...]g / [...]em / [...]magi]ster / [...]

54. CIL III 820, 5; Torma 1866, 52, no. 43. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.19 x 0.23 m.

[D(is) M(anibus)] / [...]BET[...] / [...]AT[...] / [...]

55. CIL III 820, 6; Torma 1866, 53, no. 44. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.25 x 0.27 m.

[D(is) M(anibus)] / [...]TAV[...] / [...]P[...].

56. CIL III 820, 7; Torma 1866, 52, no. 42. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.40 x 0.30 m.

[D(is) M(anibus)] / [...]SN[...] / [eques] al[ae Front(onianae)] / [...]

57. CIL III 820, 8; Torma 1866, 49, no. 30. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.25 x 0.27 m.

D(is) [M(anibus)] / T [...] / [...]

58. CIL III 820, 9; Torma 1866, 52, no. 41. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.12 x 0.32 m

[D(is) M(anibus)] / [...] / [...vix(it)] ann(is) [...] / [...]di[...] / [...]

59. CIL III 820, 10; Torma 1866, 53, no. 45. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.19 x 0.17 m.

[D(is) M(anibus)] / [...vix(it)] ann(is) ...] / [...]MA[...]

60. CIL III 820, 11; Torma 1866, 53, no. 46. Fragment of a funerary inscription found in 1863. Dimensions: 0.45 x 0.31 m.

[D(is)] M(anibus) / [...]

61. CIL III 7629. “*Als - Ilosvae prope castra in balneis rep.*”.

[...] / C(aius) Iul(ius) V[...] / stip(endiorum) X[V...] / stip(endiorum) XV[...] / et Iul(ius?) [...]

62. Protase 1957, 320, no. 1, pl. 1 a-b; AE 1960, 218; ILD 798; Protase 2005, 42-43. Altar, grit stone. Dimensions: 1.20 x 0.80 x 0.20 m. Found in 1848.

D(is) M(anibus) / Ael(ius) Maximi/nus vix(it) ann(is) / VL et Aeli Maxi/mus vix(it) ann(is) VII / Ursinus vix(it) / ann(is) IIII. Serena / Licconis co(n)i(ugi) / et filis b(ene) m(erentibus) p(osuit).

Serena – Latin *cognomen* related with moral qualities; Licco – Illyrian personal name (Russu 1969, 222; for diffusion see OPEL III, 26); Celtic origin and Pannonian provenance in Paki 1998, 120.

63. Protase 1957, 320-323, no. 2, pl. 2 a-b; AE 1960, 218; Russu 1967, 90; Protase 2005, 43-45; ILD 799. Altar, grit stone. Dimensions: 1.30 x 0.87 x 0.17 m.

D(is) M(anibus) / Aurelius / Brisanus / vixit annis / L Aur(elius) Mucatus / ed Aurelius / Maximianus / fili et heredes / p(atri) p(ientissimo) p(osuerunt).

Brisanus – Thracian personal name (Dana 2004, 438), Thracian origin (Paki 1998, 100); see also Brisanus Aulusani from Tibiscum (IDR III/1 163).

64. Ardevan, Wollmann 2007, 245, no. 4, pl. 9-10. Funerary inscription, grit stone. Found in the Roman camp, in the *principia*, in 1986. Dimensions: 27 x 33 x 7.5 cm.

... /... (hedera) Ro[cius?] / [Satu?]rio m(iles) [num(eri)] / [Palm(yrenorum)] Poro[liss(ensium)] / [p(ientissimae)]p(osuit).

Rocius but also Roscius, Romanus are frequently used *nomina* (Nomenclator 1983, 244-245); Saturio - Nomenclator 1983, 255, but also many others *cognomina* ending in -rio (like Glabrio, Celerio, Curio, Surio etc.) (Nomenclator 1983, 335-336).

65. Ardevan, Wollmann 2007, 247-248, no. 6, pl. 13-14. Funerary inscription, grit stone. Found in the Roman camp, near *porta principalis dextra*. Dimensions: 50 x 26 x 11.5 m.

[D(is) M(anibus)] / ... / N[...]/ OR[...]/ N ET [...]/ FN[...]/ P[...].

66. Ardevan, Wollmann 2007, 248, no. 8, pl. 16. Funerary inscription, limestone. Found in the Roman camp. Dimensions: 13.4 x 17 x 11 cm.

[D(is) M(anibus)] / ... / ...nis vi/[xit an(nis)] ...anus / [...javu[...]] / [...].

67. Pop 1971, 178, no. 3, pl. 4; Țeposu-Marinescu 1982, 151, no. 213; Bărbulescu 2003, 166, no. 8. Limestone *stela*. Dimensions: 120 x 65 x 25 cm. Dej Museum, inv. no. 11/88. The fragment shows the she-wolf facing right and the twins.

68. Protase 1961, 135, no. 4, pl. 4; Protase 2005, Chiș 2007, 171, no. 31. Side wall of an *aedicula*, limestone. Dimensions: 92 x 55 x 30 cm. Bistrița Museum, inv. no. 10. The relief shows Attis *tristis* holding a *pedum*.

69. Dănilă 1973, 605-609; Pop, Moga, Aldea 1972, 510, no. 28; Țeposu-Marinescu 1982, 196, M 34; Fragmentary medallion. Dimensions: 60 x 38 cm. MJ Bistrița Museum, inv. no. 5113. Found in 1950 nearby the Roman camp, in the south-western area. A family, consisting of a bearded man on the right, a woman on the left and a child in the center, is depicted in the coping round field.

70. Protase 1961, 127-134, no. 1, pl. 1 a- c; Protase 2005, 56- 62; Țeposu-Marinescu 1982, 171, no. 44, pl. XXI. Muzeul Bistrița. *Aedicula*-shaped altar, found in the Roman camp in 1949. Grit stone. Dimensions: 120 x 70 x 37 cm. The main field shows the funerary banquet (a man between two women in front of a *mensa* tripes; below, a wine-jar and a *panarium*). On the lateral sides Attis *tristis* holding a *pedum* and a *kantharos* with wine-stalk and grapes.

71. Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 169, no. 7, fig. 7; Nemeti 2008, 179-185. Fragment of a funerary altar, limestone. Dimensions: 95 x 53 x 14 cm. Found in Uriu village. Bistrița Museum, inv. no. 15 062. The reliefs shows a bull's head surmounted by a pine tree with a pine cone. Interpreted as a symbolic image of Attis.

72. Protase 1956, 133; Țeposu-Marinescu 1982, 189, M 6; Protase 2005, 39-40. Independent medallion, grit stone. Dimensions: 58 cm. Năsăud Museum. Tree persons, a man (on the right), a woman (on the left) and in front of them a child are represented in medallion (a shell-shaped niche).

73. Protase 1961, 135-137, pl. 5; Protase 2005, 63-64; Țeposu-Marinescu 1982, 207, AE 38. Left side wall of an *aedicula*, limestone. Bistrița

Museum. Dimensions: 118 x 55 x 12 cm. The relief shows a *camilla* with a wine-jar and a napkin; on the *anta* stylised leaves.

74. Gaiu, Zăgreanu 2006, 165-166, no. 1, pl. 1. Coping, limestone. Dimensions: 45 x 62.5 x 25 cm. Two lions flanking a pine cone.

75. Gaiu, Zăgreanu 2006, 166, no. 2, pl. 2. Fragmentary coping, limestone. Found in the civilian settlement in 2004. MJ Bistrița, inv. no. 21051. Dimensions: 56.5 x 53 x 30 cm. Only the lion on the right side has been preserved.

76. Gaiu, Zăgreanu 2006, 167, no. 3, pl. 3. Coping, limestone. Found on the right side of the Ilișua valley in 1977. Bistrița Museum, inv. no. 12517. Dimensions: 52 x 106 x 29 cm. Two lions sitting on a base (the left side lion is better preserved).

77. Gaiu, Zăgreanu 2006, 167-168, no. 4, pl. 4. Fragmentary coping, limestone. Found in 1980 in the Săsarm village. Bistrița Museum, inv. no. 13290. Dimensions: 40 x 67 x 23 cm. Two lions flanking a pine cone (the right side lion is better preserved).

78. Gaiu, Zăgreanu 2006, 168, no. 5, pl. 5. Fragmentary coping, limestone. Found in the Roman camp in 2001. Bistrița Museum, inv. no. 21134. Dimensions: 60 x 48 x 24 cm. Only the left side lion sitting on a base has been preserved.

79. Gaiu, Zăgreanu 2006, 169-170, no. 8, pl. 8. Fragmentary coping, limestone. Found near the *porta principalis dextra* of the Roman camp in 1988. Bistrița Museum, inv. no. 21130. Dimensions: 24 x 17 x 13 cm. Only the upper part of the lion's head has been preserved.

80. Protase 1961, 134, no. 2, pl. 2; Protase 2005, 62-63. Fragmentary coping, grit stone. Dimensions: 46 x 51 cm. Only the left side lion has been preserved.

81. Protase 1961, 134, no. 3, pl. 3 a -b; Protase 2005, 63. Two fragments from the lower part of a funerary monument. Found in the Roman camp, in 1949. The first fragment (49 x 42 x 47 cm) shows a sitting lion stepping

onan animal head. The second fragment (49 x 44 x 47 cm) is decorated with a *kantharos*, wine-stalk and a lion stepping on a ram's head.

82. Gaiu, Zăgreanu 2006, 170, no. 9, pl. 9. Fragmentary coping, limestone. Bistrița Museum, inv. no. 11514. Dimensions: 34 x 35 x 48 cm. Only the pine cone has been preserved.

83. Gaiu 2003, 17, pl. 8. Fragment of a funerary monument. Found in the Roman camp baths, in the *tepidarium*. H – 23 cm. The fragmentary relief shows the head of a bearded man.

Destinație incertă

84. Ardevan, Wollmann 2007, 248, no. 7, pl. 15. Fragmentary inscription, limestone. Found in the Roman camp. Dimensions: 13.8 x 16.7 x 7.5 cm.

[...]/ [...]*ON*[...]/ [...]*DEX*[...]/ [...].

Onorific inscriptions

85. Protase 1985, 249-253; ILD 796. Honorific inscription, tufa. Dimensions: 0.86 x 0.73 x 0.59 m. Found in 1983 in the *atrium* of the *principia*.

[Imp(eratori) Caesar]i divi Traian(i) / [Parthic]i filio divi N[ervae] / nepoti / Traiano Hadriano [Aug(usto)] / pont(ifici) maximo trib(uniciae) pot(estatis) X[V?] / co(n)s(uli) III p(atri) p(atriae) / ala I Tungrorum Frontoni(ana) / Antoniniana.

86. CIL III 795; Torma 1866, 40-41, no. 11. Inscription found in 1830 in the Roman camp. Dimensions: 0.71 x 1.16 m.

Imp(eratori) Caes(ari) Marco / Aurel<l>io Antonino / pio felici Aug(usto) Partico / max(imo), Brit(anico) max(imo), pont(ifici) max(imo), / trib(unicia) pot(estate) XVI, co(n)s(uli) IIII, optimo / maximoq(ue) principi ala I Tung(rorum) Front(oniana) / Antoniniana numini eius semper ac merito devota.

Dated: 213 A.D.

87. CIL III 796; Torma 1866, 41, no. 12. Inscription found in 1830. Dimensions: 0.49 x 0.84 m.

Imp(eratori) Caes(ari) Mar(co) Aur(elio) An[tonino] / pio felici Aug(usto) Part[ico max(imo)] / Brit<t>(anico) max(imo), pont(ifici) [max(imo)], t[rib(unicia) po]t(state) [X]VI co(n)s(uli) IIII / ... /

Dated: 213 A.D.

88. CIL III 797; Torma 1866, 43, no. 14. Inscription found in 1830 in the Roman camp. Dimensions: 0.55 x 0.59 m.

[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurelio] / [Severo Alexandro] / [pio felici augusto optimo] / [maxi]moque princi[pi] / [indul]gentiis eius aucta / [libe]ralitatibusque di/[tat]a ala Frontoniana / [Alex]andriana ex quaestur(a) / [sua] / dedicante Iasdio / [Domi]tiano leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).

89. CIL III 798; Torma 1866, 42, no. 13. Inscription found in 1830 in C point. Dimensions: 1.16 x 0.84 m.

Iuliae Mameae Au/gustae matri sanc/tissimi Imp(eratoris) Caes(aris) / Severi Alexandri / Aug(usti) et castrorum / Senatusque ala / Frontoniana Ale/xandriana ex / quaestura sua / dedicante / [Ia]sdio Domitia/[no] l]eg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).

90. Ardevan, Wollmann 2007, 243-244, no. 2, pl. 5-6. Onorific inscription, fragmentary. Limestone. Dimensions: 38 x 31 x 4.5 cm. Found in the Roman camp, in the *principia*, in 1986.

[...] / ala [Fronto]/nian[a [[[Phi]]]/[[lippia]]][na de]/vota [numi]/ni m[aiesta]/[tique eius].

BIBLIOGRAPHY

- Alicu, Paki 1995 – D. Alicu, Adela Paki, *Town Planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR Int. S. 55, Oxford.
- Ardevan, Wollmann 2006 – R. Ardevan, V. Wollmann, *Eine griechische Inschrift aus Ilișua (Dakien)*, in *Studia Historiae et Religionis Daco-Romanae*, eds. Lucrețiu Mihăilescu-Bârliba and Octavian Bounegru, Bucurest, 259-267.
- Ardevan, Wollmann 2007 – R. Ardevan, V. Wollmann, *Câteva inscripții descoperite la Ilișua*, *RB*, 21/I, 241-253.
- Bărbulescu 1985 – M. Bărbulescu, *Culte greco-romane in provincial Dacia*, PhD diss. Cluj-Napoca.
- Bărbulescu 1995 – M. Bărbulescu, *La colonisation à Potaissa et ses effets sur le développement de la ville*, in *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romain, Ilème – Vème siècle après J.-C. Actes du 2e colloque roumano-suisse, Berne, 12-19 septembre 1993*, eds. Regula Frei-Stolba and H. H. Herzig, Berne, 119-130.
- Bărbulescu 2003 – M. Bărbulescu, *Signum originis*, in *Funeraria Daco-romana. Arheologia funerară a Daciei romane*, ed. M. Bărbulescu, Cluj-Napoca, 164-169.
- Chiș 2007 – S. O. Chiș, *Monumentele funerare cu reprezentări ale lui Attis în Dacia romană*, in *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, eds. S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, I. Nemeti, and M. Pîslaru, Cluj-Napoca, 164-176.
- Dana 2004 – D. Dana, *Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces)*, in *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, eds. C. Roman and C. Găzdac, Cluj-Napoca, 2004, 430-448.
- Dănilă 1973 – Șt. Dănilă, *Un medalion funerar roman de la Ilișua (jud. Bistrița – Năsăud)*, *ActaMN*, X, 605-609.
- Detschew 1976 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien.
- Devijver 1976, 1977, 1980 – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I-III, Leuven.
- Fenechiu 2008 – Carmen Fenechiu, *La notion de numen dans les textes littéraires et épigraphiques*, Cluj-Napoca.
- Gaiu 1997 – C. Gaiu, in *Miles romanus in provincia Dacia*, ed. C. Pop, Cluj-Napoca.
- Gaiu 2003 – C. Gaiu, *Reliefuri romane din termele de la Ilișua*, in *Artă, religie, cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 15-19.
- Gaiu, Zăgreanu 2006 – C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Noi monumente sculpturale descoperite la Ilișua*, *RB*, 20, 165-176.

- Holder 1896, 1904, 1913 – A. Holder, *Alt-Celtischer Sprachschatz*, I-III, Leipzig.
- Hornum 1993 – M. B. Hornum, *Nemesis, the Roman State and the Games*, Leiden-New York-Köln.
- Hörig, Schwertheim 1987 – M. Hörig, E. Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*, Leiden-København-Köln.
- Hügel 2003 – P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia*, Cluj-Napoca.
- Husar 1999 – A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca.
- Isac 1971 – D. Isac, *O reprezentare a lui Iuppiter Dolichenus de la Ilișua (Cîteva considerații iconografice)*, *ActaMN*, VIII, 571-576.
- Isac 2009 – D. Isac, *Repairing works and reconstructions on the limes Dacicus in the late 3rd century A. D.*, in *Limes XX (XXth International Congress of Roman Frontier Studies, León, España, September 2006)*, eds. Á. Morillo, N. Hanel, and Esperanza Martín, Madrid, 779-792.
- Kerényi 1941 – Kerényi A., *A Dáciai személynevek (Die Personenamen von Dazien)*, Diss. Pann. I.9, Budapest.
- Marcu 2009 – F. Marcu, *Organizarea internă a castrelor din Dacia*, Cluj-Napoca.
- Nemeti 2003 – S. Nemeti, *Cavalcada funeabră*, in *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, ed. M. Bărbulescu, Cluj-Napoca.
- Nemeti 2005 – S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca.
- Nemeti 2008 – S. Nemeti, *Aniconic Attis from Ilișua*, *Cl&Chr*, 3, 179-185.
- Nemeti, Bărbulescu 2007 – S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Territorium Arcobadarense*, *EphNap*, XVI-XVII, 107-118.
- Nomenclator 1983 – A. Mócsy, R. Feldmann, Elisabetha Marton, Maria Szilágyi, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae*, Budapest.
- OPEL – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, I, Budapest, 1994 (ed. B. Lőrincz and Fr. Redő); II, Wien, 1999 (ed. B. Lőrincz); III, Wien, 2000 (ed. B. Lőrincz).
- Paki 1988 – Adela Paki, *Populația Daciei Porolissensis. I. Porolissum*, *ActaMP*, II, 215-227.
- Paki 1995 – Adela Paki, *La colonisation de la Dacie romaine*, in *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romain, IIème –Vème siècle après J.-C. Actes du 2e colloque roumano-suisse*, Berne, 12-19 septembre 1993, eds. Regula Frei-Stolba and H. H. Herzig, Berne, 19-37.

- Paki 1998 – Adela Paki, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*, PhD diss. Cluj-Napoca.
- Paki 2001 – Adela Paki, *The prosopographical repertoire of Roman Dacia (I)*, *ActaMN*, 38/I, 61-85.
- Pape 1863, 1870 – W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, I-II.
- Petolescu 2002 – C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucurest.
- Piso 2005 – I. Piso, *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und in Apulum*, in idem, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972-2003)*, Stuttgart, 209-229.
- Piso 2008 – I. Piso, *Note sur le territoire Arcobadarense*, *ActaMN*, 43-44/I, 163-166.
- Pop, Milea 1965 – C. Pop, Z. Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, *ActaMN*, II, 195-208.
- Pop 1971 – C. Pop, *Reprezentări cu Lupa Capitolina pe monumente romane din România*, *ActaMN*, VIII, 173-185.
- Pop 1973 – C. Pop, *Din nou despre reprezentările dionysiace în Dacia*, *ActaMN*, X, 595-603.
- Pop, Moga, Aldea 1972 – C. Pop, V. Moga, I. Al. Aldea, *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia superioară*, *ActaMN*, IX, 503-523.
- Popa, Berciu 1978 – Al. Popa, I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden.
- Popescu 2004 – M. Popescu, *Le religion dans l'armée romaine de Dacie*, Bucurest.
- Protase 1956 – D. Protase, *Materiale arheologice romane în Muzeul din Năsăud*, *Activitatea Muzeelor*, II, 132-134.
- Protase 1961 – D. Protase, *Noi monumente sculpturale din nordul Daciei, Apulum*, IV, 127-143.
- Protase 1957 – D. Protase, *Două inscripții latine inedite de la Ilișua*, *Materiale*, 4, 319-323.
- Protase 1985 – D. Protase, *Date noi despre ala I Tungrorum Frontoniana în Dacia*, *SCIVA*, 36, 3, 249-253.
- Protase 2005 – D. Protase, *Orizonturi daco-romane*, II, Cluj-Napoca.
- Protase, Gaiu, Marinescu 1997 – D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița – Năsăud)*, *RB*, X-XI, 27-114.
- Rusu-Pescaru, Alicu 2000 – Adriana Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, Deva.

- Russu 1944 – I. I. Russu, *Onomasticon Daciae. Numele de persoane din inscripțiile provinciei*, AISC, IV, 1941-1943, 186-233.
- Russu 1949 – I. I. Russu, *Rectificări și adăugări la "Onomasticon Daciae"*, AISC, V, 1944-1948, 282-295.
- Russu 1967 – I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, ActaMN, IV, 1967, 85-105.
- Russu 1977 – I. I. Russu, *L'onomastique de la Dacie romaine*, in *L'onomastique latine*, Paris, 353-363.
- Sanie 1981 – S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, I, Bucurest.
- Schulze 1933 – W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin.
- Stănescu 2003 – Al. Stănescu, *Familia*, in *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, ed. M. Bărbulescu, Cluj-Napoca, 124-163.
- Torma 1866 – Torma K., *Az Alsó-Ilosvai római állótábor s műemlékei*, EMÉ, III-IV, 1864-1865, 10-67.
- Torma 1879 – Torma C., *Neue Inschriften aus Dacien*, AEM, III, 86-122.
- Torma 1880 – Torma K., *Római felirat Alsó-Ilosváról*, ArchÉrt, XIV, 60-62.
- Torma 1880a – C. Torma, *Revidirte und neue Inschriften zu Corpus Inscriptionum Latinarum III (Dacia)*, AEM, IV, 125-126.
- Țeposu-Marinescu 1982 – Lucia Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR Int. S. 128, Oxford.
- Țeposu-Marinescu, Pop 2000 – Lucia Țeposu-Marinescu, C. Pop, *Statuete de bronz din Dacia romană*, București.
- Wilmott 2001 – T. Wilmott, *Cohors I Aelia Dacorum: a Dacian unit on Hadrian's Wall*, ActaMN, 38/I, 103-122.
- Wollmann 1975 – V. Wollmann, *Germanische Volks- und Kulturelemente im römischer Dakien*, Germania, 53, 1-2, 166-174.
- Wollmann, Ardevan 2006 – Wollmann, R. Ardevan, *Disiecta membra. Inschriftenfragmente aus Dakien*, in *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, eds. C. Gaiu and C. Găzdac, Bistrița-Cluj-Napoca.

LIST OF PLATES

Plate I. Bronze statues: 1. Mercurius; 2. Iupiter Dolichenus; 3. Libera; 4-5. Venus (after Țeposu-Marinescu, Pop 2000; Protase 1961). 6-8. Terracotta. Venus (after Protase, Gaiu, Marinescu 1997).

Plate II. Funerary monuments. 1. Aedicula-shaped altar. 2. Stela. 3-6. Funerary lions. (after Protase 1961; Țeposu-Marinescu 1982; Gaiu, Zăgreanu 2006).

Plate III. Torma's plan of the Roman camp area from Ilișua.

1

2

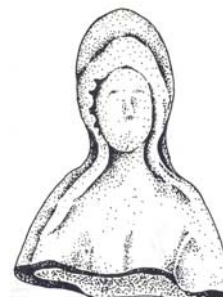
3

4

5

6

Plate I

7

8

1

2

5

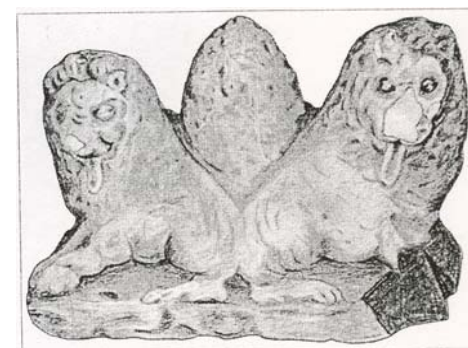

3

4

Plate II

6

Plate III

LOS VETERANOS LEGIONARIOS EN *BRITANNIA* *

Juan José PALAO VICENTE
(Universidad de Salamanca)

Keywords: *legionary veterans, Roman Britain*

Resumen: *En este artículo se estudian los veteranos legionarios en Britannia romana. A partir del análisis de la documentación epigráfica se examinan los diferentes aspectos de este colectivo, haciendo hincapié en los lugares de retiro, en la procedencia geográfica y en la inserción en la vida provincial de estos antiguos militares. Aunque los datos son muy escasos, todo parece indicar que los veteranos retirados en Britannia siguieron las mismas pautas de comportamiento que el resto de sus camaradas en las otras provincias del Imperio.*

Abstract: *This article studies the legionary veterans in Roman Britain. The different aspects of this group are examined from the analysis of the epigraphic documentation, stressing the retirement places, the geographical origin and the insertion in provincial life of these old soldiers. Although data are very scarce, there is every indication that the veterans who retired in Britannia followed the same behaviour patterns as the rest of their colleagues in other provinces of the Empire.*

El establecimiento de los límites territoriales del Imperio a partir de Augusto y el consecuente asentamiento de forma definitiva de los efectivos militares en las provincias fronterizas supuso una transformación importante y definitiva de las relaciones entre el ejército romano y los territorios provinciales. Uno de esos cambios afectó de lleno a la relación que los soldados mantenían con las zonas en las que estaban destinados. La ampliación de la duración del servicio y el acantonamiento de forma continuada de los soldados en una misma provincia, la mayoría de las veces alejada de sus lugares

* Desde aquí quiero agradecer las atenciones recibidas por el Prof. Patrick Le Roux en el transcurso de una estancia de investigación en *L'Année Épigraphique* (París) durante la cual se elaboró parte de este trabajo. Le agradezco asimismo las enriquecedoras discusiones sobre algunos aspectos de la historia militar de *Britannia* y de los veteranos. Obviamente, cualquier error en este trabajo es única y exclusivamente responsabilidad del autor. También quiero dar las gracias a Mihai Popescu por su ayuda y sus atenciones durante dicha estancia.

de origen, dieron lugar a la aparición de estrechos lazos con los lugares de destino, que acabaron perpetuándose más allá del final de la milicia.

Desde este punto de vista, el estudio de los veteranos legionarios se convierte en uno de los principales instrumentos en el conocimiento de las relaciones entre el ejército romano y la sociedad provincial. Dicho estudio se revela imprescindible en el caso de la provincia romana de *Britannia*, ya que se trató de unos territorios con una fuerte presencia militar en los que el ejército constituyó una de las principales formas de la presencia romana en la isla¹. Sin embargo, y a pesar de esa importancia, no hemos podido constatar la existencia de trabajos que analicen de forma integral los veteranos legionarios en esta antigua provincia romana. Aunque hay algunos estudios que han tratado el tema, la mayoría de ellos son muy genéricos o bien se han centrado en aspectos parciales de este grupo². Por este motivo, nos ha parecido oportuno llevar a cabo este trabajo donde, tal y como se ha hecho para otras provincias³, se analice de forma conjunta y completa a este colectivo y

¹ Para el estudio de los aspectos militares en esta provincia sigue siendo útil el trabajo de P. A. Holder, *The Roman Army in Britain*, London, 1982. A esta obra de conjunto hay que añadirle los estudios aparecidos con posterioridad basados en los nuevos testimonios epigráficos y arqueológicos como el de L. Keppie, *Legiones II Augusta, VI Victrix, IX Hispana, XX Valeria Victrix*, en Y. Le Bohec (ed.), C. Wolff (coll.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, 25-37; G. Webster (ed.), *Fortress into City: the consolidation of Roman Britain first century AD*, London, 1988; M. Hassall, *Pre-Hadrianic Legionary Dispositions in Britain*, en R. J. Brewer (ed.), *Roman Fortress and their Legions. Papers in honour of George C. Boon, FSA, FRHistS. Occasional Papers of The Society of Antiquaries of London*, No. 20, London, 2000, 51-67; idem, *Legionary fortress in Britain*, en Y. Le Bohec (ed.), C. Wolff (coll.), *op. cit.*, 441-457. Para las tropas auxiliares puede consultarse, además de la citada obra de P. A. Holder, el artículo de M. G. Jarrett, *Non-legionary troops in Roman Britain: Part One, The Units, Britannia*, 25, 1994, 35-77.

² A. Birley, *The People of Roman Britain*, London, 1979, 97-100; E. Birley, *Veterans of the Roman Army in Britain and elsewhere*, *AncSoc*, 13-14, 1982/1983, 265-276; J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, (Edited for Publication by M. M. Roxan), London, 1983, 91-92; idem, *The Settlement of Veterans Discharged from Auxiliary Units Stationed in Britain, Britannia*, 33, 2002, 183-188; M. Fulford, *Veteran settlement in 1st-c. Britain and the foundations of Gloucester and Lincoln*, en H. Hurst (ed.), *The Coloniae of Roman Britain: New Studies and a Review. Papers of the conference held at Gloucester on 5-6 july, 1997*, Portsmouth, Rhode Island, 1999, 177-178. La obra de L. Le Roux, *L'armée romaine de Bretagne*, Paris, 1911, analiza los veteranos de forma muy tangencial, ya que el objetivo de su obra es, fundamentalmente, una historia militar de la provincia.

³ A. Chausa Saez, *Veteranos en el África romana*, Barcelona, 1997; E. Todisco, *I veterani in Italia in età imperiale*, Bari, 1999 (se trata de un trabajo que recoge fundamen-

se compare su situación con las atestiguadas en otros territorios, en un intento por conocer mejor la realidad de este grupo en el conjunto del Imperio.

Una documentación escasa, parcial y difícil de interpretar

Cuando J. C. Mann abordó en su famoso trabajo la situación de los veteranos en *Britannia* ya señaló como principal característica la escasez de testimonios disponibles⁴. Los diecinueve epígrafes en los que basó su estudio corroboran dicha afirmación⁵. Esta situación apenas ha variado desde entonces, como demuestra que a día de hoy sólo pueden añadirse a ese listado dos nuevos testimonios [2 y 17]⁶. Este elenco tan exiguo no ha dejado

talmente la documentación epigráfica de este colectivo en las diferentes *regiones* de Italia); un trabajo muy similar es el de K. Królczyk, *Tituli veteranorum. Veteraneninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.-3. Jh. N. Chr.)*, Poznań, 2005; S. Demougin, *Les vétérans dans la Gaule Belgique et la Germanie inférieure*, en M. Dondin-Payre, M. Th. Raepsaet-Charlier (éds.), *Cités, Municipales, Colonies. Les processus de municipalisation en Gaule et en Germanie sous le Haut Empire romain*, Paris, 1999, 355-380; aunque centrado en el caso particular de la antigua *ciuitas Traianensis*, vid. el artículo de C. Bridger, *Veteran settlement in the Lower Rhineland: the evidence from the ciuitas Traianensis*, *JRA*, 16, 2006, 137-149; F. Mitthof, *Soldaten und Veteranen in der Gesellschaft des römischen Ägypten (1.-2. Jh. n. Chr.)*, en G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (eds.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart, 2002, 377-405; P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris, 1982, 323-330 y *passim*; N. Branga, *Italicii și veteranii în Dacia. Mărturii epigrafice și arheologice*, Timișoara, 1986; I. Boyanov, *The roman veterans in Lower Moesia and Thrace (1st - 3rd century AD)*, Sofia, 2009; J. J. Palao Vicente, *Los ueterani de la Legio VII Gemina: Un ejemplo de integración*, *HAnt.*, XXII, 1998, 175-204; idem, *Legio VII Gemina (Pia) Felix. Estudio de una legión romana*, Salamanca, 2006, 244-260.

⁴ J. C. Mann, *Legionary Recruitment...*, 23 (referido al conjunto de la documentación de soldados y veteranos legionarios). También P. Salway, *The Frontier People of Roman Britain*, Cambridge, 1965, 29. J. C. Mann señaló que esta situación sólo era comparable a la que presentaba la Península Ibérica. Sobre la documentación epigráfica militar en *Hispania* vid. P. Le Roux, *Las inscripciones militares*, en A. Morillo (ed.), *El ejército romano en Hispania. Guía Arqueológica*, León, 2007, 489, quien estima en un 2 % el porcentaje sobre el total de la epigrafía peninsular.

⁵ Sólo se han tenido en cuenta aquellos ejemplos de veteranos que se asentaron en territorio britano. Aunque J. C. Mann barajó la posibilidad de que el *missicius* anónimo de *RIB*, 545 (Chester) fuera un veterano, no lo incluyó en su estudio. El estado fragmentario de la inscripción y los problemas de interpretación que ofrece nos hacen ser cautos y no incluirla tampoco en este trabajo.

⁶ Los números entre corchetes remiten a las inscripciones del anexo epigráfico situado al final de este trabajo.

de levantar sorpresa entre la investigación moderna, sobre todo teniendo en cuenta la existencia en la isla de cuatro colonias vinculadas a otros tantos campamentos legionarios y el paso por esos territorios de hasta seis legiones a lo largo de toda su historia⁷. Este escenario resulta todavía más llamativo si se realiza una estimación de los soldados que pudieron licenciarse en la isla durante época altoimperial. En efecto, tomando como base los cálculos teóricos⁸, el total de soldados licenciados en las legiones de *Britannia* durante dicho período debió oscilar entre los 55500 y los 74000 hombres⁹. Aunque estas cifras no dejan de ser una aproximación teórica muy al alza, resulta cuando menos sorprendente el número tan escaso de testimonios de veteranos conservados en relación con el potencial de soldados licenciados. No obstante, esta elevada desproporción debe ser tratada con cuidado, ya que parte de un doble supuesto que debe ser matizado. Por un lado, concede un valor exclusivo a la documentación epigráfica en el estudio de este

⁷ Estos datos, aunque ciertos, deben ser matizados. Las tres colonias fundadas con veteranos fueron *Camulodunum* (Colchester fundada hacia el 49 d. C. y reconstruida en el reinado de Nerón), *Lindum* (Lincoln, fundada bajo Domiciano) y *Gleuum* (Gloucester, creada en época de Nerva); *Eboracum* (York) también fue colonia, aunque dicho estatuto lo adquirió en época más tardía (posiblemente con Caracalla) y no puede considerarse una colonia del mismo tipo que las anteriores. Por lo que respecta a las legiones, hay que tener en cuenta que sólo tres de ellas estuvieron destinadas de forma duradera en territorio britano (legión II *Augusta*, la VI *Victrix* y la XX *Valeria Victrix*), ya que las tres restantes sólo permanecieron temporalmente en la isla: IX *Hispana* (desde el 43 d. C. hasta los inicios del siglo II); II *Adiutrix* (c. 70-86 d. C.) y la XIV *Gemina* (43-67 y una vuelta breve en el 69 hasta el 70 d. C.).

⁸ J. C. Mann, *op. cit.*, 59, quien consideraba que el número máximo de soldados que se licenciarían cada año en una legión no superaría los 100. Estudios más recientes señalan que los licenciamientos tenían lugar cada dos años y que el número de soldados legionarios licenciados durante este período y por legión oscilaría entre los 150 y los 200, cifras que no se alejan demasiado de las aportadas por J. C. Mann. Estos guarismo son teóricos y dan por supuesto que la totalidad de soldados de una unidad alcanzaban el licenciamiento, sin tener en cuenta las bajas que, por diferentes motivos, se producían durante el servicio.

⁹ Estas cifras son el resultado de aplicar las estimaciones anteriores a la estancia de las diferentes legiones que estuvieron destinadas en *Britannia*. La cifra más baja es el producto de elegir una media de ciento cincuenta hombres licenciados por legión cada dos años, mientras que para la más alta se ha tenido en cuenta una media de doscientos hombres por legión. Aunque pueda parecer una cifra muy elevada, compárese con los 58500 veteranos legionarios que C. Bridger atribuye a las legiones asentadas en *Vetere* para el período comprendido entre los inicios de la presencia militar romana y el año 275 d. C. Cf. C. Bridger, *op. cit.*, 143.

colectivo, sin tener en consideración cualquier otra fuente¹⁰. Por otro lado, parte de la falsa premisa de asignar a cada veterano la realización de una inscripción, una situación que se encuentra muy alejada de la realidad¹¹.

No obstante, y a pesar de estas matizaciones, lo que sí es cierto es que los territorios britanos presentan una marcada escasez de testimonios epigráficos relacionados con soldados y, muy especialmente, con veteranos¹². Esta situación supone un grave inconveniente a la hora de llevar a cabo estudios fiables sobre la realidad de este colectivo, siendo necesaria la comparación de estos datos con los que presentan otras provincias en las que el volumen de documentación es mayor.

Dejando a un lado el azar de los hallazgos, la investigación moderna ha intentado explicar esta acusada escasez de testimonios epigráficos de veteranos legionarios en *Britannia*. Entre las posibles causas barajadas se encuentra la limitada atracción que ejercían estas tierras para unos soldados procedentes mayoritariamente de territorios más meridionales con un mayor potencial agrícola y donde las condiciones climáticas eran más benignas que en *Britannia*¹³. Esta hipótesis, sin embargo, choca con la fertilidad de las tierras del sur y del este de la isla, capaces de permitir la instalación de colo-

¹⁰ Se trata de una tendencia generalizada, tal y como demuestra el hecho de que la inmensa mayoría de trabajos sobre este grupo se ha basado de forma exclusiva en la documentación epigráfica. Sobre esta cuestión puede consultarse el trabajo de T. Derks, N. Roymans, *Returning auxiliary veterans: some methodological considerations*, *JRA*, 19, 1, 2006, 121-134. Aunque su argumentación se basa en el estudio de los veteranos auxiliares, algunas de sus consideraciones se pueden aplicar al estudio de los veteranos legionarios.

¹¹ Sobre estos aspectos resulta interesante el análisis de J. C. Mann, *Epigraphic consciousness*, *JRS*, 75, 1985, 204-206.

¹² Esta afirmación debe ser matizada. La epigrafía militar en *Britannia* supone la mayor parte de la epigrafía de la isla (cf. J. C. Mann, *op. cit.*, 205 y G. Woolf, *Monumental writing and the expansion of Roman society in the early empire*, *JRS*, 86, 1996, 36). No obstante, una consulta a *RIB I*, muestra cómo la mayor parte de esa epigrafía militar corresponde a los mandos y oficiales de las tropas y a las dedicaciones colectivas, siendo los epígrafes alusivos a los simples soldados o veteranos una minoría en el conjunto. Comparemos esta situación con la de la Península Ibérica, territorios a los que J. C. Mann (*Legionary Recruitment...*, 23) situó, desde el punto de vista documental, a un nivel parecido al de *Britannia*. Aunque proporcionalmente la epigrafía militar de *Hispania* es inferior (apenas un 2% del conjunto epigráfico hispano) contiene un mayor número de testimonios alusivos a soldados y veteranos. Sobre la situación de la epigrafía militar en los territorios hispanos puede consultarse P. Le Roux, *Las inscripciones militares*, en A. Morillo (ed.), *El ejército romano en Hispania. Guía Arqueológica*, León, 2007, 481-501. Para los testimonios de soldados y veteranos en *Hispania*, P. Le Roux, *op. cit.*, 173-252.

¹³ P. Salway, *The Frontier People of Roman Britain*, Cambridge, 1965, 29.

nias y *uillae*¹⁴, y con el hecho de que una proporción elevada de los veteranos retirados en suelo britano procedían de provincias más meridionales, tal y como demuestran los ejemplos de soldados retirados en la isla originarios de la *Narbonensis* [3, 5 y 15], la *Lugdunensis* [9], la Cisalpina [2] e incluso de la zona griega [14]¹⁵. También se ha esgrimido como una de las posibles causas que habría condicionado un número tan bajo de inscripciones de este colectivo el escaso desarrollo de la cultura epigráfica en *Britannia* en general, y durante el siglo I y comienzos del II en particular¹⁶. Finalmente, se ha aducido también como posible motivo de esta debilidad documental la escasez de piedra en la zona sur y suroccidental de la isla, precisamente donde se situaban las principales colonias de veteranos y los campamentos legionarios. Esta situación implicaría elevados costes en la elaboración de inscripciones¹⁷ y pudo haber condicionado la posterior reutilización de los epígrafes como material de construcción¹⁸, dando como resultado una ausencia manifiesta de inscripciones en esos territorios. No obstante, algunos estudios han señalado que incluso en aquellas zonas donde la piedra era más accesible y barata se constata también un bajo número de inscripciones, un dato que parece indicar que el uso de la epigrafía tuvo una escasa incidencia en estos territorios, independientemente de la disponibilidad de soportes¹⁹. Este hecho, unido a la progresiva provincialización del reclutamiento, podrían explicar el bajo nivel de inscripciones realizadas por soldados y veteranos y justificaría la mayor abundancia de inscripciones de oficiales y mandos, un colectivo que procedía mayoritariamente de fuera de la isla y que estaba más

¹⁴ A. Sargent, *The North-South Divide Revisited: Thoughts on the Character of Roman Britain, Britannia*, 33, 2002, 224-225 y fig. 3.

¹⁵ Aunque existen varias *Nicopolis*, la presencia de la tribu *Sergia* apunta a la situada en Epiro. Vid. J. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Vienna, 1889, 246.

¹⁶ M. Fulford, *op. cit.*, en H. Hurst (ed.), *op. cit.*, 177-178. Sobre la cultura epigráfica de la isla pueden consultarse los trabajos de M. Biró, *The inscriptions of Roman Britain, AArchHung*, 27, 1975, 13-58; J. C. Mann, *Epigraphic consciousness*, 204-206 y G. Woolf, *op. cit.*, 22-39.

¹⁷ M. Fulford, *op. cit.*, en H. Hurst (ed.), *op. cit.*, 178.

¹⁸ J. C. Mann, *Epigraphic consciousness*, 204-206; idem, *The Settlement of Veterans...*, 187. Las circunstancias del hallazgo de la inscripción del veterano de la legión II *Augusta* en Alchester [2] son muy significativas al respecto, ya que apareció rota de forma premeditada junto a otros epígrafes para ser reutilizada en los cimientos de la muralla romana de la ciudad. Vid. E. W. Sauer, *Inscriptions from Alchester: Vespasian's Base of the Second Augustan Legion (?)*, *Britannia*, 35, 2006, 105.

¹⁹ Vid. J. C. Mann, *Epigraphic consciousness*, 205-206.

acostumbrado al uso de la epigrafía. Esta tendencia se observa, en cierta medida, en el caso de los veteranos retirados en *Britannia*, pues un número considerable de los ejemplos conservados tienen un origen extrainsular²⁰.

Pero no acaban aquí los problemas de la documentación de los veteranos en *Britannia*. A pesar de esa acusada debilidad documental, algún autor ha expresado sus dudas sobre la condición de antiguo militar de algunos de los ejemplos recogidos en el listado de J. C. Mann. Tanto la mención del término *emeritus*²¹, como el hallazgo de las piezas en Londres y Bath, donde a priori no hay constatados ni campamentos legionarios ni colonias²², se han considerado dos elementos suficientes para poner en duda el status de veteranos de *Ulpius Silvanus* [5] y de [...] *Antigonus* [14]²³.

También se han puesto algunos reparos a la condición de veteranos legionarios sobre aquellos ejemplos que, pese a mencionar su status mediante el término *ueteranus*, no indican la unidad de pertenencia [18, 19, 20 y 21]²⁴. Aunque es cierto que este vocablo es aplicable tanto a los integrantes de las legiones como a los de las tropas auxiliares, creemos que existen datos suficientes para incluir dichos ejemplos entre los miembros del primer grupo. Por una parte, todos esos testimonios proceden de dos bases legionarias como Caerleon [18] y Chester [19, 20 y 21], bases de la II *Augusta* y de la XX *Valeria Victrix*, respectivamente. La ausencia de la mención de la unidad de origen se entiende en un contexto donde no era necesario hacerlo, ya que la legión de pertenencia del antiguo soldado era sobradamente conocida

²⁰ Se trata de los testimonios [2], [3], [9], [11], [14] y [15].

²¹ Sobre las posibles razones que motivan las dudas vid. E. W. Sauer, *op. cit.*, 113-114.

²² En la antigua *Londinium* se ha barajado la existencia de un acuartelamiento militar „Cripplegate fort” vinculado a la guardia del gobernador (M. Hassall, *London: The Roman City*, en I. Haynes, H. Sheldon, L. Hannigan (eds.), *London Under Ground. The Archaeology of a City*, Oxford, 2000, 54). No obstante, la presencia de militares en la antigua *Londinium* parece estar atestiguada en relación con el servicio al gobernador. Cf. M. W. C. Hassall, R. S. O. Tomlin, *Roman Britain in 1985: II. Inscriptions, Britannia*, 16, 1985, 317-21. Sobre la posible presencia de tropas en las cercanías de la actual localidad de Bath, vid. S. J. Malone, *Legio XX Valeria Victrix. Prosopography, archaeology and history*, Oxford, 2006, 155.

²³ La estrecha vinculación existente en estos territorios entre los testimonios de veteranos y los campamentos y colonias ha sido utilizada como un elemento identificador de los integrantes de este colectivo. Vid. E. W. Sauer, *op. cit.*, 113-114.

²⁴ *Ibidem*, tabla 1, 113, donde señala que esos veteranos sin indicación de unidad podrían haber servido tanto en una legión como en una tropa auxiliar.

en esos lugares. Por otra parte, la onomástica que portan todos esos veteranos apunta a soldados legionarios más que a miembros de tropas auxiliares²⁵.

Algunos autores tampoco han considerado veterano a *M. ¿...? Genialis*, un antiguo *signifer* de la legión II *Augusta* [4]. Aunque bien es cierto que los problemas de lectura que ofrece esta pieza no permiten afirmar con total certeza la condición de veterano de este personaje²⁶, resulta factible reconstruir [*ueteranus l]eg(ionis) II Aug(ustae) ex [signi]fero*, una fórmula habitual para señalar la nueva condición de licenciado que se documenta en la epigrafía militar, especialmente entre los *principales*²⁷, cargo al que pertenecía el propio *Genialis*.

En relación con este último aspecto, hay que destacar precisamente la falta de testimonios de veteranos procedentes de las filas de los *principales* y *officiales*. Resulta factible, aunque no concluyente, que un elevado número de *stipendia* entre estos grados del ejército pueda considerarse un indicador de la nueva condición de veterano. A esta situación podría responder el caso de *C. Mannius Secundus, beneficiarius* de la legión XX *Valeria Victrix*²⁸, que falleció a los cincuenta y dos años tras treinta y uno de servicio, una cifra esta última que representa el número de años de servicio más elevada en el conjunto de la documentación epigráfica de los beneficiarios²⁹. No obstante, la casuística tan variada que presenta la documentación a nivel imperial sobre los años de servicio, especialmente entre los *principales*, nos hace ser cautos al respecto y a no incluirlo en este trabajo.

Otra de las dificultades que presenta la documentación de este colectivo tiene que ver con la cronología de la inscripciones. En efecto, la au-

²⁵ Una situación contraria presentan los casos de *Marcus Au[re(lius)] Ianuarius* (CIL, VII, 589= RIB, 1459) y *Aurelius Tasulus* (RIB, 887), pues a su onomástica vinculada a una concesión de ciudadanía reciente se une el hallazgo de los testimonios en pleno *uallum Hadriani* (Chesters y Old Carlisle).

²⁶ La lectura está realizada a partir del dibujo realizado poco tiempo antes de que la pieza sufriera serios daños, lo que en la actualidad impide cualquier comprobación o mejora del texto recogido en RIB, 124.

²⁷ J. Nélis-Clement, *Les beneficiarii: militaires et administrateurs au service de l'empire (Ier s. a. C.-VIe s. p. C.)*, Bordeaux. Études, 5, 2000, 44-45. Para el caso de los *beneficiarii* pueden consultarse los numerosos ejemplos recogidos en E. Schallmayer et al., *Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarius-Inschriften des Römischen Reiches* (CBI), Stuttgart, 1990, *passim*.

²⁸ CIL, VII, 156 (Wroxeter): *C(aius) Mannius C(ai) f(ilius) Pol(lia) Secu/ndus Pollent(ia) / mil(es) leg(ionis) XX / an<n>oru(m) LII / stip(endiorum) XXXI / ben(eficiarius) leg(ati) pr(aetori) / h(ic) s(itus) e(st)*.

²⁹ J. Nélis-Clément, *op. cit.*, 89.

sencia de datos en los epígrafes conservados hace que la mayoría de las veces debamos conformarnos con fechas poco precisas y muy genéricas, basadas en las estancias en la isla de las unidades de procedencia de los veteranos, unas circunstancias que, por otra parte, no están exentas de problemas antes del reinado de Adriano³⁰. Esta imprecisión, que es común a la epigrafía militar, unida a la falta de series completas de inscripciones de veteranos procedentes de una misma unidad impiden llevar a cabo estudios diacrónicos sobre este colectivo.

Los lugares de asentamiento. ¿Un modelo revisable?

Los diferentes estudios dedicados a los veteranos han puesto de manifiesto que los integrantes de este colectivo se asentaron mayoritariamente en aquellas zonas donde habían llevado a cabo su servicio³¹. Esta situación es aplicable a *Britannia*, ya que la mayor parte de los testimonios de veteranos legionarios se vinculan a campamentos. En efecto, los lugares que aglutinan el grueso de la documentación epigráfica de los veteranos legionarios en *Britannia* son Chester (*Deua*), base consecutiva de la *II Adiutrix* y de la *XX Valeria Victrix*, con seis testimonios³², Caerleon (*Isca*) sede de la legión *II Augusta*, también con seis ejemplos³³, York (*Eboracum*), sede de la *IX Hispana* y de la *VI Victrix* con dos testimonios³⁴ y el reciente caso de Alchester, posible base temporal de la *II Augusta*³⁵ (fig. 1).

Los otros lugares que documentan la presencia de estos antiguos soldados son las colonias, aunque en mucha menor medida que los campamentos, tal y como indican los dos ejemplos atestiguados en Lincoln (*Lindum*)

³⁰ Sobre estos problemas puede consultarse M. Hassall, *Pre-Hadrianic...*, 51-67; idem, *op. cit.*, en Y. Le Bohec (ed.), C. Wolff (coll.), *op. cit.*, 441-457. También E. W. Sauer, *op. cit.*

³¹ G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953, 41-42; J. C. Mann, *The Settlement of Veterans...*, 61-63 y 67. Para *Hispania* vid. P. Le Roux, *L'armée romaine...*, 277-278 y *passim*; J. J. Palao Vicente, *Los ueterani de la Legio VII Gemina...*, 175-204; idem, *Legio VII Gemina (Pia) Felix...*, 244-260; para *Germania Inferior* y *Gallia Belgica* vid. S. Demougin, *op. cit.*, 368-369; también C. Bridger, *op. cit.*, 137-149.

³² Así las inscripciones [1], [15], [16], [19], [20] y [21].

³³ Se trata de [3], [4], [6], [7] y [8].

³⁴ [10] y [12]

³⁵ En esta localidad se ha barajado recientemente la posible existencia de un campamento de la legión *II Augusta* vinculado a los primeros momentos de la conquista romana de *Britannia*. Vid. E. W. Sauer, *op. cit.*, 101-133.

[9 y 13] y el proveniente de Gloucester (*Gleuum*) [17] (fig. 1). Pese al origen legionario de estas colonias³⁶, la presencia de veteranos en ellas no puede considerarse una prolongación de las relaciones de esos ex soldados con sus antiguas bases militares. Aunque es seguro que existieron esos vínculos, éstos debieron quedar reducidos a los primeros momentos de vida de las colonias, cuando la mayor parte de sus habitantes eran veteranos procedentes de las unidades que habían ocupado con anterioridad dichos enclaves. Con el paso del tiempo esos vínculos se fueron haciendo cada vez más débiles hasta el punto de desaparecer, siendo razones de otra índole las que empujaron a los nuevos veteranos a retirarse en esos lugares. Los tres casos aquí citados ejemplifican esta situación, ya que los dos veteranos descubiertos en Lincoln sirvieron en la legión VI *Victrix* [9] y en la XIV *Gemina* [13], dos unidades que, en principio, no estuvieron destinadas en ese lugar³⁷, y en el caso de *L. Valerius Aurelius*, veterano de la legión XX *Valeria Victrix* retirado en Gloucester [17], tampoco existe constancia segura de que esa legión hubiese estado acantonada allí antes de la instalación de la colonia³⁸; pero incluso aceptando su posible estancia en el lugar³⁹, no se puede establecer una relación directa entre la presencia de la legión XX

³⁶ *Camulodunum* fue sede originariamente de la legión XX *Valeria Victrix* en los inicios de la conquista de *Britannia* hasta que Claudio fundó allí la colonia. Vid. P. Grummy, *Colchester* (Camulodunum/Colonia Victriciensis), en G. Webster (ed.), *op. cit.*, 24-47; por su parte, *Lindum* comenzó siendo el campamento de la IX *Hispana* hasta los inicios de los años setenta, cuando se convirtió en la sede de la II *Adiutrix* durante unos cuatro o cinco años para transformarse en colonia bajo Domiciano. Cf. M. J. Jones, *Lincoln* (Lindum), en G. Webster (ed.), *op. cit.*, 145-166. El caso de *Gleuum* es muy parecido, pues en sus inicios fue fortaleza de la XX *Valeria Victrix* hasta que fue sustituida por la II *Augusta* hacia mediados de los años sesenta y se convirtió en colonia bajo Nerva. Vid. H. R. Hurst, *Gloucester* (Glevum), en G. Webster (ed.), *op. cit.*, 48-73. Una secuenciación diferente a la tradicional en M. Hassall, *Pre-Hadrianic...*, 51-67 (especialmente 63). El caso de *Eburacum* es diferente, ya que fue fundada tardíamente sobre la zona comercial situada al otro lado del río Ouse, frente al campamento legionario que continuó en activo. Sobre el particular vid. P. Ottaway, *York: the study of a late Roman colonia*, en H. Hurst (ed.), *op. cit.*, 137-152.

³⁷ Vid. P. A. Holder, *op. cit.*, 106 (*legio XIV*) y 105 (*legio VI*). También M. Hassall, *op. cit.*, 51-67.

³⁸ P. A. Holder, *op. cit.*, 106-107.

³⁹ Sobre la posible estancia de esta legión en Gloucester, M. Hassall, *op. cit.*, 56-57 y 63.

Valeria Victrix, fechada hacia el 67-75 d. C., y el asentamiento de este antiguo soldado dos siglos más tarde⁴⁰.

Esta escasez de testimonios de veteranos en las colonias britanas puede resultar, a priori, sorprendente si se tiene en cuenta que dichos enclaves fueron fundados precisamente para acoger a los soldados licenciados que habían servido en la isla⁴¹. Sin embargo, un análisis más detenido puede explicar esta situación. Existen, por una parte, razones de tipo material. Ya se ha señalado la débil incidencia del fenómeno epigráfico en la isla, a la que ni siquiera escapan las colonias. Un repaso a la documentación epigráfica es suficiente para comprobarlo⁴². A estas posibles causas de índole material hay que añadirles otras de tipo histórico e ideológico. Por lo que respecta al primer aspecto, hay que tener en cuenta que, exceptuando York, las colonias se fundaron durante el siglo I de nuestra Era, unas fechas en las que el hábito epigráfico no estaba tan desarrollado como en otras provincias. Esta situación explicaría, en parte, la ausencia de testimonios de veteranos vinculados a los primeros momentos de vida de estos enclaves. Respecto a los aspectos ideológicos, los estudios a nivel imperial parecen señalar que estos antiguos militares tenían más predisposición a mostrar dicha condición en los ambientes militarizados que en las zonas civiles, un hecho que explicaría esa ausencia de testimonios de veteranos en las colonias y su mayor presencia en los campamentos legionarios⁴³. Como han señalado algunos autores, es probable que una parte de los individuos que aparecen en la documentación epigráfica de estas colonias fuesen antiguos militares⁴⁴, aunque, una vez más, el *argumentum ex silentio* resulta difícil de probar.

Este modelo de asentamiento de los veteranos legionarios reducido principalmente a los campamentos y, en menor medida, a las colonias y ausente de las zonas rurales⁴⁵ debe ser tratado con cierto cuidado o, cuando menos,

⁴⁰ Los editores de la pieza la fechan en la segunda mitad del siglo II sin descartar incluso los inicios del siglo III. Cf. M. W. C. Hassall, R. S. O. Tomlin, *Inscriptions, Britannia*, 15, 1984, 333.

⁴¹ M. Fulford, *op. cit.*, en H. Hurst (ed.), *op. cit.*, 177-180, esp. 179.

⁴² Vid. M. Biró, *op. cit.*, 20, donde señala la escasa incidencia de la epigrafía en la denominada zona civil, frente a la abundancia de inscripciones en la zona militar desde Liverpool hacia el *uallum Hadriani*.

⁴³ M. Fulford, *op. cit.*, 177. Esta falta de indicación se rastrea también, según este mismo autor, en Germania e Italia.

⁴⁴ A. Birley, *op. cit.*, 89.

⁴⁵ El testimonio de *G. Iulius Speratus* [11] debe relacionarse con los *uici* vinculados a los campamentos y fortines del Muro de Antonino, más que con los ambientes rurales.

no debe considerarse un patrón excesivamente rígido⁴⁶, sobre todo cuando se basa en una documentación poco abundante y exclusivamente epigráfica. Desde este punto de vista, resulta interesante plantearse hasta qué punto el reparto de la epigrafía de los veteranos en *Britannia* retrata el comportamiento de este grupo en la provincia o, por el contrario, refleja la distribución de la cultura epigráfica en la isla. Teniendo en cuenta que la epigrafía en *Britannia* se concentra fundamentalmente en los enclaves militares⁴⁷, esa presencia casi exclusiva de los testimonios de veteranos legionarios en los campamentos, pero, sobre todo, su marcada ausencia en otros lugares parece sospechosa.

Un análisis más exhaustivo de la documentación de los veteranos, tanto en *Britannia* como fuera de ella, incide sobre este mismo punto. Recientes trabajos dedicados a los veteranos auxiliares en *Germania Inferior* y *Britannia* han demostrado cómo los lugares de asentamiento de estos antiguos soldados varían en función de la documentación analizada (inscripciones o diplomas)⁴⁸. En el caso de *Germania Inferior*, mientras la epigrafía de los veteranos auxiliares se vincula a campamentos y enclaves urbanos, los diplomas se localizan principalmente en ambientes rurales⁴⁹. En *Britannia* se observa una situación muy parecida, ya que las inscripciones de los veteranos de tropas auxiliares se concentran de forma muy marcada en la denominada „zona militar”, al norte de la isla, vinculadas a los campamentos y fuertes en los que estuvieron destinadas, mientras que los diplomas presentan a soldados auxiliares asentados en las zonas rurales al sur de la actual Lincoln⁵⁰, precisamente en la zona donde se sitúan la mayoría de los asentamientos que podemos considerar *uillae* o explotaciones rurales⁵¹. Asimismo, la epigrafía de *Germania Inferior*⁵², *Africa*⁵³ e *Hispania*⁵⁴ muestra la presencia de veteranos en ámbitos rurales, claro signo de que estos antiguos soldados se retiraban fuera de los ambientes castrenses y urbanos. Estos datos plantean

⁴⁶ Sobre el particular *vid.* E. W. Sauer, *op. cit.*, 113-117.

⁴⁷ Un repaso a *RIB I* así lo demuestra. Si analizamos el volumen epigráfico de los principales campamentos observamos cómo son los lugares que concentran el grueso de la documentación (Chester, Caerleon y York). *Vid.* M. Fulford, *op. cit.*, 178. También J. C. Mann, *Epigraphic consciousness*, 205 y G. Woolf, *op. cit.*, 36.

⁴⁸ J. C. Mann, *The Settlement of Veterans...*, 183-188.

⁴⁹ T. Derks, N. Roymans, *op. cit.*, 124-126, figs. 2 y 3.

⁵⁰ E. Birley, *op. cit.*, 270 y 274; J. C. Mann, *op. cit.*, 183-188, figs. 1 y 2.

⁵¹ A. Sargent, *op. cit.*, 224-225 y fig. 3.

⁵² T. Derks, N. Roymans, *op. cit.*, 125, fig. 2.

⁵³ A. Chausa Sáez, *op. cit.*, 159-160.

⁵⁴ P. Le Roux, *op. cit.*, 173-252; J. J. Palao Vicente, *op. cit.*, 252-258 y mapa 12.

ciertas dudas sobre la validez del modelo de asentamiento de los veteranos legionarios en *Britannia*, reducido exclusivamente a los campamentos y colonias.

Algunos de los ejemplos de veteranos legionarios aquí recogidos parecen apuntar en esa dirección, ya que han sido localizados fuera de las bases legionarias y de las colonias. No obstante, es muy probable que la elección de esos lugares esté en estrecha relación con la realización de un servicio en la misma zona de retiro. Hay que tener en cuenta que no todos los soldados sirvieron en el campamento principal de su legión. Sabemos que tanto los simples *milites* como determinados *principales* desarrollaron sus tareas fuera de las bases de sus legiones. A esta situación podrían responder los casos de *Ulpius Silvanus* [5] y [...] *Antigonus* [14]. Ciertamente, la presencia del primero en Londres dedicando un bello relieve de mármol a Mitra no implica necesariamente que este personaje hubiese elegido como lugar de retiro la capital de la provincia de *Britannia Superior*. La importancia del mitreo de *Londinum* podría ser causa suficiente para justificar un paso circunstancial por la ciudad⁵⁵. Sin embargo, tampoco resulta improbable que este antiguo soldado de la legión *II Augusta* hubiese elegido la capital provincial como el lugar para pasar sus últimos años de vida tras haber estado al servicio del gobernador o de alguno de sus mandos. En este sentido debe señalarse que, al igual que sucede en otras capitales provinciales, en *Londinum* se constata la presencia de soldados, tanto de *principales* como de simples *milites*, que los gobernadores debieron emplear en sus diversas tareas de gobierno⁵⁶. Pese a todo, no debe infravalorarse la atracción que las capitales de provincia ejercieron sobre los antiguos soldados y que hacía que una parte considerable de veteranos las eligiesen como lugar de retiro, incluso aunque no hubiesen servido allí⁵⁷.

⁵⁵ Sobre la importancia del mitreo londinense vid. B. Rossi, *I mitrei della Britannia romana nelle testimonianze architettoniche, scultoree ed epigrafiche*, Oxford, 2004, 11-15.

⁵⁶ *G. Pomponius Valentis, beneficiarius tribuni leg(ionis)*; [...] *Celsus, speculator* de la *II Augusta* acompañado por otros tres *speculatores* de la misma legión (*RIB*, 19); *Flavius Agricola*, soldado de la *VI Victrix* (*RIB*, 11) y *Iulius Valens*, soldado de la *XX Valeria Victrix* (*RIB*, 13). A estos ejemplos habría que añadir el de *RIB*, 17 donde se menciona a *Vivius Marcianus* como posible soldado de la *II Augusta* (no es posible determinar el grado, aunque por el tipo de relieve conservado es probable que se trate de un *officialis* del gobernador).

⁵⁷ Por ejemplo, en *Hispania*, es *Tarraco*, capital de la Tarraconense, el núcleo que concentra la mayor cantidad de veteranos de la legión *VII Gemina* (con un tercio del total), cf. J. J. Palao Vicente, *op. cit.*, 252 y 255; algo similar sucede en *Germania Inferior*, donde

El caso de *Antigonus* [14] se asemeja bastante al anterior, ya que tampoco es posible determinar las verdaderas causas de su presencia en la antigua *Aquae Sulis*. Aunque el carácter termal y salutífero del lugar parecen apuntar a una muerte accidental de este veterano mientras disfrutaba de una cura termal⁵⁸, no debe descartarse la posibilidad de un retiro en la zona. Esta última circunstancia no debe, sin embargo, condicionarse a la presencia en las cercanías de la unidad de origen de *Antigonus*⁵⁹, especialmente cuando los datos no son del todo seguros⁶⁰. En este sentido, y aunque no es posible determinar la condición de *Gaius Tiberinus*, no puede desecharse la posibilidad de que fuese también un veterano que se habría retirado junto a su camarada en un lugar alejados de su antigua base de servicio.

El ejemplo de *G. Iulius Speratus* [11] también forma parte de ese grupo de testimonios de veteranos hallados lejos del campamento de origen y para los que no es posible determinar con exactitud las causas de su presencia en dicho lugar. Como sucedía en el primer caso, la realización de un voto en Castlecary no implica necesariamente su retiro en la zona, aunque tampoco significa lo contrario. La elevación de un altar en ese lugar puede responder a diversos motivos, siendo posible que se trate tanto de un agradecimiento con motivo de la finalización de su servicio en la zona, como de un acto para captar la benevolencia de la divinidad a la llegada a su lugar de retiro tras alcanzar el licenciamiento. Un dato a favor de esta última hipótesis es el hecho de que diferentes *uexillationes* de la *VI Victrix*, unidad de procedencia de *Speratus*, estuvieron destinadas en la localidad⁶¹. Teniendo en cuenta esa tendencia de los militares a retirarse en las mismas zonas donde habían llevado a cabo su servicio o parte de él, es probable que este personaje hubiese establecido algún tipo de vínculo en la zona mientras estuvo destinado que le llevó a retirarse en la comarca una vez alcanzado el licenciamiento.

Colonia concentra también veintidós de los setenta y tres testimonios (cf. S. Demougin, *op. cit.*, 372).

⁵⁸ Se trata de una costumbre muy arraigada entre los hombres de armas, como demuestra la abundante presencia de militares en activo en el lugar y entre los que se atestiguan otros soldados que sirvieron en esta misma legión. *Vid.* *RIB*, 156 (leg. XX *Valeria Victrix*) y *RIB*, 159 (leg. XX).

⁵⁹ S. J. Malone, *op. cit.*, 155, quien baraja la posibilidad de que la presencia de *Antigonus* tenga que ver con la actuación de la legión en la zona durante los inicios de la conquista de la isla. No obstante, los datos al respecto no son concluyentes.

⁶⁰ Sobre la posible estancia de la unidad en la zona *vid.* B. Cunliffe, P. Davenport, *The Temple of Sulis Minerva at Bath. II The Site*, Oxford, 1985, 9-10.

⁶¹ *RIB*, 2146; *RIB*, 2147 y *RIB*, 2148.

La documentación conservada no permite confirmar la existencia de veteranos britanos retirados en sus lugares de origen⁶². Entre los veintiún ejemplos aquí retenidos, sólo seis presentan *origo* y en ninguna de ellas se menciona una localidad –ya sea colonia o *ciuitas*– britana. Al contrario, dichas *origines* coinciden con las principales fuentes de reclutamiento atestiguadas en *Britannia* que, como demostraron G. Forni y J. C. Mann, fueron principalmente localidades de la Cisalpina, la *Narbonensis*, *Hispania* y, a partir de cierto momento, de la zona germana y *Noricum*⁶³. La ausencia de la *origo* en las inscripciones de estos veteranos tampoco puede considerarse un indicador de un reclutamiento local, vinculado a las colonias, *canabae* de los campamentos y *ciuitates* de la isla⁶⁴, pues la mención de este dato en la epigrafía no puede considerarse una norma inquebrantable, ya que en parte se debió a hábitos epigráficos.

El estudio de la antroponimia de los individuos sin *origo* no es mucho más satisfactorio. Una parte de los ejemplos conservados presentan una onomástica similar a la que se rastrea en otras provincias occidentales, con un predominio de los gentilicios *Iulius*⁶⁵ y *Valerius*⁶⁶, acompañados de otros como *Licinius* [19], *Annius* [20] o *Cassius* [21] (tabla 1). Este dato no permite establecer con una mínima seguridad la *origo* de sus portadores, siendo probable que pueda tratarse tanto de militares provenientes del continente –no debe olvidarse que la VI *Victrix* llegó a *Britannia* en el año 122 procedente de la zona germana y que la presencia de soldados procedentes de esta última provincia y de *Noricum* está bien atestiguada en los efectivos de la isla– como de descendientes de los antiguos soldados que se quedaron como colonos. No obstante, contamos con algunos testimonios que sí pueden ser incluidos en el grupo de posibles ejemplos de veteranos con orígenes britanos. Este puede ser el caso de los individuos que portan gentilicios imperiales, un indicio de una probable concesión de ciudadanía, más o menos reciente, al soldado o a los ancestros, lo que, unido al aumento progresivo de lo que se

⁶² A nivel imperial, y siguiendo los listado de J. C. Mann, se observa una escasa incidencia de soldados de orígenes britanos entre las filas de los legionarios. Cf. J. C. Mann, *op. cit.*, 89-90.

⁶³ *Ibidem*, 23-24.

⁶⁴ Junto a las citadas colonias había varias *ciuitates* que también estaban capacitadas para aportar reclutas a las legiones allí destinadas. Sobre el particular *vid.* A. R. Birley, *The Roman Government of Britain*, Oxford-New York, 2005, 13-14.

⁶⁵ Inscripción [6] (*G. Iulius Decuminus*); [7] (*Iulius Valens*) y [9] (*G. Iulius Calenus*).

⁶⁶ Inscripción [8] (*Valerius Verecundus*); [1] (*G. Valerius Crispus*) y [17] (*L. Valerius Aurelius*).

ha venido llamando reclutamiento provincial, podría indicar un posible origen en la isla. El caso de *T. Flavius Natalis* [18] ha sido incluido en este grupo. Quizá sus antepasados fueron soldados auxiliares que recibieron la ciudadanía tras su paso por el ejército romano, una profesión que habría continuado uno de sus descendientes, aunque ya en las tropas legionarias. Resultan más factibles, en lo que se refiere a un posible origen britano, los ejemplos de *G. Aeresius Saenus* [12], veterano de la VI *Victrix*, y de *L. Ecimius Bellicianus Vitalis*, de la XX *Valeria Victrix* [16]. En ambos casos los gentilicios parecen tener un claro origen celta⁶⁷ y se trata de los únicos ejemplos atestiguados a nivel imperial⁶⁸. Sin embargo, la presencia del *cognomen* *Bellicianus* en este último ejemplo nos hace ser un poco cautos sobre el posible origen britano de su portador, ya que dicho *cognomen* se atestigua también en *Noricum*⁶⁹, una provincia que había abastecido de soldados a las legiones britanas⁷⁰. En ambos casos, la coincidencia entre el lugar de retiro y la sede de la legión de procedencia parece indicar que la presencia de estos veteranos en esos enclaves estuvo más relacionada con la realización del servicio que con el lugar de origen, aunque no pueda descartarse del todo unos orígenes en las *canabae* de dichos campamentos. Por el contrario, aquellos casos de veteranos retirados en enclaves que no guardan ningún tipo de relación con la legión de procedencia sí que podrían hacer referencia a soldados que volvieron a sus lugares de origen tras licenciarse. Éste podría ser el caso del veterano anónimo de la legión XIV asentado en *Lindum* [13] y a quien se le ha atribuido un origen en dicho enclave⁷¹.

Integración en la sociedad provincial

El matrimonio y la formación de una familia fueron uno de los principales medios con los que contaba el veterano para insertarse de nuevo en

⁶⁷ A. Holder, *Alt-celtischer sprachschatz*, Graz, 1961, s. v. *Aeresius* y s. v. *Ecimius*.

⁶⁸ Sobre la distribución de *Aeresius*, vid. OPEL, I, s. v. *Aeresius*. El *cognomen* *Saenus* tampoco es muy abundante y sólo presenta otro ejemplo en Italia (Cf. OPEL, IV s. v. *Saenus*). Para *Ecimius* vid. OPEL, II, s. v. *Ecimius*.

⁶⁹ Este *cognomen* cuenta con ejemplos en *Britannia* (2) en *Pannonia* (3) y *Noricum* (4). Cf. OPEL, I, s. v. *Bellicianus*.

⁷⁰ J. C. Mann, *op. cit.*, 23-24. Vid., por ejemplo, *RIB*, 2148 donde se atestigua la presencia de *ciues Norici* en las filas de la VI *Victrix*.

⁷¹ A. Birley, *op. cit.*, 83.

la sociedad civil tras un largo período de servicio en el que había visto suspendidos parte de sus derechos civiles, como el *ius conubium*⁷².

En la documentación de los veteranos de *Britannia* se observa una elevada proporción de inscripciones donde figuran las esposas e hijos de estos antiguos militares. Hasta la fecha contamos con nueve epígrafes en los que aparece mencionado este tipo de parentesco⁷³, una cifra a la que podrían añadirse tres posibles casos más⁷⁴. Aunque somos conscientes de los problemas que plantea cualquier intento de aplicar estudios estadísticos a una documentación tan escasa y parcial, el dossier documental de los veteranos de *Britannia* se sitúa en este apartado por encima de los guarismos que presenta *Germania Inferior* (33 %)⁷⁵, una provincia que, desde el punto de vista militar, participaba de unas características muy similares⁷⁶.

En principio, la presencia de estos familiares en las inscripciones de los veteranos se encontraba dentro de la legalidad romana, aunque no siempre es posible determinar si dichas relaciones se habían iniciado durante el servicio del soldado o bien tras su licenciamiento. El desarraigo que padecía el *miles* durante su largo servicio, alejado la mayoría de las veces de su lugar de origen y de sus vínculos familiares y sociales, daba lugar al establecimiento de relaciones maritales cuando todavía estaba en activo, incluso a pesar

⁷² Sobre la prohibición del matrimonio a los soldados pueden consultarse los trabajos clásicos de B. Campbell, *The Marriage of Soldiers under the Empire*, JRS, 68, 1978, 153-166; P. Garnsey, *Septimius Severus and the Marriage of Soldiers*, CSCA, 3, 1970, 45-53. Una síntesis actualizada sobre la prohibición del matrimonio en las filas del ejército romano es el trabajo de S. E. Phang, *The Marriage of Roman Soldiers (13 BC-AD 235). Law and Family in the Imperial Army*, Leiden-Boston-Köln, 2001, esp. 13-133.

⁷³ Siete casos seguros donde figura el término *coniux* [3, 6, 7, 8, 12, 18 y 21]. En tres de ellos va acompañado de la presencia de hijos/-a [7, 12 y 18], y sólo en un caso aparece únicamente el término *filia* [9]. En el caso de *RIB*, 367 [4] los editores leyeron en la inscripción de la derecha el término *co[niunx]*.

⁷⁴ Quizá hagan alusión también a los miembros de una familia los nombres incompletos que figuran en *RIB*, 679 [10]. Finalmente, no es posible determinar si figuraban familiares en *RIB*, 517 [20] ni en *AE*, 1984, 619 [17], ya que ambos epígrafes se encuentran incompletos en su parte final.

⁷⁵ Esta cifra se ha obtenido a partir del análisis del listado de veteranos legionarios (en total cincuenta y cuatro) presente en S. Demougin, *op. cit.*, 374-379.

⁷⁶ La documentación de *Africa* no tiene parangón, ya que entre los epígrafes de veteranos, la presencia de relaciones familiares (esposas, hijos y nietos) supera el 50%. La base de este estudio se encuentra en la documentación recogida en la obra de A. Chausa Sáez, *op. cit.*, 81-158. Sólo se han tenido en cuenta los testimonios de veteranos legionarios. En el caso de *Hispania*, la documentación de la legión VII *Gemina* presenta unas cifras muy similares, con algo más del 40%

de estar prohibidas por las autoridades romanas. El estudio de este tipo de relaciones resulta útil en el análisis de los veteranos, ya que se encuentran entre las principales causas que motivaban el retiro del soldado en un lugar determinado.

De nuevo, la escasez de testimonios no permite establecer conclusiones muy firmes sobre el tipo de relaciones que establecieron los veteranos en *Britannia*, teniendo que conformarnos con los escasos ejemplos y su comparación con la realidad mejor atestiguada en otras provincias. Sólo en cuatro de los casos se nos ha conservado el nombre de las mujeres mencionadas como *coniuges*, mientras que para el resto únicamente contamos con la mención del término genérico *coniu(n)x*. En tres ejemplos del primer grupo las mujeres portan *duo nomina*, lo cual parece indicar a priori que podían disfrutar del derecho de ciudadanía romana o latina⁷⁷, mientras que en el otro ejemplo parece tratarse de una mujer de condición peregrina ya que porta un *nomen unicum* [8]. No obstante, la datación atribuida a esta última inscripción plantea la posibilidad de que ya estuviese vigente la *Constitutio Antoniniana*, lo cual anularía cualquier tipo de relación efectiva entre la onomástica y la condición jurídica de *Onerata*.

Estos datos concuerdan con lo atestiguado para otras provincias con una documentación más abundante y en las que se ha podido comprobar que la mayor parte de los soldados establecían relaciones con mujeres que disfrutaban del derecho romano o latino⁷⁸. No obstante, contamos con dos casos en los que existe una clara coincidencia entre el gentilicio del veterano y el de la esposa [9 y 18], un dato que puede darnos la pista sobre la verdadera condición jurídica de ambas mujeres. Aunque dicha coincidencia onomástica puede ser un simple reflejo de la fuerte homonimia en la antroponimia de la isla⁷⁹, no debe descartarse la posibilidad de que alguna de estas mujeres fuese en realidad una antigua esclava manumitida tras el licenciamiento del soldado, una situación que era habitual en el seno de las tropas romanas⁸⁰. Bien es cierto que la falta de mención del término *liberta* o *patronus* en ambas inscripciones resta valor a esta hipótesis. No obstante, en el caso de *Flauia Veldicca* [18], el *cognomen Ingeniuinus* que porta uno de los hijos podría ser

⁷⁷ Se trata de [18] (*Flauia Veldicca*), [7] (*Iulia Secundina*) y [12] (*Flauia Augustina*).

⁷⁸ S. E. Phang, *op. cit.*, 190-196.

⁷⁹ Hay que tener en cuenta que *Iulius* es el gentilicio más abundante en la antroponimia britana y que *Flavius* ocupa el tercer lugar por detrás de *Aurelius* y al mismo nivel que *Valerius*. Vid. R. Goodburn, H. Waugh (comp.), *The Roman Inscriptions of Britain. Epigraphic Index*, Gloucester, 1983, *passim*.

⁸⁰ S. E. Phang, *op. cit.*, 231-244.

un elemento diferenciador de la situación del hijo con respecto a la antigua condición de su madre.

Hay un último dato que debe ser retenido en relación con este apartado. Pese a la debilidad de la documentación conservada, se observa claramente que esa presencia de familiares en la epigrafía de los veteranos de *Britannia* se rastrea en los testimonios fechados bien entrado el siglo II (*vid.* tabla 1). Por el contrario, las inscripciones datadas en el siglo I o inicios del II presentan únicamente la mención del heredero, sin que pueda determinarse con seguridad si se trata de familiares o de antiguos compañeros de milicia [2, 13, 14 y 15]⁸¹. Esta situación se constata también a nivel imperial, tanto en el grupo de los soldados como en el de los veteranos⁸². La ausencia de este tipo de relaciones en los testimonios más tempranos de los veteranos podría ser un indicador de las dificultades que se les presentaban a los soldados a la hora de encontrar mujeres con las que iniciar relaciones, especialmente en provincias de muy reciente conquista. El caso de *Britannia* se ajusta bastante a esta situación. El abrumador predominio de soldados originarios de fuera de la isla durante el siglo I y la primera parte de la segunda centuria podría ser el causante de esa ausencia de familiares en las inscripciones de unos veteranos procedentes en su mayoría de zonas más romanizadas y a quienes resultaba difícil encontrar mujeres que fuesen de su mismo status y tradición cultural⁸³. En estas circunstancias, el camarada de milicia seguía siendo el principal referente de cara a la elevación del *monumentum* para un soldado en tierra extranjera. La situación debió cambiar a partir del siglo II con la progresiva conquista y fijación de los efectivos en la provincia y con el consecuente aumento del reclutamiento de los soldados entre la población autóctona, así como con la extensión de los usos y costumbres romanas en

⁸¹ En el caso de *RIB* 478 [1] no es posible determinar el dedicante de la inscripción, ya que se encuentra incompleta en su parte final.

⁸² La única excepción en el grupo de los veteranos se encuentra en el caso de las provincias danubianas, donde un número elevado de miembros de este colectivo aparecen junto a „esposas” durante el siglo I. *Vid.* S. E. Phang, *op. cit.*, 154 y nota 43. En *Africa*, con una documentación muy superior en número a la de *Britannia*, se constata también una escasa presencia de mujeres e hijos en la documentación de los veteranos del siglo I e inicios del II (los datos proceden del análisis del *corpus* de A. Chausa Sáez, *op. cit.*, 81-158). La situación en *Hispania* es también similar. *Cf.* P. Le Roux, *op. cit.*, 173-252. El escenario en *Germania* y la *Galia Belgica* es muy parecido, ya que los ejemplos del siglo I presentan mayoritariamente como dedicantes a compañeros de milicia o bien el término *heres* sin ninguna otra referencia.

⁸³ Recuérdese que la mayor parte de los legionarios preferían establecer relaciones con mujeres de status latino o romano, más que con indígenas peregrinas. *Cf. supra* nota 78.

determinadas zonas de la isla. A partir de ese momento, las diferencias socioculturales entre ambas partes (militares y población autóctona) debieron atenuarse. En estas nuevas circunstancias, el soldado ya podía iniciar una relación de tipo marital con mujeres de la zona que, con el paso del tiempo y la concesión de la *honesta missio*, se transformaba en un *matrimonium iustum*.

Junto al matrimonio y la formación de una familia, otro de los elementos que servía de integración al antiguo soldado era su participación en la vida de las comunidades en las que se retiraba. Hasta la fecha no se ha atestiguado ningún ejemplo de veterano que haya formado parte de las instituciones locales de la isla. Bien es cierto que la documentación alusiva a las oligarquías municipales tampoco es muy abundante en *Britannia*⁸⁴ y que la mayor parte de los testimonios de veteranos proceden de los asentamientos civiles (*canabae*) surgidos al abrigo de las guarniciones en los que no debió existir un autogobierno, ya que tanto su organización como su administración debieron depender de la cercana autoridad militar al mando del campamento. Esta ausencia de veteranos en las instituciones públicas britanas tampoco resulta extraña si se compara con la situación del resto de provincias imperiales. En efecto, los estudios realizados a nivel imperial sobre la inclusión de los antiguos militares en las oligarquías locales han demostrado que, incluso en aquellos territorios donde el peso del ejército fue muy fuerte, los militares no participaron en la vida pública local de forma proporcional al papel que esta institución tuvo en la provincia⁸⁵. Aunque, tal y como lo dejan entrever las disposiciones legales, muchos de los veteranos estaban capacitados para integrar dichas instituciones a lo largo y ancho del Imperio⁸⁶, fueron las circunstancias particulares de cada individuo y, sobre

⁸⁴ Vid. A. Birley, *op. cit.*, 115-124; A. R. Birley, *op. cit.*, 12-13.

⁸⁵ Por ejemplo, para *Numidia* vid. X. Dupuis, *La participation des vétérans à la vie municipale en Numidie méridionale aux IIe et IIIe s.*, IV Colloque sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique, 113ème Congrès national des Sociétés Savantes, Strasbourg, 1988, 343-354; para las provincias renanas y danubianas puede consultarse L. Mrozewicz, *Die Veteranen in den Munizipalräten an Rhein und Donau zur hohen Kaiserzeit (I.-III. Jh.)*, *Eos*, 77, 1989, 65-80; para la *Dacia* vid. R. Ardevan, *Veteranen und städtische Dekurionen im römischen Dakien*, *Eos*, 77, 1989, 81-90; para la *Moesia* vid. L. Mihailescu-Birliba, V. Piftor, *Les vétérans membres de l'élite civile en Dobroudja romaine*, *Peuce*, III-IV, 2005-2006, 209-216; para *Hispania* vid. J. J. Palao Vicente, *Los militares y las élites locales en Hispania*, en J. F. Rodríguez Neila, E. Melchor Gil (eds.), *Poder central y autonomía municipal: la proyección pública de las élites romanas de Occidente*, Córdoba, 2006, 281-312.

⁸⁶ F. Jacques, *Le privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)*, Roma, 1984, 619.

todo, los requisitos exigidos por las localidades las que marcaron las diferencias entre unos territorios y otros.

De todas formas, debe tenerse en cuenta que ni todos los veteranos tenían interés en formar parte de esa minoría selecta ni todos cumplían los requisitos estipulados por las legislaciones locales. En este sentido, debe recordarse que los militares no disfrutaron del mismo nivel de riqueza ni de prestigio, ya que ambos elementos dependieron tanto del grado alcanzado en el ejército como de su procedencia social. La documentación epigráfica es muy clara en lo referido al prestigio, como demuestra el hecho de que determinados grados indicasen junto a la condición de veterano el puesto desempeñado durante su servicio, una situación detectable claramente en el grupo de los *principales* y *officiales* que habían servido al lado de los altos puestos de la administración civil y militar. Desde el punto de vista de la riqueza, una parte de esos antiguos militares alcanzaron un elevado nivel económico, capaz de equipararles a determinados sectores del grupo de los notables locales en determinadas localidades. Entre ellos debieron encontrarse con cierta ventaja los antiguos centuriones, *principales* y *officiales*. Sin embargo, en muchas ocasiones ese nivel no era suficiente para poder insertarse en los *ordines* municipales pues, como señalan algunas disposiciones locales, una parte de esa riqueza debía estar formada por bienes raíces, un requisito difícil de cumplir por alguien que había estado de servicio durante al menos veinte años y que recibía como premio un lote de tierra capaz de asegurarle el sustento o su equivalente en dinero. El desarraigo de una parte importante de los militares añadía otra dificultad a su integración en las elites locales tras su licenciamiento, ya que traía aparejada la pérdida de las relaciones y los apoyos tan necesarios en el tablero de juego de los poderes locales.

Pese a todo, la documentación parece indicar que los veteranos prefirieron disfrutar de sus privilegios de inmunidad que les conferían las leyes antes que participar en la política de sus comunidades⁸⁷. La entrada en los gobiernos locales suponía automáticamente la pérdida de dicha inmunidad, una situación a la que no estaban dispuestos a renunciar muchos de esos antiguos soldados, tal y como demuestra la existencia de acuerdos específicos entre las dos partes⁸⁸.

⁸⁷ *Ibidem*, 629-630.

⁸⁸ Un caso ejemplar es el del antiguo centurión de la VII *Gemina* L. *Caecilius Optatus* (CIL, II, 4514) que fue *atlectus a Barcinonensibus inter immunes*, una inmunidad que amplió a sus libertos.

Obviamente, algunos de estos ex militares estaban capacitados económicamente para integrar las comunidades locales, especialmente en aquellas más pequeñas. El caso de *Ulpus Siluanus* nos parece muy claro al respecto. El relieve de Mitra tauróctono que dedicó en el mitreo londinense es, sin duda alguna, una prueba de la capacidad económica que tenía este antiguo soldado. Aunque la manufactura de la pieza parece ser provincial y no itálica⁸⁹, tanto la posible procedencia de Carrara del mármol⁹⁰ como la propia factura del relieve son dos elementos a considerar en relación con la riqueza de este personaje. Pese a todo, es probable que no fuese suficiente para formar parte de la curia de la capital provincial, donde los requisitos exigidos debieron ser más elevados que para el resto de las localidades britanas.

Uno de los elementos relacionados con el nivel económico de estos antiguos militares fue la posesión de libertos o esclavos. En este sentido, debe señalarse la ausencia de testimonios alusivos a la existencia de este tipo de relaciones en la documentación de los veteranos de *Britannia*. La mención del liberto en la inscripción del veterano anónimo de Lincoln [13] no puede ponerse en relación directa con él, ya que aquél pertenecía a un tal *M. Aurelius Maxsumus* y el antiguo soldado figura simplemente como el heredero encargado de hacer cumplir la voluntad del difunto, de quien no sabemos con seguridad si era o no militar (¿veterano?). Tampoco puede incluirse en este grupo el citado caso de *Flauia Veldicca* [18], pues, si bien se ha planteado la hipótesis de que se trate de una liberta, no contamos con la mención expresa del término en la inscripción.

Esta ausencia de esclavos y libertos entre los veteranos no sorprende si se tiene en cuenta la realidad de la población dependiente entre los integrantes del ejército romano de la isla. Hay que tener en cuenta que los testimonios alusivos al colectivo servil y libertino entre el colectivo militar de *Britannia* no son muy abundantes y que dicha presencia se vincula mayoritariamente a los mandos y suboficiales, y no a los simples *milites*⁹¹.

⁸⁹ B. Rossi, *op. cit.*, 44.

⁹⁰ M. Henig, *The Temple as a bacchium or sacrarium in the fourth century*, en J. D. Shepherd, *The Temple of Mithras London: excavations by W. F. Grimes and A. Williams at Walbrook*, London, 1998, 231.

⁹¹ Esta situación también se rastrea en otras provincias del Imperio. En el caso de la *Legio VII Gemina*, no hay atestiguado ningún ejemplo de personal servil o libertino entre los simples *milites*. Por el contrario, son los centuriones quienes aglutinan más de la mitad de todos los testimonios. No obstante, contamos con ejemplos de veteranos que poseían libertos y esclavos. Vid. J. J. Palao Vicente, *Legio VII Gemina (Pia) Felix...*, 373-374. Entre los veteranos de *Germania* y *Gallia Belgica* tampoco se observa una fuerte presencia de

De hecho, la mitad de los testimonios de población servil entre militares se vinculan a centuriones (5 ejemplos)⁹², dos se relacionan con otros tantos oficiales⁹³, otro pertenece a un *principalis*⁹⁴ y sólo un ejemplo se relaciona con un soldado, en este caso con un jinete del *ala I Asturum*⁹⁵. No es posible precisar el grado del miembro de la legión IX *Hispana* en cuya inscripción se menciona la existencia de libertos⁹⁶.

Así, pues, todo parece indicar que la aparente falta de esclavos y libertos entre los simples soldados continuaba más allá del licenciamiento, tal y como parece indicar la ausencia de cualquier mención a este colectivo en la documentación epigráfica de los veteranos legionarios en *Britannia*.

Finalmente, poco se puede decir sobre la religiosidad de estos veteranos. La escasez de los testimonios conservados sobre el particular, reducidos a dos inscripciones, no permite extraer ninguna conclusión al respecto⁹⁷. La única divinidad atestiguada en el dossier epigráfico es Mitra [5], ya que la otra inscripción votiva no presenta el nombre de la deidad a quien iba dirigida [11]. Un análisis de la documentación de otras provincias parece indicar que este grupo no se caracterizó por una elevada piedad, al menos en lo que respecta a su manifestación epigráfica. En efecto, los epígrafes votivos no se encuentran muy bien representados entre el grupo de los veteranos a nivel imperial⁹⁸. Las razones de esta situación parecen obvias.

esclavos o libertos. Tomando como referencia el listado aportado por S. Demougin, *op. cit.*, 374-379, sólo se constatan cuatro ejemplos sobre un total de cincuenta y cuatro testimonios de veteranos legionarios.

⁹² *RIB*, 143, 144, 509, 754, 200.

⁹³ *RIB*, 2094 (*praefectus cohortis*); *RIB* 1271 (*tribunus*).

⁹⁴ *RIB*, 147 (un *imaginifer* de la II *Augusta*).

⁹⁵ *RIB*, 1064.

⁹⁶ *RIB*, 680.

⁹⁷ En el caso de *Britannia* esta ausencia de testimonios votivos entre la tropa es muy acusada. La mayor parte de este tipo de documentos votivos se vinculan con los altos mandos y oficiales. Cf. M. E. Raybould, *op. cit.*, 17, tabla R7 y G. L. Irby-Massie, *Military Religion in Roman Britain*, Leiden, 1999.

⁹⁸ En *Hispania*, los votos de veteranos antes de la llegada de la VII *Gemina* se reducen a tres testimonios (*CIL*, II, 5099; *CIL*, II, 5810 (¿auxiliar?) e *ILER*, 256). En el caso de los veteranos de la VII *Gemina*, su número se reduce a tres testimonios (J. J. Palao Vicente, *op. cit.*, 390). En el caso de la III *Augusta*, la situación es muy parecida. Cf. Y. Le Bohec, *La Troisième Légion Auguste*, Paris, 1989, 549. A partir de la documentación vinculada a los veteranos (según listado de A. Chausa Sáez, *op. cit.*, 81-158) los testimonios votivos de este colectivo no alcanzan la decena (no se han tenido en cuenta los votos colectivos ni las dedicatorias imperiales). Los testimonios de *Germania Inferior* y la *Gallia Belgica* son más abundantes (11), aunque cuatro de ellos pertenecen a veteranos de fuera

En primer lugar, la vida de veterano ya no comportaba los mismos peligros que la milicia y, a priori, era menos imperioso solicitar la ayuda de la divinidad. En segundo lugar, y como muestra la documentación a nivel general, el principal medio de trascendencia para el soldado y el veterano seguía siendo el epitafio y a esta manifestación se dedicaba parte de los recursos económicos y personales de estos personajes.

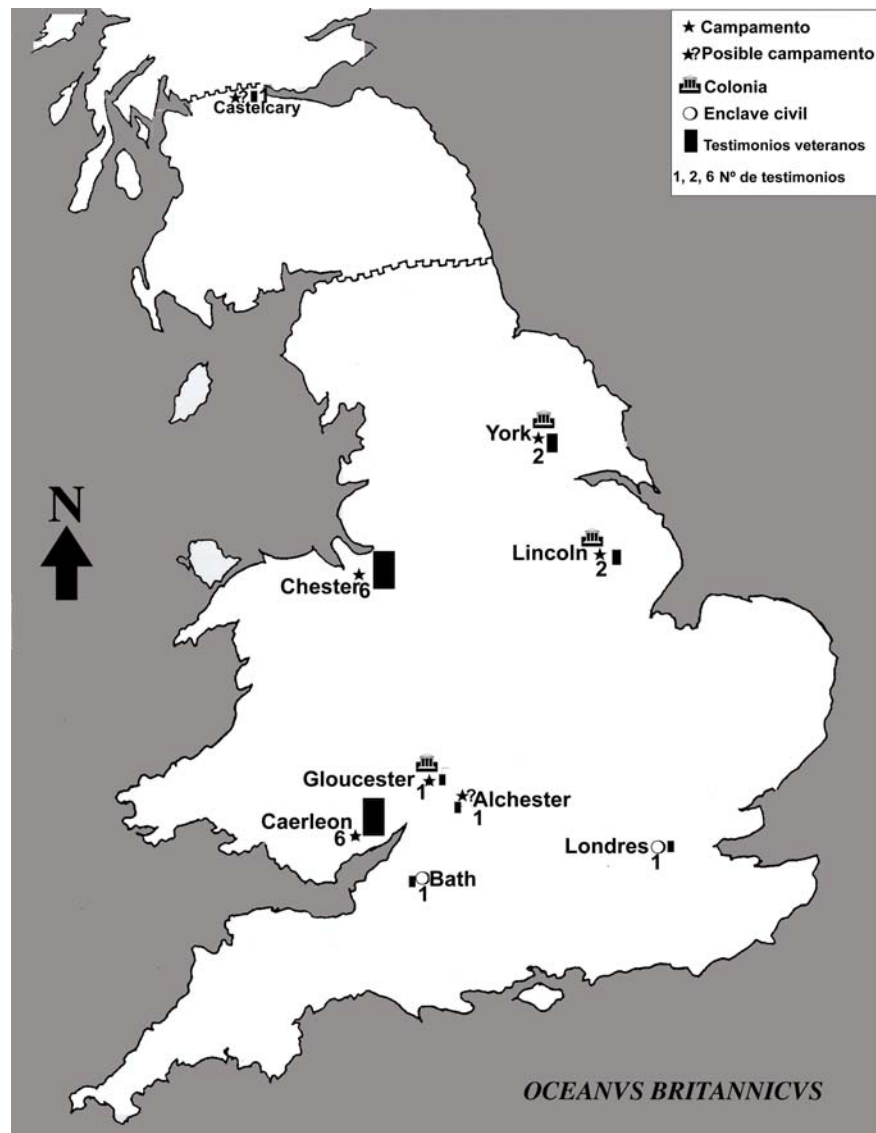
Como ha podido comprobarse a lo largo de estas páginas, el estudio de los veteranos en *Britannia* no está exento de problemas. El principal de ellos tiene que ver con la escasez documental, una circunstancia que parece tener su explicación en las propias características de la epigrafía de la isla. No obstante, y a pesar de este problema, el análisis de la documentación conservada muestra que la realidad de este colectivo en *Britannia* fue muy similar a las del resto de provincias. Pese al posible falseamiento de una documentación vinculada mayoritariamente a los campamentos, se observa que los antiguos soldados tendieron a retirarse en los mismos lugares donde habían servido. Esto no implica únicamente un retiro en los asentamientos civiles de los campamentos, pues la escasa documentación conservada muestra que también se retiraban en lugares diferentes a las bases legionarias. Como sucede en otras provincias, el matrimonio y la formación de una familia parecen haber constituido una de las principales formas de reinserirse en la vida civil. La epigrafía muestra una elevada presencia de veteranos asociados a mujeres e hijos a partir del siglo II, cuando las guarniciones se habían estabilizado y cuando una parte considerable de los soldados que servían allí eran posiblemente originarios de la isla. Pese al peso del ejército en esta provincia, no parece que los veteranos hayan tenido interés en insertarse en las oligarquías locales. Aunque la debilidad de la documentación pueda abogar por la prudencia en este tema, la comparación con otras provincias con un mayor repertorio epigráfico y donde el ejército tuvo también un papel importante indica que se trató de una tendencia generalizada en todo el Imperio. Algo similar sucede con otros aspectos, tales como la posesión de esclavos y libertos o con las muestras materiales de la devoción, que en *Britannia* presentan características muy parecidas al resto de provincias.

que venían a instalarse en ambas provincias. Si dejamos a un lado estos ejemplos, hay atestiguados siete testimonios (*AE*, 1990, 740; *CIL*, XIII, 8715; *CIL*, XIII, 8222; *CIL*, XIII, 8609; *CIL*, XIII, 8638; *CIL*, XIII, 8622; *CIL*, XIII, 8636).

TABLA 1. Veteranos legionarios en *Britannia*

Nº	Referencia	Nombre	Cargo	Origo	Lugar de retiro	Fecha de retiro	Familia / herederos	Tipo de inscripción
1	RIB, 478	G. Valerius Crispus	ueteranus ex legione II Adiutrice Pia Fidelis		Chester (Deua)	fin. s. I- inic. s. II	¿...?	Funeraria
2	AE, 2005, 898	L. Valerius Geminus	ueteranus leg [II] Aug(ustae)	For(um) Germ(anorum/anici) (Cisalpina)	Alchester	50-60	heres	Funeraria
3	RIB, 361	Q. Iulius Seuerus	ueteranus legionis II Aug(ustae)	Dinia (Narbonensis)	Caerleon (Isca)	siglo II	coniux	Funeraria
4	RIB, 367	[...] Genialis	[¿ueteranus?] legionis II Aug(ustae) ex [signi]fero		Caerleon (Isca)	117-193	heres + co[niux?]	Funeraria
5	RIB, 3	Ulpus Siluanus	emeritus legionis II Augusta	Arausio (Narbonensis)	¿Londres? (Londinum)	mediados s. II		Votiva
6	RIB, 359	G. Iulius Decuminus	ueteranus legionis II A(ugustae)		Caerleon (Isca)	fin. s II-inic. s. III	coniux	Funeraria
7	RIB, 363	Iulius Valens	ueteranus legionis II Aug(ustae)		Caerleon (Isca)	fin. s. II-inic. s. III	coniux et filius	Funeraria
8	AE, 1977, 504	Valerius Verecundus	ueteranus legionis II Aug(ustae)		Caerleon (Isca)	193-200	coniunx	Funeraria
9	RIB, 252	G. Iulius Calenus	ueteranus ex legione VI Vic(trice) P(ia) F(idelis)	Lugdunum (Lugdunensis)	Lincoln (Lindum)	112-193	filia	Funeraria
10	RIB, 679	[...] Cresces	ueteranus legionis [VI] Vic(tricis)		York (Eburacum)	122-193	¿heres?	Funeraria
11	RIB 2151	G. Iulius Speratus	ueteranus legionis VI V(ictricis) [P(iae)] F(idelis)	¿natione Mattiacus? (Germania)	¿Castle Cary?	122-196		Votiva
12	RIB, 685	G. Aeresius Saenus	ueteranus legionis VI Vic(tricis)	¿Britannia?	York (Eburacum)	fin. s. II-inic. s. III	coniux et filius	Funeraria
13	RIB, 249	[...] lenius?	ueteranus ex legione XIII [Gem(inae)]	¿Lindum?	Lincoln (Lindum)	2ª mitad s. II		Funeraria
14	RIB, 160	[...] Antigonus	emeritus ex legione XX	Nicopolis (Acaia)	¿Bath? (Aquae Sulis)	¿50-80 d. C.?	heres	Funeraria
15	RIB, 500	L. Licinius Ter(etina) Valens	ueteranus legionis XX V(aleria) V(ictricis)	Arelate (Narbonensis)	Chester (Deua)	69-117	heres	Funeraria
16	RIB, 495	L. Ecimius Bellicianus Vitalis	ueteranus legionis XX V(aleria) V(ictricis)	¿Britannia?	Chester (Deua)	117-193		Funeraria
17	AE, 1984, 619	L. Valerius Aurelius	ueteranus legionis XX V(aleria) [V(ictricis)]		Gloucester (Gleuum)	segunda mitad s. II	¿...?	Funeraria
18	RIB, 358	T. Fl(auius) Nata[II]is	ueteranus [legionis II Augustae]	¿Britannia?	Caerleon (Isca)	fin. s II-inic. s. III	filius (2) et coniux	Funeraria
19	RIB, 534	G. Licinius [...]	ueteranus [XX Valeria Victrix]		Chester (Deua)	117-193	agens ¿miles/ueteranus?	Funeraria
20	RIB, 517	Annius Felix	ueteranus [XX Valeria Victrix]		Chester (Deua)	192-300		Funeraria
21	RIB, 526	Cassius Secundus	missus honesta missione [XX Valeria Victrix]		Chester (Deua)	193-300	coniunx	Funeraria

Fig. 1. Testimonios de veteranos legionarios en *Britannia*

ANEXO

LISTADO DE LAS INSCRIPCIONES DE LOS VETERANOS EN *BRITANNIA*
ORDENADAS POR LEGIONESII *ADIUTRIX*

[1] *RIB*, 478 = *EE*, IX, 1051. Chester, Cheshire. Finales s. I-comienzos del siglo II.
G(aio) Valerio / Crispo / uet(e)rano / ex leg(ione) II / Ad(iutrice) Pia / [Fidelis] ---

II *AUGUSTA*

[2] *AE*, 2005, 898. Alchester, Oxfordshire. Entre 50-60 d. C.
D(is) M(anibus) / L(ucius) Val(erius) L(uci) Pol(lia) Gemin(us) For(o) Germ(anorum) / uet(eran)us leg(ionis) [I]I Aug(ustae) / an(norum) L h(ic) s(itus) e(st) / h(eres) f(aciendum) c(urauit) / e(x) t(estamento).

[3] *RIB*, 361 = *CIL*, VII, 122. Caerleon, Gwent. Siglo II: 117-193 d. C.
D(is) M(anibus) / Q(uinti) Iuli Seueri / D(in)ia ueterani / leg(ionis) II Aug(ustae) coniux f(aciendum) c(urauit).

[4] *RIB*, 367 = *CIL*, VII, 119. Caerleon, Gwent. Entre el 117-193 d. C.
A) *...M[.../...] Genialis [.../...] leg(ionis) II Aug(ustae) ex / [signi]fero Se[...]/ius / [Se]necianus / [h(eres)] f(aciendum) c(urauit)*
B) *...MC[.../]VI[...]/R[...]/D[...]/co[niunx] ---*

[5] *RIB*, 3 = *EE*, VII, 816. Londres. Segunda mitad siglo II o siglo III d. C.
Ulp(i)us Silua(nus) / em(er)itu(s) leg(ionis) / II Aug(ustae) / uotum / soluit / fac(tus) / Arau(sione).

[6] *RIB*, 359 = *CIL*, VII, 120 addit.=*EE*, IX, p. 527 Cerca de Caerleon, Gwent. Finales siglo II-inicios siglo III.
D(is) M(anibus) / G(ai) Iuli / Decum(ini) u(eterani) l(egionis) II A(ugustae) / a(nnorum) XXXXV / c(oniux) f(aciendum) c(urauit).

[7] *RIB*, 363 = *CIL*, VII, 123. Cerca de Caerleon, Gwent. Finales siglo II-siglo III.
[D(is) M(anibus)] / Iul(ius) Valens uet(eran)us / leg(ionis) II Aug(ustae) uixit / annis C Iul(ia) Secundina coniunx / et Iul(ius) Martinus filius / f(aciendum) c(urauerunt).

[8] *AE*, 1977, 504. Caerleon, Gwent. Entre el 192-300.

D(is) M(anibus) / Valeri(i) Ver(ec)undi / uet(erani) leg(ionis) II Aug(ustae) uix(it) / an(nos) LXX Onerata con(iunx) / f(aciendum) c(urauit).

VI VICTRIX

[9] *RIB*, 252 = *CIL*, VII, 182 = *EE*, IX, p. 556. Lincoln. Entre el 117-193 d. C.

D(is) Manib(us) / G(ai) Iuli Gal(eria) / Caleni Lug(duno) / uet(erani) ex leg(ione) VI / Vic(trice) P(ia) F(ideli) Iulia Sem(pronia) f(ilia).

[10] *RIB*, 679 = *CIL*, VII, 259a = *EE*, IX, 79. Mount, York. Entre el 122-193 d. C.

[D(is)] M(anibus) / [...]lius / [...]fil(ius)] Cresces / [...]a uet(eranus) / leg(ionis) [VI] Vic(tricis) / Ca[...] / Pri[...] / et V[...]

[11] *RIB*, 2151. Castlecary, Stirlingshire. Entre el 122-193 d. C.

G(aius) Iul(ius) Sp[er]atus n(atione) / Mat(tiacus) ue(teranus) / leg(ionis) VI V(ictrix) [P(iae)] / F(idelis) / u(otum) s(oluit) l(aetus) l(ibens) m(erito).

[12] *RIB*, 685 = *CIL*, VII, 685. Mount, York. Entre el 193-300 d. C.

D(is) M(anibus) Flauiae Augustinae / uixit an(nos) XXXVIII m(enses) VII d(ies) XI filius / Saenius Aug(u)stinus uixit an(num) I d(ies) III / [...]a uixit an(num) I m(enses) VIII d(ies) V G(aius) Aeresius / Saenus uet(eranus) leg(ionis) VI Vic(tricis) coniugi cari/[s]imae et sibi f(aciendum) c(urauit).

XIV GEMINA

[13] *RIB*, 249 = *CIL*, VII, 187. Lincoln. ¿Finales siglo I-siglo II?

[M(arcus) Au]relius / [...]us M(arci) Aure/[li Max]sumi lib(ertus) / [...]cino / [ann(orum) .]XXXV / [...]si(us) [...]lenius ue/[teran(us)] ex leg(ione) XIII / [Gem(inae)] h(eres) e(x) test(amento) p(osuit).

XX VALERIA VICTRIX

[14] *RIB*, 160 = *CIL*, VII, 51. Bath, Somerset. Entre ¿50-80?

--- / Ser(gia tribu) A[nt]igonus / Nic(opoli) emeritus ex / leg(ione) XX an(norum) XLV / h(ic) s(itus) e(st) / G(aius) Tiberinus heres / f(aciendum) c(urauit).

[15] *RIB*, 500 = *EE*, IX, 1062. Chester, Cheshire. Entre el 69-117.

D(is) M(anibus) / L(ucius) Licinius L(uci) / Ter(etina) Valens / Are(late) ueteran(us) / leg(ionis) XX V(aleriae) V(ictrix) / an(norum) VL / h(eres) fec(it) / h(ic) s(itus) est.

[16] *RIB*, 495 = *EE*, VII, 893. Chester, Cheshire. Entre el 117-193.

Dis M(anibus) / L(ucius) Ecimius / Bellicianus / Vitalis uet(er)anus / leg(ionis) XX V(aleriae) V(ictricis) / hic sep(e)l(itus).

[17] *AE*, 1984, 619. Gloucester. Entre segunda mitad del siglo II y el siglo III.

a) *D(is) M(anibus) / L(ucius) Val(erius) Aurelius uet(eranus) leg(ionis) XX V(aleriae) [V(ictricis)]*

b) *Iul(ius) [...]*

INSCRIPCIONES DE VETERANOS QUE NO MENCIONAN LA UNIDAD
AUNQUE ATRIBUIBLES A LA LEGIÓN II *AUGUSTA* Y A LA LEGIÓN XX
VALERIA VICTRIX

II *AUGUSTA*

[18] *RIB*, 358 = *EE*, IX, 1019 Little Bulmore Farm (a una milla al noreste de Caerleon). Finales siglo II-siglo III.

D(is) [M(anibus)] / T(itus) Fl(auius) Nata[l]is / ueteran[us] / uixit an(nos) LXV curatum / per Fl(auium) Ingenuinum et Fl(auium) / Flauinum fil(ius) et Fl(auiam) / Veldiccam coniu[gem].

XX *VALERIA VICTRIX*

[19] *RIB*, 534 = *EE*, VII, 901. Chester, Cheshire. Entre el 117-193.

D(is) [M(anibus)] / G(aius) Liciniu[s...] / ueteranus ... / uix(it) an(nos) LXXX[...] / cura(m) a(gente) Ael[io] Candi[do].

[20] *RIB*, 517 = *EE*, IX, 1073. Chester, Cheshire. Entre el 193-300.

D(is) M(anibus) / An(ni) Felicis uet(erani) / uix(it) [a]n(nos) LX[X]X / ---

[21] *RIB*, 526 = *EE*, IX, 1079. Chester, Cheshire. Entre el 193-300.

D(is) M(anibus) / Cassius Secun/dus missus ho/nesta missione / uix(it) an(nos) LXXX / [...]us con/[iugi] ---

BOUNDARY DISPUTE BETWEEN SPARTA AND MESSENE

Marcin PAWLAK
(Nicolaus Copernicus University in Torun)

Keywords: *ager Dentheliatis, Messene, Sparte, Artemis Limnatis*

Résumé: *Les conflits entre cités voisines à propos d'un tracé de frontières ou d'un territoire contesté étaient très fréquents dans le monde de poleis de la Grèce antique. Ils ne se sont pas éteints même à l'époque impériale. L'auteur analyse le conflit entre Messène et Sparte pour la possession de la Denthéliatide: région qui s'étendait sur le bassin supérieur du Nédon au cœur du Taygète. Les Messéniens reçurent cette région grâce à une décision prise par Philippe II après la bataille de Chéronée en 338 av. n.è. À partir de cette date les Spartiates essayaient de profiter de toute l'occasion possible pour récupérer la région contestée. Le conflit était donc séculaire et a trouvé la solution, semble-t-il, décisive au II s. de. n. è.*

In ancient times, there was a long tradition of conflicts concerning border lines or border territories between neighbouring Greek cities. They were a natural occurrence in the world of *poleis*, which did not change when the territories inhabited by the Greeks were incorporated in the greater structure of the Roman Empire. Despite the existence of provincial structures, cities continued as units that pursued their own interests and governed their own possessions. Defending one's own territory was aimed at ensuring the biggest possible income to the municipal treasury, which in turn enabled one to pay an annual tribute to Roman authorities. The intensity and length of the conflicts sometimes became disproportionately high in relation to the value and importance of the contentious territory. We can surmise that at least some of the conflicts were symbolic in nature. The neighbouring cities of Messene and Sparta were engaged in such a clash for several centuries.

We learn about the source of the disagreement, its successive stages and arguments put forward by both sides from Tacitus's account¹. In 25 AD, delegations from Sparta and Messene arrived in Rome to ask the Emperor and the Senate to arbitrate in the dispute over the ownership of the temple of

¹ Tac. *Ann.* 4. 43. 1-3.

Artemis Limnatis. According to Tacitus's narration, Sparta's delegates were the first to take the floor. Referring to historical accounts and poetic evidence (*annalium memoria vatumque carminibus*), they argued that the temple had been consecrated by their ancestors in their own country. It was taken away from them by Philip II of Macedon; they later recovered it as a result of a decision made by Caius Caesar and Marcus Antonius. The delegates from Messene claimed that the region in which the temple had been raised, which Tacitus's account called *Dentheletis*, fell to their king as a result of the division of the Peloponnese between the Heraclids. They referred to historical works and poetic evidence, emphasising that they had more numerous and valuable proof than the Spartans. The correctness of their argument was also supported by inscriptions in stone and bronze. They pointed out that Philip II made the right decision, later confirmed by King Antigonus, general Mummius, the Milesians, and the *praetor Achaiae* Atidius Geminus. Probably owing to the last fact the Senate upheld the decision, which was in favour of Messene (*Ita secundum Messenios datum*).

Each side referred to works of history and poetry when presenting their case; unfortunately Tacitus did not record the names of their authors. The Messenians' advantage over the Spartan delegates was that they could also refer to inscriptions. The credibility of this part of the account is confirmed by some inscriptions, found on the territory of the sanctuary (during the Empire), indicating that the Messenians organised competitions in honour of Artemis Limnatis². The custom of referring to literary evidence in order to strengthen one's position in border, and other, disputes, was quite common. We may quote the example of the dispute between Samos and Priene concerning control over a part of the territory of Melia, or the conflict between Kalymnos and Kos³. As G. Steinhauer observed with reference to the case in question, each side employed a slightly different strategy. The Messenians concentrated on the whole area which fell to their king, whereas the Spartans focused mostly on the temple founded by their ancestors. The former emphasised the ownership of the land, the latter the administration of the temple⁴. Both sides referred to specific events and decisions concerning the period starting in the second half of the 4th century. What is noticeable is

² IG V. 1. 1375-1376; SEG 39. 388bis.

³ S. L. Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.*, Berkeley, Los Angeles-London, 1996, n° 26, 74; F. Camia, *Roma e le poleis. L'intervento di Roma nelle controversie territoriali tra le comunità greche di Grecia e d'Asia Minore nel secondo secolo a.C.: le testimonianze epigrafiche*, Atene, 2009, n° 8, 10.

⁴ G. Steinhauer, *Le problème de l'ager Dentheletis, Ariadne*, 4, 1988, 221-222.

a considerable disproportion, with the Spartans only referring to the unfavourable decision of Philip II which led to them losing the whole region and its recapturing thanks to Caius Caesar and Marcus Antonius. The Messenians not only referred to Philip II but also, we may suppose, all confirmations of Philip's decisions (Antigonus, Mummius, the Milesians, Atidius Geminus). Although Tacitus did not say so explicitly, we may presume that each confirmation of Philip's decision was preceded by a Spartan action. They could have been diplomatic solutions, but it seems that Sparta more often resolved to settlements by force.

The temple of Artemis Limnatis mentioned by Tacitus is also known from other literary sources, notably Pausanias's work. The precise location of *ager Dentheliatis*, as well as the sanctuary of Artemis Limnatis, used to be a contentious subject among researchers. After L. Ross's discoveries in the 19th century, the temple is thought to have been situated in the town of Volimos, about 5 kilometres north-west of Artemisia. In the local chapel of Panaghia Volimiotissa, Ross found inscriptions with names of priests and *agonotheta* of Artemis Limnatis⁵. Despite some doubts raised especially by W. Kolbe, who suggested a place a little further south of Volimos, Ross's proposal is commonly accepted. *Ager Dentheliatis* is therefore a region in the Taygetus mountains, around the upper Nedon River⁶.

One of the roads connecting Sparta to the rest of the Peloponnese peninsula via the Taygetus range led through *Dentheliatis*. However, it was not the strategic or economic significance of the region, in this case rather doubtful, that decided how important the conflict was. It was control over the temple of Artemis Limnatis that was at stake here.

According to tradition, a bloody conflict occurred in the sanctuary, which was part of a chain of events leading up to the outbreak of the so-called First Messenian War. The contention was mentioned by numerous authors, including Strabo, Diodorus and Justin, but Pausanias's account, although written at the latest date, was the most detailed. It also contained two differing versions of the event, the Spartan and Messenian ones. According to Pausanias, the temple of Artemis Limnatis had originally been used by the Messenians and Spartans together. In the Spartan version, some

⁵ L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland I, Reisen im Peloponnes*, Berlin, 1841, 4-11. IG V. 1. 1373-1378.

⁶ Paus. 4. 31. 3; J. Auburger, *Commentaire*, in Pausanias, *Description de la Grèce*, Tome III, Livre IV La Messénie, texte établi par M. Casevitz, Paris, 2005, 132; SEG 41. 329.

Spartan girls who visited the temple were raped by the Messenians, who also killed the king of Sparta, Teleclos, who tried to fight them off. The Messenian version is different, and predictably puts the blame for the conflict on the Spartans. They were tempted by the fertile Messenian lands, so King Teleclos prepared a trap for the most influential Messenians who were in the temple. He led armed young Spartans dressed up as women into the temple. During the ensuing fight, the Messenians managed to overcome the attackers, who were killed, including their king, Teleclos. Aware of their responsibility for the events, the Spartans did not demand for the Messenians guilty of killing Teleclos to be punished⁷.

It is thought that the Spartan version is older than the Messenian one and was probably created in the 5th century. It was most likely produced when Sparta's dominance over Messenia (for which the story may be a justification) was under threat. According to N. Luraghi, who discusses the topic comprehensively and thoroughly, it could have happened at the time of the famous helot revolt that began in 464 BC or when the Athenians settled the Messenians of Naupaktos in the captured city of Pylos. The Messenian version, perhaps modelled on one of Herodotus's tales (Hdt 5. 20), came later. It was probably created in the 3rd century B.C., when the city of Messene (founded by Epaminondas) started to adapt the ancient history of the Messenians' strife against the Spartans for its own needs. The direct impulse leading to the creation of the Messenian version of the story about the murder of King Teleclos was most likely the attachment of *Dentheliatis* to Messenia. What we therefore have here is a case of an interesting dispute developing on many levels – political, military, ideological and propaganda⁸.

On the basis of Tacitus's account we may conclude that *Dentheliatis* did not become part of the Messenian state at the time of its creation in 370-369 BC. The region was only attached to Messenia by Philip II. In 338 BC, right after the victory at Chaeronea, he raided the Peloponnese and attacked Laconia. Although he did not decide to attack Sparta itself, he significantly decreased its territory by giving the border lands to its neighbours. The beneficiaries of Philip's decision, confirmed by the League of Corinth, were Argos, Tegea, Megalopolis and Messene. Apart from *Dentheliatis*, the latter also probably received the cities of the *perioikoi* located on the eastern coast

⁷ Paus. 4. 4. 2-3; 3. 2. 6; Strab. 6. 1. 6; 6. 3. 3; 8. 4. 9; Just. 3. 4. 1.

⁸ N. Luraghi, *The Ancient Messenians. Construction of Ethnicity and Memory*, Cambridge, 2008, 80-86, 158-160, 299-300.

of the Gulf of Messenia, as far south as Leuktron and the Pamisos River⁹. Polybius's information is intriguing; according to him the lands given to Argos, Tegea, Megapolis and Messene used to belong to them in the past but had been taken away from them by Sparta. According to Piérart's interesting hypothesis, Philip's guideline for demarcating new borders was the division of the Peloponnese among the Heraclids. Thanks to Euripides's allusions we know that the Pamisos River was the border between Sparta and Messene in the Heraclids' times¹⁰. In this light, Piérart's hypothesis is captivating, although it remains speculative. What is certain is that due to Philip's decisions Messene's territory increased from 1,200 km² to 2,900 km², i.e. it more than doubled¹¹. Philip's obvious goal was to weaken Sparta and to strengthen its opponents on the Peloponnese on the eve of his planned campaign against Persia. Messene's traditional policy of looking for support among the greatest power outside the Peloponnese brought it tangible benefits. The success must have strengthened pro-Macedonian politicians in Messene, notably the sons of Philiadras, Neon and Trasylochos. The role they played (together with politicians from Argos) in bringing Philip to the Peloponnese exposed them to some severe criticism of Demosthenes, who labelled them traitors and tyrants. Polybius was not as severe and noticed the benefits the state enjoyed as a result of their policy¹².

Speaking in front of the Roman Senate in 25 AD, the Spartan delegates only referred to Philip's decision, emphasising that he acted from a position of power, and Caius Caesar and Marcus Antonius' ruling that was in their favour. The representatives of Messene, in turn, referred to all those who upheld Philip's decision, i.e. King Antigonos, Mummius, the Milesians, and Atidius Geminus. It was necessary to confirm Philip's decision in later times due to Sparta's various attempts to recapture *Dentheliatis*.

What is particularly problematic is the interpretation of the ruling of King Antigonos, since Tacitus did not specify which of the three kings bearing this name he was referring to. Researchers correctly assume that the

⁹ Polyb. 9. 28. 7; 18. 14. 7; Strab. 8. 4. 6. L. Piccirilli, *Gli arbitrate interstatali greci*, vol. I, Pisa, 1973, n° 61.

¹⁰ M. Piérart, *Philippe et la Cynouria (Thyréatide): les frontières du partage des Héraclides*, in R. Frei-Stolba, K. Gex, (eds.) *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne 20-21 novembre 1998*, Bern, 2001, 30-37; Euripides (*TrGF* 727e).

¹¹ C. Grandjean, *Les Messéniens de 370/369 au 1er siècle de notre ère. Monnaies et Histoire*, (*BCH Supplément* 44), Paris, 2003, 69.

¹² Dem., *On the Crown* [18] 295; Polyb. 18. 14.

least likely candidate was Monophthalmus, which only leaves Antigonus II Gonatas and Antigonus III Doson¹³. It also seems correct to assume that Sparta took over the contentious area after Philip's death, at a time which is difficult to pinpoint. Sources do not tell us when it happened or who attached *Dentheliatis* to Sparta; there are several possible candidates. Firstly, we should mention Areus I (309/8-265), the king of Sparta who tried to take advantage of Macedonia's hardships and to revive the Peloponnesian League. However, after initial success in 281-280 BC, he was defeated by the Aetolians. A just as good, or maybe even better, candidate is Cleonymus, who is known to have fought against Messenia. Pausanias recorded the information that the Messenians did not take part in the war against the Galatians, since Cleonymus and the Lacedaemonians did not want to sign a truce with them. The war must have started before 279-278, i.e. prior to the Galatian invasion. It is not certain whether Sparta captured *Dentheliatis* at that time, but it does seem likely¹⁴. However, if we make this assumption, we should expect that Messenia would have been visibly hostile towards Sparta in the subsequent years. Meanwhile, sources paint a very complicated picture of Messenian policy in the 270s BC, one in which it is difficult to see a consistent pattern. On the one hand, it is known from Justin's account that the Messenians sent their envoys to Pyrrhus when he reached Achaëa and started his campaign to place his protégé, Cleonymus, in power in Sparta. On the other hand Pausanias reported that the Messenians supported Sparta during the war with Pyrrhus, which supposedly contributed to better relations between the two states. This picture does not seem coherent with another piece of information from Pausanias about the Messenian campaign in Elis. The aim of this expedition was to provide assistance to anti-Spartan politicians and to prevent Sparta from capturing the city¹⁵. It is difficult to establish the precise date of the campaign but it seems likely that it happened before Pyrrhus came to the Peloponnese, i.e. at the time of hostility between Messene and Sparta documented in the sources¹⁶. However, even if we assume that the tempestuous 270s saw Sparta capture *Dentheliatis*, this still does not automatically answer the question which King Antigonus gave the region back to Messenia. Antigonus II Gonatas is frequently mentioned; supposedly he did it after the Chremonidean War (267-262 BC). It should

¹³ S. L. Ager, *op. cit.*, n°50.

¹⁴ C. Roebuck, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Chicago, 1941, 62-63.

¹⁵ Just. 25. 4. 4; Paus. 4. 29. 6; Elis: Paus. 4. 28. 3-6.

¹⁶ C. Grandjean, *op. cit.*, 74; N. Luraghi, *op. cit.*, 257.

be remembered, however, that sources do not mention Gonatas forcing Sparta to make territorial concessions¹⁷.

There is another possibility, favoured by the majority of researchers. The detachment of *Dentheliatis* from Messene could have been the act of a hostile Spartan king, Cleomenes III (235-222 BC). One of his many goals was to strengthen Sparta and lead it to renewed hegemony on the Peloponnese. The king led numerous campaigns in Arcadia, Achaea and Argolid, but he never attacked Messenia. According to Polybius, the neutral Messenia remained the only region on the Peloponnese that was not involved in the Cleomenean War¹⁸. However, when Antigonos III Doson arrived on the peninsula and joined his forces with the Achaeans, the Messenians took his side; at least in the opinion of Pausanias, according to whom they participated in the Battle of Sellasia (222 BC), which is not confirmed by Polybius¹⁹. After the victory and the capture of Sparta, Doson, following in the footsteps of his great predecessor, Philip II, forced Sparta to give up some territories in favour of its neighbours. The beneficiaries were the Arcadians, the Argives and the Messenians, who most likely received *Dentheliatis*²⁰. This, however, does not necessarily mean that the region was taken away by Cleomenes III. There is no indication that he acted against Messenia, which remained neutral. Sparta might have indeed captured the contentious region in the 270s, when it conducted a war in Messenia, but it only lost it as a result of Doson's decision. According to N. Luraghi, the king was more interested in punishing and humiliating Sparta than in rewarding Messene²¹.

The next stage of the conflict occurred after the defeat of the Achaean League in 146 BC. Messenia broke free from the Achaean protection and, most importantly, gained a confirmation of its ownership of *Dentheliatis*. It seems that the question of the contentious territory was again raised by Sparta, which received Roman support during the Achaean War. Seeing this as a favourable circumstance, it attempted to secure a positive decision. The matter was presented before the Roman Senate, which however did not want

¹⁷ É. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)*, préface inédite de Pierre Cabanes, Paris, 2003, 228-232.

¹⁸ Polyb. 4. 32. 1-2; 4. 24. 7-8.

¹⁹ Paus. 4. 29. 9.

²⁰ IvO 47; S. L. Ager, *op. cit.*, n°137; N. Luraghi, *op. cit.*, 19 and 258; C. Grandjean, *op. cit.*, 77; P. Cartledge, A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two cities*, second edition, London and New York, 2002, 57.

²¹ N. Luraghi, *op. cit.*, 18; S. L. Ager, *op. cit.*, n° 50; B. Campbell, „Setting up true boundaries”: *land disputes in the Roman world*, *MediterrAnt*, 7, 2005, 323.

to deal with it directly, but instead appointed Miletus as an arbiter in the dispute between Sparta and Messenia. The *senatus consultum* issued at the time in practice gave the Milesians quite limited power. They were only supposed to determine who *Dentheliatis* belonged to at the time when L. Mummius was in Greece as consul or proconsul. The contentious area was therefore going to be awarded to the side which owned it in 146, although the final decision rested with the Roman Senate. The procedure of arbitration, which consisted in asking a third party to solve a conflict, had a long tradition. It usually meant that the sides of the conflict could not reach an agreement by means of bilateral negotiations, and the only point on which they agreed was to turn to a third party. From the 2nd century BC, Greek states started to turn to Rome more and more frequently; however, at that time the Romans did not intervene directly and chose another city to solve the conflict instead.

The Milesians' decision was in favour of Messenia. Tacitus mentions it briefly, but an inscription from Olympia, dating back to the second half of the 2nd century, provides a wealth of details. It was placed on the base of a Nike statue made by Paionios of Mende, dedicated by the Messenians in 425 BC. The inscription in fact contains three documents²². The first one was the decision made by Elis, to allow the applying Messenians to place the inscription in Olympia. The second document was a letter from the Milesians to Elis, notifying them of drawing up a sealed copy of the ruling, at the Messenians' request. Finally, the third document was the ruling itself. Due to the applied arbitration method, this last document, detailing the stages of the procedure from the Senate's decision to Miletus's verdict, is very significant. The Miletus authorities found out about the Senate's decision in a letter from praetor Q. Calpurnius. This is an extremely important detail, which enables us to establish an approximate chronology of events. Q. Calpurnius was a consul in 135 B.C., so he must have been a praetor at least three years prior to that. Precisely 13 months and 11 days after the *senatus consultum* was issued, the Assembly gathered in Miletus. During the meeting, having learned the opinions of the delegates from Messenia and Sparta, a tribunal of 600 judges was drawn – the biggest tribunal that could be appointed according to the Milesian law. Having listened to the delegates, the judges proceeded to vote and the result was crushing for Sparta. Only 16 judges decided that the contentious territory (the text of the inscrip-

²² IvO 52; S. L. Ager, *op. cit.*, n°159; F. Camia, *op. cit.*, n° 3.

tion never mentions its name) belonged to Sparta at the time when L. Mummius was in Greece. The rest, i.e. 584, voted in favour of Messenia²³.

Referring to Tacitus's account, mentioning the verdict issued by L. Mummius (*imperatoris Mummi iudicium*, Ann. 4. 43. 3), S. L. Ager concluded that the general had made a decision on *ager Dentheliatis* in favour of Messenia already in 146. However, this was not a case of formal arbitration, but one of numerous decisions made by this general and ten legates, aimed at establishing relations in Greece after the failure of the Achaean League²⁴. We should, however, be careful with this hypothesis, since it leads to a paradox – the Achaean War was caused by the Achaeans' decision to declare war against Sparta. Rome backed Sparta, while Messenia was formally a member of the Achaean League. It would mean that after the war a Roman representative supposedly rewarded Messenia by making a decision in its favour. We know from another source that the Romans rewarded the Spartans for their loyalty by forcing the defeated Achaeans to pay them 200 talents (several years later the Romans cancelled the fine)²⁵. This contradiction has been pointed out by C. Grandjean and N. Luraghi²⁶. The latter researcher also noted other problems. The text of the above-discussed inscription from Olympia does not contain any mention of Mummius's alleged decision. It only mentions the fact that the Milesians should decide who the contentious territory belonged to at the time when Mummius was in Greece. The Senate thus set the time, but did not refer to the general's decision. What is also noticeable is the short time-span between Mummius's decision (146-145 BC) and Miletus's arbitration (around 138 BC). During the six or seven years something would have had to happen to rekindle Sparta's hope to have Mummius's decision overturned, and sources do not mention anything of the sort. We could therefore conclude that in fact Mummius did not deal with the matter of *ager Dentheliatis* and during his presence in Greece the territory belonged to Messenia²⁷.

Thus, after King Antigonus made his decision, *ager Dentheliatis* belonged to Messenia. The situation did not change even in 182 BC when, after a failed attempt to leave the Achaean League, Messenia lost, among others, the cities of Thouria, Abia and Pharai, which became members of the

²³ C. Grandjean, *op. cit.*, 230.

²⁴ S. L. Ager, *op. cit.*, n° 150, 411-413 and n°159, 446-450.

²⁵ Paus. 7. 16. 10; R. M. Kallet-Marx, *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, Berkeley, 1995, 92.

²⁶ C. Grandjean, *op. cit.*, 230; N. Luraghi, *op. cit.*, 19-20.

²⁷ N. Luraghi, *op. cit.*, 19-20.

Achaean League under bilateral agreements with the League. Some territories also found themselves under Arcadia's control²⁸. After Messenia lost control over Thouria, Abia and Pharai, *Dentheliatis* probably became an enclave, which Messenia ruled without having direct access to it²⁹. It was only after the Achaean War was over that the Spartans renewed their efforts to capture the contentious area. N. Luraghi's hypothesis that they simply captured it by force seems correct. If there had been a diplomatic operation, it would be difficult to understand why they did not turn to Mummius about this matter and waited several more years instead. Faced with a settlement by force, the Messenians decided to turn to the Roman Senate, emphasising the fact that during Mummius's time in Greece it belonged to them³⁰. Having secured a favourable decision of the Milesians, the Messenians made sure to place a copy of the verdict in the sanctuary in Olympia. Taking care to make the result of the arbitration known to everyone, they tried to take precautions for the future against the possibility of the Spartans trying to capture *ager Dentheliatis* yet again.

For over one hundred years afterwards, Messenia possessed the temple of Artemis Limnatis and the surrounding area. The situation only changed in the tempestuous times of civil wars plaguing the Roman Republic. According to the Spartans' claim cited by Tacitus, the temple was passed to them as a result of Caius Caesar and Marcus Antonius' ruling (*C. Caesari et M. Antonii sententia*, Ann. 4. 43. 1). This piece of information is quite unclear, mostly because the identification of Caius Caesar is difficult. It could have been the Caesar who was Antonius's co-consul in 44 BC, or Octavianus, one of the triumvirs next to Marcus Antonius and Lepidus. It is difficult to find arguments for a decision made jointly by Caesar and Antonius. It is also worth remembering that the Spartans fought on Pompey's side against Caesar at Pharsalos in 48 BC.³¹ G. Steinhauer allows the possibility that Caesar wanted to strengthen Sparta and entrust it with control over ports, which were to be the starting point of the planned campaign against the Parthians³². The hypothesis that Octavianus and Antonius decided to give *Denthaliatis* to Sparta after the Battle of Philippi (41 BC) is more popular.

²⁸ Polyb. 23. 17. 2; Strab. 8. 3. 6 and 25; C. Grandjean, *op. cit.*, 228; N. Luraghi, *op. cit.*, 262-264.

²⁹ N. Luraghi, *op. cit.*, 26.

³⁰ N. Luraghi, *op. cit.*, 21.

³¹ App. BC 2. 17; Caes. BC 3. 4.

³² G. Steinhauer, *op. cit.*, 227-228; C. Grandjean, *op. cit.*, 248; B. Campbell, *op. cit.*, 324.

In this battle, the Spartans fought on the triumvirs' side, which they paid dearly for with heavy losses – according to Plutarch, 2,000 Spartans lost their lives³³. In this context, a reward in the shape of the sanctuary which had been a subject of contention for several centuries, should not be surprising³⁴. It is possible that, at the time of increasing hostility between Octavianus and Antonius, the latter, in control of the eastern provinces, may have taken *Denthaliatis* away from Sparta and again put the territory under Messenia's control; however, it is difficult to find a confirmation of this possibility in the sources. What is a fact is that Achaea, due to its strategic location, was a subject of Antonius's particular interest. He went there several times (at least four, not counting the last time, which ended in defeat at Actium), but we know nothing about the border being corrected on his initiative³⁵. However, if Antonius decided to give the territory to Messenia, it should be concluded that *Denthaliatis* was again passed to Sparta after the Battle of Actium by the victorious Octavianus. During the civil war between Octavianus and Antonius, Messenia, like the majority of Greek cities, supported the latter, while Sparta was on Octavianus's side. In this situation taking away *Denthaliatis* from Messenia after the Battle of Actium, assuming the territory had belonged to it earlier, would have been obvious. However, it remains a conjecture, unlike other territorial losses on Messenia's part (already under Augustus's rule) that are certain. It was probably in 21 B.C., during his stay there, that he granted Thouria and Kardamyle to Sparta, while Pharai probably fell to the Eleutherolaconians³⁶. We cannot be certain whether this was Messenia's punishment considering the fact that from 181 Thouria and Pharai were autonomous members of the Achaean League and we do not know their situation in regard to Messenia after the Achaean War³⁷.

Augustus's reign, we may presume, did not offer a good opportunity for the Messenians to return to the matter of *Dentheliatis*. The friendly relations between the Emperor and Sparta (at least since the Battle of Phillippi) were commonly known. They were probably strengthened in 38 BC when the future emperor married Livia. Her first husband, Ti. Claudius Nero, like other members of the Claudii, had extensive client relations in

³³ Plut. *Brut.* 41. 4.

³⁴ S. Accame, *Il dominio romano in Grecia dalla Guerra Acaica ad Augusto*, Roma, 1946, 133; P. Cartledge, A. Spawforth, *op. cit.*, 138; N. Luraghi, *op. cit.*, 21.

³⁵ M-C. Ferrière, *Les partisans d'Antoine (des orphelins de César aux complices de Cléopâtre)*, Bordeaux, 2007, 209-213.

³⁶ Paus. 4. 31. 1-2; 4. 30. 2; 3. 26. 7; C. Grandjean, *op. cit.*, 249.

³⁷ N. Luraghi, *op. cit.*, 264-265.

Greece. Livia took advantage of this in 40, during the Perusine War, when she found shelter in Sparta. Besides, Euricles son of Lachares (accused of piracy) was a man who had Augustus's special support. Although Euricles fell out of favour in 7 BC and had to go into exile, shortly before his death in 2 BC he was forgiven and his son Caius Iulius Laco quickly took his father's privileged position³⁸.

However, a chance to reconsider the matter of *Dentheliatis* did occur, at a moment in time which is difficult to determine. We know from Tacitus's account that Atidius Geminus, the praetor of Achaëa, made a decision in favour of Messenia (Tac. *Ann.* 4. 43. 3). However, since we know nothing about this figure, it is difficult to establish the historical context of his actions³⁹. Researchers disagree whether his decision can be dated to the last years of Augustus's reign, or the first years of Tiberius's rule. This latter option is supported by the fact that Tiberius and the Senate confirmed Atidius Geminus's decision in 25, not wanting to undermine a Roman official, as N. Luraghi speculates⁴⁰.

Messene's decree concerning the introduction of the imperial cult in 14 AD sheds some interesting light on the history of the conflict concerning the ownership of *ager Dentheliatis*⁴¹. Although the text is heavily damaged, its last part, reasonably well-preserved, talks about the city sending a delegation to Rome. The delegates were to express their sorrow because of Augustus's death and to congratulate Tiberius on taking over power. The last lines of the text mention the delegation's most important goal (ll. 36-41), which undoubtedly was to complain to the Emperor about the misery afflicting the city and plead for his mercy. It is quite commonly thought that this pertains to the conflict with Sparta about Artemis's mountain temple and the surrounding area. Presenting the honours granted by the Messenians to members of the dynasty, the delegates simultaneously attempted to obtain

³⁸ Ch. Hoët-Van Cauwenberghe, *Les femmes de la famille impériale et le Péloponnèse sous les Julio-Claudiens*, in *Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien*, Textes réunis par C. Grandjean, Bordeaux, 2008, 121-144.

³⁹ E. Groag, *Die Römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, Wien und Leipzig, 1939, 17-18.

⁴⁰ P. Cartledge, A. Spawforth, *op. cit.*, 138-139; B. Campbell, *op. cit.*, 323-324; G. Steinhauer, *op. cit.*, 229-230; N. Luraghi, *op. cit.*, 22-23.

⁴¹ SEG 41. 328; SEG 42. 344.

the emperor's favourable decision⁴². However, F. Canalli De Rossi is opposed to this interpretation, saying that the word ὕτοπα used in the text of the decree suggests some unusual event, perhaps an earthquake⁴³. If we make this assumption, the delegation would mostly have striven to receive assistance in overcoming the effects of this event. Of course, it cannot be excluded that the delegates had undertaken some measures and then used the change of the Roman emperor as an opportunity to present their claims to the contentious *ager*.

In subsequent years during the Empire, the ownership of *ager Dentheliatis* was very vague. It is uncertain for how long after the 25 AD decision the territory belonged to Messene. It is thought that the situation may have changed in 78, during a general revision of city borders in the province of Achaëa conducted on Vespasian's orders. Thanks to an inscription dated to 78 AD we know about the operation of delimiting the border by surveyor T. Flavius Monomitus, Vespasian's liberated slave. However, we do not know if the point was to delimit the ultimate border so that the sides would not raise the question of the contentious territory again, or if the delimitation was accompanied by another change of the owner. The delimitation was probably conducted on the orders of the province governor⁴⁴. It is possible, though, that Sparta regained control of the contentious territory at the time. By making a favourable gesture towards Sparta, Vespasian would be different from Nero, whose dislike towards the city was commonly known. This assumption may be confirmed by another inscription, from the city of Pharai, dated to 177/178 AD. The city was located between Messenia and *Dentheliatis*, and the inscription in question mentions a border conflict between Pharai and Sparta. This leads to the logical conclusion that *ager Dentheliatis* belonged to Sparta again, which in this way had a border with Pharai⁴⁵. However, in Spawforth's opinion, a change of the Senate's 25 AD decision only occurred during the rule of Marcus Aurelius. To support his thesis, the researcher referred to the special honours granted by Sparta to the

⁴² M. Kantiréa, *Les Dieux et les Dieux Augustes. Le cult imperial en Grèce sous les Julio-claudiens et les Flaviens. Etudes épigraphiques et archéologiques*, Athenes, 2007, 70 and Appendice Ia, n° 3.

⁴³ *Iscrizioni Storiche Ellenistiche. Decreti per ambasciatori greci al senato*, vol. 3, a cura di F. Canali de Rossi, Roma, 2001, n°137.

⁴⁴ *IG V. 1. 1431; SEG 11. 971; SEG 13. 269; SEG 41. 329.*

⁴⁵ *IG V. 1. 1361; W. Kolbe ad loc.; C. Grandjean, op. cit., 250-252; F. Camia, op. cit., n°3, 42.*

Emperor's son, Commodus, such as Commodus's image as Caesar on Spartan coins and organising games known as *Kommodeia*⁴⁶.

Messene's long-lasting strife with Sparta for *ager Dentheliatis* located in the Taygetus mountains and the temple of Artemis Limnatis located there shows that it was not a border conflict typical for the world of Greek *poleis*, but an element of a 'war for memory'. For the inhabitants of Messene (founded by Epaminondas), the ownership of the temple and the surrounding area was equal to being entitled to the heritage of the Messenians heroically fighting off the Spartans. For the Spartans, possessing the temple meant retaining the memory of their power, which in Hellenistic times was increasingly a thing of the past. Regardless of which Spartan general captured *ager Dentheliatis* in the 3rd century BC, it is worth emphasising that the possible candidates included Areus, Cleonymos and Kleomenes, i.e. rulers and politicians striving to revive Sparta's power and regain the position of hegemonist on the Peloponnese. At subsequent stages of the conflict, the Messenians mostly relied on the support of a mighty ruler outside the Peloponnese, while the Spartans tried to use every political turmoil, not uncommon in the 3rd and 2nd centuries BC, to solve the conflict by themselves. The situation changed with the Romans gradually taking control over Greece. The Romans, asked to solve the conflict several times, mainly considered the oldest delimitations (Philip II's in the case in question) and made similar decisions, indirectly or directly. This principle usually applied to regions which interested Rome only marginally. Where they had vested interests, however, they did not try to find out what the past solutions had been and made their own decisions⁴⁷. If this principle was applied to *Detheliatis*, it shows how little importance the Romans attached to the dispute. It was only during the civil war that Octavianus and Antonius made a decision which differed from a centuries-old tradition. When the unusual situation returned to normal, Emperor Tiberius went back to the old practice and returned *Dentheliatis* to Messene.

⁴⁶ P. Cartledge, A. Spawforth, *op. cit.*, 117.

⁴⁷ P. Doukellis, S. Zoumbaki, *De Flamininus aux Antonins. Conquête et aménagements de l'espace extra-urbain en Achaïe et Macédoine*, DHA, 21, 1995, 226-227.

MEDIANA – FAUBOURG RESIDENTIEL DE NAISSUS

Vladimir P. PETROVIĆ
(Académie serbe des Sciences et des Arts,
L'Institut des études balkaniques, Belgrade)

Mots clés: *Médiana, Naissus, Constantin le Grand, résidence des empereurs romaines*

Résumé: *Médiana était une agglomération de type ouvert, à quelques trois milles de Naissus, qui s'est formée à la fin même du IIIe et au début du IVe siècle le long du tracé de la voie conduisant à l'est, en direction de Serdica et, au-delà, de Constantinople. Une question s'impose, à savoir la détermination du lieu où séjournaient les empereurs romains lors de leur passage à Naissus. Est-ce qu'on pourrait considérer Médiana comme la résidence des empereurs romains ?*

En partant de Belgrade, l'antique Singidunum, pour s'avancer en direction du sud, sur près de 250 km, en suivant la vallée de la Velika Morava (Grande Morava), on atteint la ville de Niš, l'antique Naissus. A quelques trois milles de cette ancienne cité se trouvait Médiana, faubourg ou *suburbium* résidentiel de Naissus, comme l'atteste Ammianus Marcelinus: *Principes (sc. Valens et Valentinianus) Naessum advenerunt, ubi in suburbano, quod appellatum Mediana, a civitae tertio lapide disparatur ... partiti sunt comites*¹.

Médiana était une agglomération de type ouvert qui s'est formée à la fin même du IIIe et au début du IVe siècle le long du tracé d'une voie conduisant à l'est, en direction de Serdica et, au-delà, de Constantinople. Les itinéraires antiques (Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Itinerarium Hierosolymitanum et Ravennatis anonymi cosmographia – Anonymi Ravennatis) ne la mentionnent pas dans la liste des stations dont ils parlent, mais ce qui est sûr c'est que Médiana se trouvait sur la route principale grâce à sa position géographique mais aussi les sources historiques dont on parlera plus tard (fig. 1). Elle était située sur un vaste plateau de loess longé par la rivière Nišava, au pied même des collines qui, cernant le bassin de Niš, englobent une superficie d'environ 40 ha.

¹ Amm. Marc. XXXVI 5, 1.

La ville de Naissus a connu une importance particulière sous le règne de l'empereur Constantin le Grand qui est né ici vers 280. La mère de Constantin, Hélène, était d'origine modeste, alors que son père Flavius Valerius Constantinus Chlorus, fondateur de la dynastie, était, lui aussi, originaire de l'Illyricum². De fait, Constantin le Grand a veillé à embellir sa ville natale, *magnifice ornavit*, comme le note son biographe anonyme, Anonymus Valsianus³. Cet empereur est d'une importance historique particulière à plusieurs titres. Comme cela est bien connu, le transfert de la capitale de l'empire de Rome à Constantinople, sur les rives de la Corne d'or, en 330, a jeté les fondements de l'Empire d'Orient, appelé à devenir l'Empire byzantin, qui allait survivre à l'Empire romain durant plus de mille ans et préserver l'héritage culturel de la civilisation grecque et romaine pour les futures générations européennes. Par l'Edit de Milan, délivré en 313, Constantin le Grand a accordé aux chrétiens la liberté de confession, puis lors du concile oecuménique de Nicée, en 325, il a mis un terme aux débats dogmatiques et unifié les chrétiens.

L'attachement de l'empereur Constantin le Grand envers Naissus est aussi confirmé par Stéphane le Byzantin qui dit au sujet de cette ville: *κτίσμα καὶ πατρίς Κωνσταντίνου του βασιλέως*, donc qu'elle était une fondation de l'empereur, ce qu'il a lui-même érigé, créée⁴. Il est par ailleurs certain que Constantin a souvent séjourné dans sa ville natale Naissus. Ceci est notamment attesté par plusieurs édits signés dans cette ville entre 315 et 339, comme le rapporte le Codex de Théodose, Codex Theodosianus⁵. Cette même source nous apprend également le séjour de ses fils Constance et Constant à Naissus en janvier - février 340⁶. Ammianus Marcellinus relève aussi les séjours d'empereurs romains sur le territoire de Naissus dans les années postérieures à Constantin le Grand: Julien l'Apostat, Valentinien et Valens⁷. Le fait que bien plus tard Naissus conservait encore des liens avec la famille impériale pourrait ressortir d'une donnée relatant que c'est de cette ville qu'est également originaire l'empereur Constance III (425), mari de Galla Placidia et père de Valentinien III⁸.

² Aur. Vict., *Caes.*, 39, 26.

³ Anon. Vales. II, 2.

⁴ P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV, Belgrade 1979, 39.

⁵ *CTh* XI 27, 1; II 15,1; II 16, 2 = *CI* II 52,5; *CTh* XI 39, 3.

⁶ *CTh* XII 1, 29; X 10, 5.

⁷ Amm. Marc. XXI 10, 5; 12, 21.

⁸ Olympiod., frag. 39, FHG IV, 66.

Ayant en vue les données mentionnées ci-dessus, une question s'impose, à savoir celle de la détermination du lieu où séjournaient les empereurs romains lors de leur passage à Naissus: un palais spécialement construit à cette fin, la résidence d'un des hauts dignitaires ou une des villas qui pouvaient recevoir des hôtes aussi prestigieux. La question est d'autant plus intéressante qu'il est permis de supposer qu'excepté le personnel affecté au service de la famille impériale, la suite de l'empereur incluait également des fonctionnaires chargés de l'application des ordonnances et autres actes impériaux qui étaient délivrés sur place, comme le suggèrent les sources écrites et les inscriptions. Existait-il à Naissus une résidence de l'empereur à l'instar des palais permanents qui ont été érigés dans les principaux centres de l'empire: à l'ouest, Trière, Milan et Sirmium – à l'est, Nicée et Nicomédie (Dioclétien), Constantinople (Constantin le Grand), Antioche et Thessalonique (Galère). Le degré des recherches archéologiques sur le site de Médiana ne nous permet, pour l'instant, aucune conclusion plus précise. Et seul reste la mention de Médiana dans la littérature archéologique en tant que lieu où ont séjourné des empereurs du IVe siècle lors de leurs passages à Naissus.

Il est à présent nécessaire d'exposer quelques données sur la chronologie des recherches entreprises sur le site de Médiana⁹. Cette localité n'est malheureusement pas mentionnée dans les oeuvres des écrivains médiévaux qui ont emprunté la route conduisant à Istanbul, l'ancienne Constantinople, à partir du XVIe siècle. L'explication de cette absence pourrait être trouvée dans l'épaisse forêt qui recouvrait alors cette région, ce à quoi s'ajoutait vraisemblablement le fait que les parties supérieures des constructions avaient été déjà passablement arasées. Le premier chercheur ayant exploré Médiana fût le célèbre Felix Kanitz qui, vers le milieu du XIXe siècle, s'arrêta sur le territoire de Naissus et de Médiana. Cet infatigable homme à la recherche des vestiges de l'Antiquité dans les Balkans a, entre autre, noté dans son rapport : ... *Au quatrième kilomètre à partir de Niš j'ai laissé la route d'Istanbul pour me diriger vers le cimetière de Brzo brdo. Des fragments de briques et de tuiles antiques, gisant dans les champs voisins, m'ont conduit vers une hauteur sur laquelle apparaissaient les vestiges d'un castel romain dont les matériaux de construction avaient été emportés par Mitad-pacha pour ériger la grande caserne de Niš. A mi-chemin entre cette forteresse et la route, scrutant attentivement le terrain, je suis tombé sur les restes d'un*

⁹ Pour les premiers recherches archéologiques à Naissus et ses environs, voir P. Petrović, *Niš in Ancient Times*, Niš, 1976.

antique édifice monumental, le seul et unique que j'aie trouvé jusqu'à présent sur le territoire de Naissus¹⁰. Dans ce même passage Felix Kanitz note aussi quelques données précises sur une des constructions de Médiana (un édifice de plan octogonal) qu'il a alors dégagées. L'extraction des décombres recouvrant l'intérieur de l'édifice a mis au jour un pavement de mosaïque de tessères marron et blanches composant „un ornement très dynamique”. Ce n'est que durant les années trente du XXe siècle qu'ont été entreprises de plus amples recherches archéologiques sur le territoire de Médiana¹¹. Enfin, depuis août 1961 jusqu'à nos jours, Médiana a fait l'objet de vastes recherches systématiques et travaux de protection sur les ouvrages dégagés. Ces travaux ont permis d'établir l'existence d'environ quatre-vingt constructions différentes, avant tout des villas mais aussi des bâtiments ayant des fonctions particulières (*horreum*, propriétés agricoles, centre artisanal, etc.). Jusqu'à présent seul un petit groupe de bâtiments a été partiellement ou complètement fouillé.

Dans la suite de cet exposé nous accorderons une attention particulière au complexe résidentiel constitué par une villa avec péristyle, thermes et nymphée¹². Nous présenterons également un château d'eau, le *castellum aquae*, dégagé à proximité de ce site. La description de ces deux ouvrages et de leur contenu permettra de mieux cerner le caractère des habitants de Médiana.

La villa avec péristyle occupait un emplacement central sur le site de Médiana (fig. 2). D'une superficie de six mille mètres carrés elle incluait des thermes du côté ouest et un petit nymphée du côté est. Faisant suite à l'entrée, aménagée du côté sud, une avant-cour précédée d'un portail semi-circulaire conduisait le visiteur jusqu'au portique d'un vaste péristyle dont les colonnes de marbre blanc entouraient une cour intérieure. Depuis le portique on accédait à des pièces de dimensions presque égales, les *cubicullae*, réparties sur deux lignes du côté est et ouest, mais qui communiquaient entre elles par groupe de deux avec une seule sortie commune sur le portique. Du côté nord l'emplacement central était occupé par une pièce en forme d'abside à laquelle on accédait par un podium et que soutenaient de puissants contre-forts extérieurs. A gauche et droit du podium se succédaient des pièces à partir desquelles il était possible d'accéder, du côté est, au nymphée, et, du

¹⁰ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, I-II, Wien, 1892, 77 sq.

¹¹ Sur des recherches archéologiques dans les années trente du XX siècle, voir, A. Orsić-Slavetić, *Arheološka istraživanja u Nišu i okolini*, *Starinar*, VIII-IX, 1933-34, 303-310.

¹² Pour la description des ouvrages fouillés à Médiana, voir P. Petrović, *Mediana – Residence of Roman Emperors*, Belgrade, 1994.

côté ouest, aux thermes. Tout ce corps de bâtiment septentrional avait, à ce qu'il semble, un caractère résidentiel et était chauffé, comme le révèle les petits piliers de l'hypocauste aménagé sous le sol de la pièce principale au centre. Il est donc permis de supposer que toute cette partie de la villa pouvait également être utilisée durant l'hiver. La pièce principale en forme d'abside servait vraisemblablement de salle d'audience. Toute la villa était richement décorée de colonnes avec bases et chapiteaux en marbre rehaussés de reliefs, de pilastres et de dalles de parapets. Les sols en mosaïque qui recouvraient la totalité du portique précédant le péristyle et la salle d'audience sont parfaitement conservés. Dans le portique ils offrent une décoration géométrique dont la bordure est constituée par un motif en forme de svastika longeant les murs et les bases des colonnes, alors que l'espace intérieur renferme plusieurs panneaux ornés de motifs différents: feuilles, fleurs stylisées, carrés, losanges, etc. A l'entrée de la salle d'audience on trouve des mosaïques avec représentations de personnages. L'entrée même accueille une divinité fluviale dans une pose quelque peu lascive, à demi allongée. Ce dieu porte sur la tête une couronne de feuilles pointues et tient dans sa main gauche un roseau. Il est tourné vers une figure féminine (?) debout qui lui remet des offrandes. Dans l'angle opposé se trouve un oiseau échassier en pleine course. Un peu plus loin un médaillon circulaire formé par des tessères blanches renferme une tête de Méduse. Son visage rond est entouré de cheveux bouclés dans lesquels sont entremêlés des serpents. Ses yeux grands s'ouvrent sous un large front, parcouru d'une seule ride horizontale bien prononcée. Sa tête est surmontée d'ailes déployées. La partie centrale de la salle d'audience est recouverte d'un large champ rectangulaire avec les motifs géométriques. Les représentations en mosaïques de divinité fluviale et tête de Méduse révèlent clairement la présence d'un culte de l'eau.

Comme nous l'avons déjà signalé, à l'extrémité est du corps de bâtiment attenant à la salle d'audience se trouve un petit nymphée (fig. 3). La partie centrale de cette construction est de forme hexagonale avec fontaine en son centre. Un tuyau en plomb, dont l'extrémité est visible au milieu de la fontaine, alimentait cet espace en eau. Autour de la partie centrale hexagonale rayonnent une série de petits espaces. Le sol est recouvert de mosaïque d'une exceptionnelle beauté, avec motifs en forme de sommets de vagues, de fleurs de lotus stylisées, d'entrelacs, de svastikas, de feuilles stylisées et de figures géométriques: carrés, losanges, demi-cercles, etc.

La salle de bain, les thermes, se trouvait à l'opposé, à l'ouest de la salle d'audience. Elle était constituée d'une suite de pièces dont les plus importantes étaient: le vestiaire (*apodyterium*), le gymnase (*palestra*), les bains

chauds (*caldaria*), les bains froids (*frigidaria*) et une pièce pour transpirer (*sudatorium*) à côté duquel se trouvait le fourneau de chauffage (*praefurnium*). L'air chaud qui en sortait circulait entre les piliers des hypocaustes et chauffait le sol au-dessous des bassins d'eau chaude. Les thermes n'étaient pas de grandes dimensions et servaient vraisemblablement aux propriétaires de la villa qui y accédaient directement depuis leurs appartements.

Le fait que Médiana était assurément un lieu de résidence pour des personnages en vue qui y trouvaient le repos et les soins est attesté par une trouvaille inhabituelle. Lors des fouilles archéologiques de 1972 on a dégagé dans un des pièces occidentales de la villa avec péristyle de nombreuses statues de marbres et de porphyre d'une grande beauté (fig. 4, 5). Il s'agit d'un groupe de sculptures formant un tout par leur style et leur datation, de dimensions semblables et réalisées dans un matériau de première qualité¹³. Le classicisme qui les caractérise révèle peut-être la main d'un des sculpteurs aguerris de la cour faisant partie de la suite de l'empereur Constantin. Par leur thème ces sculptures se rangent pour la plupart dans le cercle des divinités guérisseuses: Esculape avec Thélèphe, Hygia, Mercure et une tête de Satyre.

Une autre découverte, dont l'annonce remonte déjà au mois de novembre 1980, est le dégagement à proximité du site archéologique de Médiana d'un important ouvrage inhabituel, un château d'eau, grâce auquel ont été résolues de nombreuses questions concernant l'approvisionnement en eau de cette agglomération¹⁴ (fig. 6). Comme cela est bien souvent le cas lors de trouvailles archéologiques, la mise au jour de cette construction résulte d'un concours de circonstances, lors de travaux de fondation d'un bâtiment moderne, et, de fait, a dû être menée à bien dans des conditions rendues très difficiles et en temps limité. Sur les pentes de Vlaški Breg, à 500 m au sud-ouest de Médiana, en bordure même du vaste plateau de la rivière Nišava sur lequel se trouve ce luxueux faubourg de Naissus, ce sont les roues des puissants engins de terrassement qui ont mis au jour cet ouvrage exceptionnellement bien conservé, dans son gabarit total, et présentant encore certains parties des canalisations d'arrivée et de départ.

De façon générale, des ouvrages tels que le *castellum aquae* de Médiana restent très rares bien que l'on sache qu'on les trouvait, en règle géné-

¹³ Pour les nombreuses statue trouvée dans un des espaces de la villa avec péristyle, voir A. Jovanović, *Neki aspekti problema skupnog nalaza skulptura sa Medijane kod Niša*, *Starinar*, XXIV-XXV, 1973-74, 57-65.

¹⁴ Pour le description de l'architecture et de fonctionnement de château d'eau, voir M. Jeremić, *Castellum aquae de l'antique Mediana*, *Starinar*, XXXIX, 1988, 61-84.

rale, à l'arrivée de tous les aqueducs romains. On est tout particulièrement surpris par son exceptionnel degré de conservation qui a permis de procéder à une reconstitution détaillée de ses caractéristiques architecturales, hydrauliques et fonctionnelles. Ce château d'eau de Médiana peut être comparé à des constructions de fonction semblable bien connus et parfaitement analysés tels celui de Fuccini près de Rome, et ceux de Pompéi et de Nîmes en France.

Le château d'eau de Médiana n'est pas resté longtemps en fonction. Construit vraisemblablement vers la fin du IIIe siècle, comme cela a été établi sur la base de trouvailles numismatiques (monnaies d'Aurélien, de Constantin et de Constance), il a été utilisé jusqu'au milieu du IVe siècle. Ce château d'eau apparaît en fait être un réservoir d'accumulation et de chasse, creusé dans une couche imperméable d'argile jaune. Toutefois, son rôle dans la distribution de l'eau ne se limitait pas à cette seule fonction et revêtait un caractère plus complexe. Il assurait tout d'abord à un ralentissement du flux, puis le dépôt et filtrage des impuretés et enfin la distribution de l'eau.

L'existence de gros consommateurs d'eau à Médiana (bains, bassins, fontaines, réservoirs, etc.) ainsi que les besoins pour l'irrigation des terres environnantes exigeaient, assurément, de disposer d'abondantes sources d'approvisionnement en eau et ce, d'une façon très rationnelle et parfaitement calculée. On a ainsi attaché une très grande attention au choix de l'emplacement où devait être aménagé cet ouvrage chargé d'assurer l'approvisionnement en eau. Il a donc été construit, de façon très judicieuse, sur une pente qui se trouve à quelques centaines de mètres à l'ouest du point le plus proche du principal consommateur d'eau – la villa avec péristyle. La déclivité douce et régulière du terrain à cet endroit offrait en effet de nombreux éléments propices à cette construction, et le long tracé de la canalisation permettait une meilleure régulation de la pression et de la quantité d'eau qui arrivait jusqu'aux consommateurs.

D'après des indices clairs que confirment les vestiges des canalisations rayonnantes et la pente sous laquelle elles ont été construites, la source à partir de laquelle s'approvisionnait ce château d'eau doit être recherchée à l'est, sur le territoire de l'actuelle station balnéaire de Niška Banja, qui abondait en sources d'eau froide et thermale aux propriétés médicinales et radioactive, à faible teneur alcaline et en terre, et d'une température entre 16 et 38 degrés Celsius. L'eau thermale de cette région est encore utilisée aujourd'hui pour soigner de nombreuses affections (rhumatisme, goutte, artériosclérose, maladies nerveuses, forte tension et soins de convalescence). En

se fondant sur ces remarques on peut supposer que ces sources étaient déjà utilisées à l'époque antique en raison de leur vertu thérapeutiques.

La longueur de l'aqueduc avoisinait vraisemblablement les cinq kilomètres, ce qui restait très modeste pour l'époque si l'on a en vue que de nombreux aqueducs construits dans d'autres régions de l'empire présentaient des sections atteignant plusieurs dizaines de kilomètres, comme par ex. celui allant de Zagan à Carthagène, aujourd'hui en Tunisie.

Le très grand nombre de tuyaux de plomb trouvés à Médiana, et l'existence de plusieurs villa et propriétés agricoles, exigeant un fort approvisionnement en eau, conduisent à supposer qu'un peu plus à l'est du château d'eau mis au jour se trouvait un second aqueduc, doté d'un autre château d'eau, qui s'approvisionnait lui aussi à partir de sources voisines, captées dans la région de Niška Banja.

Lors des recherches récentes à Médiana on a découvert une partie de la grille préfabriquée en bronze moulée d'une beauté exceptionnelle. Il y a aussi trois tables entières et une en fragment. On a découvert également deux ornements avec les bustes de Luna et d'Esculape¹⁵.

Il ne fait aucun doute que la confirmation de l'endroit où séjournaient les empereurs romains lors de leur passage à Naissus et les réponses à de nombreuses autres questions seront apportées par la poursuite des recherches archéologiques entreprises sur le territoire de Médiana.

(Traduction: Katarina Petrović)

¹⁵ Sur les plus récentes recherches à Médiana, M. Vasić, *Bronze Railing from Mediana*, *Starinar*, LIII-LIV, 2003-2004, 79-110.

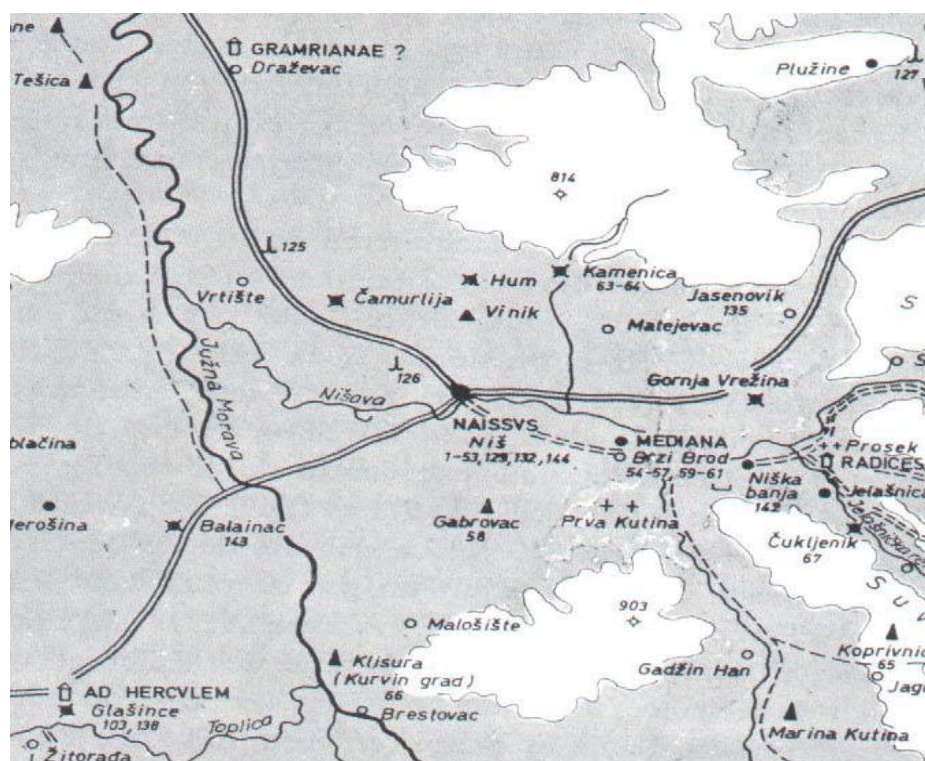

Fig. 1

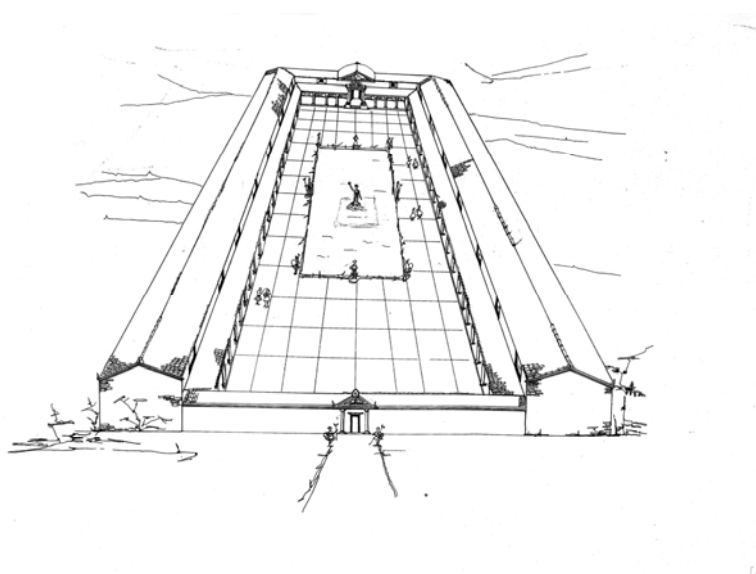

Fig. 2

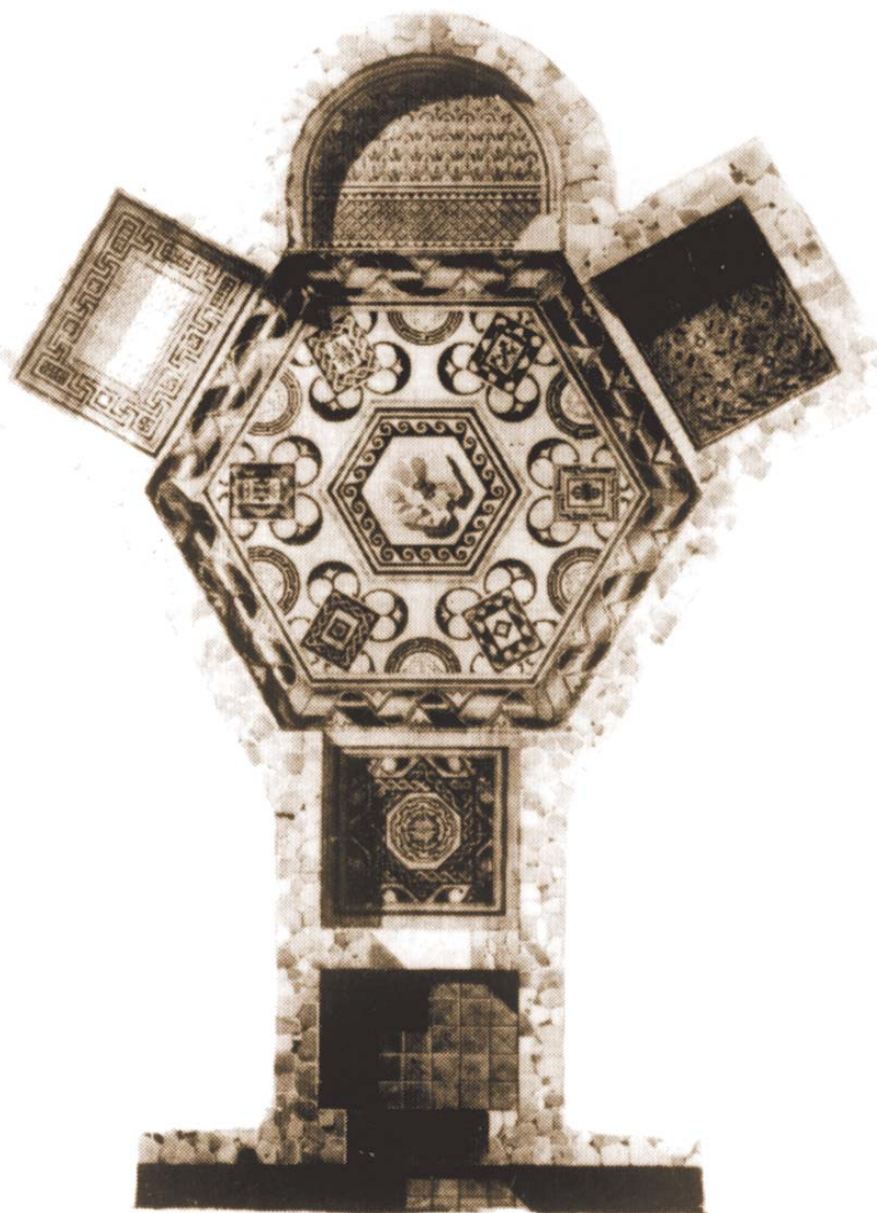

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

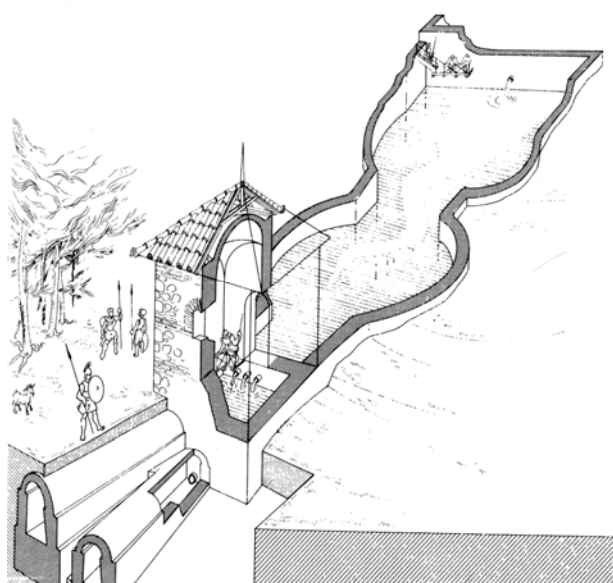
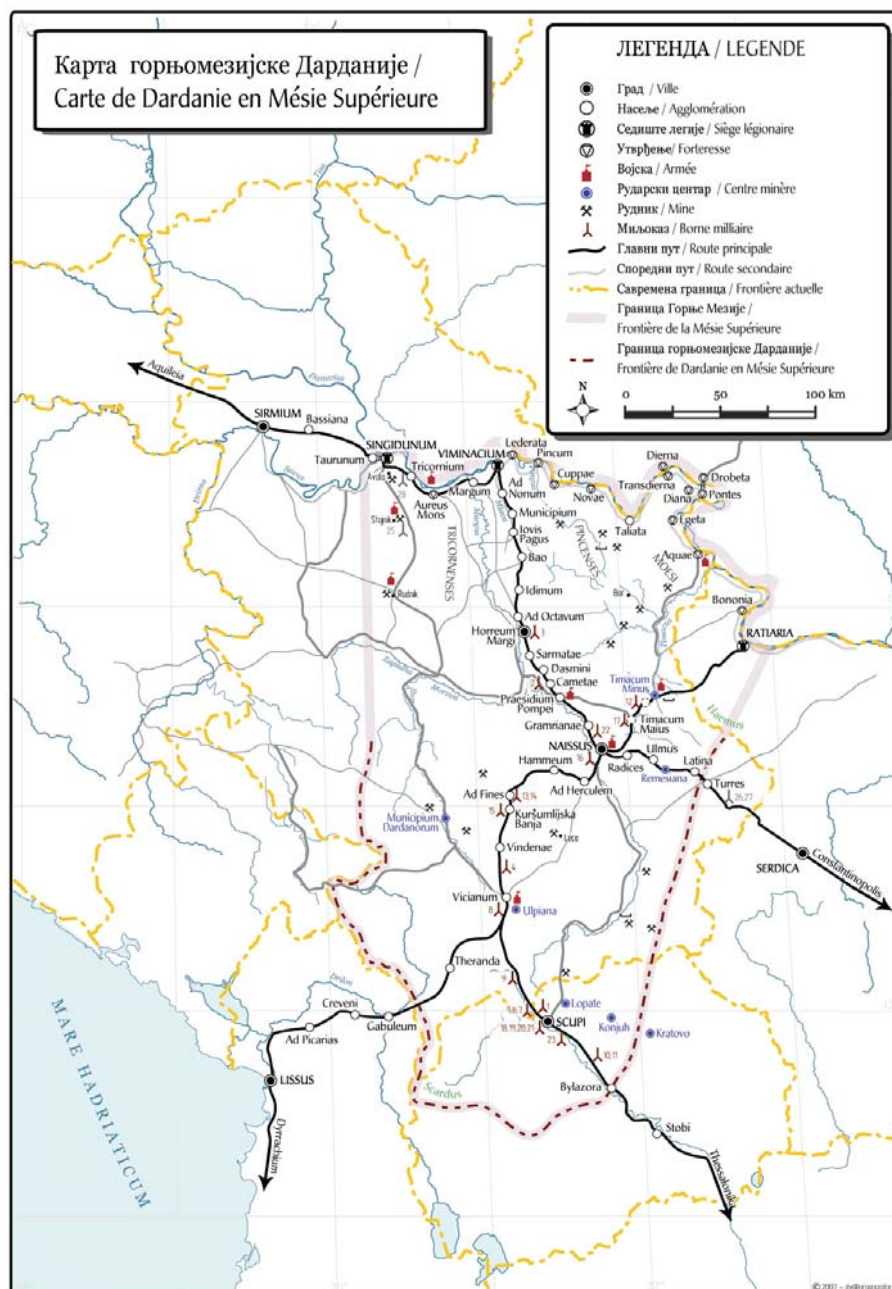

Fig. 6

Carte des routes romaines en Mésie Supérieure

FREE-STANDING MEDALLIONS WITH PORTRAITS IN UPPER MOESIA

Sanja PILIPOVIĆ
(Serbian Academy of Science and Art,
Institute for Balkan Studies, Belgrade)

Keywords: *free-standing medallions, portraits, Upper Moesia, Noricum, Pannonia, Dacia, Danube*

Abstract: *The subject of this research paper presents Upper Moesian funerary monuments in the form of medallions. It has been analyzed their form and iconography, but also the origin of the donors and the artists who made them as well. The examples of these medallions highlight the connections between Upper Moesia and Noricum and Pannonia and thus with the artistic centres of northern Italy on one hand, and with the province of Dacia on the other.*

The funerary monuments of Upper Moesia in the form of free-standing medallions with portraits of the deceased were not the subject of special attention in early scientific research studies. In the first half of the 20th century Vulić published four medallions with photographs¹. Then, Veličković dedicated a shorter study to medallions from Prahovo² and in his unpublished doctoral dissertation Kondić, in accordance with knowledge at that time, pointed out three medallions³. Somewhat later Petrović published data concerning a medallion from Ravna⁴.

In this research paper it will be first present a catalogue of Upper Moesian free-standing medallions with portraits, followed by an analysis quoting their closest analogies. In addition to these medallions one more example is known from the province of Upper Moesia showing a scene of horses in a hunt, from the Museum of Krajina in Negotin in the north-east

¹ Vulić 1909, 175, c; Vulić 1931, 9 no. 9 and 243 no. 648; Vulić 1941–1948, 126, no. 277.

² Veličković 1962, 94–100.

³ Kondić 1965, 255–256.

⁴ Petrović 1992, 2, with a photograph on the title page.

sub-Danube part of the province. However, since it shows a different funerary theme we will not pay special attention to it here⁵.

1. Free-standing funerary medallion of white limestone with a small apex in the upper part. On the other side of the medallion is hollow so that it has a simple outward surrounding. It is only known from earlier documentation (fig. 1)

Location of find:	Unknown
Kept today:	Mid-20 th in the collection of the National Museum in Belgrade, today lost
Dimensions:	Diameter 42cm, height of apex 9 cm, thickness 18cm
Description:	In the niche there are three busts: a man, to his left his wife, and between them their child. The woman has gathered curly hair and is wearing a tunic with a decorative ribbon around the neck and a cloak around her shoulders. She is wearing triangular earrings and a pearl necklace. The man has short curly hair and is wearing a tunic with cloak (<i>sagum</i>), his left hand lies on his breast and holds a scroll around which he curls three fingers while his index finger is outstretched. The child's left hand is also placed on its breast.
Date:	2 nd or 3 rd century
Literature:	Vulić 1909, 175, c with photograph.

2. Free-standing medallion of white marble in the shape of a seashell, with a pedestal at the bottom (fig. 2)

Location of find:	Kosmaj
Kept today:	National Museum in Belgrade, Roman collection, inv. no. 2989/3
Dimensions:	Height 68cm, width 65 cm, thickness 12cm
Description:	Inside this medallion which is in the shape of a furrowed shell there are three busts; a man, to his left his wife, and in front of him a child. The man has a very expressive face with prominent eyes, short hair brushed back, and a beard. He is dressed in a tunic with a cloak (<i>sagum</i>) thrown over his shoulder, fastened to his left shoulder with a <i>fibula</i> , as is

⁵ Jovanović 2007, 111, T. 15/5.

the child in front of him. The woman has gently wavy hair with a centre parting. Her hairstyle is similar to one from the Severan period, either Julia Domna, the wife of Septimius Severus or Julia Mamaea, the mother of Severus Alexander. She has a pearl necklace around her neck and earrings made of a single pearl. She is dressed in a tunic whose folds cannot now be seen clearly. Her right side is hidden by the man's shoulder.

Date: Mid to late 3rd century

Literature: Vulić 1931, 9 no. 9; Kondić 1965, 255.

3. Marble free-standing medallion placed on a short pedestal flanked by two reclining lions. The medallion is surrounded with a laurel wreath and has a pinecone on top (fig. 3)

Location of find: Prahovo (*Aquae*)

Kept today: National Museum in Belgrade, Roman collection, inv. no. 2943/3

Dimensions: Height 113cm, width 87cm

Description: In the centre there is a single figure, most probably a woman, whose hair is divided into carved locks and combed back from her face. She has an unusual cloak thrown over her shoulder and decorated vertically, from the centre of which two relief decorations extend on both sides.

Date: End of 3rd century.

Literature: Veličković 1962, 94-100; Kondić 1965, 255.

4. Free-standing medallion of limestone in the shape of a seashell with a pedestal at the bottom (fig. 4)

Location of find: Found in 1963 at the former School of Agriculture (now School of Economics), at Vučački stream, Smederevo (*Vinceia*)

Kept today: National Museum Smederevo, Roman collection, inv. no. A-256

Dimensions: Height 70 cm, width 76 cm

Description: The medallion in the shape of a furrowed seashell is placed on a pedestal. In the inner part six figures are shown. The relief is poorly preserved so that the portraits cannot be clearly discerned. In the upper part there are three figures: in the middle there is a man, with one woman on each side. The

man is dressed in a tunic with a cloak (*sagum*) thrown over his right shoulder, fastened with a *fibula* on his left shoulder. As far as we can make out the women are dressed in *stolae*. The figure of the woman on the man's right is shielded by his body. On the dress of the woman on the man's left two unusual cloths hang crosswise over her breasts. Under these portraits, in the first row, there are three children. The figure of the child in the middle is very badly preserved. However, one can see that the other two children wear *toga* and have cloaks thrown over, fastened on the left-hand side. The women's hairstyles resemble types from the Severan period.

Date: Mid to late 3rd century

Literature: Pavlović 1972, 61.

5. Free-standing medallion of limestone. It is hollowed on the foreside so that it has an outer frame. There is a pedestal at the base. The foreside is badly damaged and the upper part of the headstone is missing. It was probably unearthed in a building site (fig. 5)

Location of find: Smederevo (*Vinceia*)

Kept today: National Museum Smederevo, Roman collection, inv. no. A-257

Dimensions: Height 70 cm, width 79 cm, thickness 12 cm, height of the base 10 cm.

Description: In the niche there are seven busts, three in the first row, four in the second. The relief is badly preserved. The head of the person in the middle of the first row is missing. To their right there is a man, and on their left a woman. The woman's hair is in thick curls which hang down over her ears. In the lower region there are four youths. The outer left and right portraits probably show children. In the centre there are two somewhat older figures, and on one the remains of a beard can be seen. Their clothes are roughly pleated and they are wearing cloaks, fastened to their left shoulder with a *fibula*. The three dimension of the figures and the depth of the niche itself cannot be easily noted.

Date: 3rd century

Literature: Vulić 1931, 243 no. 648; Kondić 1965, 255;
Pavlović 1972, 61.

6. Marble free-standing medallion, hollowed on the front side, giving it an outer frame. At the foot there is a wide pedestal which continues onto a second, narrower pedestal. The monument is damaged, broken into five uneven pieces. (fig. 6)

Location of find: Roman camp at Ravna (*Timacum Minus*). Subsequently used in a Late-Antique granary
Kept today: Homeland Museum Knjaževac, Roman collection, inv. no. 513

Dimensions: Height 85 cm, width 99 cm

Description: In the niche there are seven figures, three in the upper region and four in the lower. The relief is damaged so that the figures cannot be easily distinguished. The first figure on the right in the upper row shows a male, with evident remains of a beard and moustache. He is dressed in a tunic with cloak (*sagum*) thrown over his right side and fastened on his left shoulder with a *fibula*. The figure in the middle is damaged, but is probably a young man, also in a tunic and cloak. The bust of a female on the far left is very damaged. She is wearing a pearl necklace and earrings. Her hairstyle is similar to a type from the Sever era. In the lower region there are four figures. In the centre two women are depicted with the same type of Sever period hairstyle. Both of them have bent right arms in which they hold an object, probably an apple. On their right- and left-hand sides stands a man in a tunic and cloak. The face of the man to the left reveals the remains of a beard and moustache.

Date: Mid to late 3rd century

Literature: Petrović P. 1992, 2 with a photograph on the title page.

7. Free-standing marble medallion (fig. 7)

Location of find: Peć

Kept today: The Museum of Macedonia, Skopje (?)

Dimensions: Height 43 cm, width 26 cm, thickness 9 cm

Description: Fragment of a funerary medallion, only its left side remains today. The left-hand part of a man's por-

trait can be perceived, his left ear and the outline of the lower part of his face. It is evident that he wore a tunic and cloak, fastened to his right shoulder with a *fibula*. Unfortunately the fragment is poorly preserved.

Date: 2nd or 3rd century

Literature: Vulić 1941–1948, 126, no. 277; Dobruna-Salihi 2005, 783–784, cat.no 265, fig. 226.

Medallions were not isolated forms of monuments in Roman funereal art but were most probably fixed on altars or funeral columns. This can be concluded on the evidence of existing hollows on their back sides or plinths, which are in fact pedestals, at the base, as well as by comparing them to north-Italian medallions and those of Noricum, integrated into the funerary whole⁶. Authors agree that the origin of medallions stem from *imago clipeata*, first pointed out by Schober *inter alia*⁷. Winkes adds that *imago clipeata* was connected with the cultural heritage on one hand, and with the idea of *pompa triumphalis* on the other⁸. As early as the 1st century the presentation of the deceased in a circular setting indicated their heroics, which understandably connects *imago clipeata* as a funereal symbol with the form of a shell or triumphal wreath⁹. L'Orange considers that the idea of *clipeus* being a picture of the Cosmos (*clipeus caelestis*), as well as its comparison with the Universe, appears in literature from a very early date, and accordingly the deceased presented in the *clipeus* is raised to the stars, since *clipeus* symbolizes his apotheosis¹⁰.

Schober was one of the first to show that funerary medallions originated in Italy¹¹. Portraits presented in a circular setting were very common on stelae or sarcophagi in Italy¹². In centres such as Altino (*Altinum*) on the north Adriatic or Brescia in the foothills of the Alps it has been shown that

⁶ Țeposu Marinescu 1982, 32.

⁷ Schober 1923, 209 ff.

⁸ Winkes 1969, 81–83. The idea of a medallion as a gravestone memorial stems from *imago clipeata*, which is then again closely connected with wax figures, Kondić 1965, 256.

⁹ Țeposu Marinescu 1982, 64, Scarpellini 1987, 89 ff.

¹⁰ L'Orange 1953, 90 ff., Vasić 1972, 372.

¹¹ Although Dimitrov (Dimitrov 1947, 12) didn't consider that gravestone medallions were often found in Italy, later research indicates the opposite, Schober 1923, 126.

¹² Scarpellini 1987

the greatest number of stelae are those with *imago clipeata*¹³. These circular forms were placed on the front upper parts of the stelae, beneath the front, or on a wreath, and so on. The only question is on what sort of funerary monuments are independent, preserved medallions from northern Italy situated today: on tombs, urns, stelae, columns, or perhaps they just stood alone?¹⁴

The funerary medallions belonged to Italo-Roman art, but origin of their form leads to the Greek world. Portraits in the form of *imago clipeata* depicted on the round shields are known from the late Hellenistic Art¹⁵. The form of the medallion most likely developed in the Roman world under Greek influence. Further one this form spread partially from the northern Italy and in the free form from Noricum across the Danube to the Black Sea and back to northern Greece. This exchange of influences result in number of free-standing medallions in the provinces of Noricum, Pannonia, Dacia, north Macedonia and in Upper Moesia, while they cannot be find in Italy in their free forms¹⁶.

Medallions were very popular in Noricum, and mainly date back to the 2nd century. The greatest number have been found in Virunum¹⁷ and Flavia Solva¹⁸. Then, five were located in Juvavum¹⁹, the same number in Ovilava²⁰, two in Lauriacum²¹, and one in Teurnia²². These medallions, oval in shape with a portrait of the deceased situated centrally, have a plinth for placing them in the ground or for fastening them to the altar. They are distinguished by their large dimensions (diameter: 80–100 cm) in contrast to the Pannonian variety which are smaller (diameter: 50–70 cm)²³. Medallions from Noricum do not have developed pedestal forms. In that regard, one can

¹³ Scarpellini 1987, 31 ff. Țeposu Marinescu points out their popularity in Altino (Țeposu Marinescu 1982, 32).

¹⁴ Scarpellini 1987, 40 ff.

¹⁵ According to Pliny (*Naturalis Historia* XXXV, 3, 12) during the Trojan war, such portraits were represented on the shields in the battlefield. For more details about origin of the medallion in Roman world, see Walde 2005, 132.

¹⁶ Walde 2005, 139.

¹⁷ CSIR, Österreich II/2, no. 106–121.

¹⁸ Schober 1923, cat. no. 335–349.

¹⁹ CSIR, Österreich III/1, no. 66–70.

²⁰ CSIR, Österreich III/3, no. 68–71 & 73.

²¹ CSIR, Österreich III/2, no. 96–97.

²² CSIR, Österreich II/6, no. 12.

²³ Dautova-Ruševljan 1989, 64.

distinguish one medallion from Ovilava whose pedestal is formed of two reclining lions²⁴.

Medallions found in Upper Pannonia usually date from the 3rd century, but they were not as popular in this region as in Noricum. In Carnuntum two medallions are marked²⁵, while in the district between Ad Flexum and Arrabona there is one²⁶. In Lower Pannonia medallions date from the 2nd or 3rd century. Two medallions have been recorded near Lake Balaton²⁷, and also in Sopiana²⁸, while six hail from Aquincum, and one from Intercisa²⁹. From the south-eastern part of Lower Pannonia, two medallions from Sirmium have been preserved, but only one of these bears the portrait of the deceased, while the other only has a hunting scene³⁰. Then, at Prhovo near Šimanovac a medallion was found with preserved portraits of a man and woman³¹.

Studying funerary monuments from the province of Dalmatia, Vasić encountered the existence of five medallions dating from the end of the 4th century: from Brodarevo, Tubići, Pritoka, Tegar and Šipovo³², Vasić justifiably pointed out the possibility that this type of monument originated from influences coming from Pannonia or, on the other hand, from Dacia, via Upper Moesia.

Study by Țeposu Marinescu of funerary monument from Upper Dacia and Dacia Porolissensis even note forty-three medallions³³. They were most usually surrounded by a wreath, with a pinecone on the top, while the lower part was fixed to a pedestal. Three medallions, from Micia, Alba Julia, and

²⁴ CSIR, Österreich III/3, no. 71.

²⁵ CSIR, Österreich I/3, no. 294 & 295.

²⁶ CSIR, Ungarn II, no. 40.

²⁷ CSIR, Ungarn VIII, no. 130 & 131.

²⁸ CSIR, Ungarn VII, no. 81 & 82.

²⁹ Schober 1923, Aquincum: cat. no. 350-353, Intercisa: cat. no. 354.

³⁰ The medallion shaped like a shell with preserved plinth in the lower part has the portrait of three deceased people, while on the other medallion two horses are shown, following a dog hunting for rabbits, Dautova-Ruševljan 1989, cat. no. 19, T. 7/3 cat. no. 18, T. 7/1.

³¹ Dautova-Ruševljan 1989, T. 7/2.

³² Vasić 1972, cat. no. 700, 706, 702, 705 & 708.

³³ Țeposu Marinescu 1982, 31-33, cat. no. 1-43, T. 30-33. In Dacia there were numerous medallions on pedestals, plinths in the shape of truncated pyramids, most probably placed on an altar or column, some medallions were hung on the other side, and some were a central element at the top of Danubian stelai made of two symmetrical reclining lions and one central motif which could be different. Bianchi considers these medallions to be a unique category from the perspective of their morphological value, Bianchi 1985, 12.

Brucla are placed on a pedestal comprising two reclining lions³⁴. A number of portraits on Dacia medallions are displayed with a background in the shape of a seashell. Sometimes only the top of a shell is accented, bent towards the centre of the medallion, while sometimes the interior of the shell is visualized with chiseled grooves³⁵. These medallions are very large in dimension, and in that respect the Dacia medallions are closer to those from Noricum than to those from Pannonia.

Research to date shows that medallions were not popular in Lower Moesia or Thracia. Only two examples from Lower Moesia have been noted. The first, originated from Oecus, dates from the 1st century, and on that medallion in the shape of a shell one portrait is displayed³⁶. The second medallion, situated today in a museum in Sophia³⁷, is decorated with a massive wreath, showing the bust of a woman.

Medallions were common in the north-eastern part of the province of Macedonia. They date from the end of the 1st century to the beginning of the 4th. They appear around Murgasevo, Demi Hisar³⁸, three in the Vardar valley³⁹, then one in the prefecture of Kilikis⁴⁰. Seven medallions originate from the Thessalonica area⁴¹, two from Halkidiki, and two from Agios Prodromos and Geroplantanos⁴². Dimitrov points out ten medallions from the Struma valley⁴³, there is also one from Pentapolis, from Nomos Piraeus⁴⁴, and three from Seres⁴⁵, one from Drama and one from Thassos⁴⁶. These medallions, frequently framed with simple wreaths, are distinguished by their simple design and decoration and shallow relief forms.

In the analysis of Upper Moesia medallions, attention will be paid to the quality of the materials from which they are made, their dimensions, and

³⁴ Tēposu Marinescu 1982, cat.no 8, 19 & 25.

³⁵ Tēposu Marinescu 1982, form in the shape of a shell: cat.no 10–11, 14–16, 28, form in the shape of a shell with pronounced furrows: cat.no 2, 5, 25.

³⁶ Conrad 2004, cat.no 459, T. 139/2.

³⁷ Dimitrov 1947, 13, fig. 13.

³⁸ Dimitrov 1947, 11.

³⁹ Two medallions are from Gevgelija and one from beside Almopia, Dimitrov 1947, 11.

⁴⁰ CSIR Griechenland III/1, no. 119

⁴¹ CSIR Griechenland III/1, no. 58, 59, 60, 63, 64, 68, 97.

⁴² CSIR Griechenland III/1, no. 113 & 114

⁴³ Dimitrov 1947, 6–9, cat.no 1–10.

⁴⁴ CSIR Griechenland III/1, no. 131.

⁴⁵ CSIR Griechenland III/1, no. 123, 133 & 134.

⁴⁶ CSIR Griechenland III/1, no. 126; Dimitrov 1947, 11.

then their form, typology, presented iconography, as well as their customers and the workshops in which they were made. Looking at the quality of the material of which they are made, one can see that four of the seven Upper Moesian free-standing medallions were made of marble (cat. no. 2, 3, 6, and 7). Regarding dimensions, Upper Moesian medallions are similar to those from Noricum or Dacia, in contrast to the Pannonian type which are somewhat smaller. The Upper Moesian medallions are larger in dimension (68–69 cm) apart from the one which is lost today (cat. no. 1) whose diameter was rather smaller (42 cm). The medallion from Peć, unfortunately only preserved in fragments today, must also have been larger in dimension (cat. no. 7). Besides the Upper Moesian medallions being poorly preserved, and one being only known from literature, the medallion from Kosmaj (cat. no. 2) is distinguished regarding its quality of craftsmanship as well as medallions from Smederevo (cat. no. 3), and from Prahovo, but this group can be connected with the medallion only known from literature (cat. no. 1).

Regarding type and form, the Upper Moesian free-standing medallions can be divided into three different groups. The first comprises simple medallions with portraits (cat. nos. 1, 5, 6, and 7), the second comprises the two medallions in the form of seashells (cat. nos. 2 and 4), while one medallion has a characteristic pedestal in the form of reclining lions (cat. no. 3).

Although the Upper Moesia medallions in the form of seashells, from Kosmaj (cat. no. 2) and Smederevo (cat. no. 4), are made of different materials, marble and limestone respectively, their similarity of craftsmanship, form and style is noticeable. The medallions with a background in the form of a seashell are characteristic of the province of Dacia, but there the seashell was inscribed into the round form of the medallion⁴⁷. The only Dacia medallion in which the edges of the shell partly extend further than the outline of the medallion is the example from Brucla⁴⁸. Also, on one medallion from Oecus in Lower Moesia, the edges of the shell partly extend further than the frame of the medallion⁴⁹, and in one from the south-eastern part of Lower Pannonia⁵⁰. Țeposu Marinescu considers the origins of this type of background for medallion portraits and confirms Gabelman's idea that this motif originated from Altinum in the 1st century, on stelai and sarcophagi, and then spread to other provinces such as Dalmatia, Noricum, Pannonia, or

⁴⁷ Țeposu Marinescu 1982, cat. no. 2, 5, 10–11, 14–16, 25, 28.

⁴⁸ Țeposu Marinescu 1982, cat. no. 25.

⁴⁹ Conrad 2004, cat. no. 459, T. 139/2.

⁵⁰ Dautova-Ruževljan 1989, cat. no. 19, T. 7/3.

Gallia Narbonensis⁵¹. The seashell as a motif also appears on Upper Moesian stelae, on two from *Singidunum* and on one from *Viminacium*. On one of the stelai from Singidunum, the shell is located above the scene of a funerary feast, while on the other it is above the depicted portraits of the deceased⁵², similar to the stele from Viminacium, where the shell is depicted above the bust of a deceased married couple⁵³.

It is difficult to say precisely whether the shell-shaped Upper Moesian medallions originated in one of the workshops in Viminacium or Vinceia, or whether they were imported. Kondić believes that the shell-shaped medallion from Kosmaj is not of domestic provenance⁵⁴. The quality of this marble memorial may indicate the possibility of its being imported. On the other hand, the importance of Upper Moesia workshops in the creation of funerary monuments, especially Viminacium, was pointed out even in early literature⁵⁵. The Smederevo medallion in the shape of a seashell and the other medallion from Smederevo Museum are distinguished by the same material used (limestone), the similar stylistic characteristics, and the style of workmanship, all of which indicates that they originate from the same workshop, even perhaps from antic Vinceia⁵⁶. Again, we should bear in mind that the ruins of Viminacium were used as a quarry for building materials for the Smederevo fortress, where most of the more luxurious memorials have been found⁵⁷. In any event, these Upper Moesia medallions, as well as the one formerly in the possession of the National Museum in Belgrade but now lost, came into existence due to influences from Northern Italy entering via the western Balkan provinces of the Empire.

The medallion from Prahovo (cat. no. 3), framed by a wreath, on a pedestal flanked by two reclining lions, and with a pinecone on top belongs

⁵¹ Țeposu Marinescu 1982, 32.

⁵² Mirković 1976, cat. no. 34 & 53.

⁵³ Mirković 2003, 104, cat. no. 15.

⁵⁴ Kondić 1965, 256.

⁵⁵ Kondić 1965, 268 ff; Pilipović 2007, 102 ff.

⁵⁶ There are numerous gravestone memorials from the Smederevo area, among which there are three stelai of united architectonic construction, Mirković 1986, no. 179 & 190; *Stela with a relief of the Return of Alcestis*, Pilipović 2007, cat. no. 8, with an overview of earlier literature; For other funerary memorials from this location see Mirković 1986, nos. 3–4, 9, 17, 21, 26–27, 29–30, 45, 64, 57–58, 60, 63, 75, 82, 93, 95, 97, 103, 108, 115, 122, 124, 151–152, 162, 165, 174, 177–188, 191, 193, 204, 206, 238, 248, 255, 288, and 324.

⁵⁷ A large number of funerary stelai were destroyed during the Middle Ages when Viminacium served as a quarry for building materials, Kondić, 1965, 268.

to the type which were popular in Dacia. There, three such examples have been confirmed⁵⁸. It seems that medallions on pedestals with reclining lions were not common in western provinces of the Empire. From Ovilava in Noricum there is only one such example⁵⁹. Medallions flanked by Genii have been identified in northern Pannonia, in Carnuntum⁶⁰ and in lower Pannonia, in Aquincum⁶¹. Studying the medallion from Prahovo, Veličković concluded that it originated from workshop in antic Aquae, but according to borrowed examples in keeping with the then current understanding of style and approach to craftsmanship⁶². He thought that this was something younger than the Dacia example, which is generally dated to the IIIrd century, but could possibly be dated to the period after the Aurelian evacuation of Dacia in 270, in that way connecting it with the establishment of the new province of *Dacia Ripensis*, in whose territory the town of *Aquae* was discovered. Considering the stylistic characteristics, Veličković stated that the Prahovo medallion presented the last variant in the development of this kind of memorial⁶³. Comparing it with the Dacia examples he quoted the following differences⁶⁴: the base of the Prahovo medallion was significantly lower than the Dacia example, and in that respect closest to medallions from Brucla⁶⁵; the pine cone on the Prahovo medallion was conical while that on the Dacia example is bi-conical; the bust of the deceased on the Prahovo medallion had been carried out in high relief whereas the Dacia reliefs were generally shallow. The most significant difference is seen in dress. The deceased on the Dacia medallions were usually shown in Roman attire (*tunica, sagum*), while the clothing on the Prahovo medallion are most probably of domestic, autotochthonous origin, perhaps from Dacia⁶⁶. Besides, the above valid differences in sources for the origin of the Prahovo medallion should in any event be sought in Dacia, not rejecting the possibility of imports.

Although there is no precise data about who actually commissioned the Upper Moeisa medallions, it can be concluded that they belonged to pros-

⁵⁸ Teposu Marinescu 1982, cat. no. 8, 19 & 25.

⁵⁹ CSIR, Österreich III/3, no. 71.

⁶⁰ CSIR, Österreich I/3, no. 295.

⁶¹ Schober 1923, no. 355.

⁶² Veličković 1962, 98.

⁶³ Veličković 1962, 99.

⁶⁴ Veličković 1962, 95.

⁶⁵ Teposu Murinescu 1982, cat. no. 25.

⁶⁶ The Dacia clothing on the medallion from Tropeum Triani is reminiscent of the Prahovo example, Veličković, 1962, 97.

perous families. This is indicated more by the iconography and style than the quality of material – four of the seven free-standing medallions are made of marble (cat. nos. 2, 3, 6 and 7). Analysis of attire, especially the appearance of jewelry on the deceased portraits, indicate wealthy individuals. The example of the woman depicted on the lost medallion showed an unusual tunic with decorative ribbon around the neck and a cloak over her shoulder (cat. no. 1). On the shell-shaped medallion from Smederevo, two unusual cloths hang crosswise over her breasts (cat. no. 4). On three medallions the women wear a pearl necklace around their necks and triangular or pearl earrings (cat. no. 1, 2 & 6), jewelry worn by prosperous ladies. Two women on the Ravna medallion hold an apple in their hands, a common attribute on funerary monuments⁶⁷. The clothing shown also points towards the issue of Romanization of the local population. The men are most frequently dressed in tunics with a cloak (*sagum*) thrown over their right shoulder, fastened to their left shoulder with a *fibula* (cat. no. 1, 2, 4, 5, 6, 7). One could even say that most of the medallions are actually military memorials, except for the Prahovo medallion (cat. no. 3) on which it is the woman who wears the unusual tunic, probably local in origin.

One cannot say much about the value of the portraits shown on the Upper Moesia free-standing medallions. The reason lies in the fact that most are very badly preserved (cat. no. 3, 4, 5), or are in fragments (cat. no. 7), or are only known from literature (cat. no. 1). In contrast, the portraits on the Kosmaj and Ravna medallions (cat. no. 2 and 6) are well preserved and depict individualized people, using realistic means. This can especially be noticed in the figure of the man in the first row of the Kosmaj medallion, and then the subject of the Ravna example. Studying five sub-Danube free-standing medallions known at the time, Ferri noticed two types of portrait characteristics, the first of realistically depicted portraits, the other of shallow faces with large eyes⁶⁸. The Upper Moesian medallions can be said to accentuate three dimensional forms and expertly modeled plastic work with characteristic details such as the women's individual hairstyles and their jewelry. The Prahovo medallion provides a special example of the shallow form (cat. no. 3). Ferri noticed that children in portraits are usually depicted as miniaturized men but with the same decisiveness and maturity as adults,

⁶⁷ Female attributes beside apples were grapes, a basket of fruit, flowers, birds, a rabbit, a spindle, a mirror etc, Dautova-Ruševljan 1989, 53 (comp. Țeposu Marinescu 1982, 57).

⁶⁸ Ferri 1933, 327 ff.

with the characteristics of their portrayed fathers, imitating the excessive realism tendency of the Greeks, who for centuries had portrayed children as miniature adults. Unfortunately, in Upper Moesian medallions children's portraits are not well preserved, so it is difficult to comment further on them, save that this method of child portrayal was present, best seen from the Ravna medallion (cat. no. 6).

The question of where these medallions were made is a special and very important question: were they produced in Upper Moesia workshops or were they imported? The Prahovo medallion was very probably an import from Dacia. The Kosmaj medallion was also probably an import, judging by the very high quality of its workmanship. If this is not imported, this memorial could be classified as one of the best quality memorials created in this part of the province. Bearing in mind the similarity of craftsmanship and quality of materials used, the Smederevo medallion (cat. no. 4 & 5) could be presumed to have its origins in the same workshop, perhaps Upper Moesia. The medallion from Peć is only preserved as a fragment, while the medallion of unknown origin is known only from literature, so it is difficult to speak about their possible designer.

Studying the Upper Moesia medallions depicting portraits of the deceased necessarily raises the question of where and how the deceased are portrayed on stelae in this province. It is important to emphasize that the portraits of the deceased are shown very frequently, not in the form of medallions but in rectangular or semicircular settings, sometimes pentagonal or triangular in form. Most portraits are displayed on stelai in the Ravna and Timok areas, in a semicircular setting⁶⁹. Then, they are also found in the Singidunum region⁷⁰, Scupi⁷¹, in Viminacium⁷², Kosmaj⁷³, and individual examples can be seen in the Morava and Nišava valleys⁷⁴, in Novi Pazar⁷⁵, and Peć⁷⁶. It is interesting that free-standing medallions with portraits of the

⁶⁹ Petrović 1995, nos. 24, 26, 28, 34–35, 44–45, 56–57, 67, 69, 71, 73, 89, 91, 96 (no 42 in a rectangular field in combination with a other scene).

⁷⁰ Mirković 1976, nos. 35, 45, 62 (in a rectangular field) and nos. 28, 38, 41 52, 58 (semicircular field). Mirković 2003, cat. no. 15 (rectangular).

⁷¹ Dragojević-Josifovska 1982, no. 109, 125, 130, 158, 171 (in a semicircular field), nos. 34, 110, 139, 179 (in a pentagonal field) and no. 234 (in a triangular field).

⁷² Mirković M. 1986, nos. 132 & 190 (in a rectangular field) and nos. 188 & 311 (now damaged, but the shape of the field can be seen).

⁷³ Dušanić 1976, nos. 119, 122, 125.

⁷⁴ Petrović 1979, nos. 81 & 99 (in semicircular field).

⁷⁵ Vulić 1941–1948, 120, no. 264.

⁷⁶ Vulić 1941–1948, 125, no. 274.

deceased were known in the province of Upper Mosia, but cannot be said to have been generally accepted in the artistic decoration of stelae in this province.

Finally, this research can be said to show that free-standing medallions were an accepted form of memorial as well in the province of Upper Moesia, especially in its north-eastern part. Most frequently they were in the possession of wealthy, Romanized families. They arose as the result of the widening influence coming from northern Italy, via Noricum or south Pannonia. The exception is the Prahovo medallion which has its origins in influences coming from Dacia, or may even have been imported into the province. For the medallion from Peć is difficult to say anything concrete since only the fragment of it is preserved.

The transfer of the artistic influences probably went in Upper Moesia across the Danube, either through the western provinces of the Empire or, as is in the case of the medallion from Prahovo, from Dacia. Free-standing medallions are good example of the development of a late Hellenistic artistic form which first appeared in certain form in north Italy. This form developed more in Noricum and was wide accepted in the area of Pannonia, Dacia, north Macedonia and further one find its place in the funerary art of the Upper Moesia.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Free-standing medallion of unknown origin, lost today (Vulić 1909, 175, c)
2. Free-standing medallion of white marble in the shape of a seashell from Kosmaj, National Museum in Belgrade (photo from the National Museum in Belgrade)
3. Free-standing medallion on a pedestal flanked by two lions from Prahovo. National Museum in Belgrade (photo from the National Museum in Belgrade)
4. Free-standing medallion of limestone in the shape of a seashell from Smederevo, National Museum Smederevo
5. Free-standing medallion of limestone from Smederevo, National Museum Smederevo
6. Marble free-standing medallion from Ravna, Homeland Museum Knjaževac (photo Homeland Museum Knjaževac)
7. Fragment of a free-standing medallion from Peć (Dobruna-Salihi 2005, fig. 226)
8. Map with the sites of the monuments

ABBREVIATIONS

CSIR	<i>Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt.</i>
CSIR, Griechenland III/1	M. Lagogianni-Georgakarakos, <i>Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien</i> , CSIR, Griechenland, band III/1, Akademie von Athen, 1998.
CSIR, Österreich I/3	M. L. Krüger, <i>Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum, I. Teil: Die Figürlichen Reliefs</i> , CSIR, Österreich, band I/3, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1970.
CSIR, Österreich II/2	G. Piccottini, <i>Die Rundmedaillons und Nischenporträts des Stadtgebietes von Virunum</i> , CSIR, Österreich, band II/2, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1972.
CSIR, Österreich II/6	F. Glaser, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von Teurnia</i> , CSIR, Österreich, band II/6, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1997.
CSIR, Österreich III/1	N. Heger, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von Iuvavum</i> , CSIR, Österreich, band III/1, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975.
CSIR, Österreich III/2	L. Eckhart, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum</i> , CSIR, Österreich, band III/2, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1976.
CSIR, Österreich III/3	L. Eckhart, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von Ovilava</i> , CSIR, Österreich, band III/3, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981.
CSIR, Ungarn II	Z. Farkas, D. Gabler, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum-Arrabona</i> , CSIR, Ungarn, band II, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1994.
CSIR, Ungarn VII	A. Sz. Burger, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes Zwischen der</i>

- CSIR, Ungarn VIII *Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum*, CSIR, Ungarn, band VII, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1991.
- C. Ertel, S. Palágyi, F. Redő, *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogetiana Sowie des Balaton (Plattensee) Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém*, CSIR, Ungarn, band VIII, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1999.

BIBLIOGRAPHY

- Bianchi 1985 – L. Bianchi, *Le stele funerarie della Dacia*, Roma, 1985.
- Conrad 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, Casa Libri, 2004.
- Dautova-Ruševljan 1989 – V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Mezije*, Novi Sad, 1989.
- Dimitrov 1947 – D. P. Dimitrov, *I medaglioni sepolcrali isolati nella valle del medio Struma e nella Macedonia settentrionale*, Quaderni dell'Impero. Orme di Roma nel mondo VIII, Istituto di Studi romani editore 1947.
- Dobruna-Salihi 2005 – E. Dobruna-Salihi, *Plastika dekorative dhe figurative e gurit ne Dardani gjate kohes romake I-II*, Prishtine, 2005.
- Dragojević-Josifovska 1982 – B. Dragojević-Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure VI: Scupi et la region de Kumanovo*, Beograd, 1982.
- Dušanić 1976 – S. Dušanić, in: M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd, 1976.
- Ferri 1933 – S. Ferri, *Arte romana sul Danubio. Considerazioni sullo sviluppo sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*, Milano, 1933.
- Jovanović 2007 – A. Jovanović, *Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije*, Centar za arheološka istraživanja, Beograd, 2007.
- Kondić 1965 – V. Kondić, *Sepulkralni spomenici sa teritorije rimske provincije Gornje Mezije*, PhD thesis, Department of Art History, Faculty of Archaeology, University of Belgrade, 1965 (unpublished).
- L'Orange 1953 – H. P. L'Orange, *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo, 1953.

- Mirković 1976 – M. Mirković in M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd, 1976.
- Mirković M. 1986 – M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum*, Beograd, 1986.
- Mirković 2003 – M. Mirković, *Neue Inschriften aus Viminacium, Viminacium* 13–14, Požarevac, 2003, 97–107.
- Pavlović 1972 – L. Pavlović, *Muzej i spomenici kulture Smedereva*, Smederevo, 1972.
- Petrović 1979 – P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV: Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, Beograd, 1979.
- Petrović 1992 – P. Petrović, *Medaljon iz Ravne kod Knjaževca*, *Glasnik Sprskog arheološkog društva* 8, Beograd, 1992.
- Petrović 1995 – P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd, 1995.
- Pilipović 2007 – S. Pilipović, *Mit i ljubav. Predstave na nadgrobni spomenicima rimske provincije Gornje Mezije*, Beograd, 2007.
- Schober 1923 – A. Schober, *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923.
- Scarpellini 1987 – D. Scarpellini, *Stele romane con imagines clipeatae in Italia*, Roma, 1987.
- Țeposu Marinescu 1982 – L. Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International series 128, 1982.
- Vasić 1972 – M. R. Vasić, *Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I–IV v. n. e.*, PhD thesis, Department of Art History, Faculty of Archaeology, University of Belgrade, 1972 (unpublished).
- Veličković 1962 – M. Veličković, *Jedan specifičan tip nadgrobnog medaljona u donjem Podunavlju*, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* 3, Beograd, 1962, 92–100.
- Vulić 1909 – N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, *Spomenik XLVII*, Beograd, 1909, 109–191.
- Vulić 1931 – N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, *Spomenik LXXI*, Beograd, 1931, 4–259.
- Vulić 1941–48 – N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, *Spomenik XCVIII*, Beograd, 1941–1948, 1–335.

- Walde 2005 – E. Walde, *Bemerkungen zu den Freistehenden Grabmedallions in Noricum*, in *Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb, 2005, 131–139.
- Winkes 1969 – R. Winkes, *Clipeata imago. Studien zu einer Römischen Bildnisform*, Bonn, 1969.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

RECENZII / RECENSIONI

Viețile episcopilor Romei socotiți sfinți în Biserica Ortodoxă,
ediție bilingvă, traducere din limba latină, cuvânt înainte și note:
AUREL LUPU și SORIN-DAN DAMIAN, Editura Harald, București,
2009, 142 p., ISBN 978-973-111-120-9

Am mai avut prilejul să scriem despre aspectul lamentabil sub care se prezintă unele traduceri din autorii latini realizate în ultimul timp, mai ales în privința tălmăcirii terminologiei administrative, politice, religioase și a comentariilor ce însoțesc textele. Prezenta culegere de microbiografii papale nu face excepție. Neîndoielnic, îi salutăm apariția, dar, prin redarea defectuoasă în română a unor pasaje și prin erorile grave din unele note, ea dezinformează publicul larg iar „celor interesați” (*Cuvânt înainte*, p. 20) nu le este de prea mare folos. Aurel Lupu și Sorin-Dan Damian par să fi procedat la fel de neglijent precum autorii anonimi ai lui *Liber pontificales* – sursa principală a traducerilor –, încurcând și mai mult informațiile despre episcopii Romei.

Astfel, aspectul cel mai ilar este că, dacă cititorul va compara textul latinesc cu cel românesc, cu indicațiile biografice despre fiecare papă și cu notele îngrijitorilor, va avea surpriza să constate că unii dintre aceștia, fie au ocupat *thronos*-ul petrin mai mult sau puțin decât au trăit, fie s-au născut *înainte* sau *după* ce au fost episcopi, fie au fost contemporani cu personaje care, în realitate, nu au existat. Faptul se datorează traducerii prea lineare și ignoranței traducătorilor în privința specificului datării din istoriografia latină și în istoria antică. Iată câteva exemple:

– *Vita Clementis Papae I: Clemens, natione Romanus... sedit ann[is] VIII m[enses] II d[ies] X. Fuit autem temporibus Galbae et Vespasiani, a consulatu Tragali et Italici usque ad Vespasiano VIII et Tito... Obiit martyr Traiano III.* – „Viața Papei Clement I (88-97)”: „Clement, roman de neam... a ocupat scaunul episcopal 9 ani, 2 luni, 10 zile. El a trăit în vremurile lui Galba [nota 43: „Servius Sulpicius Galba (împărat roman, 68-69)”] și Vespasian [nota 44: „Titus Flavius Vespasianus (împărat roman, 69-79)”, de la consulatul lui Tragalus și Italicus, până în al nouălea an al domniei (sic!) lui Vespasian și al (sic!) lui Titus [nota 45: „Titus Flavius Vespasianus (împărat roman, 79-81). A nu se confunda cu Titus Flavius Vespasianus (împărat roman, 69-79)”.]... A murit ca martir în anul al treilea al domniei lui Traian [nota 54 – „Marcus Ulpius Nerva Traianus (împărat roman, 98-117)”] (p. 23 (text latin), 25-26, 27 (text românesc)). După cum se poate lesne deduce din textul latin, din traducere și din indicațiile celor doi editori, nu numai că Clement a fost papă *după ce-a murit* (adică prin 78 – „al nouălea an al domniei lui Vespasian”), *înainte ca Titus să fi început să domnească (79) sau după ce nu mai domnea (81)*

(conform acordului gramatical făcut de traducători – „al lui Titus” –, ar trebui să înțelegem tot al nouălea an al domniei, dar principatul fiului lui Vespasian nu a durat decât doi ani, așa cum se arată corect în nota 45), dar și că a *murit de trei ori* (a doua oară, în „97”, iar a treia oară, „în anul al treilea al domniei lui Traian”, adică prin 101). Un minim efort de punere la punct a cronologiei confuze din acest fragment ar fi clarificat lucrurile. Astfel, „consulatul lui Tragalus și Italicus” indică, foarte probabil, anul nașterii lui Clement, respectiv 68, când au fost consuli Ti. Catius Asconius Silius Italicus și P. Galerius Trachalus; *ad Vespasianu VIII et Tito* ar fi trebuit tradus „până la al nouălea consulat al lui Vespasian și cel dintâi al lui Titus”, adică anul 70.

– *Vita Alexandri Papae I: ... Fuit autem temporibus Traiani, usque Heliano et Vetre.* – „Viața Papei Alexandru I (105-115): ... El a trăit [sic!] în vremurile lui Traian, până în cea a consulilor [sic!] Elian și Veter.” (p. 29 (text latin), 30 (text românesc)). Autorul anonim se referă, neîndoindu-se, la anii când Alexandru a fost episcop, de aceea traducerea cea mai adecvată ar fi fost: „El a fost [episcop] în vremurile lui Traian, până sub consulatul lui Elian și Veter”, respectiv anul 116, când consuli erau L. Fundanius Lamia Aelianus și Sex. Carminius Vetus.

– *Vita Fabiani Papae: Fuit autem temporibus Maximi et Africani, usque ad Decio II et Quadrato...* – „Viața Papei Fabian (236-250): ... El a trăit [sic!] din vremurile [sic!] lui Maximin [sic!] și a [sic!] lui Africanus până în al doilea an al domniei [sic!] lui Deciu și Quadrat.” (p. 35 (text latin), 37 (text românesc)). Observând, probabil, o eroare a autorului anonim, traducătorii au intervenit în textul original, înlocuind *Maxim* cu *Maximin*, dar absența oricărei precizări suplimentare ne îndeamnă să calificăm imixtiunea tot ca pe o eroare. Fabian a devenit episcop în 236, când au fost consuli Imp. Caesar C. Iulius Verus Maximinus Augustus și M. Pupienius Africanus, și a fost executat în ianuarie 250, în timpul celui de-al doilea an al domniei împăratului Decius și al primului consulat al lui Vettius Gratus.

– *Vita Stephani Papae I: Stephanus, natione Romanus, ex patre Iobio, sedit ann[os] VII m[enses] V d[ies] II...* *Fuit temporibus Valeriani et Gallicani et Maximi usque ad Valeriano III et Gallicano II.* – „Viața Papei Ștefan I (254-257): Ștefan, roman de neam, avându-l ca tată pe Ioviu, a ocupat scaunul episcopal 7 ani, 5 luni, 2 zile ... El a trăit [sic!] în vremurile lui Valerian, Gallican et Maxim, până în anul al treilea al domniei [sic!] lui Valerian și cel de-al doilea [sic!] al lui Gallican.” (p. 41 (text latinesc), 42 (text românesc)). Este cât se poate de clar că între cronologia pontificatului menționată de traducători („254-257”) și cea din *Liber Pontificalis* („7 ani, 5 luni, 2 zile”) nu există concordanță, cea din urmă fiind incorectă. Pe de altă parte, este neîndoindu-se că izvorul nu se referă la anii de viață ai lui Ștefan („el a trăit”), ci la cei ai episcopatului, reperul de debut fiind greșit, respectiv 253, când au fost proclamați împărați Valerian și Gallien [„Gallican”] iar Valerius Maximus era *consul ordinarius posterior*. Cât privește sfârșitul, mențiunea antică nu are în vedere anii domniei lui Valerian și Gallien [„Gallican”], ci consulatele lor, dintre care al celui din

urmă [„Gallican”] e numerotat greșit, în anul 257 acesta exercitând, ca și tatăl său, pe cel de-al treilea¹.

– *Vita Xysti II Papae*: ... *Fuit autem temporibus Valeriani et Decii, quo tempore fuit maxima persecutio... Et presbyteri praefuerunt a consulatu Maximo et Gravione secundo usque Tusco et Basso, a consulatu Tusci et Bassi usque XIII kal[endas] aug[usti], quo tempore sevissima persecutio urgebatur sub Decio* – „Viața Papei Sixt II (257-258): ... El a trăit în vremurile lui Valerian și Deciu, iar în această vreme a avut loc o persecuție foarte mare... Și preoții au preluat conducerea, din al doilea consulat al lui Maxim și Gravion până în vremea consulatului lui Tuscus și Bassus, din vremea consulatului lui Tuscus și Bassus, până la 20 iulie, vreme în care s-a desfășurat cea mai cruntă persecuție, aceea de sub Deciu.” (p. 43 (text latin), 45 (text românesc)). Ne îndoiim că vreun cititor înțelege ceva din acest fragment. Autorul anonim a „cumulat” cele două mari persecuții anticreștine, cea a lui Deciu și cea a lui Valerian, făcându-l pe Sixt contemporanul amândurora, dar traducătorii n-au catadicsit să îndrepte eroarea într-o notă explicativă. Mai mult, aluzia textului latin la scurta vacanță a *thronos*-ului pietrin girată de presbitariatul roman n-are nici un înțeles în tălmăcirea lui Aurel Lupu și Sorin-Dan Damian; este vorba despre intervalul 258-260, mai exact dintre aprox. 6 august 258 (uciderea lui Sixtus II) și înainte de 22 iulie 260 (când este amintit Dionisie), care în *Vita Xysti* apare ca întinzându-se din 256, anul consulatului lui L. Valerius Maximus (a doua oară?) (prima dată în 253?) și al lui M. Acilius Glabrio, până în 258, anul consulatului lui M. Nummius Tuscus și al lui Mummius Bassus (*a consulatu Maximo et Gravione secundo usque Tusco et Basso*) și din 259, anul consulatului lui Nummius Aemilianus Dexter și al lui Ti. Pomponius Bassus (confundați, probabil, cu M. Nummius Tuscus, respectiv cu Mummius Bassus), până la 20 iulie (260?)² (*a consulatu Tusci et Bassi usque XIII kal[endas] aug[usti]*).

– *Vita Marcellini Papae*: *Marcellinus, natione Romanus, ex patre Poiecto, sedit ann[os] VIII m[ensibus] III d[ies] XVI. Fuit autem temporibus Diocletiani et Maximiani, ex die kal[endas] iul[i]*, a consulatu Diocletiano VI et Constantio II usque Diocletiano VIII et Maximiano VIII, quo tempore fuit persecutio magna... – „Viața Papei Marcelin (296-304): Marcelin, roman de neam, avându-l ca tată pe Proiect, a ocupat scaunul episcopal 9 ani, 4 luni, 16 zile. El a trăit [sic!] în vremurile lui Dioclețian și Maximian, din ziua de 1 a lui iulie, de la cel de-al șaselea consulat al lui Dioclețian și al doilea al lui Constantin [sic!] [nota 5: „Flavius Valerius Aurelius Constantinus (coîmpărat roman, 306-324; împărat roman, 324-337)”] până la cel de-al nouălea al lui Dioclețian și al optulea al lui Constantin [sic!], vreme în care a avut loc o atât de mare persecuție.” (p. 48 (text latin), 50 (text românesc)). Traducerea greșită, intervențiile nepermise în text și indicațiile din note ale îngrijitorilor au falsificat anii episcopatului lui Marcelin. Astfel, după Aurel Lupu și Sorin-Dan

¹ Valerian și Gallien au exercitat consulatul împreună în anii 254, 255 și 257.

² Anul edictului de toleranță al lui Gallienus, dat după capturarea lui Valerianus în iunie 260?

Damian, Marcelin și-a început și și-a sfârșit sacerdoțiul *când deja murise*, adică sub Constantin, când Dioclețian se retrăsese din domnie. Or, notița spune clar că acesta „a fost” (*fuit*) papă *temporibus Diocletiani et Maximiani* („în vremurile lui Dioclețian și Maximian”), *a consulatu Diocletiano VI et Constantio II* – „de la cel de-al șaselea consulat al lui Dioclețian și al doilea al lui Constațiu” (subl. n.), nu al lui *Constantin* (acesta fiind fiul lui Constațiu), adică anul 296, când, într-adevăr, au fost consuli Diocletianus Augustus VI și Constantius Caesar II, *usque Diocletiano VIII et Maximiano VIII* – „până la cel de-al nouălea [consulat – n.n.] al lui Dioclețian și al optulea al lui Maximian” (subl. n.), nu al lui *Constantin*, adică anul 304, când, cu adevărat, au fost consuli Diocletianus Augustus VIII și Maximianus Augustus VIII.

– *Vita Silvestri Papae I: Silvester, nationae Romanus, ex patre Rufino, sedit ann[is] XXIII m[ensibus] X d[iebus] XI. Fuit autem temporibus Constantini et Volusiani, ex die kal[endarum] febr[uarii], usque die kal[endarum] ian[uarii], Constantino et Volusiano consulibus.* – „Viața Papei Silvestru I (314-335): Silvestru, roman de neam, avându-l ca tată pe Rufin, a ocupat scaunul episcopal 23 de ani, 10 luni, 11 zile. A trăit [sic!] în vremurile lui Constantin și Volusian [n. 4: „Gaius Vibius Volusianus (coîmpărat roman, 251-253)”, de la întâi februarie până la întâi ianuarie, în timpul consulatelor [sic!]³ lui Constantin și Volusian” (p. 58 (text latin), 62 (text românesc)). Acest scurt fragment din viața papei Silvestru reprezintă o altă probă a neglijenței editorilor, căci, dacă luăm în serios trimerile lor, Silvestru și-a început și și-a sfârșit episcopatul *cu vreo șaiszeci de ani înainte de a fi ales* urmaș al lui Petru, adică sub domnia fiului lui Trebonianus Gallus, Gaius Vibius Afinius Gallus Veldumnianus Volusianus (iunie-iulie 251 – august(?) 253), el însuși coîmpărat și consul cu un *imperator* care a domnit *șase decenii mai târziu* – Constantin (306-337). Tot acest scenariu se datorează lipsei minimului efort al celor doi traducători de a verifica listele consulare, ușurinței de care dau dovadă în preluarea datelor despre suveranii romani și incapacității de a observa neconcordanțele dintre informația textului latin și propriile comentarii. De fapt, *Liber Pontificalis* consemnează pentru anul de debut al episcopatului lui Silvestru – 314 – pe consulul C. Ceionius Rufius Volusianus (a doua oară), nefiindu-i coleg Constantin, ci Petronius Annianus, iar pentru anul final – 335 – pe Ceionius Rufius Albinus, fiul lui C. Ceionius Rufius Volusianus, coleg cu Iulius Constantius, fiul lui Constantius I și fratele vitreg al lui Constantinus I.

Asemenea observații pot fi făcute și pe seama altor *vitae*. Li se adaugă:

- traduceri greșite și incosecvente sau prin sinonimie neadecvată ale unor termeni și expresii: *missae* (p. 29) – „Mise” (p. 30) în loc de „liturghii”; în schimb, *missas* din *Vita Gregorii Magni* (p. 95) e tradus „Sfintele Liturghii” (p. 97); *anachorita* (p. 32) – „eremit” (p. 33) – „sihastru” (p. 33, nota 3); *in cimiterio Cyriaces, in agrum Veranum, in crypta* (p. 44) – „în cimitirul Cyriaces, pe pământul lui Verus, într-o grotă” (p. 47, subl. aut.) în loc de „în cimitirul Cyriacei, pe pământul lui Verus,

³ Corect: consulilor.

„într-o criptă”; în schimb, *in crypta* de la p. 49 e tradusă la p. 52 „în criptă”; *in cubiculum* (p. 49) – „într-o incintă” (p. 51) pentru „într-o încăpere”; *fundum* (p. 59) – „conac” (p. 64), mai nimerit fiind „proprietate, domeniu”; *praediolum* (p. 69) – „mică fermă” (p. 73), deși mai corect ar fi fost „mică proprietate”; în schimb, *in praedio suo* de la p. 80 este tălmăcit „pe proprietatea sa” la p. 83; *hic ordinavit praecepta sua auctoritate et misit ad Marcianum Augustum, orthodoxum principem, catholicum* (p. 80) – „acesta și-a rânduit ordinele [sic!] cu autoritatea sa și le-a trimis Augustului Marcian, principe dreptcredincios ortodox [sic!]” (p. 84) pentru „acesta, cu autoritatea sa, a rostuit orânduilele bisericesti și le-a trimis Augustului Marcian, principe dreptcredincios și catolic” etc.;

- onomastică deformată: *Cyrino* (p. 48) – Cym (p. 50) pentru Cyrin; *Valens* (p. 68-70) – Valent (p. 71-73) pentru Valens; *Atthela* (p. 82) – Atila (p. 85) pentru Atthela etc.;

- note și comentarii eronate: „încă de la început”, Biserica apuseană prăznuia Nașterea Domnului la 25 decembrie, iar Botezul la 6 ianuarie (p. 33, nota 5), dar departajarea celor două sărbători s-a făcut la Roma abia după 325 etc.;

- dispunerea incorectă a textelor latin și românesc; ele ar fi trebuit redată în oglindă, pentru o confruntare mai facilă a lor.

Prin urmare, această mică selecție de vieți ale episcopilor Romei publicată de Editura Herald are numeroase deficiențe, ceea ce ridică semne de întrebare atât asupra pregătirii științifice a traducătorilor cât și a celor care și-au dat girul pentru apariția ei.

Nelu ZUGRAVU

CLAUDIANO, *Aponus* (carm. min 26), a cura di ORNELLA FUOCO,
Loffredo Editore, Napoli, 2008, 156 p. (*Studi latini* 66),
ISBN 9-788875-643133

Il poemetto sulle Terme di Abano, studiato da Ornella Fuoco (d’ora in poi O. F.) è uno dei più interessanti (e dei più difficili) della raccolta dei cosiddetti *Carmina minora* di Claudiano. Esso tocca, infatti, aspetti dell’archeologia preistorica e storica di questo luogo termale del Veneto nell’Italia settentrionale. Diventò anche un centro di culto; fu sede di un oracolo e fu legato al mito di Ercole e Gerione. Claudiano, nei suoi cinquanta distici elegiaci, mette in luce anche gli effetti terapeutici di queste acque tanto che il poemetto ebbe la fortuna di essere inserito in un’edizione del 1533 (Venetiis, apud Iuntas), circa l’uso delle terme, presso vari autori, intitolata *de Balneis*, dedicata sia ai medici che a tutti gli altri per utilità e diletto. Nel poemetto non mancano le note sul paesaggio, sull’origine e la natura dell’acqua termale e quelle tecniche sulla sua canalizzazione.

Il volume di O. F. comprende un’ampia introduzione, il testo e la traduzione, un ricco e puntuale commento, una completa bibliografia e l’indice dei passi citati.

Nell'introduzione si segnalano, per la loro chiarezza, le pagine sulla *Tradizione manoscritta e la nascita della raccolta* (11-18) e quelle sulla datazione (20-22). Il testo seguito è quello di J. B. Hall (*Claudii Claudiani Carmina*, Leipzig, 1985) dal quale O. F. si discosta nei sei punti segnalati a p. 63. La traduzione si muove su un piano costante di impegno e di dignità.

Alcune annotazioni. Per quanto riguarda l'introduzione, il tema dell'acqua in Claudiano (p. 38-50), mi sembra che debba essere affrontato secondo i 'distinguo' di p. 49. La struttura del poemetto (p. 51 ss.) va forse collegata meglio con la sua probabile recitazione in un'assemblea a Padova o nella stessa Abano, una possibilità così bene illustrata con i riferimenti bibliografici alle p. 21 s. Si ricordi che nella monumentale edizione di Birt (1892) ricorrono degli spazi bianchi che intervallano gruppi di versi: essi potrebbero corrispondere a delle pause, per noi ormai non più percepibili. Qualcosa di simile per l'esametro di Claudiano suggerisce L. Ceccarelli, *Osservazioni sull'esametro di Claudiano* (vd. bibliografia di O. F., 131).

Alle varie ipotesi sulla presenza in Veneto del poeta (p. 21) vorrei aggiungere che Onorio emana due leggi dal Veneto, nel 397 e nel 401 (G. De Bonfils, *Omnes ad implenda munera teneantur. Ebrei, curie e prefetture fra V e VI secolo*, Bari, 2000, 263). Il poeta potrebbe avere fatto parte del seguito dell'imperatore.

Circa il testo adottato la soppressione del punto interrogativo al v. 10 evita correttamente le difficoltà, illustrate a p. 80 del commento: cfr., per una conferma, l'edizione del Burman (Amstelodami, 1760).

Questo libro si fa apprezzare, perché ripercorre in modo puntuale ed esaustivo i vari problemi del carme su Abano: di testo, di lingua, di interpretazione.

Maria Lisa RICCI

CLAUDIANO, *De Raptu Proserpinae*, a cura di MARCO ONORATO,
Loffredo Editore, Napoli, 2008, 404 p. (*Studi Latini* 63),
ISBN 9-788875-642754

Il volume scaturisce da moltissime letture, rimediate dall'Autore e che concernono Claudiano e l'affascinante mito di Proserpina, sposa di Plutone e smarrita dalla madre Cerere.

Il volume comprende un'introduzione (p. 11-107), seguita dal testo, affiancato dalla traduzione in italiano e poi da un denso commento (p. 171-361). Nelle ultime pagine ricorrono la tavola dei codici e l'ampia bibliografia.

L'introduzione si segnala in particolare per il paragrafo su „Le prefazioni, il dedicatario e la cronologia compositiva” (p. 11-28). Da un approfondimento sulle prefazioni che precedono le opere di Claudiano, scaturisce quello sulle prefazioni al primo e al secondo libro del *Ratto di Proserpina*, nella seconda delle quali, come è noto, viene citato *Florentinus*, prefetto di Roma dal 395 al 397. Per questo e per altri motivi l'Autore si associa alla corrente critica che assegna il poema mitologico

a questi anni. Segue il paragrafo sulle „Suggestioni orfiche” e quello altrettanto significativo „Jeweled Claudian: spinte digressive e coesione paradigmatica”. Non mancano l’attenzione alla „Tecnica versificatoria” (p. 57-66) e le notevoli pagine (66-107) circa un approccio alla tradizione manoscritta di Claudiano che tenga conto dei commenti medievali. Il testo seguito è quello adottato da J. L. Charlet per le Belles Lettres (Paris, 1991) con alcune varianti apportate, di cui si discute nelle note.

Alcune piccole osservazioni. Mi sembra di riscontrare una discordanza fra *pennas* in 1,71 e il commento dove si accetterebbe *pinnae*. Così per le parentesi quadre di espunzione in 2,337: manca una nota, con il rinvio a p. 70 s. dell’introduzione ove si parla a lungo delle difficoltà offerte dal verso; è ancora il caso della scelta di non segnalare *finis deest* (p. 166), ove manca una nota che rimandi a p. 28 dell’introduzione.

La traduzione è, giustamente, stampata in modo che le righe italiane corrispondano agli esametri di Claudiano. Essa (p. 109) segue a quella di F. Serpa (1981) e – aggiungerei – alla bella traduzione di V. Paladini (1952), segnalata in bibliografia. Il testo italiano generalmente si legge con piacere, tuttavia ai vv. 22-23 mi atterrei all’interpretazione data da A. Setaioli, *Novies Styx interfusa* (*Aen.* 6, 439 – *Georg.* 4, 480) ora in Id., *Si tantus Amor... Studi virgiliani*, Pàtron Editore, Bologna, 1998 (c. da A. Traina), p. 111 e 114 s.

Vorrei aggiungere, a proposito dell’apporto di Lucano a Claudiano indagato „prevalentemente” per i carmi politici (p. 177) che, in effetti, anche nello studio dei *carmi minori* si riscontra tale „dialogo”: vd. il contributo di O. Fuoco sul poemetto per Abano, nella stessa collana (p. 144 s.) ed il mio commento ai *Carmina minora*, Bari, 2001 (p. 15). Il lettore dovrebbe essere rassicurato maggiormente, circa la concordanza di opinioni dell’Autore con altri critici (per es. a 2, 99 il caso di *hiems*). Comunque dobbiamo essere grati a Marco Onorato per aver riproposto lo studio di questo poema complesso e un po’ misterioso.

Maria Lisa RICCI

The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book I (Sects 1–46),
Second Edition, Revised and Expanded. Translated by FRANK WILLIAMS
(*Nag Hammadi and Manichaean Studies* 63), Brill, Leiden-Boston, 2009, XLII +
404 p., ISBN 978-90-04-17017-9

D’après M. Spanneut, Épiphane de Salamine (entre 310 et 320 – 402 ou 403) – qui a vécu dans cette période d’„âge d’or” de la patristique (IVe-Ve siècles) et fut, pendant 36 ans, évêque du siège métropolitain de Chypre, Constantia (l’actuelle Famagouste) – est un témoin „des doctrines”. Il n’était „ni théologien, ni historien”, mais sans son œuvre „l’histoire des dogmes serait sérieusement appauvrie”. „Obsédé surtout par l’erreur, il entreprit... de constituer un vaste catalogue des hé-

résies et des remèdes appropriés, le *Panarion*, ou pharmacologie contre toutes les sectes, même juives et païennes, réparties en 80 groupes”¹. Grâce à F. Williams, c’est désormais une seconde édition revue et augmentée de la traduction anglaise du Livre I de cet ouvrage qui est mis à la disposition des chercheurs et lecteurs. Le traducteur, dans son travail de révision, a pris en compte les publications jugées les plus significatives² depuis la parution de la première édition³, notamment le *Wortregister* de K. Holl, publié par les soins de C.-F. Collatz et A. Rattmann, avec la collaboration d’autres chercheurs⁴.

D’après l’introduction substantielle du livre, F. Williams a traduit le texte critique établi par K. Holl. „He sometimes emends – constate le traducteur – but more often restores a word or phrase, occasionally a longer unit. His restorations clear up many difficulties and usually appear to be the most logical choice. Now and then the text gives a good sense without restoration and the *Panarion*, partly written but mostly dictated and that under pressure of time, may not have been as smooth as Holl supposed. Nonetheless there can be little doubt that Holl has given us a fair approximation of what Epiphanius wrote.” (p. xii).

Après cette mise au point, dans la suite de l’introduction, nous trouvons une présentation succincte de la vie et des écrits d’Épiphane, suivie d’une description brève du *Panarion*, comme hérésiologie: „it is a work which describes bodies, systems and views which the author regards as subversive of true religion and presents his arguments against them. The genre is found in the Christian, the Muslim and some oriental traditions, and is alive today. In Epiphanius’ time it was well established; his Book I is deeply indebted to Hippolytus and Irenaeus, both of whom had Justin Martyr for a predecessor. Epiphanius in his turn served as a source for Theodoret and others.” (p. xx).

Outre cela, F. Williams passe en revue les sources du *Panarion*⁵, ses références à la littérature gnostique et présente Épiphane à la fois comme écrivain et comme un homme de la controverse (*controversialist*).

¹ M. Spanneut, *Les Pères de l’Église*, Vol. 2: IVe-VIIIe siècle (*Bibliothèque d’Histoire du Christianisme* 22), Desclée, Paris, 1990, 114-116.

² A. Pourkier, *L’hérésiologie chez Épiphane de Salamine* (*Christianisme antique* 4), Beauchesne, Paris, 1988; P. Amidon (éd. & trad.), *The „Panarion” of St. Epiphanius of Salamis. Selected Passages*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1990; J. Dechow, *Dogma and Mysticism in Early Christianity. Epiphanius of Cyprus and the Legacy of Origen*, Mercus University Press, Macon Ga-Peeters, Leuven, 1998.

³ La première édition fut publiée en 1987 (*Nag Hammadi and Manichaean Studies* 35) et réimprimée, avec quelques changements, en 1997. Pour le reste du *Panarion* voir F. Williams (trad.), *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Books II and III (Sects 47-80, De Fide)* (*Nag Hammadi and Manichaean Studies* 36), Brill, Leiden, 1994. Cet ensemble est l’unique traduction intégrale disponible dans une langue moderne de l’œuvre d’Épiphane.

⁴ K. Holl – C.-F. Collatz – A. Rattmann (éds.), *Epiphanius, Band 4: Register zu den Bänden I-III (Ancoratus, Panarion haer. 1-80, De Fide)* (*Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte. Neue Folge* 13), W. de Gruyter, Berlin, 2006.

⁵ A ce sujet voir aussi la „Deuxième Préface” de l’ouvrage (p. 13-15).

Étant donné que la traduction anglaise est abondamment annotée – pour permettre justement au lecteur de vérifier les informations de l'hérésiologue aussi par d'autres sources (surtout patristiques) –, le traducteur donne en conséquence quelques précisions à ce sujet. Si la consultation des éditions de K. Holl s'avère toujours utile, F. Williams s'est efforcé de mettre à profit les découvertes des dernières décennies, notamment dans le domaine du gnosticisme (par ex. Nag Hammadi, Codex de Berlin, Codex Tchacos), pour compléter les références. Qui plus est, „occasionally we cite an interesting parallel from Manichean or Mandaean literature – écrit-il – but the comparison of these with the Christian heresiologists must be made by specialists in these fields” (p. xxxiv).

Après la liste des éditions et des études consultées (p. xxxv-xxxix), le gros de l'ouvrage est évidemment occupé par la traduction elle-même. Les 46 „sectes” présentées et réfutées, sont regroupées en trois sections: non-chrétiennes (surtout philosophiques et juives, 1-20) et chrétiennes ou en rapport avec le christianisme (21-33 et 34-46), dont beaucoup appartiennent à la tendance gnostique.

Se terminant par un index de références (p. 383-394) et un index thématique (p. 395-404) cette traduction sera sans aucun doute une aide très utile pour les études et les recherches à la fois historiques et théologiques dans le champ du christianisme ancien⁶.

Attila JAKAB

ALEXANDRU PAPADOPOL-CALIMAH, *Scrieri vechi pierdute atingătoare de Dacia*, ediție îngrijită de AURORA PETAN, Dacica, București, 2007, 182 p. (Biblioteca Dacica 2), ISBN 978-973-88076-1-7

Sub acest titlu, care are farmecul lui (vezi însă penultimul paragraf), ne aflăm în fața reeditării unei suite de articole ale unui erudit din secolul al XIX-lea, Alexandru Papadopol-Calimah (1833-1898). Publicate în revista lui B. P. Hasdeu, *Columna lui Traian*, între 1872 și 1876, aceste notițe privesc 282 de autori sau surse greco-latine.

Introducerea editoarei Aurora Pețan, *O carte a cărților pierdute despre daci* (p. 11-19), se referă mai ales la naufragiul literaturii antice. Ea amintește, firește, culegerile de surse antice publicate în română, de ex. cea selectivă a lui G. Popa-Lisseanu (I-II, 1939) sau cea a Academiei Române, *Fontes Historiae Daco-Romanae/Izvoare privind istoria României* (I-II, 1964-1970: *FHDR*). Ar fi fost poate util de menționat că ultimul repertoriu, devenit instrument de referință, este deseori

⁶ Pour l'étude du *Panarion* voir aussi S. C. Mimouni, *Qui sont les Jesséens dans la notice 29 du Panarion d'Épiphane de Salamine?*, *Novum Testamentum* 43, 2001, 264-299; Y. Kim, *Epiphanius of Cyprus and the Geography of Heresy*, H. A. Drake, *Violence in Late Antiquity. Perceptions and Practices*, Ashgate, Aldershot, 2006, 235-251; J. Schott, *Heresiology as Universal History in Epiphanius's Panarion*, *ZAC*, 10/3, 2006, 546-563.

incomplet; astfel, în ceea ce privește legenda lui Zalmoxis, mai mult de jumătate dintre mențiunile literare au fost omise. Afirmațiile editoarei, de formație filolog clasic, actualmente militând cu o energie demnă de o cauză mai bună în nebuloasa dacomană, trădează pripeala unor concluzii ori ipoteze. Astfel, „probabil că nici nu există întreprinderi similare cu privire la izvoarele celților, iberilor, germanicilor sau ale altor popoare” (p. 15); or, sursele despre sciți au fost adunate de V. Latyšev, cele despre celți de P.-M. Duval, cele despre evrei de M. Stern, iar culegerile moderne privitoare la iberi, germani, traci și alte popoare sînt destul de numeroase. Apoi, continuă editoarea, „cu toată prudența necesară, trebuie să remarcăm câteva lucruri. În primul rînd, numărul mare de scrieri dispărute «atingătoare de Dacia». E posibil să nu se fi scris despre nici un alt neam al Europei din afara lumii greco-romane atîta cît s-a scris despre daci” (*ibidem*). Să-mi fie permis să mă îndoiesc, pentru că sursele privitoare, total sau parțial, la sciți, celți, perși sau egipteni, între alții, trebuie să fi fost și mult mai întinse, și mult mai detaliate. A. Pețan crede că procentul pierderilor scrierilor despre daci „depășește probabil 90%. Această constatare ne conduce spre o concluzie surprinzătoare: interesul anticilor pentru neamul dacilor era mai mare decît ne-am imaginat pînă acum. Abia însumarea acestor pierderi ne ajută să ne formăm o imagine justă cu privire la cît de mult s-a scris și cît de mult se știa în Antichitate despre daci și țara lor” (*ibidem*). Eu cred că o estimarea mai exactă ar fi între 95-99%, deci enorm; ce este însă grav e faptul că interpretarea editoarei este orientată. Dimpotrivă, numărul de surse pierdute nu este un indiciu al interesului pentru daci – de vreme ce, pentru alte popoare, masa lor era indubitabil mai mare –, ci unul al pierderii *în general* a celei mai mari părți a literaturii antice, mai ales de epocă elenistică. În plus, interesul autorilor greci și latini pentru geți și daci a fost cel mai adesea sporadic, cu excepția unor momente „calde” (precum războaiele daco-romane). În acest sens, imaginea anticilor despre populațiile din nord a fost mai mereu aproximativă, tributară unor clișee care străbat epocile și se constituie într-o vastă panoramă despre „buni barbari” sau, dimpotrivă, despre barbari necivilizați și sângeroși. A. Pețan scrie despre cei patru biografi ai lui Traian că ar fi fost istoricii lui de curte (p. 16) sau despre „istoria Daciei cuprinsă în capitolul 22 al istoriei lui Appianus” (*ibidem*) – cînd, de fapt, e vorba de Δακικὴ, cartea a XXIII-a a lui Apian. Aici, ca peste tot, ea reproduce sau reformulează informațiile lui Alexandru Papadopol-Calimah (p. 144-152), fără a le verifica sau actualiza, preferînd să le sintetizeze; este comod, desigur, dar primejdios. Între cele două alternative oferite de autoare ca explicație pentru pierderea scrierilor despre daci, (I) „coincidențe” sau „mîna sorții”, respectiv (II) „sau a existat, la un moment dat, din motive greu de intuit, o încercare de înlăturare a documentelor referitoare la daci?” (p. 16), prima explicație este evident de luat în seamă; a doua poate fi lăsată în grija curentului tracoman, bântuit de multă vreme de teoria conspirației antiromânești. Optimismul de care dă dovadă editoarea, ca și referințele la mii (!) de manuscrise inedite care zac la Vatican sau la Sinai (p. 17), fac și ele parte din repertoriul obișnuit al celor care, din lipsă de surse, preferă să se

refere la *pseudepigrapha* sau să aștepte revelații care să le confirme reveriile. La fel, speculațiile editoarei despre un posibil fragment din *Origines* a lui Cato Maior despre daci (identificați cu danezii, ceea ce este intrigant, dat fiind că această echivalare este medievală), menționat de un geograf francez din secolul al XVII-lea (p. 17-19), sunt de privit cu maximă circumspecție.

Urmează o scurtă prezentare a autorului, *Alexandru Papadopol-Calimah repere bio-bibliografice*, redactată de Andreea Răsboiu (p. 21-28). Om politic și pentru scurtă vreme ministru, el a lăsat mai multe studii și traduceri ale unor surse antice și medievale, devenind membru al Academiei în 1876.

Principiul adoptat de editoare a fost de a actualiza ortografia și morfologia textului (p. 29-30). Este un principiu laudabil, dată fiind epoca de tranziție haotică de atunci, dar A. Pețan, pe lângă completările semnalate între paranteze drepte, și-a permis să și modifice textul „acolo unde sensul frazei nu era clar”; numele antice apar în grafii diverse, modificate sau nu. Ar fi fost preferabil să fie lăstate neschimbate, însoțite însă de note explicativă ale editoarei. Textele în greacă, latină sau franceză apar în traduceri consacrate (*FHDR*, de ex.) sau personale. Ca să semnaleze un detaliu care nu poate fi inocent, A. Pețan transcrie numele dinastului Cotiso drept „Cotizo” (p. 51, 80, 130), în acord cu fabulațiile pe care le proferează despre deja celebrele tăblițe apocrife de la Sinaia¹.

Ordinea autorilor din cele 282 de notițe ale lui A.P.-C. este haotică, doar uneori aceștia fiind grupați în funcție de subiecte. Criteriul este unul maximalist, remarcat și de editoare (p. 14-15), căci eruditul din secolul al XIX-lea include cu generozitate surse despre traci în general, despre sciți și sarmați, sau despre locuitorii din nord, cum ar fi hiperboreenii, care, „cu toate învăluirile fantasmagorice prin care poezii și după dâșii unii istorici au căutat să ascundă acest popor *fericit*”, sunt „locuitorii Daciei noastre” (p. 100); sunt menționați și argonauții, căci „mult are a face această minunată călătorie de voinici și de neguțatori cu Dacia...” (p. 105). Peste tot, A.P.-C. folosește termenii „Dacia” și „daci”, chiar și în cazul surselor grecești de epocă arhaică și clasică, care nu aveau, desigur, cum să îi utilizeze. Pe urmele lui Poseidonios/Strabon, Dion Chrysostomul și Iordanes, îl consideră pe Telephos, rege mitic din Mysia, drept rege al geților (p. 58), datorită confuziei antice cu moesii; Dromihete apare ca rege al dacilor (p. 93). Căci, pentru A.P.-C., Dacia este România modernă sau teritoriul locuit de români, o regiune a cărei importanță autorul nu o pune la îndoială pentru antichitate, însă – detaliu extrem de important – pe deplin realizată doar în urma cuceririi și colonizării romane. În pofida interesului editoarei A.P. pentru aceste notițe, prezentate ca fiind despre geți și daci, aceștia ocupă desigur, în economia și intenția autorului lor, un rol principal,

¹ A. Pețan a ținut comunicări la Academia Română și la Universitatea din București despre aceste cronici scrise într-o limbă neinteligibilă care nu servește decât dacomaniei; ele au fost catalogate drept falsuri de mulți istorici, în timp ce alții au ales să cultive o poziție ambiguă. Speculații similare fuseseră însă denunțate, cu un curaj autentic, de savanți de certă vigoare morală și deontologică, precum D. M. Pippidi, în timpul național-comunismului.

ceea ce nu-l împiedică însă să-i evoce cu venerație pe adevărații strămoși care sunt, pentru el, romanii. Dacia romană este infinit mai importantă în ochii autorului, exponent al patriotismului istoriografic din vremea sa. Deși nu este un purist latinist, ca mulți dintre contemporanii săi, A.P.-C. nu își ascunde admirația pentru romani, „poporul-rege” (p. 94-95), sau pentru marii oameni ai „doctei Antichități” (p. 82, cf. p. 97, 149). Multe dintre aprecierile sale sunt moralizatoare sau în raport cu evenimente și doctrine contemporane (vezi, de ex., o diatribă împotriva tiranilor, p. 74). În același ton, numeroase sunt criticile la adresa Bizanțului și bizantinilor, epocă văzută ca o decădere: în acele timpuri neatente la scrierile antice, „personalul funcționarilor palatului ajungea la numărul de 20.000 trântori” (p. 150). Se cuvine, însă, să avem o viziune mai nuanțată despre rolul Bizanțului și, mai ales, să recunoaștem că fie doar și simpla transmitere a surselor antice se datorează copiștilor bizantini, ignoranți sau nu, care au „salvat” multe dintre operele încă accesibile în Antichitatea Târzie.

Dacă A.P.-C. a consultat diverse ediții, comentarii și biografii, multe erau destul de învechite, semnalând izolarea locală față de edițiile critice a căror publicare se întetea, cu precădere în Germania. Spre exemplu, A. P.-C. folosește, pentru Ștefan din Bizanț, o ediție apărută la Amsterdam în 1678, în condițiile în care exista, de două decenii, ediția modernă a lui A. Meineke (1849), în uz și astăzi; o nouă ediție este în curs, din care a apărut deocamdată doar primul volum, pentru literele A-Γ (M. Billerbeck, 2006). În schimb, A.P.-C. folosea deja edițiile pariziene despre geografii greci minori (*GGM* I-II: C. Müller, 1855-1861) și despre istoricii greci fragmentari (*FHG* I-V: C. și Th. Müller, 1841-1870), unde regăsim cei mai mulți din autorii discutați. Pe ansamblu, stilul lui A.P.-C. este puțin îngrijit, cu destule repetiții și formulări simpliste, trădând fișele copiate sau graba redactării. Întâlnim astfel destule dubluri, ca Marcian Heracleotul (§ 109) și Marcianos (§ 162, încă o dată § 178), un geograf târziu; la fel pentru Pisander (§ 10 și 181). Multe surse sunt prescurtate și contopite, astfel încât trebuie evitată utilizarea lor fără verificare; uneori este dată traducerea latină pentru texte grecești. Ca observație generală, bibliografia franceză este utilizată preferențial. Om al timpului său, A.P.-C. nu se poate abține de la etimologii și paralele moderne: numele orașului Galați este pus în raport cu Callatis (p. 48), iar mai pe urmă cu galații (p. 109); *pilleus* al dacilor ar semăna cu căciula țurcănească (p. 59). Trebuie apreciat și farmecul exprimării, dat de cuvinte ieșite din uz, deci pierdute: Ovidiu „desțărât la geți”, „fântână” (= izvor literar, sursă), „din norocire”, „peștitoria”, „osebit”, „istoria Daciei bătrâne”, „se împustiau”, „călărași”, „se gâlcevi”, „descălecați”, „schei de comerț”, „nestrămutat”, „dumeriri”, „luptele înfricoșate”, „loc ospetos”, „desprețuită”.

Și pentru că vorbim despre cărți pierdute, ar fi meritat semnalat, printre scrierile nepăstrate, uluitorul *Pinax* („Catalog/Repertoriu”) al alexandrinului Cali-

mah, ilustrul său omonim² (§ 269). Acesta enumera scriitorii din diferite domenii, de fapt un catalog al tuturor cărților aflate în secolul III a. C. în Biblioteca din Alexandria³, index consemnat pe 120 de rulouri de papirus. În fine, deși cartea se referă la istorici greci pierduți, editoarea nu menționează uriașul proiect al lui Felix Jacoby (*FGrHist*, I-III, 1923-1954), reluat începând cu 1998.

Puține sunt notele în care A. Peșan corectează sau actualizează autorul (p. 46, 56, 57, 64, 109 [confuzie a lui A.P.-C. între Callatis și Bizone], 123). De aceea, cititorul nespecialist poate rămâne cu impresia că restul textului este demn de încredere, ceea ce este și neadevărat, și primejdios. Erori și inconsecvențe ale lui Papadopol-Calimah, nenumărate, dar explicabile în epocă, au rămas nesemnificate de editoare. Iată câteva dintre ele: Dion Chrysostomul nu a scris *Istoria Daciei* (§ 1, p. 33), ci *Getika*; *Istoria Daciei* a lui Apian, prezentată ca fiind cartea a XXII-a din *Istoriile sale* (§ 3, p. 33), este de fapt cartea a XXIII-a, citată nu doar de Zonaras, ci și de Photios; Criton din Macedonia (§ 40), diferit de medicul omonim al lui Traian (deși în nota de la p. 46 A.P. îi confundă), nu este autorul unei opere intitulate *Getika*; lucrarea lui Dexippos, Τὰ μετὰ Ἀλεξάνδρον, nu se traduce prin *Întâmplările despre moartea lui Alexandru* (p. 91; în schimb, în cazul lui Arian [§ 241, p. 112], traducerea e corectă: *Evenimentele după moartea lui Alexandru* – să fie oare o scăpare a editoarei?); Homer e plasat pe la 1000, iar Hesiod pe la 900 a.C.; Aristotel și Diogene Laerțiu „ne zic că după vechile tradițiuni istoria lui Pitagora și a lui Zamolxis s-a petrecut la hiperborei” (!), înainte de a exclama „Cine nu știe că Zamolxis s-a ilustrat la geți și a fost get?” (p. 101); după Laetus (§ 258, p. 127), „Suidas ne zice că Zamolxe, despre care autorii greci spun că era *get, trac, scit*, și a cărui personalitate este atât de însemnată în istoria dacilor, *venise la geți din Fenicia*” – nimic similar însă în *Suda*, unde citim doar un extras din Diogene Laerțiu despre cei trei filozofi barbari care s-ar fi aflat la originea filozofiei, [M]ochos la fenicieni, Zamolxis la traci și Atlas la libieni; „Strabon și Dio Chrysostomos, istoricul Daciei, ne spun că civilizația Daciei se datorează lui Deceneu, mag sau vrăjitor, care adusese dacilor un alfabet *din Egipt*” (§ 258, p. 127) – nimic însă despre acest pretins alfabet în sursele pomenite; Cassius Dio nu a scris *Getica* (§ 259, p. 129), fiind vorba de o confuzie cu retorul omonim din Prusa; dacă Dicearh a scris o biografie a lui Pitagora, din textul lui Porfiriu nu reiese că ar fi scris și despre „relațiile sale cu Zamolxe al geților” (§ 270, p. 138); Straton din Amasia (§ 272), autor al unei *Geografii* conform culegerii *Suda*, este bineînțeles Strabon!; lexicograful Hesychios nu e născut în secolul III p. C. (§ 281, p. 143), ci a trăit cu vreo două-trei secole mai târziu etc.

² Numele Calimah îi vine pe linie maternă, de la un boier moldovean ajuns domnitor (1758-1761), Ioan Teodor Călmașul, al cărui nume de familie a fost grecizat. Tatăl autorului, Nichifor Papadopol, de origine greacă, fusese căpitan de corabie. Pentru catalogul alexandrinului, vezi R. Blum, *Kallimachos. The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*, Madison (Wisc.), 1991.

³ Vezi L. Canfora, *La biblioteca scomparsa*, Palermo, 1986.

Dacă A.P.-C. persifla ignoranța copiștilor care „schimonoseau” nume și texte („fragmente... desfigurate de copiști ignoranți”, p. 124), el ignora că va veni cândva vremea informaticii și a editorilor care nu se mai obosesc să recitească. Altfel cum se pot explica nenumăratele erori ale Aurorei Pețan, dintre care jumătate afectează cuvintele grecești: *damantio memoriae* (p. 11), bibliotea (p. 12), Acaemiei (p. 13, n. 1), isotricii (p. 15), pr-babil (p. 19), oborători (p. 34), Τέμωναξ (p. 35), *Candiotul* (p. 45), *Lesbanul* (p. 46), Scymons (p. 47), Venția (p. 49, 116), Ἱστορία, Ἑρώπη (p. 55), don't [= fr. dont] (p. 63), versusi (p. 69), Ἑθνικά (p. 78), Δαμάστες (p. 82), *Tehodosia*, *Sarmaței* (p. 85), Ἑρώπης (p. 87), Ἀυτοκράτωρ (p. 91), Ἐιρηναῖος (p. 97), Mensimachos (p. 97), *Hiperoborei* (p. 101), Cholchide (p. 104), *Euphoron* (p. 106), Ἑρμιππος (p. 110), *Tehodatus* (p. 111), Παρτικά (p. 112), *Massasgetes* (p. 120), străvehi, Ἀιθικός (p. 123), Γεωγραφία (p. 133), Ἑυστόχιος (p. 136), „sub Tiberiu Caesar (an. 42 î.Hr.)” (p. 138), Οἰκουμένης Ἑρώπης ... Λιβύας, Tyris (p. 140), Κτεησίου (p. 141), Ἑρώπην, Οἰκουμένης (p. 142), lămureacă (p. 143), Χρηστομάταιαι, vexhi (p. 149), „1972” (p. 169, an de apariție pentru o lucrare citată de A.P.C. în nota 367!).

Coperta înfățișează, fără nicio indicație, două pagini ale unui manuscris bizantin marcat de trecerea timpului, fără nicio legătură însă cu subiectul cărții; se pot recunoaște niște scrieri bisericești, căci a doua pagină conține începutul *Epistolei apostolice (sobornicești) a lui Iacob*. Deși coperta este atractivă, eticheta aleasă e cel puțin neadecvată, ceea ce explică poate lipsa oricărei mențiuni a provenienței.

Titlul însuși, *Scrieri vechi pierdute atingătoare de Dacia*, se referă bineînțeles la concursul propus Academiei Române de către Alexandru Odobescu, despre istoria preromană a Daciei. În acest scop, fondatorul studiilor antice din noul regat român publicase o broșură orientativă, cu titlul elocvent de *Biographia Daciei. Indice de scrieri attingetore, directu său indirectu, de vechii locuitori ai Daciei* (București, 1872). Premiul va fi atribuit în 1877 lui Grigore Tocilescu, pentru dizertația susținută în 1876 la Praga și publicată în 1880 la București, *Dacia înainte de Romani*, o monografie masivă despre sursele antice disponibile și exegezele moderne despre geți și daci. A.P.-C. trebuie să se fi numărat printre participanții la concurs, ceea ce explică titlul ales pentru notițele sale, publicate cu destulă neglijență între 1872-1876. Nici unul din aceste detalii nu pare să fi fost cunoscut sau considerat demn de a fi menționat de către Aurora Pețan.

În concluzie, reeditarea articolelor lui Papadopol-Calimah este lăudabilă (vezi însă nenumăratele lipsuri editoriale), dar nu se poate spune despre „cartea sa [că] este astăzi, când istoria dacilor a încetat să fie un domeniu important al cercetării academice, mai valoroasă ca oricând”, cum afirmă editoarea (p. 19). Trebuie repetat cu toată tăria: lipsurile și erorile lui A.P.-C. trebuie semnalate, iar demersul replasat în contextul epocii lui Hasdeu, Odobescu și Tocilescu; *orice informație trebuie verificată la sursa respectivă*. Din păcate, aceste scrieri circumstanțiale dintr-un veac de mult trecut, resuscitate acum de curentul dacist animat nu numai de diletanți – căci despre A. Pețan nu se poate spune că este o diletantă –, riscă să

ofere noi argumente și surse de inspirație „cercetării” neacademice dar explicit da-comane, lipsite de rigoare și marcate de exagerări.

Dan DANA

BLOSSI AEM. DRACONTI *Orestis Tragoedia*,
Introduzione, testo critico e commento a cura di ANTONINO GRILLONE,
Edipuglia, Bari, 2008, 219 p. (*Quaderni di «Invigilata Lucernis»* 33),
ISBN 9788872285237

L'*Orestis tragoedia* di Draconzio costituisce la riscrittura in esametri (974 per la precisione) del mito di Oreste: un lungo epillio, dunque, malgrado che il termine *tragoedia* (soppresso in passato da qualche isolato editore) figuri nel titolo in tutta la tradizione manoscritta, retaggio evidente di una diffusa concezione che riconosceva in Oreste un personaggio essenzialmente tragico.

A quest'opera è destinato da molti anni l'impegno di Antonino Grillone: il pregevole frutto è rappresentato da un'edizione critica commentata, lavoro ricco, di alto profilo, meritorio sotto diversi punti di vista.

Nel § 1 della *Prefazione* (organizzata in 7 paragrafi: p. 7-47; 1. *Draconzio, poeta-avvocato*: p. 9-11) dopo aver tratteggiato la biografia del poeta e aver toccato le altre sue opere, sia di contenuto cristiano che pagano (Grillone si pronuncia anche sulla ipotizzabile collocazione cronologica dell'*Orestis tragoedia*), l'A. ricostruisce la sua formazione avvenuta in un contesto storico e culturale assai complesso, e si concentra su specifici impieghi linguistici e stilistici dell'*Orestis tragoedia* che risultano omologabili a quelli di altri suoi componimenti (dei fenomeni linguistico-stilistici l'A. discute meticolosamente nel commento e fornisce una accurata registrazione nell'*Index notabilium*).

Questo lo schema dell'opera tracciato dall'A. (§ 2. *L'Orestis tragoedia: schema dell'epillio*: p. 11-12), che rifiuta trasposizioni di versi da altri suggerite: vv. 1-24 Proemio; vv. 25-452 Prima parte: verso l'assassinio di Agamennone; vv. 453-802 Seconda parte: verso l'uccisione di Clitennestra e di Egisto; vv. 803-962 Terza parte: omicidio di Pirro, purificazione, processo e assoluzione di Oreste; vv. 963-974 Epilogo.

Materia di questo epillio in esametri è il mito trattato nell'*Oresteia* di Eschilo (§ 3. *L'OT: la struttura, il mito, la perizia avvocatesca, il cammino spirituale del poeta*: p. 13-20): ma a distanza di moltissimo tempo dal modello greco, nella Cartagine vandala del V secolo, Draconzio rielabora profondamente il mito di Oreste e vi immette varianti inconsuete e innovazioni personali con esiti d'arte non marginali. Tre le unità narrative principali indicate da Grillone: l'omicidio di Agamennone (vv. 25-452), il matricidio (vv. 453-802), altri eventi del mito di Oreste (vv. 803-962). Il mito è rivisitato soprattutto con la valorizzazione di determinate circostanze, con l'aggiunta di argomenti suggestivi e infine con l'uso di

espedienti difensivi allo scopo di graduare le rispettive responsabilità degli attori; ne consegue un finale differente rispetto alla versione greca, catartico per gli Atridi: assoluzione a maggioranza dell'imputato, condivisibile sul piano morale. In effetti le responsabilità di Egisto e di Clitennestra vengono aggravate mentre vengono attenuate quelle di Agamennone e di Oreste; e in generale tutte le più rimarchevoli modificazioni del mito mirano a far emergere le ragioni dell'assassino e a giustificare il gesto. L'A. analizza altresì il profilo psicologico e il comportamento di ciascun personaggio, anche di quelli secondari: il ricorso a risvolti insoliti del mito (naturalmente sarebbe importante focalizzare con chiarezza il ruolo esercitato da una fonte intermedia fra Eschilo e Draconzio di così prestigioso rilievo quale l'*Agamennone* di Seneca: cfr. comunque Grillone, p. 14 n. 3 e la bibliografia ivi citata) e la individuale sensibilità di Draconzio (intimamente segnata dalla nuova etica cristiana) conducono a ripensare la vicenda di Oreste in base a parametri notevolmente diversi rispetto all'originale greco, ma carichi di significati paradigmatici nell'esperienza contingente dell'Africa vandolica del V sec. d.C. Conformemente ad un procedimento caratteristico nella letteratura tardoantica e romanobarbarica, l'*exemplum* mitico, assunto ad archetipo culturale, viene reinterpretato, attualizzato e rifunzionalizzato in chiave ideologica, spirituale e talvolta politica.

L'*Orestis tragoedia* è stata trasmessa da due codici (§ 4. *La tradizione manoscritta*: p. 20-27): uno più antico ma alquanto scorretto, il *Bernensis Bongarsianus* 45 del IX secolo (**B**), e un altro più tardo e per questo motivo spesso sottovalutato, l'*Ambrosianus* O. 74 sup. del XV secolo (**A**), la cui autorevolezza viene invece rivendicata da Grillone con vigore e con argomenti convincenti. Alcuni versi, quasi sempre gli stessi, figurano inoltre in quattro florilegi del XIV secolo. Grillone vaglia scrupolosamente i criteri con cui gli editori dell'*Orestis tragoedia* hanno utilizzato i codici **B** ed **A**, a cominciare da C. G. Müller, il primo editore (Rudolstadae, 1858), il quale non rivolse la debita considerazione al rapporto di valore fra i due codici, e da Haase (Vratislaviae, 1861) che giudicò invece che **A** derivasse da **B** o da una copia di **B**. Diformi le posizioni di Mähly (Lipsiae, 1866), che ritenne **A** attendibile, e di Bährens (Lipsiae, 1883), che asserì che alcune varianti di **A** scaturivano da un codice migliore di **B**. Vollmer (Berolini, 1905¹) e Giarratano (Nespoli, 1906) compresero l'indipendenza di **A**, dimostrando poi, attraverso l'evidenziazione di errori congiuntivi, che **A** e **B** discendono da uno stesso archetipo. A questo orientamento aderisce Grillone: **B** e **A** risalgono ad un archetipo comune, **A** è autonomo da **B**, il che può essere suffragato in maniera probante „non con l'argomentazione generica del numero eccessivo delle sue [*scil.* di **B**] congetture e mende [così Vollmer e Giarratano], ma con una presentazione più ordinata delle divergenze dei due codici, che eviti il rischio di fraintendimenti” (p. 22). Grillone esemplifica abbondantemente in merito e adduce inoltre le molte lezioni ottime di **A**: conclude così con l'assegnare al pur recenziere **A** una preponderante incidenza nella restituzione del testo, una affidabilità di gran lunga mag-

giore di quella riconosciutagli da Bouquet, l'editore di Draconzio nella «Collection des Universités de France» (Paris, 1995).

Nei due paragrafi successivi (5. *Miglioramenti testuali nell'Ottocento*: p. 27-33; 6. *Miglioramenti testuali nel Novecento*: p. 34-38) Grillone offre una esauriente informazione sui contributi alla costituzione del testo apportati dagli studiosi dell'Ottocento e del Novecento: si ripercorre in tal modo l'arduo cammino ecdotico di questo testo fino alla presente edizione. Più in dettaglio, fra le edizioni dell'Ottocento l'A. dichiara di apprezzare l'*editio princeps* di Müller (Rudolstadae, 1858), quelle di Mähly (Lipsiae, 1866), di Peiper (Wratislaviae, 1875) e di Bährens (Lipsiae, 1883), anche se ne deplora diversi difetti, fra cui l'inclinazione ad immaginare lacune e trasposizioni, e ad adottare inopportune correzioni. Quanto al Novecento, Grillone esamina in particolare le edizioni di Vollmer (Berolini, 1905¹ e Lipsiae, 1914²), di Giarratano (Neapoli, 1906), di Rapisarda (Catania, 1964); un'attenzione speciale riserva all'edizione di Bouquet (Paris, 1995), che in conformità al taglio editoriale della «Collection des Universités de France» produce anche, accanto ad un'ampia introduzione, una traduzione a fronte e note complementari di commento.

Come si accennava in apertura, sin dal 1984 Grillone ha dedicato numerosi e circostanziati studi all'*Orestis tragoedia* di Draconzio: questi lavori (sui quali cfr. § 7. *I miei studi e la presente edizione*: p. 38-47) riguardano la tradizione manoscritta, l'esegesi, la costituzione del testo, il mito, la struttura narrativa, la cronologia (e inoltre: la competenza giuridica dello scrittore, il suo *iter* spirituale, la sua sensibilità poetica).

Alla *Prefazione* segue il testo critico dell'*Orestis tragoedia* (p. 49-95; nella p. 50 il *Conspectus siglorum*). L'apparato, sfrondato di elementi grafici o correzioni che non siano dirimenti per le scelte testuali (ma di tutto si dà conto nel commento), registra invece anche osservazioni varie o rinvii al commento che motivino adeguatamente il testo restituito e ne delucidino il significato: tali notazioni dell'apparato sono annoverate inoltre nell'*Index criticus* (in sequenza alfabetica) e, nei casi di discordanza dalle edizioni di Vollmer e di Bouquet, nella *Tabula discrepantium*.

Vale la pena a questo punto ricordare l'imponente corredo di indici (p. 179-219) che impreziosiscono il volume, nei quali è confluita l'enorme congerie di materiali accumulata da Grillone negli anni e non agevolmente recepibile nel commento: strumento pazientemente allestito (anche con l'ausilio di una originale simbologia tipografica, per la verità un po' complicata), si rivela un ulteriore sussidio all'esegesi dell'opera draconziana.

L'*Index criticus* (p. 181-189) contiene, come si diceva sopra, posti a fianco dei lemmi, appunti esegetici, questioni di critica testuale, di interpunzione, riscontri vari, già inseriti in apparato secondo la numerazione dei versi, ma tutti qui ripresi per comodità del lettore in ordine alfabetico.

Nell'*Index notabilium* (p. 191-198) sono segnalati, fra l'altro, usi linguistici e stilistici (soprattutto propri del latino tardo), accezioni peculiari di alcuni termini, parole o espressioni interpretate sinora dagli studiosi in maniera poco soddisfacente.

L'*Index fontium* è invece articolato in due sezioni (*Index fontium* - 1: p. 199-202; *Index fontium* - 2: p. 203-207): la prima è ordinata secondo la progressione dei versi dell'*Orestis tragoedia* richiamanti ad autori precedenti, a partire dal I sec. a.C.; l'altra sezione è ordinata secondo la cronologia di tali modelli.

Altro indice di grande utilità per lo studio della lingua di Draconzio, del suo *usus scribendi* e per la comprensione di luoghi controversi dell'*Orestis tragoedia* è l'indice dei *loci similes* interni a tutta la sua produzione (*Loci similes in Draconti operibus*: p. 209-211).

Infine gli ultimi tre indici: *Personae et loca* (p. 213-214); l'*Indice degli autori antichi* (p. 215) e l'*Indice degli autori moderni* (p. 217-219).

Concludo con il *Commento critico-esegetico* (p. 99-161), particolarmente denso, dove ogni problema, ogni aspetto testuale viene minuziosamente indagato alla luce di una rigorosa dottrina e di un sapiente giudizio critico, e dove spesso la prevalente impostazione filologica suggestivamente si apre a rilievi attinenti alla tecnica letteraria, alla sensibilità artistica del poeta, alla spiritualità dell'uomo.

Completano il volume i *Riferimenti bibliografici* (p. 163-170) e una *Tabula discrepantium* (p. 171-178) che elenca le divergenze (anche di punteggiatura) della presente edizione rispetto alle edizioni di Vollmer e di Bouquet.

Antonella BRUZZONE

ADOMNANO DI IONA, *I Luoghi Santi*,

Introduzione, traduzione e commento a cura di MARIA GUAGNANO,
Bari, Edipuglia, 2008, 279 p. + 4 tavole (*Quaderni di «Invigilata Lucernis»* 34),
ISBN 978-88-7228-547-3

La collana del Dipartimento di Studi Classici e Cristiani dell'Università degli Studi di Bari ospita in questo quaderno la prima traduzione italiana del *De locis sanctis* di Adomnano, una delle più interessanti figure della letteratura cristiana irlandese nel VII secolo. Maria Guagnano, che ne è l'autrice, ha dimostrato attraverso un'introduzione ampia e articolata la complessità di quest'opera dell'abate di Iona.

Il I cap. è dedicato al profilo storico-biografico e letterario dell'autore del *De locis*, che la studiosa chiama Adomnano, scegliendo la forma che „probabilmente ci riporta al nome originario” (p. 10); questo infatti è attestato nel più antico codice della *Vita Columbae*, vergato tra il 704 e il 713 dallo scriba Dorbene, anch'egli seppur per breve tempo abate del monastero isolano. L'indagine condotta dalla Guagnano mette in evidenza la personalità di Adomnano, di cui non si hanno notizie relative alla formazione culturale nei primi anni di vita, ma che si suppone

fosse uomo „religioso” fin dalla giovinezza, „entrato probabilmente come novizio in un monastero appartenente alla *familia* di Columba” (p. 12). È certo comunque che la sua poliedricità intellettuale e la sua cultura di notevole rilievo hanno avuto modo di venire alla luce nel 679, anno in cui divenne abate del famoso monastero; è da questa data, infatti, che di lui si ha notizia non solo come abate ma anche come diplomatico, legislatore e letterato, la cui produzione seppure non ricca riflette uno spessore culturale ed una sorprendente ampiezza di interessi, che spaziano dalla teologia all’esegesi, dalla liturgia all’agiografia, dalla geografia all’archeologia.

Il *De locis sanctis*, per quanto è dato sapere, è il primo componimento di Adomnano, scritto fra il 680 e il 688, antecedente quindi alla più famosa agiografia del fondatore del monastero di Iona, Columba. L’opera s’inserisce nel copioso filone degli *itineraria* gerosolimitani dei quali segue solo in parte il modulo compositivo, innovando rispetto alla tradizione con l’apporto di dati storici, religiosi e culturali che rispecchiano l’ambiente di formazione e che rendono raffinato e complesso il prodotto letterario. Adomnano realizza un progetto compositivo che va ben oltre la semplice descrizione del viaggio nei luoghi santi della Palestina, dell’Egitto e di Costantinopoli compiuto dal vescovo Arculfo, il quale assurge ad „emblema letterario dell’itinerario teologico-spirituale e morale” che l’abate di Iona intende proporre. Di questo carismatico protagonista nella *praefatio* si dice soltanto che era un „venerando vescovo di stirpe gallica esperto di luoghi diversi e assai lontani, testimone verace e molto attendibile” (p. 105). Gli scarni dati pervenuti impediscono di negare o affermare con certezza l’esistenza storica del *sanctus episcopus gente Gallus*, definito in altri luoghi del testo *sacerdos* oppure *noster frater* ma più comunemente *sanctus*; oltre alle notizie forniteci da Adomnano possediamo soltanto quelle che ci dà Beda nel suo *De locis sanctis* e nell’*Historia ecclesiastica*. Proprio dal „Venerabile” monaco di York veniamo a sapere che il vescovo Arculfo incontrò Adomnano in conseguenza di un naufragio sulle coste britanniche: *Sed cum patriam revisere vellet, navis, qua vehebatur, post multos anfractus vento contrario nostram, id est Britanniorum, insulam perlata est* (*De loc.* 19, 5). Tale racconto è stato accolto spesso „acriticamente” (p. 31) dagli studiosi moderni, che hanno tentato in vari modi di superare l’„*impasse* di tipo geografico”; è, infatti, scarsamente credibile che un pellegrino, proveniente dal Mediterraneo e diretto alla patria Gallia, potesse fare naufragio sulla costa scozzese. Secondo M. Guagnano, che ha dedicato il secondo capitolo al protagonista del viaggio, l’incontro tra l’abate e l’*episcopus*, potrebbe non essere stato casuale, bensì „forse addirittura intenzionale ed organizzato” (p. 33); *Arculfus*, anch’egli persona di alto livello culturale come ricorda Beda in *Hist. eccl.* 5, 15 (*doctus in Scripturis sanctorumque locorum gnarus*), potrebbe essersi recato di proposito nel monastero di Iona, attirato dalla fama di cui godeva quel centro culturale nel VII secolo. Il racconto dell’incontro spiegherebbe l’utilizzazione da parte di Adomnano di una fonte orale che, secondo la studiosa, sarebbe „integrata e supportata da altre fonti scritte (ma certamente non ad esse subordinata come ritiene O’Loughlin” (p. 39) – lo studioso

che negli ultimi anni ha ampiamente indagato l'opera e con le ipotesi del quale la Guagnano si confronta costantemente, spesso divergendo con motivate argomentazioni.

Alle fonti e alla duplice fase compositiva del testo è dedicato il terzo capitolo. Sulla base di quanto dichiarato dall'Autore nella *praefatio* il racconto di Arculfo è stato dapprima annotato su tavolette cerate e successivamente trascritto su pergamena (1, 1, 1 *primo in tabulis describenti fideli et indubitabile narratione dictavit; quae nunc in membranis brevi textu scribuntur*); tale trascrizione non è stata meccanica, ma ha comportato una selezione e rielaborazione del materiale, spesso integrato con l'uso di altri fonti scritte, che non è sempre agevole identificare, e con riflessioni personali e digressioni esegetiche. L'intreccio fra oralità e scrittura ha prodotto un tessuto informativo complesso, all'interno del quale, „talvolta, risulta difficile discernere con sicurezza i singoli apporti” (p. 44). Particolare cautela è consigliata per l'oralità che appare sia di primo che di secondo grado, quando la narrazione non deriva dall'esperienza diretta di Arculfo, e che si complica divenendo di terzo grado, allorché vengono riportati i discorsi dei protagonisti degli episodi meravigliosi ai quali il *sanctus episcopus* non ha assistito (e.g. le parole pronunciate dal *felix et fidelis furax* e dal *Saracinorum rex nomine Mavias* nell'episodio che riguarda il *sudarium* di Cristo 1, 9; e quelle dei protagonisti dei due miracoli di san Giorgio avvenuti in *Diospoli civitate* 3, 4). Per quanto concerne le fonti scritte si ricordano soprattutto: il *De situ Hierusolymae epistula ad Faustum presbyterum* di Eucherio di Lione, alcune opere di Girolamo una delle quali, il *Liber de situ et nominibus locorum Hebraicorum*, è indicata espressamente (2, 7, 1), le *Historiae* di Egesippo da cui Adomniano ha tratto brevi *excerpta* sull'origine del Giordano e sul lago di Genesaret (di cui fa mostra di conoscere le varie denominazioni: 2, 19, 4 *lacum ... qui Genesar dicitur mare*; 2, 20, 5 *mare Galileae, quod et lacus Cinereth et mare Tiberiadis nominatur*; cfr. p. 238 s.). Ma nell'opera dell'abate si trovano tracce dell'utilizzazione di altri autori quali Giovenco, Sulpicio Severo (il cui *Chronicon* è citato puntualmente in 1, 23, 4), Gregorio Magno, Isidoro di Siviglia, Cassiodoro, Agostino; per quanto concerne quest'ultimo secondo la studiosa „non vi è alcuna prova, a livello testuale, che dimostri la conoscenza diretta da parte di Adomniano” (p. 52) del *De doctrina Christiana*, che invece per T. O'Loughlin sarebbe alla base della genesi del *De locis sanctis*.

L'interesse di Adomniano per l'archeologia, che non trova eguali negli *itineraria* precedenti, è indagato nel IV cap., dove si prendono in esame anche altri aspetti della sua poliedrica curiosità intellettuale: le annotazioni geografiche (non scevre da implicazioni religiose), l'attenzione verso le diverse forme di religiosità esistenti in Terra Santa, il culto delle reliquie e delle immagini sacre, i racconti meravigliosi. La presenza di questi ultimi è funzionale alla ricezione immediata del testo anche da parte di un pubblico diverso da quello erudito cui era destinata l'intera opera; l'*exemplum* agiografico avrebbe permesso, infatti, una più facile comprensione del messaggio di fede anche a chi fosse privo di un'adeguata pre-

parazione dottrinaia. Per tale motivo Alfrith di Northumbria, il regale allievo cui Adomnano aveva donato il *De locis*, ne curò la diffusione fra il popolo, come testimonia Beda: *Porrexit autem librum hunc Adamnan Aldfrido regi, ac per eius largitionem etiam minoribus ad legendum contraditus* (*Hist. eccl.* 5, 15). Le vicende miracolose dei racconti agiografici aiutano a comprendere il piano escatologico di Adomnano, il cui schema mentale traspare dall'architettura compositiva dell'opera. Il primo libro culmina con la descrizione della chiesa dell'Ascensione sul monte degli Ulivi: nella notte della festa dell'Ascensione del Signore le innumerevoli lampade che brillano al suo interno diffondono attraverso i vetri delle finestre uno splendore tale che il monte non solo appare illuminato ma sembra „addirittura ardere interamente” e la città di Gerusalemme „sembra riceverne luce” (1, 23, 20 *mons Oliveti non solum inluminari sed etiam ardere totus videtur totaque civitas inlustrari in humiliore et vicino sita loco*); la pianta di questa chiesa, precisa Adomnano nell'offrirne una *vili quamvis pictura* (1, 23, 19), è *rotunda* ed ha al suo centro una struttura circolare di bronzo; nella tavola III la Guagnano fornisce le immagini presenti nei codici *Vindobonensis 458*, *Parisinus Bibl. Nat. Lat. 13048*, *Turicensis Rhenaugiensis 73*, tutti del IX secolo. Il secondo libro termina con l'ampia descrizione del porto di Alessandria, il cui ingresso è pericoloso per i naviganti, ma che all'interno garantisce sicurezza quando all'esterno infuria la tempesta (2, 30, 14 *quamvis maxima tempestate fit intus tutissimus portus*). Il terzo libro termina con il riferimento al monte Vulcano delle isole Eolie, che getta fiamme di notte ed emette fumo di giorno (3, 6, 2 *Qui omni tempore noctibus flammare monstratur, diebus vero fumare*). Con i tre libri del *De locis* Adomnano propone una mappa cosmologica „discendente” che va dal Paradiso all'Inferno: il pellegrino Arculfo, che si muove in uno spazio odologico reale da Gerusalemme alla Sicilia, è il simbolo dell'uomo che nel viaggio della propria esistenza „si muove attraverso le due possibili destinazioni ultramondane della visione paradisiaca o della sofferenza nelle plaghe dell'Inferno” (p. 79). Il terribile Vulcano ha una funzione didattica perché viene a configurarsi „quasi come una sorta di ammonimento” (p. 81) che l'abate vuol dare ai suoi lettori: infatti il monte è visto da Arculfo solo a distanza, egli non è parte di questo scenario punitivo, va oltre e si dirige verso Roma; così l'esegeta conclude il suo lavoro accennando ad un cammino di fede che passa attraverso il peccato e la redenzione, ma prefigura per chi non si pente la dannazione eterna.

Nel V cap. vengono presi in esame gli aspetti particolari dello stile del dotto abate, del suo *laciniosus sermo*, secondo la definizione datane da Beda in *De loc.* 19, 4. Il VI cap. dà conto delle diverse edizioni del testo, a partire dall'*editio princeps* di J. Gretser, pubblicata a Ingolstadt nel 1619, e delle traduzioni in inglese, francese, tedesco.

La traduzione effettuata da Maria Guagnano è aderente al testo, di cui „riproduce i principali aspetti stilistici, in taluni casi contrassegnati da asprezze e tortuosità”, come ha sottolineato Luigi Piacente nella *Presentazione*. Le note di

commento forniscono informazioni di carattere storico, letterario, linguistico e segnalano puntualmente le fonti utilizate da Adomnano. Corredano il volume quattro tavole di diagrammi conservati nei codici succitati; l'iniziativa editoriale suggella il pensiero dell'abate secondo il quale l'immagine rendeva „visibile” il monumento dedicato al Signore (1, 2, 15 *non quod possit earum similitudo formari in pictura sed ut Dominicum monumentum ... monstratur*).

Anna Maria PIREDDA

NICOLA TREVET, *Commento all'Oedipus di Seneca*, edizione critica a cura di ALESSANDRO LAGIOIA, Bari, Edipuglia, 2008, 138 p.
ISBN 978-88-7228-552-7

Istoric și exeget medieval, preocupat de evenimentele ce au marcat lumea de la începuturi și până în vremea sa, dar și de studiul Bibliei și al operelor autorilor antici, creștini și păgâni, dominicanul de origine engleză Nicholas Trevet (1258-1334) a elaborat în limba latină o serie de comentarii pe marginea unora dintre lucrările antice cele mai dificil de descifrat pentru contemporanii săi: tragediile lui Seneca. „Explicând” piesele vers cu vers, oferind termenilor poetici echivalente latinești uzuale și figurilor stilistice o interpretare prozaică, Trevet a realizat aceste *expositiones* în intenția de a înlesni cititorilor neavizați înțelegerea numeroaselor pasaje obscure, presărate cu aluzii mitologice, cu semnificații greu de pătruns. Comentariile prelatului dominican, primite cu interes de intelectualii vremii sale¹, atrag astăzi atenția cercetătorilor moderni, îndeosebi a celor italieni, care s-au îngrijit, începând cu 1938, de alcătuirea și publicarea edițiilor critice ale acestora².

Recent, în colecția *Quaderni di «Invigilata Lucernis»* (nr. 35), inițiată de Departamentul de Studii Clasice și Creștine din Bari, a văzut lumina tiparului *editio princeps* a ultimei *expositio*, cu titlul *Commento all'Oedipus di Seneca* (Edipuglia, Bari, 2008), sub îngrijirea lui Alessandro Lagioia. O scurtă *Presentazione*, realizată de prof. L. Piacente, subliniază, în deschiderea volumului, importanța ini-

¹ Alcătuirea comentariilor se datorează îndeosebi cardinalului Niccolò Alberti da Prato, care îi adresează lui Trevet, într-una din scrisori, o insistență rugămintă în acest sens.

² Edițiile critice ale comentariilor trevetane apărute între 1938 și 2008 sunt: *Il commento di Nicola Trevet al Tieste di Seneca* (Milano, 1938), sub îngrijirea lui E. Franceschini; *Nicolai Treveti Expositio Herculis furentis* (Roma, 1959), editor V. Ussani jr.; *Nicolai Treveti Expositio L. Annaei Senecae Agamemnonis* (Sassari, 1961), editor P. Meloni; *Nicolai Treveti Expositio L. Annaei Senecae Herculis Oetaei* (Roma, 1962), editor P. Meloni; *Commento alle Troades di Seneca* (Roma, 1977), editor M. Palma; *Nicholaus Trevet und die Octavia Praetexta. Editio princeps des mittelalterlichen Kommentars und Untersuchungen zum pseudosenecanischen Drama* (Paderborn-München-Wien-Zürich, 1999), editor R. Junge; *Commento alla Phaedra di Seneca* (Bari, 2004), editor M. Chiabò; *Commento alla Medea di Seneca* (Bari, 2004), editor L. Roberti; *Commento alle Phoenissae di Seneca*, (Bari, 2007), editor P. Mascoli; *Commento alla Phaedra di Seneca*, editor C. Fossati (Firenze, 2007) și *Commento all'Oedipus di Seneca* (Bari, 2008), editor Alessandro Lagioia.

țiativei editării acestor texte și interesul deosebit acordat acestora în ultimii ani de grupul de cercetători din Bari, căruia îi aparține și Alessandro Lagioia. Introducerea amplă care precedă lucrarea lui Trevet tratează pe larg compoziția și caracteristicile comentariului (în subcapitolul *La compositione e le caratteristiche dell'expositio*, p. X-XVI), stabilind locul său între operele prelatului englez, expunând motivele care l-au determinat să-și redacteze explicațiile pe marginea tragediilor senecane (cu discutarea și exemplificarea corespondenței cu cardinalul Niccolò Alberti da Prato), amintind și opiniile altor exegeți cu privire la acestea. În următorul subcapitol al introducerii, *Le fonti del commento e la biblioteca di Trevet* (p. XVII-XXIV), editorul insistă, cu exemple, asupra diverselor surse consultate de comentator, lucrări ale autorilor medievali (precum Giovanni Balbi, Uguccione da Pisa, Papias etc.), dar și din antichitatea clasică și târzie (e. g. Ovidius, Pseudo-Lactantius, Isidorus, Fulgentius Mythographus). Tradiția manuscrisă (*Tradizione manoscritta*, p. XXIV-XXXII) este dezbătută detaliat, cu discutarea a numeroase interpolări, erori, variante, particularități lingvistice și ortografice ocurente în codexuri, fără a fi însă reprezentată grafic *stemma codicum*. Metoda și criteriile după care a fost realizată reconstituirea arhetipului sunt înfățișate pe larg în secvența intitulată *Il Seneca di Trevet e l'allestimento testuale dell'arhetipo* (p. XXXII-XXXIX), iar în *Criteri ecdotici* (p. XXXIX-XLII) este prezentată maniera de elaborare a aparatului critic de tip mixt, ce însoțește, în subsolul paginii, textul latin. Autorul ediției motivează, de asemenea, și alcătuirea unui „apparato di loci” realizat cu l'intento di presentare un quadro ampio del complesso di fonti disponibili all'esegeta medievale, sia quelle richiamate esplicitamente nell'esposizione sia quelle frequentemente taciute ma chiaramente individuabili” (p. XXXIX). Câteva observații pe marginea ortografiei manuscriselor îl conduc pe editor la concluzia că aceasta este în acord cu uzul curent al textelor tardomedievale (e. g. diftongii *ae*, *oe* notați *e*, forme precum *mihi* și *nihil* scrise *michi* și *nichil*, epenteza lui *p* între *m* și *n* în cuvinte ca *ampnis*, *dampna*, *sompnum* etc.). În intenția de a uniformiza textul trevetan din punct de vedere ortografic, unele ocurențe sporadice în manuscrise, de tipul *set*, *aput*, *capud*, *sicud*, au fost înlocuite cu formele clasice și, de asemenea, grupurile *ci* și *ti* (dintre care primul îl substituia frecvent pe al doilea în scrierea copiștilor vremii) au fost notate conform uzului clasic. Specificând faptul că hipercorectitudinile grafice, geminările, alternanțele ortografice frecvente (e. g. *ph* /*f*, *y*/*i*) etc. nu au fost înregistrate în aparatul critic, subcapitolul are în final (p. XLI-XLII) o listă de exemple ale acestora.

Introducerea este urmată de o amplă bibliografie (p. XLIII-XLIX), care cuprinde edițiile operelor trevetane publicate până în prezent și variate studii și articole pe marginea vieții și activității autorului medieval. Listele de *Compendia* (p. L) și de *Scriptores laudati* (p. LI-LII) lămuresc cititorul asupra sistemului de prescurtări utilizate de editor. *Sigla codicum* (p. 2) precede comentariul lui Trevet. Textul latin, *Nicolai Treveti Expositio Edippi* (p. 3-92), articulat de editor în *Argumentum* și cinci acte (corespunzătoare celor ale tragediei senecane), este însoțit de un

aparat critic riguros, care ilustrează tradiția manuscrisă, evidențiind punctele dificile, incerte, arătând intervențiile emendatorilor, identificând izvoarele consultate de exegetul dominican și dezvăluind într-o oarecare măsură chiar atelierul de lucru al acestuia.

Editorul consideră oportun să alcătuiască în final (înaintea cuprinsului, *Indice generale*, p. 139) un index al scriitorilor citați de Trevet în *expositio* pe marginea tragediei *Oedipus* (*Index scriptorum laudatorum in Oedipi expositione*, p. 95), dar și un indice de nume proprii existente în întregul corpus al comentariilor trevetane (*Index nominum quae in Treveti expositione omnium Senecae Tragoediarum occurrunt*, p. 97-138).

Ediția critică alcătuită de Alessandro Lagioia pune la dispoziția latiniștilor (și nu numai) un util instrument de lucru atât în cercetarea latinei medievale, cât și în exegeza tragediilor senecane.

Claudia TĂRNĂUCEANU

ACHIM POPESCU, *Les Réformes de Bocchoris*, Maison d'édition
Monitorul oficial, București, 2007, 492 p., 99 illustrations dans le texte

Les études d'égyptologie – que ce soit dans le domaine de l'archéologie ou dans celui de l'épigraphie ou de la papyrologie – ont été et sont restées, dans l'historiographie roumaine, un *desideratum* qui, malheureusement, n'a jamais été accompli. Personnellement, je ne trouve aucune explication convaincante à cette lacune importante de notre historiographie, aussi longtemps que l'égyptologie dans son ensemble, mais également ses ramifications de plus en plus nombreuses, représente un domaine de recherche dans les cultures de l'est et du nord de l'Europe – la culture tchèque, hongroise, polonaise, russe. C'est une réalité triste et qui ne changera pas dans un intervalle de temps prévisible, d'autant plus que, dans ce domaine, les accumulations sont très rapides et le risque de décalages est majeur.

Mais un événement éditorial d'exception, la parution posthume de la thèse de doctorat du seul égyptologue roumain, Achim Popescu, portant le titre *Les Réformes de Bocchoris*, semble ranimer le domaine de l'égyptologie roumaine, et cela pour plusieurs raisons. Tout d'abord – même si l'on parle de la première étude (et la seule, pour le moment) de ce genre de la littérature historique de Roumanie, elle présente une importance majeure dans l'histoire économique et sociale de l'époque finale de l'Égypte pharaonique. Il s'agit d'un document, un papyrus d'une importance exceptionnelle, découvert par hasard, à la fin de la période d'entre-deux-guerres à *Hermopolis Magna* dans la Basse Égypte et daté du règne de Ptolémée II Philadelphie (283-246 a. Chr.). L'introduction dans le circuit scientifique de ce papyrus – d'une manière d'ailleurs exemplaire, comme je le démontrerai plus loin – représente, sans aucun doute, un événement scientifique d'importance internationale. Deuxièmement, la parution de cette étude, dans la littérature historique rou-

maine, pourrait signifier un tournant dans l'historiographie du domaine, mais également une impulsion pour les jeunes chercheurs roumains dans l'approche du domaine. Le fait que, grâce à la parution de ce livre, l'historiographie roumaine du domaine s'impose dans le circuit scientifique européen n'est pas dépourvu d'importance.

Avant d'esquisser brièvement l'importance de la thèse d'Achim Popescu, il convient de faire quelques observations sur sa personnalité. Dès l'époque de mes études universitaires, en 1978, lorsque Achim Popescu soutenait sa thèse au Caire, j'avais entendu parler, dans les milieux universitaires et académiques, d'un Roumain, le seul d'ailleurs, spécialisé dans le domaine de l'égyptologie. A cette époque, mais surtout dans les années 80, j'ai entendu dire, et je l'ai d'ailleurs constaté moi-même, que ses efforts pour la création et le développement des études d'égyptologie en Roumanie se sont heurtés à l'indifférence générale, du point de vue éducationnel, institutionnel mais aussi idéologique. Et pourtant, en dépit de cette situation, particulière même dans le contexte de l'Europe de l'Est, Achim Popescu n'a pas renoncé à son idéal et à son credo scientifiques. Les études systématiques et de longue durée, en Égypte, la spécialisation dans un domaine – très rare et difficile en égale mesure, la papyrologie – l'ont imposé comme un chercheur attentif, patient et systématique des antiquités égyptiennes tardives. Ces études lui ont permis l'accès direct aux sources papyrologiques, soit peut-être aux plus fidèles et aux plus révélatrices sources de l'Antiquité, y compris dans le domaine de l'histoire économique, analysé dans sa thèse de doctorat. Achim Popescu représente donc un vrai pionnier de l'historiographie contemporaine, un chercheur authentique, profond et complexe, d'une modestie sans égal.

Le sujet choisi pour sa thèse tient du domaine plus large des structures économiques et sociales du Royaume tardif (XXIVe dynastie), plus précisément dans la période d'un pharaon considéré obscur, Bocchoris (*ca.* 720-715 av. J.-C.), mais qui en réalité, comme le démontre l'analyse de son code de lois qui fait l'objet de l'étude d'Achim Popescu, a été l'un de grands législateurs de l'Antiquité, à côté de Solon et de Tarquin le Superbe.

Il faut remarquer, tout particulièrement, la structure harmonieuse du travail, qui reflète la vision ample de l'auteur: un chapitre introductif consacré au droit égyptien pharaonique, suivi d'un autre sur le texte du code du pharaon Bocchoris et d'une présentation de l'importance de ce document juridique dans le contexte des relations économiques et sociales du Royaume tardif. Dans la seconde partie de la thèse l'auteur met à la disposition du lecteur la traduction complète du code de Bocchoris, contenant toutes les données d'ordre paléographique et chronologique, à laquelle on ajoute un chapitre d'une importance exceptionnelle. Il s'agit d'une anthologie de textes papyrologiques et épigraphiques égyptiens, babyloniens, assyriens et grecs de la même époque qui concernent les relations contractuelles, plus précisément le droit contractuel en usage pendant la période en question. On remarque les passages importants de Diodore concernant les amples réformes juri-

diques accomplies par Bocchoris. Cette annexe du travail est en soi une anthologie remarquable et contribue à la description détaillée des relations commerciales, et d'une manière plus générale, économiques, de l'espace de la Méditerranée Orientale.

Achim Popescu a le mérite d'attirer l'attention sur ce contexte historique très spécial, à savoir la fin du VIIIe siècle av. J.-C. lorsque, dans l'histoire économique de la Méditerranée Orientale et du Proche Orient, se produisent des mutations géopolitiques et économiques profondes. Il s'agit du déclin de l'Égypte, de l'ascension de l'Assyrie de Sargon en plan politique et militaire, mais aussi de l'ascension économique de quelques cités grecques, Milet, par exemple, du monde colonial grec en général, et également du monde phénicien. Les contextes politique, économique et social – très spéciaux – sont mis en évidence d'une manière remarquable. L'auteur souligne à juste titre le rôle déterminant joué par Milet, d'une part dans la création d'une route maritime entre l'Égypte et la Mer Noire, d'autre part, dans la consolidation du marché économique de la ville Saïs au Levant. Cette dernière constatation est confirmée, entre autres, par l'établissement à vocation commerciale installé par la cité de Milet aux embouchures du Nil et mentionné dans les sources antiques sous le nom de *Milèsiôn teichos*. On peut parler, sans conteste, d'une vraie page d'histoire économique et sociale d'une époque considérée obscure, mais qui est dessinée minutieusement et fidèlement par Achim Popescu, travail digne d'un grand historien et philologue.

La reconstitution de l'évolution juridique de l'Égypte de l'époque saïte, n'est pas moins importante. On part de la réforme juridique de Bocchoris. Il s'agit, en particulier, de la réforme du système juridique qui réglementait les rapports entre les propriétaires fonciers et les fermiers et qui a entraîné le morcellement des grandes propriétés et l'émancipation des travailleurs agricoles. Ces modifications profondes du système agricole égyptien de la fin du VIIIe siècle av. J.-C. permettent, d'autre part, le développement rapide du droit contractuel dans le domaine des propriétés agricoles, mais aussi la consolidation du droit privé, surtout le droit de la famille.

Ce sont précisément ces modifications qui expliquent, selon l'auteur, l'importance tout à fait particulière de la réforme juridique sur le plan du droit contractuel imposée par Bocchoris et qui a été appliquée en lignes générales jusqu'à l'époque romaine tardive. À souligner le fait que cette réforme législative a été continuée par l'un de successeurs de Bocchoris, Amasis, mais aussi pendant la période de la domination perse sur l'Égypte. Parmi les conséquences bénéfiques que ce système législatif a générées dans le contexte de la vie économique et sociale du Royaume tardif, il convient de mentionner quelques-unes. La profonde transformation économique et sociale durant les dynasties XXV et XXVI a eu lieu parallèlement avec la modification du droit privé, comme il résulte des documents de droit contractuel de cette époque. En même temps, les actes de vente conservés montrent une certaine simplification procédurale, comme la disparition des tiers dans la relation propriétaire-métayer, ce qui explique une mobilité plus grande du

fermage, car par la transformation du fermage dans un contrat de louage, la liaison personnelle entre les deux parties contractuelles était supprimée. A leur tour, ces réalités juridiques et sociales ont consolidé le statut des ouvriers agricoles, devenu plus proche du statut des citoyens, ce qui a mené à la pénétration du droit individualiste dans la société égyptienne. Dans ce contexte, le Code de Bocchoris a représenté le premier grand pas dans la direction de quelques réformes importantes qui vont culminer avec la libération des ouvriers agricoles et avec la promotion du commerce dans le Delta.

Il y a enfin quelques observations qui s'imposent, concernant notamment la manière dont l'auteur insiste sur la continuation par ses successeurs des réformes juridiques commencées par Bocchoris, surtout à l'époque d'Amasis. Cette continuité sur le plan de l'évolution juridique à l'époque de ces deux grands réformateurs s'est manifestée dans plusieurs directions. D'abord, l'égalité juridique des classes sociales, imposée par le code de Bocchoris et continuée par Amasis, mais aussi à l'époque de la domination perse en Egypte, est confirmée par la réforme fiscale du système des impôts, qui revient au principe de l'impôt sur le revenu. Le principe de la propriété individuelle, de la mobilité des biens, a déterminé la disparition définitive de la rigidité des conditions sociales. L'extension du régime de l'économie monétaire a entraîné des changements majeurs dans la composition de toutes les catégories sociales et les valeurs mobiles allaient jouer désormais un rôle de plus en plus important. Toutes ces transformations seront continuées à l'époque de la domination perse, en premier lieu par l'application du code de Darius, promulgué en 516-515 av. J.-C.

On peut donc estimer que dans cet ouvrage Achim Popescu fait preuve d'une parfaite maîtrise des sources littéraires et surtout papyrologiques concernant un contexte historique et social très complexe, avec des implications profondes sur la vie économique et sociale, où l'auteur fait des considérations nuancées et très documentées à la fois.

L'ouvrage contient, dans sa partie finale, un nombre impressionnant de fac-similés représentant les textes hiéroglyphiques et démotiques analysés par l'auteur. On retient surtout la vision générale complexe de l'auteur en ce qui concerne l'ensemble de la vie économique et sociale de la Basse Égypte, conformément à l'image offerte par ce document papyrologique exceptionnel. D'autre part, on est frappé – dans ce travail – par l'exactitude de la démonstration historique, qui dérive d'une connaissance profonde des textes historiques. Achim Popescu fait preuve d'un esprit critique aigu, une qualité qui lui a permis un contrôle total des sources papyrologiques. Cette approche des textes juridiques divers souligne leur importance dans le contexte de la vie économique et sociale de l'époque de Bocchoris, pharaon qui s'avère être un réformateur authentique et, en même temps, un innovateur dans ce domaine.

Cette reconstitution historique d'une économie centralisée – celle du Royaume tardif – a comme point de départ, comme je l'ai déjà montré plus haut,

un document dont l'importance historique a été mise en évidence d'une façon exemplaire par Achim Popescu. Sa démarche peut être mieux saisie si nous regardons la bibliographie impressionnante de la fin de l'ouvrage. Il s'agit d'une incursion ample dans un registre bibliographique très complexe, où les sources papyrologiques directes figurent à côté des travaux généraux sur l'économie antique et des publications périodiques spécifiques à ce domaine. Le simple parcours de la bibliographie proposée par Achim Popescu, afin de rédiger cet ouvrage, prouve la sagacité scientifique de l'auteur et l'ancrage profond dans les réalités historiographiques actuelles. Je suis convaincu que l'ouvrage consacré au papyrus d'*Hermopolis Magna*, lequel s'inscrit dans la série des démarches législatives de l'époque de Bocchoris, restera un point de référence dans l'historiographie du domaine et constituera un instrument de travail remarquable pour tous ceux qui choisiront ce domaine de recherche. Mais, pour que ce *desideratum* soit accompli, la traduction et la publication de cet ouvrage dans une langue de circulation sont absolument nécessaires.

Octavian BOUNEGRU

LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU (pe baza săpăturilor desfășurate împreună cu ADRIAN RĂDULESCU și NICOLAE CHELUȚĂ GEORGESCU),
Albești. Monografie Arheologică, I, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie
 Constanța, 2008, 398 p. + opt anexe + o mapă-anexă + 105 pl.,
 ISBN 978-973-644-877-5

Monografia stațiunii arheologice de la Albești, județul Constanța, vine ca rezultat firesc a peste 30 de ani de cercetări asidue ale unor cercetători consacrați ai epocii greco-romane. Identificarea și cercetarea susținută, din 1974 și până astăzi, a unei așezări elenistice fortificate, aflată în *χώρα* unui oraș grecesc dorian este, cu adevărat, o realizare deosebită. Reușita unui astfel de proiect poate să deschidă perspective largi în cercetarea teritoriilor orașelor grecești din secolele IV-III a. Chr., dar și în soluționarea, cel puțin parțială, a unor aspecte de ordin juridico-administrativ, de stratificare socială, dinamică economică, diversitate culturală etc. Practic, din câte cunoaștem, este, dacă nu singura așezare cercetată în *χώρα* unei colonii doriene din regiunea vest-pontică, cu siguranță cel mai bine cercetată.

Lucrarea este structurată în nouă secțiuni-capitole și o mapă-anexă cu planuri. Ca în orice volum respectabil, un *Cuvânt înainte*, alături de o listă cu *Abrevieri*, care înglobează și principalele referințe bibliografice utilizate pe parcursul cărții, însoțesc textul și planșele aferente.

Istoricul cercetărilor, care reprezintă primul capitol, înfățișează evoluția cercetărilor și personalul care a lucrat din anul 1974 până astăzi. Primele trei campanii s-au concentrat pe incinte și pe turnul din colțul de S-V al fortului. În următoarele campanii, se cunoșteau deja suficiente elemente despre sistemul de fortifi-

cație, compus din trei incinte, cu locuințele adosate acestora, ca și despre celelalte construcții aflate în interiorul fortului. Nici zona extramurană nu a rămas necercetată, în anii '80 continuându-se în paralel explorarea intra- și extramuros. Din 1999, a început conservarea primară, o etapă extrem de importantă. Conservarea, restaurarea și valorificarea vestigiilor patrimoniale constituie, practic, esența cercetării arheologice. Din anul 2000 se puteau deja emite pretenții pentru identificarea dimensiunilor complete ale așezării.

Capitolul al II-lea, *Albești-așezare fortificată în teritoriul callatian*, este rezervat prezentării situației istorice din regiune, cu analiza întinderii teritoriului callatian și cu așezările de pe cuprinsul său. Scopul ridicării acestei localități, de tip $\phi\phi\upsilon\pi\iota\alpha$, a fost identificat ca fiind supravegherea și apărarea teritoriului cetății doriene. Ca structură, imită fermele rurale cunoscute ca $\pi\upsilon\pi\gamma\omicron\varsigma$, ceea ce sugerează că, pe lângă rolul strategic evident, deținea și o funcție economică, agricolă, poate chiar preponderentă.

Ceea ce s-a putut stabili destul de cert, încă din primele cercetări, este că așezarea de la Albești reprezintă o creație a Callatis-ului din perioada de organizare generală a teritoriului său, avea un caracter greco-indigen, conform materialului arheologic recoltat, iar funcționalitatea sa este dovedită pe parcursul secolelor IV-III a. Chr. În lipsa unei eventuale consemnări literare, izvoarele arheologice reprezintă cvasi-majoritatea argumentelor pentru urmărirea evoluției așezării de la Albești. De exemplu, pe baza ștampilelor de amforă s-a putut constata că cetatea de la Albești și-a pierdut din importanță, până la dispariție, la sfârșitul secolului al III-lea, proces determinat de constituirea în zonă a unor „regate” scitice. Ne-am permite să adăugăm că, de cele mai multe ori, dacă nu este vorba despre o încetare bruscă a vieții într-un sit, ceea ce nu pare a fi cazul în situația de față, cauzele decăderii și apoi ale dispariției de pe harta regiunii se leagă de un complex de factori. Imposibilitatea cetății-centru, Callatis, de a mai asigura un climat favorabil, atât în ceea ce privește siguranța, dar și din punct de vedere economic, în relație directă cu factori externi, care pot să fi devenit, la un moment dat, decisivi, au erodat stabilitatea și prosperitatea localității.

Capitolul al III-lea, *Etapele de construcție*, inițiază trecerea către zona arheologiei, comentariile fructificând rezultatele explorărilor din cele peste trei decenii de săpături. Sunt studiate, sistematic, cele trei etape de construcție ale fortului, cu amplasarea cronologică aferentă.

Primele două faze coincid jumătății secolului al IV-lea și începutului celui al III-lea, ultima corespunzând veacului al III-lea, poate până la începutul celui următor. Criteriile de datare au fost cele clasice în arheologie – stratigrafia, monedele și ștampilele de amforă.

Prima incintă, pătrată, cu lungimea laturii de aproximativ 40 m, a fost construită în tehnica zidurilor cu două paramente și cu emplecton zidit între ele. În urma cercetărilor, se pot urmări și etapele distrugerii incintelor, cu refacerile repetate din perioadele următoare. De asemenea, în același capitol, sunt prezentate cele

trei niveluri de funcționare, intercalate de câte un nivel de tasare, denumite de autoare „de construcție”, locuințele sau alte construcții care sunt în corelație cu incintele. În tehnica folosită de echipa de cercetători este de remarcat urmărirea permanentă a raportului cronologic dintre incintă și locuințe.

A doua incintă de la Albești o dublează pe prima, pe exterior, pe toate laturile. Este cel mai bine păstrată din tot sistemul de fortificație, datorită masivității sale, dar și a profesionalismului cu care a fost ridicată. Autoarele fac referire, pe larg, la organizarea internă a fortului în această a doua etapă, urmărind complexele de locuire, străzile, canalizarea, poarta de intrare, turnul din colțul de S-V, valul de la E de incintă, precum și alte elemente, toate în strânsă legătură cu funcționarea incintei. Din prezentarea elementelor de urbanism autentice, constatăm că avem de-a face cu o așezare cvasiurbană.

În faza a III-a de construcție a fortului, incinta se prezintă ca o extindere spre S. Cât privește o eventuală locuire în perioada romană, în ciuda unor materiale arheologice destul de relevante, autoarele sunt destul de indecise în a aprecia dacă, în secolele I-IV p. Chr., poate fi vorba de o locuire permanentă sau una pasageră. Oricum, dacă există materiale arheologice ce dovedesc existența unei populații în zonă în decursul veacurilor amintite, poate fi vorba de o comunitate redusă numeric, dar nu neapărat despre o locuire pasageră. Este oarecum anormal ca o comunitate să dispară și să reapară succesiv, în decursul a patru secole, în același loc. După părerea noastră, în următoarele cercetări ar trebui insistat pe această posibilă prelungire a ființării așezării de la Albești și în perioada romană sau, dimpotrivă, în a demonstra că la sfârșitul secolului al III-lea sau, cel mai târziu, la începutul secolului al II-lea a. Chr., localitatea dispare.

Înainte de a ne adânci în problematica de ordin strict arheologic, lacunele informaționale care, totuși, nu pot fi ignorate, a făcut imposibilă, în această secțiune, dezvoltarea unor discuții despre statutul juridic al așezării, cu organizarea administrativă aferentă. Monografia arheologică, în sine, are un rol extrem de important, dar este nevoie, în limita posibilului, de o prelungire a aplicabilității rezultatelor sale.

În încheierea acestui capitol, al III-lea, se fac observații suplimentare privind teritoriul callatian pe baza cercetării arheologice. Sunt menționate cercetările primare sau periegezele care au avut loc în diverse puncte din teritoriul cetății Callatis. Astfel, într-un perimetru de circa 5-6 km în jurul așezării fortificate de la Albești, care face obiectul prezentei cercetări, au mai fost identificate și analizate alte, cel puțin, cinci așezări.

Capitolul al IV-lea este destinat analizei amănunțite a locuințelor descoperite în relație directă cu incintele. Numerotate de la L1 la L29, acestea sunt concentrate, conform planului, în sectorul B. Dinspre incintă către interior, sunt prezentate, pentru fiecare, compartimentările, etapele de construcție și refacere, raportarea la axele cardinale ale fortului, la dispunerea celorlalte străzi, detalii de construcție, amenajările interioare, inventarele arheologice. Spre sfârșitul capitolului sunt prezentate locuințele din sectoarele D și E. În acest ultim sector apare cera-

mica romană, din a doua jumătate a secolului I până în secolul al IV-lea p. Chr. Pentru o sistematizare riguroasă a informației legate de locuințele din așezarea de la Albești, la paginile 122-123 este redat un tabel cu caracteristicile principale ale tuturor locuințelor.

Capitolul al V-lea este intitulat *Inventare arheologice* și este și cel mai consistent. Sunt analizate, în ordine, amforele și ștampilele amforice, ceramica greacă de uz comun, ceramica lucrată cu mâna, reprezentările figurate și alte obiecte ceramice, după care sunt descrise și prezentate obiectele din metal, os și piatră, iar la final, monedele și pondurile. În corelație directă cu acest capitol este și următorul, al VI-lea, *Catalogul descoperirilor*.

Amforele și ștampilele amforice sunt extrem de importante în evaluarea cronologiei unui sit, iar la Albești reprezintă categoria cea mai cuprinzătoare, fapt care a facilitat datarea destul de precisă a complexelor. Autoarele au împărțit amforele, în funcție de centrele de producție, în materiale a căror proveniență se cunoaște și materiale despre care nu se știe centrul de producție. Centrele din care se pare că provenea o mare parte din amforele de la Albești sunt Heraclea Pontică, Thasos, Sinope, Rhodos, Cnidos și Cos. Fiecare exemplar este descris, i se prezintă contextul descoperirii și încadrarea în tipul sau varianta din cataloagele de specialitate. Se constată că datele despre aceste materiale, cu informațiile de ordin cronologic pe care le oferă, cu tipologia deja bine cunoscută, corespund altor centre din bazinul Mării Negre.

În ceea ce privește ștampilele amforice, o analiză amănunțită a numelor imprimate dovedește meticulozitatea și atenția cu care s-a lucrat pe materialul descoperit. A fost folosită o bibliografie diversă și, pe lângă concluziile de ordin lingvistic care se impuneau, s-au făcut și aprecieri mult mai profunde, legate de condițiile de producție și de imprimare, de arealul de răspândire etc. Tabelele statistice încheie acest subcapitol de substanță.

Ceramica greacă de uz comun este împărțită pe categorii încă de la începutul secțiunii destinate acestui tip de materiale. Vasele folosite pentru lichide, cele de bucătărie și uz curent, de iluminat sau alte tipuri sunt studiate minuțios și, cu toate că nu sunt incluse într-o monografie de materiale arheologice, sunt descrise ca atare. În mapa anexă volumului se regăsesc fotografii (în majoritate, alb-negru) și desene ale tuturor categoriilor de materiale.

Ceramica lucrată cu mâna este atent analizată și categorisită, la fel cum se întâmplă și în cazul reprezentărilor figurate. Pe baza acestor ultime materiale, se fac și aprecieri generale legate de intrarea anumitor culte în regiunea vest-pontică. Obiectele de metal, os și piatră, în număr destul de redus, sunt determinate comparativ, dar, în opinia noastră, se puteau scoate mai multe informații din eventualele analize suplimentare.

Monedele și pondurile sunt cuprinse în ultimul subcapitol. Numărul monedelor identificate în context arheologic clar este destul de redus (21), restul fiind din jurul fortului sau *passim*. Monedele din perioada autonomă, cele mai nume-

roase, cum este și firesc, se înscriu în intervalul cronologic dintre mijlocul secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea, când se poate vorbi de un vârf de prosperitate în zonă. Interesant este că și moneda romană este prezentă, după ce alte materiale arheologice din aceeași epocă au fost consemnate în sau în afara fortificației. Aceasta ar întări ideea că prezența romană este foarte posibilă, dar la o scară mult diminuată față de perioada „de glorie” a așezării.

Capitolul al VII-lea se intitulează *În loc de concluzii* și chiar așa și este. Dacă, până acum, am apreciat munca susținută depusă de cercetătorii acestui important sit, când să savurăm prelucrarea informațiilor strânse, constatăm că totul se oprește. Chiar dacă, pe parcursul lucrării, unele concluzii au fost sugerate sau chiar spuse la sfârșitul capitolelor, ne așteptam ca o astfel de lucrare să dispună și de un capitol în care multitudinea de date, cu măiestrie consemnate, să fie și fructificate. În trei pagini sunt reluate unele elemente generale de pe parcursul lucrării și cam atât.

Rezumatul lucrării, în limba franceză, constituie capitolul al VIII-lea. Și acesta ni se pare insuficient, cantitativ, pentru valoarea informației scoase la iveală pe parcurs și care ar putea fi utilă inclusiv cercetătorilor epocii grecești din alte regiuni ale lumii antice.

Anexele volumului cuprind un tabel cu dimensiunile recipientelor amforice, apoi un index de nume proprii pe ștampile și tegule și de embleme de pe ștampile, un tabel ce conține *Coincidențe de context arheologic între ștampile de Heraclaea Pontică din grupa IV și ștampilele altor centre*, alte trei tabele cu *Perechile de nume astynomi-producători înregistrate pe ștampilele de la Albești (grupele I-IV)*, un tabel cu *Repere cronologice oferite de ștampilele amforice cu datări relative stabilite și Ilustrații*, în număr de 208, marea majoritate prezentând situații de săpătură.

Mapa-anexă, cu 20 de planșe care cuprind planurile săpăturilor arheologice desfășurate în situl de la Albești, alături de desenele și fotografiile inventarului arheologic, a fost foarte inspirat concepută. Astfel, nu s-a încărcat inutil volumul și, pe de altă parte, au putut fi redată, la dimensiuni acceptabile, planurile săpăturilor.

În final, nu putem decât să întărim ideea, repetată și pe parcursul acestei prezentări, că valoarea monografiei de față este indiscutabilă atât prin unicitatea sitului cercetat, cât și prin materialul arheologic studiat. Interpretarea istorică a datelor arheologice obținute ar fi putut fi, după părerea noastră, mult mai consistentă. De asemenea, un index mai cuprinzător credem că ar fi ușurat munca cititorilor care, de altfel, găsesc informația bine sistematizată, profesionist corelată cu situații din lumea pontică sau de mai departe. O atenție sporită la punctuație ar fi oferit o și mai mare cursivitate, așa cum, probabil din întâmplare, s-au strecurat și unele greșeli de limbă, precum, spre exemplu, *repercursiuni* în loc de *repercusiuni* (p. 30).

În ultimii ani, mai ales în monografiile realizate de echipe străine de arheologi, se insistă pe folosirea rezultatelor cercetării interdisciplinare. Multe dintre problemele rămase în suspensie, cea mai mare parte din cauza lipsei de informații,

dar și a lipsei spațiului într-o lucrare care, deja, este destul de consistentă, ar putea găsi explicații prin prelucrarea materialului osos animalier, prin analize chimice pentru metal, prin studii de arheobotanică, geomorfologie etc. Condițiile de realizare a unor astfel de analize sunt destul de precare la noi, dar încep să își facă loc din ce în ce mai des, astfel încât poate ar fi bine să se aibă în vedere aceste aspecte în viitorul volum.

În încheiere, nu putem decât să ne dorim să lucrăm cât mai des cu astfel de instrumente de lucru profesionale și bine închegate și să dispunem de mai multe lucrări de calitate precum volumul prezentat.

Dan APARASCHIVEI

ALDO LUISI, NICOLETTA F. BERRINO, Carmen et error nel bimillenario dell'esilio di Ovidio, Edipuglia, Bari, 2008, 171 p. (*Quaderni di «Invigilata Lucernis»* 36), ISBN 978-88-7228-553-4

Bimilenarul relegării poetului Publius Ovidius Naso (8-2008), marcat în plan european de importante manifestări comemorative, a fost omagiat și prin această apariție editorială, datorată celor doi cercetători barezi cunoscuți pentru aportul lor la elucidarea unuia dintre fascinantele mistere ale antichității, care a fost exilul ovidian¹. Așa cum se spune în *Introducerea (Premessa)* volumului, intenția autorilor a fost să pună laolaltă, într-o formă rezumativă, îndelungatele lor reflecții cu privire la circumstanțele tenebroase ale nefericitului eveniment de la sfârșitul lui octombrie, anul 8 p. C., care-l trimitea pe răsfățatul poet al Romei pe malurile Pontului Euxin, în îndepărtatul și necunoscutul Tomis, pentru ceea ce avea să devină o *relegatio perpetua*.

Volumul este structurat în două mari capitole, fiecare autor asumând tratarea uneia dintre componentele cunoscutului binom, *carmen et error*, cele două vini (*duo crimina*) recunoscute de poetul însuși drept cauze ale relegării sale de către Octavianus Augustus, în baza unui *edictum personale* al principelui².

În primul capitol, intitulat *Il carmen, concausa della relegatione* (*Poezia, una dintre cauzele relegării*), Nicoletta Francesca Berrino își propune să investigheze

¹ A. Luisi, *Roma-Brindisi-Tomi, SAA*, 5, 1998, 41-72; idem, *Livia Augusta e l'ironia di Ovidio*, *InvLuc*, 22, 2000, 81-87; idem, *Il perdono negate. Ovidio e la corrente filoantoniana*, Bari, 2001; idem, *Lettera ai posteri. Ovidio, Tristia 4, 10*, Bari, 2006; idem, *La culpa silenda di Ovidio: nel bimillenario dell'esilio*, în A. A. Nascimento, M. C. C. M. S. Pimentel (coord.), *Ovidio: exilio e poesia. Leituras ovidianas no bimilenario da 'relegatio'*, *Coloquio Internacional. Lisboa*, 2007, Junho, 21 (no. 40 aniversario do Centro de Estudos Classicos), Lisboa, 19-45; idem, *Culpa silenda. L'error politico di Ovidio*, *Cl&Chr*, 4/1, 2009, 295-206; A. Luisi, N. F. Berrino, *Culpa silenda. Le elegie dell'error ovidiano*, Bari, 2002; N. F. Berrino, *Ovidio, Tristia 2, 105-106: l'inscius Actaeon*, *InvLuc*, 29, 2007, 15-26; eadem, *Ovidio e la difficile successione ad Augusto*, *Euphrosyne*, 36, 2008, 149-164; eadem, *Carmen criminis con causa della relegazione di Ovidio*, *Cl&Chr*, 4/1, 2009, 25-39.

² *Tristia* II, 207: *Perdiderint cum me duo crimina, carmen et error*.

în ce măsură poezia ovidiană anterioară expulzării poetului din Roma a putut constitui, sub aspect juridic, o vină (*crimen*) suficient de temeinică pentru a fi invocată de principe în edictul de relegare drept principalul cap de acuzare al instanței imperiale. Pentru a-și pune în lumină propria contribuție exegetică cu privire la „vina poeziei” (*crimen carminis*), autoarea prezintă într-un prim subcapitol stadiul cercetării (*Status quaestionis*) acestei mult disputate probleme în posteritatea lui Ovidius; deși poetul vorbește pe larg în elegiile din exil (*Tristia* și *Epistulae ex Ponto*) de această vină a sa, singura pe care o poate mărturisi, indicând volumul didascalic în trei cărți *Ars amatoria* (*sive amandi*) drept principala cauză a pierzaniei sale, fiindcă-i atrăsese reputația oficial incriminată în edict de *doctor obsceni adulterii* („profesor al imoralului adulter”), exegeții moderni, spre deosebire de cei antici³, nu sunt pe deplin convinși că aceasta a putut fi vina reală a poetului și nu doar un pretext. Punctul de plecare al acestei atitudini dubitative a fost întârzierea cu care a survenit pedeapsa augustană, la opt ani de la apariția operei (*Ars amatoria* fusese compusă între 1 a. C. și 1 p. C.) pe care Ovidius o va numi spășit (ori poate ironic) în exil *stulta Ars* („stupida Artă”). Subiectul *Artei*, constând în sfaturi (uneori prea licențios detaliate) adresate tinerilor și tinerelor pentru a reuși în dragoste, contrasta în mod flagrant cu restaurația etică instituită de Augustus și cu măsurile legislative (*Lex Iulia de adulteriis coercendis* și *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, din anul 18 a. C., reactualizate în *Lex Papia Poppea* din 9 p. C.) care o susțineau, astfel că, după plecarea lui Ovidius din Roma, ea va fi interzisă și scoasă din biblioteci. De ce doar atunci și nu imediat după apariția volumului? Răspunsul la această nedumerire, care a fost și a lui Ovidius, îl sugerează chiar poetul în memoriul autodefensiv (*libellus*, conținut în *Tristia II*) permis, conform uzanțelor⁴, unui *relegatus* ce nu avusese parte de un proces public: Augustus, ocupat cu războaie externe, nu a găsit până atunci timp să citească *Ars amandi*; dacă ar fi citit-o atent, afirmă cu convingere poetul, împăratul n-ar fi găsit nimic imoral sau ilegal în ea. Și N. Berrino e de părere că Ovidius, ca un bun cunoscător al dreptului, în urma studiilor sale juridice de tinerețe, n-ar fi riscat să sfideze legislația augustană, compunând cu insolență un *turpe carmen* („poezie imorală”). De aceea, autoarea, convinsă că nu prin imoralitate păcătuisese poezia lui Ovidius, analizează în subcapitolele următoare acele pasaje poetice (nu doar din *Ars*, ci și din alte poeme) susceptibile de grave ofense la adresa casei imperiale.

O primă ofensă, conținută într-o abilă deghizare mitologică, este, în opinia lui N. Berrino, apărarea Iuliei Maior, fiica lui Augustus și soția lui Tiberius, condamnată de principe pentru adulter la *relegatio in insulam* (în anul 2 a. C.): în *Ars*

³ Pseudo-Aurelius Victor menționează în biografia lui Augustus (*Epit. Caes.*, 1, 27) exilarea poetului Ovidius *pro eo quod tres libellos amatoriae artis conscripsit* („pentru faptul că a scris trei cărțile despre arta de a iubi”); Sidonius Apollinaris (*Carm.* 23, 158) îi amintește lui Ovidius de exilarea la Tomis, *carmina per libidinosa* („din cauza poeziilor obscene”).

⁴ Cf. Ulpianus, *Digesta*, 48, 22: *Relegatum plane libellum dare principi posse divi fratres rescripserunt* („Divinii frați au scris că un *relegatus* îi poate înmâna împăratului un memoriu”).

amatoria (II, 357-372), în *Remedia amoris* (773-776), în *Heroides* (XVI; XVII), reiterând cunoscutul episod mitologic al răpirii Elenei de către Paris, Ovidius își declară sentențios intenția de a o achita pe Elena de orice vină, pe motiv că ea se conformase indicației date de soțul său Menelaos, înainte de plecarea acestuia din Sparta, de a fi o gazdă bună pentru tânărul oaspete Paris. Era destul de transparentă pentru lectorul contemporan aluzia la adulterul Iuliei Maior cu Iullus Antonius (fiul lui Marcus Antonius), încurajat de prea dese absențe din Roma ale soțului Tiberius. Un alt pasaj care trădează, în opinia autoarei, afinitatea poetului cu politica succesorală susținută de însăși Iulia Maior, în favoarea unui descendent din *gens Iulia* (nu din *gens Claudia*, căreia îi aparținea Tiberius, susținut de Livia Augusta), este cel ce conține elogiul lui Gaius, nepotul lui Augustus (fiul Iuliei Maior), pentru triumful său de pe urma campaniei din Armenia (*Ars amatoria*, I, 171-228); tinerețea lui Gaius, numit *princeps iuvenum* și asimilat eroului Hercules, era ea însăși o promisiune salutară pentru viitorul statului, întrucât, motivează Ovidius, *Caesari-bus virtus contigit ante diem* („Caesarii au parte de perfecțiune înainte de vreme”) (v. 184). Un alt aspect al dizidenței ovidiene față de politica augustană este considerat de N. Berrino și felul în care este prezentată figura lui Aeneas, invocat de principe drept origine a genealogiei sale și investit de Vergilius cu titlul, devenit oficial, de *pius pater* al ginte romane: în cartea a III-a din *Ars*, miticul întemeietor al ginte Iulia, în pofida reputației pietății sale, e prezentat de Ovidius ca un oaspete perfid, vinovat de moartea Didonei (Elissa)⁵; în aceeași carte (vv. 85-86), îndemnând tinerele să se bucure de plăcerile iubirii, dată fiind scurttimea tinereții, poetul își susține exortația cu câteva exemple mitologice, între care și cel al lui Venus, care, de pe urma acestor plăceri, l-a avut ca fiu pe Aeneas. Ironia aceasta, care viza implicit pretențiile genealogice ale casei imperiale și oficializarea eredității troiene a nației romane, nu putea trece neobservată și nepedepsită, e de părere N. Berrino. Consecvent atitudinii sale de frondă față de inițiativele morale și legislative ale lui Augustus, Ovidius ar institui în *Ars*, opinează autoarea, o formă de moralitate considerată de el superioară, fondată pe *lex Amoris*.

N. Berrino crede că valențele politice, lesne perceptibile ale *Artei* ovidiene, nu au scăpat atenției Liviei și că decizia punitivă a principelui la adresa lui Ovidius o are ca inițiator pe augusta lui consoartă, lezată de poet mai ales în intenția sa de a-i asigura fiului Tiberius succesiunea la tron. În această idee, în ultimul subcapitol, autoarea comentează celebrul distih ovidian din *Tristia II*, în care poetul, vorbind despre cea de-a doua vină a sa, enigmaticul *error*, insistă asupra lipsei ei de intenționalitate, comparându-se cu *inscius Actaeon* („neștiutorul Actaeon”), care, la vânătoare, o văzuse din întâmplare pe Diana goală și, transformat în cerb de zeița lezată,

⁵ *Ars* III, 39-40: *Et famam pietatis habet, tamen hospes et ensem / prae-buit et causam mortis, Elissa, tuae* („Și, măcar că are reputația pietății, el, ca oaspete, și-a oferit totuși, Elissa, și sabia și cauza morții tale”).

fusese sfâșiat de proprii lui câini⁶. Comparația mitologică i se pare autoarei edificatoare, în sensul că Diana o reprezintă aici pe Livia, dată fiind și poziția privilegiată a zeiței în panteonul casei imperiale (Augustus era asimilat lui Apollo, iar Livia Dianei); critica modernă o identifică însă pe Diana cu Iulia Minor, nepoata lui Augustus, considerând comparația folosită de poet o aluzie la adulterul acesteia (cu Iunius Decimus Silanus), pedepsit de principe cu exilarea ei, în același an cu Ovidius⁷. Încercând să-și justifice opinia potrivit căreia Ovidius alude în comparația de mai sus la Livia, N. Berrino forțează, în opinia noastră, limitele rezonabilului, străduindu-se să convingă că expresia *sine veste* trebuie luată nu în sens propriu, ci figurat, făcând referire la faptul că poetul o văzuse pe Livia „despuiată” de cuvenita sa demnitate imperială, acționând pătimaș și perfid pentru reușita carierei politice a lui Tiberius; această vină ar echivala cu un *crimen laesae maiestatis* și ar explica și lipsa de clemență a lui Tiberius, după moartea lui Augustus, pentru soarta relegatului Ovidius. Poetul recurge, însă, la motivul mitologic acteonic tocmai pentru a sugera că vina sa consta în faptul de a fi văzut ceva nepermis din sfera concretului, nu a simbolicului.

În capitolul al II-lea al lucrării, intitulat *L'error di Ovidio*, Aldo Luisi reia principalele argumente din lucrările sale anterioare, în sprijinul ipotezei că cea de-a doua vină a lui Ovidius, de nemărturisit (*culpa silenda*), trebuie să fi avut o conotație politică. Într-un prim subcapitol, autorul afirmă că pentru a destrăma aura de mister cu care poetul însuși își învăluie *crimen erroris* („vina greșelii”), trebuie căutat răspunsul la trei întrebări capitale: 1. Ce căuta Ovidius în octombrie 8 p. C. pe insula Elba împreună cu un important om politic, precum Cotta Valerius Maximus? 2. Cum se explică graba centurionului de a-i înmâna poetului în acea insulă decretul imperial de relegare, în loc să aștepte întoarcerea acestuia la Roma? 3. De ce Ovidius declară că nu dorea să-i redeschidă principelui o veche rană, preferând să-și definească greșeala drept o *culpa silenda*? În subcapitolele următoare, autorul încearcă să ofere un răspuns plauzibil celor trei interogații.

În legătură cu prezența lui Ovidius în insula Elba (pe numele de atunci *Aethalis Ilva*), într-o perioadă a anului când marea era închisă navigației (*mare clausum*), A. Luisi e de părere că ea a avut un scop precis: insula Elba se afla la 12 km. de insula Planasia, unde se afla exilat, din ordinul lui Augustus, Agrippa Postumus, recalitrantul nepot al principelui și e mai mult decât probabil că poetul fusese însărcinat de grupul politic de care aparținea (condus de Iulia Minor care moștenise de la mamă susținerea gintei Iulia ca succesoare legitimă la tronul imperial) să se apropie de Agrippa și să-i comunice proiectele de eliberare a lui. Și prezența lui Cotta Maximus în insulă, alături de Ovidius, e explicată prin devotamentul său

⁶ *Tristia* II, 105-106: *Inscius Actaeon vidit sine veste Dianam:/ praeda fuit canibus non minus ille suis* („Neștiutorul Actaeon a văzut-o pe Diana fără veșmânt:/ el a fost tocmai prada câinilor săi”).

⁷ Cf. F. Corsaro, *Sulla relegatio di Ovidio*, *Orpheus*, 15, 161; I. Ciccarelli, *Comento al II libro dei Tristia di Ovidio*, Bari, 2003, 103.

și al familiei sale față de *gens Iulia*, elogiata de poet într-o elegie din exil⁸. Ambii fiind marcante personalități ale vremii, neexpuse politic, ar fi putut duce la îndeplinire, fără risc, crede A. Luisi, misiunea încredințată.

Cu privire la graba centurionului de a-i aduce la cunoștință lui Ovidius, chiar în insula Elba, funesta decizie princiară, autorul susține că acesta executa un ordin ce nu suporta amânare: posibila tentativă de eliberare a lui Agrippa, mediată de poet și de Cotta, trebuia dejucată fără întârziere. Ovidius urma a fi trimis imediat departe de Roma, spre a zădărnici orice contact cu Agrippa. Planurile politice ale lui Augustus nu puteau fi periclitate de aducerea la cunoștința poporului a unei conspirații antiimperiale, care să diminueze *auctoritas principis*, de aceea poetul a fost condamnat direct de principe, fără a avea parte de un proces public, pentru ceea ce trebuie să fi fost un *crimen laesae maiestatis*. Poetul însuși își recunoaște vina de a-l fi ofensat pe Augustus, vină pe care o califică însă ca *error*, precizând că a fost lipsită de intenție, spre deosebire de un *scelus* sau *facinus* premeditate, care s-ar încadra propriu-zis în categoria juridică *crimen maiestatis*.

La a treia întrebare, privind motivele tăcerii lui Ovidius asupra acestui *error*, A. Luisi acceptă explicația dată de Francesca Rohr Vio⁹, conform căreia, nemulțumit că în interiorul casei imperiale se conspira împotriva sa cu privire la succesiune, Augustus a sustras atenția publică de la acest act de trădare care-l discredita, direcționând-o spre adulteriile celor două Iulia, fiica și nepoata sa, a căror conduită amorală era notorie; în virtutea dorinței principelui de a înlătura orice suspiciune de dispută dinastică în interiorul casei imperiale, Ovidius va prefera să păstreze el însuși tăcerea. La moartea lui Augustus, poetul ar fi putut spera iertarea din partea noului principe, e de părere A. Luisi, dacă n-ar fi comis grava eroare de a schimba numele dedicatorului poemului *Fasti*, înlocuindu-l pe Augustus cu Germanicus și făcându-și astfel oficial cunoscută admirația față de noul astru politic, descendent din *gens Iulia*, văzut ca moștenitor legitim al tronului imperial.

Prezentarea acestor posibile soluții la întrebările propuse constituie o premisă a demersului autorului de a argumenta mai detaliat, în subcapitolele următoare, ipoteza sa cu privire la considerarea celei de-a doua culpe ovidiene drept un *error politicus*. Plecând de la imputarea adresată sieși de poet de a fi văzut ceva (*Cur aliquid vidi? – Tristia* II, 104), de a-și fi făcut „privirile complice la un rău funest” (*lumina conscia funesti mali – Tristia* III, 6, 27-29), A. Luisi respinge interpretările anterioare, conform cărora poetul ar fi asistat involuntar la adulterul Iuliei Minor sau ar fi fost el însuși protagonistul unei scene de adulter cu aceasta¹⁰; el

⁸ *Epistulae ex Ponto*, II, 2, 21: *Quaeque tua est pietas in totum nomen Iuli* („Aceasta ți-e pietatea pentru întreg numele iulian”).

⁹ F. Rohr Vio, *Le voci del dissenso, Ottaviano Augusto e i suoi oppositori*, Padova, 2000, 248-250.

¹⁰ Cf. F. della Corte, S. Fasce, *Opere di Publio Ovidio Nasone, II, Tristia, Ibis, Ex Ponto, Halieuticon Liber*, Torino, 1986, 18-19; R. Verdière, *La relégation d' Ovide: rétroactes et prospective*, REL, 1973, 541-547.

susține ferm ideea aderenței lui Ovidius la curentul filoantonian de opoziție la adresa principatului, prin frecventarea unor reprezentanți de marcă ai anturajului aristocratic din jurul celor două Iulia. Ideea unei culpe politice a lui Ovidius nu este nouă, ea fiind invocată anterior de reputați exegeți care au propus felurite soluții: între primii care au atribuit cauze politice exilului lui Ovidius se numără J. Huber, care pune vina poetului pe seama familiarității cu L. Aemilius Paulus, soțul Iuliei Minor, care complotase împotriva lui Augustus¹¹; F. Bernini e de părere că poetul a văzut un delict comis de un membru al casei imperiale și nu l-a adus la cunoștința lui Augustus¹²; G. Nemethy crede că explicația trebuie căutată în prietenia lui Ovidius cu Fabius Maximus, ruda sa, care încercase să-l împace pe Augustus cu nepotul Agrippa Postumus, exilat în insula Planasia¹³; S. G. Owen leagă exilul lui Ovidius nu de Agrippa, ci de Germanicus, urât și temut de Tiberius din motive successorale¹⁴; tot la Germanicus, idolul opoziției senatoriale față de Tiberius, se referă și S. D’Elia¹⁵; D. Marin se pronunță cu convingere pentru opoziția lui Ovidius față de regimul augustan¹⁶.

În opinia lui A. Luisi, Ovidius a fost în primul rând victima schimbării de atitudine a lui Augustus față de intelectuali în a doua parte a domniei sale și controlului impus de principe asupra operelor acestora; în al doilea rând, autorul discută pe larg atașamentul poetului față de Germanicus, care reluase ideea, de sorginte antoniană, a unei monarhii orientale, bazată pe divinizarea principelui.

Concluziile finale ale volumului subliniază și susțin ideea unei strânse conexiuni între ceea ce autorii numesc *crimen carminis* și *crimen erroris*, idee care conferă întregii lucrări o apreciabilă coerență argumentativă, chiar dacă unele dintre argumentele propuse sunt discutabile. Se cuvine a fi remarcată aderența de principiu a școlii filologice clasice bareze, în descendența reputatului magistru, de origine română, Demetrio Marin, la opinia, din ce în ce mai acceptată în exegeza modernă, a unei incontestabile culpe politice ovidiene.

Mihaela PARASCHIV

¹¹ J. Huber, *Die Ursachen der Verbanung des Ovid*, Regensburg, 1887/1888.

¹² F. Bernini, *Ovidio*, Milano, 1939, 20 et seqq.

¹³ G. Nemethy, *Commentarii exegetici ad Ovidium*, Budapest, 1913.

¹⁴ S. G. Owen, *Tristium liber II*, Oxford, 1924.

¹⁵ S. D’Elia, *L’esilio di Ovidio e alcuni aspetti della storia augustea*, AFLN, 5, 1955, 95-157.

¹⁶ D. Marin, *Ovidio fu relegato per la sua opposizione al regime augusteo?*, *Acta Philologica*, 1955, 199-252.

DEMETRIO MARIN, *Publius Ovidius Naso. Misterul relegării la Tomis. Teze și ipoteze*, traducere de CORINA-GABRIELA BĂDELIȚĂ, prefată de TRAIAN DIACONESCU, Iași, Institutul European, 2009, 264 p. (*Romania Orientalis*) ISBN 978-973-611-639-1

Volumul este prefăcut de studiul lui Traian Diaconescu cu titlul *Ovidiu la Tomis. Enigma relegării și metamorfoza poeziei*¹, în care este pusă în discuție, în baza unor referințe bibliografice ce nu depășesc anul 1978, *enigma relegării*, fiind prezentate succint motivele de ordin moral, religios și politic invocate de exegeții ovidieni. Ne surprinde la p. 10 comentariul autorului privind ipoteza lui Leo Hermann, conform căreia vina de ordin religios a lui Ovidius ar fi constat în faptul că a văzut-o pe împărăteasa Livia goală la misterele zeiței Bona Dea, interzise bărbaților, la care poetul ar fi asistat comițând un sacrilegiu similar celui comis în 62 a.C. de Caesar, în casa căruia s-au desfășurat în acel an misterele; or, nu Caesar comisesse atunci actul profanator, ci Clodius, îndrăgostit de soția acestuia, care încercase să intre deghizat în femeie în casa lui Caesar. Între cei care au avansat cu convingere ipoteza unei conotații politice a culpei ovidiene nu este nicăieri menționat numele lui Aldo Luisi, cu toate că profesorul italian de la Universitatea din Bari, discipol al lui Demetrio Marin, s-a remarcat în ultimii ani prin mai multe contribuții pe această temă². În partea a doua a prefetei este comentată *metamorfoza poeziei* lui Ovidius survenită în anii exilului, când poetul descoperă „destinul tragic existențial”; cu accente patetice neavenite într-o exegeză modernă, se afirmă că „poetul, înainte de exil, era monden, ludic, luminos, dar acum coboară în adâncurile ființei sale și scrie versuri cu rezonanță de orgă”. Remarcăm opinia lui Traian Diaconescu cu privire la „modelul atipic de rezistență și reabilitare în fața teroarei istoriei, bazat pe un logos al protestului camuflat”, inaugurat de Ovidius în literatură; în opinia noastră, paternitatea acestui model nu este propriu-zis ovidiană, Ovidius reiterând de fapt un topos introdus de cei doi mari literați exilați care l-au precedat, Cicero și Seneca.

Cartea lui Demetrio Marin este compusă din două capitole: în primul sunt trecute succint în revistă *soluțiile propuse până în prezent* relegării lui Ovidius, în

¹ Titlul original este *Ovidio fu relegato per la sua opposizione al regime augusteo?*, *Acta Philologica*, I, Societas Academica Daco-romana, Roma, 1958, 97-254.

² A. Luisi, *Vendetta-perdono di Augusto e l'esilio di Ovidio*, *CISA*, 23, Milano, 1997, 271-291; idem, *Roma-Brindisi-Tomi*, *SSA*, 5, 1998, 41-72; idem, *Livia Augusta e l'ironia di Ovidio*, *InvLuc*, 22, 2000, 81-87; idem, *Il perdono negato. Ovidio e la corrente filoantoniana*, Bari, 2001; idem, *Lettera ai Poster. Ovidio*, *Tristia 4,10*, Bari, 2006; idem, *La culpa silenda di Ovidio: nel bimilenario dell'esilio*, în A. A. Nascimento, M. C. C. M. S. Pimentel (coord.), *Ovidio: exilio e poesia. Leituras ovidianas no bimilenario da 'relegatio'*, *Coloquio Internacional. Lisboa*, 2007, *Junho*, 21 (no. 40 aniversario do Centro de Estudos Classicos), Lisboa, 19-45; idem, *Culpa silenda. L'error politico di Ovidio*, *Cl&Chr*, 4/1, 2009, 295-206; A. Luisi, N. F. Berrino, *Culpa silenda. Le elegie dell'error ovidiano*, Bari, 2002; eidem, *Carmen et error nel bimilenario dell'esilio di Ovidio*, Bari, 2008.

cel de-al doilea autorul propune *reexaminarea problemei relegării*, avansând soluții inedite.

În primul capitol sunt selectate și grupate soluțiile propuse până în vremea sa de exegeții ovidieni relegării poetului, de natură morală, religioasă și politică: între soluțiile de *natură morală*, autorul menționează: protecția acordată de Ovidius cuplului adulterin Iulia Minor-Decimus Iunius Silanus, cunoașterea de către poet a relației incestuoase dintre Iulia Minor și Agrippa Postumus, surprinderea relației incestuoase dintre Augustus și fiica sa Iulia Maior; între soluțiile de *natură religioasă*, D. Marin o reține pe aceea propusă de R. Elis și E. Ripert cu privire la profanarea de către Ovidius a misterelor lui Isis, interzise bărbatilor, la care poetul ar fi zărit-o involuntar pe Livia goală; motivele de *natură politică* avansate până atunci erau: familiaritatea lui Ovidius cu soțul Iuliei Minor, L. Aemilius Paulus, care ar fi organizat un complot împotriva lui Augustus, menționat doar de Suetonius (*Vitae duodecim Caesarum, Divus Augustus*, 19); Ovidius ar fi asistat la accesul de mânie și durere al lui Augustus la aflarea înfrângerii lui Varus în Germania, scriind și o epigramă pe această temă; vina de a fi fost martor la încercarea lui Paulus Fabius Maximus de a-l împăca pe Augustus cu nepotul său Agrippa Postumus, exilat atunci de principe în insula Planasia; favorizarea lui Germanicus la succesiunea puterii imperiale.

În capitolul al doilea, autorul inițiază o amplă reexaminare a întregii probleme, comentând prin prisma unor opinii personale cele două culpe (*duo crimina*), recunoscute de poetul însuși drept cauze majore ale relegării sale: *carmen et error*.

În ce privește *carmen*, în acord cu majoritatea exegeților, D. Marin e de părere că întreaga poezie ovidiană anterioară exilului ar păcătui printr-o atitudine atee, în sensul ridiculizării prejudecăților religioase ale vechii epoci și a încercărilor lui Augustus de a revigora spiritual religios roman într-o societatea deja prea raționalistă pentru a mai crede în miturile antice. Așadar, în opinia autorului, *crimen carminis* nu constă în scrierea de către Ovidius a unor versuri lascive, ci în prezentarea unei lumi spirituale cu totul opuse celei pe care principele și membrii marcanți ai societății (chiar cei din opoziție) încercau s-o restaureze.

Celebrul *error*, învăluit de poet în expresii echivoce, mergând de la afirmația că nu are nici o vină până la recunoașterea faptului că vina sa ar fi meritat pedeapsa capitală, este comentat de D. Marin pe larg, cu interesante și originale luări de poziție. Autorul volumului e de părere că poetul devine mai credibil atunci când mărturisește că o parte din vina sa constă într-o greșeală (*Tristia*, III, 5, 52: *Sed partem nostri criminis error habet*), insistând însă asupra faptului că e vorba de o *culpa*, nu de un *scelus* ori *facinus* și sugerând implicit că Augustus îi dăduse acesteia o încadrare juridică mult prea dură³. D. Marin analizează cu sagacitate atitudi-

³ Pentru sensul noțiunilor juridice *culpa*, *scelus*, *facinus*, vezi Forcellini-Corradini-Perin, *Lexicon totius Latinitatis*, 1940, s.v.: *Scelus enim est nefarium facinus, quo alios quoque ad maleficia impellimus atque adeo a prava pendet voluntate; culpa omnes complectitur errores, quos humana parum cavit natura, vel in quos oer imprudentiam sive humanam infirmitatem labimur* („*Scelus* este o

nea defensivă a lui Ovidius, constând în enumerarea unor infracțiuni pe care nu le-a comis: nu a luptat împotriva lui Augustus, nu a atentat la viața acestuia, nu a violat nici un secret de stat. Singura sa vină, admite poetul, constă în faptul că „a văzut ceva” (*aliquid vidi*) și delictul său e acela de a fi „avut ochi” (*oculos habuisse*); la această vină, pe care preferă sau i se impune să o treacă sub tăcere (*culpa silenda*), Ovidius se referă în mai multe locuri din poezia sa de exil, dar în două dintre ele pare a sugera că ea a fost deosebit de gravă: e vorba de scrisoarea adresată regelui trac Cotys, pe care-l avertizează: „De-oi fi comis altă vină nu mă-ntreba! Singura vină să fie văzută în a mea Artă!” (*Epistulae ex Ponto*, II, 9, 75-76: *Ecquid praeterea peccarim, quaerere noli;/ Ut pateat sola culpa sub Arte mea* - tr.n.); într-o altă scrisoare, adresată lui Paulus Fabius Maximus, zeul iubirii, Amor, adresându-se poetului, jură că nu e nimic ilegal în a sa *Ars amatoria*, dar că există un lucru mai grav care i-a dăunat, binecunoscut lui Ovidius (*ibidem*, III, 3, 76: *Scis, aliud, quod te laeserit, esse magis*). Încercând să identifice acel *error*, D. Marin începe prin a respinge argumentele puțin probabile invocate de alți exegeți, între care și complicitatea la adulterul Iuliei Minor cu D. Iunius Silanus; acest argument i se pare nefondat prin faptul că autorii adulterului au fost exilați în locuri mai puțin îndepărtate și aspre decât locul în care a fost relegat Ovidius. Părerea lui D. Marin e aceea că *error* constă într-o gravă ofensă la adresa lui Augustus, sugerată de o interogație ovidiană: *Omnis an in magnos culpa deos scelus est?* (*Epistulae ex Ponto*, I, 6, 26 – „Oare-i o crimă orișice vină față de zeii cei mari?” - tr.n.); în această privință, gratitudinea lui Ovidius față de clemența principelui de a-l fi condamnat doar la relegare și nu la moarte nu i se pare autorului a fi o exagerare retorică, contrazi-când opinia istoricului literar Concetto Marchesi că această grațitudine camuflează reproșul amar al poetului față de procedura juridică insolită urmată de principe, de a-l fi condamnat printr-un edict personal, fără un proces public⁴.

Dintre delictelor pedepsite cu *relegatio*, D. Marin, procedând prin excludere, reține ca posibilă, în cazul lui Ovidius, complicitatea la calomnie (*calumnia*), ca ipostază a vinii de lesmaiestate (*crimen laesae maiestatis*) și propune, în baza analizei poeziei ovidiene, următoarele variante de *calumnia*:

- certitudinea lui Ovidius că s-a folosit rău de talentul său poetic (*Epistulae ex Ponto*, I, 7, 105: *Ingenii certe, quo nos male sensimus usor*) pare a reproduce o învinuire din edictul augustan, referitoare la aluziile și ironiile la adresa casei imperiale din poezia anterioară exilului;

- un act de cutezanță ar fi și elogiarea poetului Cornelius Gallus (*Amores* I, 15; III, 9), pe care-l considera o victimă a lui Augustus; se știe că acesta, devenit prefect al Egiptului, se lansase la beție în imprudente laude de sine și, adus în fața senatului, fusese condamnat la exil, apoi, din disperare, și-a luat viața;

faptă nelegiuită prin care îi îndemnăm și pe alții la ticăloșii și ține de reaua-voință; *culpa* include toate greșelile de care firea umană se ferește prea puțin sau în care cădem din pricina nechibzuinței sau a unei slăbiciuni omenești” - tr.n.).

⁴ Cf. C. Marchesi, *Storia della letteratura latina*, vol. I, Messina-Roma, 1925, 427-428.

- scrisorile adresate din exil de Ovidius soției sale Fabia și rudei sale Fabius Maximus confirmă, în opinia lui D. Marin, ostilitatea profundă a poetului față de împărat și de instituția imperială, existentă latent în sufletul său și în perioada anterioară relegării, avându-și rădăcinile în „convingerile politice metafizice ale lui Ovidius”, pe care, imprudent, fie le comunicase altora, fie le formulase aluziv în poezie.

În concluzie, D. Marin pare a împărtăși opinia lui S. D’Elia⁵, conform căreia *carmen et error* au fost doar cauza ocazională a relegării lui Ovidius, ade-văratul motiv fiind de căutat în ultima perioadă a domniei lui Augustus, întunecată de opoziția căreia principele a fost nevoit să-i facă față cu o duritate cu totul opusă clemenței manifestate la începutul domniei. Cu alte cuvinte, Ovidius ar fi ispășit nu doar propriile greșeli, ci și pe acelea ale generației sale.

Apreciem inițiativa Editurii Institutului European de a publica pentru prima oară în traducere românească, în colecția *Romania Orientalis*, coordonată de Traian Diaconescu, această lucrare a profesorului italian de origine română, Demetrio Marin, ale cărui preocupări pentru elucidarea misterului relegării lui Ovidius la Tomis au antrenat la Universitatea din Bari o fecundă emulație pe această temă, concretizată în lucrările din ultimii ani ai urmașilor săi, Aldo Luisi și Nicoletta Francesca Berrino.

Mihaela PARASCHIV

CHANTAL REYNIER, *Saint Paul sur les routes du monde roman. Infrastructures, logistique, itinéraires* (Lire la Bible), Les Éditions du Cerf – Médiaspaul, Paris, 2009, 294 p., ISBN Cerf 978-2-204-08832-9 & ISBN Médiaspaul 978-2-89420-778-9

Infatigable voyageur l’apôtre des Gentils ne raconte jamais ses voyages. Pourtant „il a sillonné la Méditerranée, du moins dans certains de ses secteurs, en empruntant les routes ordinaires fréquentées par les navires de commerce” (p. 7). Car, dans l’Empire romain, „on pouvait aller et venir avec une certaine liberté”, même si „les moyens de transport n’avaient, à cette époque, rien à voir avec ceux d’aujourd’hui” (p. 8). C’est pourquoi la perspective de l’auteur est tout à fait originale: rendre compte des voyages de Paul „du point de vue des infrastructures (voies romaines et routes maritimes), de la logistique (moyens de transport, moyens de subsistance, conditions de vie) et des itinéraires. Ce sont là des aspects essentiels pour situer l’Apôtre dans son temps, et pour ainsi mieux le connaître et mieux appréhender les conditions dans lesquelles s’est diffusé le message chrétien” (p. 8). Nous n’avons donc pas affaire ni à une biographie ni à une présentation de la doctrine de Paul, mais plutôt à une contextualisation historique du personnage.

⁵ S. D’Elia, *L’esilio di Ovidio e alcuni aspetti della storia augustea*, AFLN, V, 1955, 95-157.

La première partie de l'ouvrage nous présente le fait même de „voyager dans l'Empire romain au Ier siècle”. Cela débute évidemment avec une description du réseau routier très dense (en Orient, en Asie Mineure, en Grèce, en Italie) et des routes maritimes (vents et courants, moment et types de la navigation, durée et distance, les ports) qui permettaient les échanges et rendaient surtout possible de satisfaire les besoins vitaux de Rome (l'acheminement du blé, du vin et de l'huile pour nourrir la population de la capitale). Viennent ensuite la présentation à la fois des moyens de transport – terrestre (marche à pied, véhicules et montures) et maritime (bateaux) – et des conditions du voyage (rudes, insalubrité et insécurité).

La seconde partie du livre est consacrée aux „itinéraires de Paul” qui sont relatés dans les Actes des Apôtres et qu'on peut compléter avec les mentions topographiques des lettres. Chaque voyage fait l'objet d'un chapitre à part qui commence avec les passages en question des Actes. A ce sujet l'auteur est aussi attentif à la forme dite „occidentale” de cet écrit néotestamentaire (voir É. Delebecque, *Les Deux Actes des Apôtres*, Gabalda, Paris, 1986).

Le premier voyage étudié „est celui qui conduit Paul et Barnabé dans les parages de Chypre” (p. 98). Leur base de départ fut évidemment Antioche. Il y sont revenus après avoir effectué un tour en Asie Mineur.

Avec le second voyage Paul atteint le monde égéen. Philippes, Thessalonique, Athènes, Corinthe sont les principales étapes de son périple, avant de revenir – par Éphèse et Césarée – à nouveau à Antioche. „On peut se demander – écrit l'auteur – quelle est la raison de ces choix. Est-il lié à un concours de circonstances? Paul est-il dépendant de ses réseaux au point de n'aller que là où il est sûr de bénéficier d'appuis? Ou bien sélectionne-t-il ses étapes en fonction de la population de ces cités, c'est-à-dire là où il y a des Romains, des commerçants et des vétérans de l'armée? Contrairement à l'impression que donnent les Actes des Apôtres, il ne semble pas rechercher les lieux où les communautés juives sont présentes. En revanche, on note l'importance des communautés fondées dans des ports ou des villes à débouché maritime et à forte concentration de population par contraste avec les centres modestes de Lycaonie. Philippes, Thessalonique et Corinthe sont des cités importantes à des titres divers. Leurs infrastructures humaines et commerciales joueront un rôle dans la naissance et le développement des communautés.” (p. 136).

Dans la suite de l'activité de Paul Éphèse, cette „grande cité d'Asie tournée vers l'Occident” et à l'emplacement remarquable, prend la place d'Antioche comme point de départ. C'est en partant d'ici que l'Apôtre visitera ses communautés en Grèce, avant d'entreprendre le voyage „fatal” à Jérusalem.

Le dernier itinéraire de Paul est celui de son transfère en tant que prisonnier à Rome. D'après l'auteur „l'étude de ce texte (Ac 27,1 – 28,16) mérite un grand développement compte tenu de son ampleur et de la richesse documentaire qu'il fait apparaître. Cela se passe dans les années 58-59 (ou 60-61). L'itinéraire, d'environ 4000 km, met en lumière une navigation périlleuse, inattendue et riche en ensei-

gnement maritime” (p. 158). C’est pourquoi il est étudié par ses étapes successives: de Césarée à Myra, de Myra aux abords de la Crète, pris dans la tempête (*eurakulôn*), naufrage et séjour sur l’île „appelée *Melitê*” (généralement, et avec raison, identifié avec Malte), de Malte à Pouzzoles à bord du „Dioscures” (un bateaux alexandrin à destination de Rome), et enfin Rome.

Le dernier chapitre de l’ouvrage aborde les hypothétiques voyages de Paul en Espagne (Rm 15,19.23-32) et en Asie Mineure (voir épîtres pastorales). Il est aussi intéressant – et hautement symbolique – qu’après la tradition l’Apôtre a trouvé la mort (le martyre) sur la via Ostiensis, „une route qui conduit à la mer”; au terme d’une vie remplie par le souci d’annoncer l’Évangile „après avoir été bouleversé par sa rencontre avec le Christ sur la route de Damas” (p. 216).

Paul a été „un étonnant voyageur”, dont les voyages „ont façonné sa personnalité et sa mission. Ils supposent une patience et une endurance peu communes ainsi qu’une réelle capacité d’adaptation aux différents milieux naturels et humains” (p. 218). Mais, si nous regardons sa stratégie nous y découvrons d’étonnantes lacunes; notamment l’Égypte (et l’Alexandrie) et l’Extrême-Orient. C’est sans doute parce que Rome exerçait un attrait déterminant sur lui. L’Apôtre cherchait à atteindre la Ville, ce centre du monde, pour pouvoir aller vers les confins occidentaux. Même si ses projets dans ce sens n’ont pas vraiment aboutis, il n’en reste pas moins vrai que globalement il „a su tirer profit des infrastructures et de la logistique que l’empire lui fournissait” (p. 231).

Cet ouvrage original et stimulant se termine par une multitude de cartes (p. 233-258), qui illustrent les propos de l’auteur, ainsi que par une bonne bibliographie sélective (p. 259-274), permettant de pousser plus loin la recherche sur des points spécifiques. En outre, différents indexes (des noms de lieux, des auteurs anciens et des références bibliques) facilitent l’utilisation de ce livre qui est une bonne exemple de la réflexion enrichie par une approche pluridisciplinaire d’une question ancienne très largement étudiée.

Attila JAKAB

LARRY W. HURTADO, *Le Seigneur Jésus Christ.*

La dévotion envers Jésus aux premiers temps du christianisme,

Traduction de DOMINIQUE BARRIOS, CHARLES EHLINGER, NOËL LUCAS (Lectio divina), Les Éditions du Cerf, Paris, 2009, 782 p., ISBN 978-2-204-08036-1

Depuis l’œuvre classique de W. Bousset¹ le livre de L. W. Hurtado – paru initialement en anglais² et traduit depuis en italien³ et en espagnol⁴ – est sans doute

¹ W. Bousset, *Kyrios Christos. Geschichte des Christusglaubens von den Anfängen des Christentums bis Irenaeus*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1913; édition revue: 1921; traduction anglaise: Abingdon, Nashville, 1970.

la monographie la plus importante, et désormais incontournable, consacrée à la question de Jésus, Seigneur et Christ. D'après les clarifications données par l'auteur dans sa préface, son ouvrage „n'est ni une christologie du Nouveau Testament ni une histoire des origines du christianisme ni une histoire des premières doctrines chrétiennes. Il se veut une analyse des croyances et des pratiques religieuses qui ont constitué le culte de Jésus comme personnage divin dans le christianisme du premier âge. Il s'intéresse au rôle du personnage de Jésus dans la vie et la pensée religieuses des chrétiens des premiers temps” (p. 9).

Une introduction claire et structurée permet à l'auteur d'exposer l'objectif de son livre: „une analyse complète de l'origine, du développement et de la diversification de la dévotion envers le Christ au cours des deux premiers siècles décisifs du mouvement chrétien (de 30 à 170 de notre ère environ)” (p. 14). Dans cette perspective il focalise son attention „sur trois aspects principaux”: premièrement „on peut repérer que le phénomène d'une dévotion remarquable envers Jésus émerge très tôt dans les groupes de ses adeptes et qu'il ne peut être ramené à une étape secondaire du développement religieux ni expliqué comme le résultat d'influences externes” (p. 14); deuxièmement on peut dire que „la dévotion envers Jésus s'est manifestée avec une intensité et une diversité d'expressions sans équivalent et pour lesquelles on ne trouve pas de véritable analogie dans l'environnement religieux de l'époque” (p. 15); troisièmement on peut affirmer „que cette dévotion forte envers Jésus, qui incluait la vénération de sa personne comme divine, était... présentée et articulée à l'intérieur d'une affirmation ferme de monothéisme exclusif, tout particulièrement dans les cercles des premiers chrétiens qui ont anticipé ce qui deviendra le christianisme majoritaire” (p. 15).

Dans la suite de son introduction L. W. Hurtado explique pourquoi préfère-t-il l'expression de „dévotion envers le Christ” (*Christ-Devotion*) au lieu et à la place de christologie, présente un bref état de la recherche et met en évidence l'originalité de son travail. Par rapport à W. Bousset, qui se focalisait sur les cultes à mystères et la vénération de l'empereur, l'auteur insiste davantage sur l'arrière-fond religieux juif du christianisme naissant.

Suivant un parcours chronologique, les dix chapitres de cet ouvrage monumental font le tour de la question d'une manière exhaustive et approfondie. Car l'ambition de L. W. Hurtado est d'aller au-delà de la simple narration. Il souhaite que son travail soit une „compréhension historique” en posant la question du pourquoi et du comment, et en essayant d'identifier les facteurs clés du processus de développement. Cette compréhension est largement facilitée par les „récapitulations” qui

² L. W. Hurtado, *Lord Jesus Christ. Devotion to Jesus in Earliest Christianity*, William B. Eerdmans, Grand Rapids (Michigan) – Cambridge (U.K.), 2003. Voir aussi idem, *How on Earth Did Jesus Become a God? Historical Questions about Earliest Devotion to Jesus*, William B. Eerdmans, Grand Rapids (Michigan) – Cambridge (U. K.), 2005.

³ Paideia, Brescia, 2006.

⁴ Ediciones Sígueme, Salamanca, 2008.

résumé et exposent brièvement, à la fin de chaque chapitre, les thèses principales longuement développées et argumentées auparavant.

„Le vrai défi, quand on fait de l'histoire – écrit-il – est de se représenter non seulement ce qui est arrivé, mais comment c'est arrivé et pourquoi” (p. 40). Par conséquent, le premier chapitre, consacré aux facteurs et influences, aborde le monothéisme juif pour mieux pouvoir approcher la figure de Jésus, dont la vénération, en tant que Christ, doit être considérée comme „une innovation sans équivalent” (p. 77), conséquence „d'expériences religieuses marquantes – surtout expériences de révélation – chez les premiers chrétiens” (p. 78).

Ensuite, dans le second chapitre, l'auteur analyse le christianisme paulinien. La raison de ce choix est simple: les lettres de Paul „sont les premiers écrits chrétiens existant”. De ce fait, cette tendance du mouvement chrétien est „le premier auquel on ait accès par une source de première main” (p. 95). L'auteur des ces écrits, Paul, est un juif converti qui avait consacré l'essentiel de son œuvre missionnaire aux Gentils. Il considérait Jésus comme le Christ, le Fils de Dieu et Seigneur, connaissant une „préexistence” avant sa vie historique. Cette vie s'est terminée par la mort et fut suivie par une résurrection rédemptrice. La nouveauté de Paul consistait à dire „que les païens pouvaient être sauvés sans observer la Torah” (p. 145).

Le troisième chapitre est consacré au christianisme juif de Judée, sur lequel c'est aussi Paul qui nous renseigne abondamment. De plus, nous trouvons aussi des informations dans les Actes, à la fois des catégories christologiques et des pratiques de dévotion. Au terme de son analyse L. W. Hurtado arrive à la conclusion que ce „christianisme judéen accordait à Jésus une place centrale, dans sa foi comme dans sa pratique” (p. 223). Il considère même que „les plus importants et les plus influents développements de la dévotion à Jésus ont eu lieu parmi les premiers groupes de croyants judéens et c'est à leurs convictions et au modèle fondamental qu'ils ont adopté leur piété que sont redevables toutes les formes de christianisme dans la suite des temps” (p. 224).

Le quatrième chapitre aborde la problématique de la *Source* (Q), c'est-à-dire de la „collection de dits de Jésus”. Mais, „contrairement à l'opinion de certains exégètes”, L. W. Hurtado considère que „Q n'est sans doute pas le produit d'un milieu d'adeptes de Jésus distinct et inconnu par ailleurs qui avait une forme de foi significativement différente de celle que présentent les autres témoins textuels du Ier siècle” (p. 267).

Dans le cinquième chapitre l'auteur analyse les „livres sur Jésus”, c'est-à-dire les évangiles canoniques selon Marc, Matthieu et Luc, dont „les portraits de Jésus... ont eu le plus d'influence tout au long de l'histoire du christianisme” (p. 269). Il y étudie leurs caractéristiques communes, leur genre littéraire et leur interprétation de Jésus.

Ensuite, il consacre le sixième chapitre au christianisme johannique qui fut traversé par une „crise christologique”, résultant aussi du conflit qui l'opposa à la communauté juive, d'où il fut expulsé.

Après avoir passé en revue les écrits „canoniques” L. W. Hurtado poursuit son cheminement et, dans le septième chapitre, il aborde les „autres livres anciens sur Jésus”. Il s’agit des „évangiles” extra-canoniques, composés probablement à différents moments du IIe siècle et certainement en circulation à ce moment-là” (p. 441): par ex. le Marc secret, des fragments, le manuscrit Egerton, l’*Évangile de Pierre*, le *Protévangile de Jacques*, l’*Évangile de l’enfance de Thomas*, ou encore l’*Évangile de Thomas*. D’après l’auteur, ces écrits – qu’il qualifie de manière discutable d’„hétérodoxes” – ont une „prétention particulariste et élitiste”, ils „ne présentent habituellement pas Jésus par référence à l’Ancien Testament, au monde narratif d’Israël et au Dieu des Écritures (du moins pas en termes positifs)” et „n’expriment pas le statut divin de Jésus en référence au Dieu unique du monothéisme exclusif que le christianisme a hérité de la tradition juive de la période gréco-romaine” (p. 502-503). „Dans leur prétention à une connaissance supérieure et leur mépris pour les croyances des chrétiens qui ne partageaient pas leurs intuitions – écrit l’auteur –, ces textes nous fournissent l’occasion d’entendre l’autre côté du conflit entre le christianisme orthodoxe émergent et différentes versions alternatives de la foi” (p. 504).

Ainsi, avec le huitième chapitre, nous entrons donc dans la problématique du second siècle; celle du courant principal et des affluents (par ex. l’*Épître aux Hébreux*, les textes pauliniens tardifs). L’auteur considère cela une „période charnière de transition vers ce qui est devenu le christianisme classique des siècles postérieurs: nous sommes en présence d’une religion différenciée qui est dans une large mesure constituée de croyants de la gentilité qui a des évêques, un canon et des credo” (p. 505), ce qui est sujet à caution.

Le neuvième chapitre s’attache également à cette période, car il traite la „diversité radicale”, à savoir: Valentin et le valentinianisme, ainsi que Marcion.

Fidèle à sa méthodologie fondée sur la chronologie, L. W. Hurtado consacre le dixième chapitre de son ouvrage à la „dévotion proto-orthodoxe” qui „honorait Jésus comme divin à l’intérieur d’une position monothéiste exclusive, dérivée de la tradition biblique/juive (et adaptée à partir d’elle)” (p. 585). Cela signifie qu’il fallait „découvrir Jésus dans l’Ancien Testament”, accepter un „évangile quadriforme”, expliquer le rapport de Jésus vis-à-vis de Dieu (voir l’*Apocalypse*, l’*Ascension d’Isaïe*, le *Pasteur d’Hermas*), élaborer un culte et des prières, assumer le martyre „en tant qu’expression particulière de la dévotion à Jésus” (p. 644) et développer différentes doctrines (par ex. la descente de Jésus dans l’Hadès; Jésus, homme et Dieu).

L’analyse historique de l’auteur s’arrête juste au moment où le christianisme verra émerger de grands et influents penseurs en son sein: Irénée de Lyon, Clément d’Alexandrie, Origène, Tertullien, ou encore Méliton de Sardes et Hippolyte. Cela suggère qu’il y a encore matière à poursuivre l’étude commencée. D’autant plus que „la fin du IIe siècle et le début du IIIe connurent eux aussi de nouveaux efforts intéressants en matière d’innovation religieuse, qui allèrent plus loin que ceux dont

nous avons entrepris ici l'étude; parmi eux le montanisme tient une importance particulière" (p. 677).

Dans la postface de la traduction française L. W. Hurtado fait le point sur la réception de son Œuvre depuis sa parution en anglais, en 2003. Les plus de cinquante recensions et les colloques dont il fut l'objet (Salamanque, Berlin, Zurich, Indiana et Philadelphie) montrent clairement qu'il s'agit „d'un livre de référence et d'importance majeur" (p. 683). Ce qui ne signifie nullement que des voix critiques soient absentes. L'auteur en fait état: M. Casey⁵, J. D. G. Dunn⁶ et A. Collins⁷, ont contesté l'un ou l'autre des points de l'ouvrage. Mais cela n'enlève rien à la valeur de cette monographie richement annotée et se terminant par une bibliographie considérable (p. 721-775). Qui plus est, les indexes (des auteurs modernes, ainsi que des références bibliques et des sources anciennes) facilitent grandement l'utilisation de ce précieux instrument de travail.

Attila JAKAB

NICOLAE GOSTAR, *Marele monument funerar roman de la Adamclisi. Studiu epigrafic*, prefată de ADRIAN RĂDULESCU, Ediție îngrijită de OCTAVIAN BOUNEGRU, Casa Editorială *Demiurg*, Iași, 2008, 178 p., ISBN 973-152-087-2

Lucrarea reprezintă un capitol extras dintr-o scriere mai amplă, rămasă în proiect, intitulată *Tituli de bellis Dacicis imp. Traiani*. Istoric al Antichității, epigrafist și arheolog, profesor al Universității „Al. I. Cuza”, Nicolae Gostar, al cărui domeniu de cercetare cuprindea atât istoria Daciei și a Moesiei, mai ales din perspectiva surselor epigrafice, cât și arheologia romană și cea dacică, a avut contribuții remarcabile în domeniul epigrafiei latine, unele dintre ele rămase nepublicate. Autorul cărții își propune să analizeze doar din punct de vedere militar inscripția monumentului funerar de la Adamclisi și să stabilească noi concluzii privind originea și faptele de care se leagă ridicarea acestuia.

Cartea este structurată pe 13 capitole, încadrate de *Abrevieri bibliografice* (p. 7-11) și o *Prefață* subscrisă de regretatul Adrian Rădulescu (p. 13-15), pe de o parte, și o *Bibliografie selectivă* (p. 173-174), *addenda* (p. 175-178) și *Nota editorului* semnată de Octavian Bounegru (din nefericire, nepaginată), pe de altă parte.

În *Introducere* (p. 17-31), autorul prezintă un scurt istoric al cercetărilor și opiniilor formulate despre monumentul funerar de la Adamclisi.

⁵ M. Casey, *Lord Jesus Christ. A Response to Professeur Hurtado*, *Journal for the Study of the New Testament*, 27, 2004, 83-96.

⁶ J. D. G. Dunn, *Did the First Christians Worship Jesus?*, SPCK, London, 2008.

⁷ A. Collins, 'How on Earth Jesus become a God?' *A Reply*, dans D. B. Capes – A. D. DeConick – H. K. Bond – T. A. Miller (éds.), *Israel's God and Rebecca's Children. Christology and Community in Early Judaism and Christianity*, Baylor University Press, Waco, 2007.

În cel de-al doilea capitol al lucrării (*Inscriptia*, p. 33-46), Nicolae Gostar, făcând o analiză meticuloasă a inscripției monumentului funerar de la Adamclisi, prezintă în mod critic textul celor 25 de fragmente epigrafice care ne-au parvenit, corectând – unde este cazul – vechile lecturi și interpretări onomastice.

În capitolul următor (*Unitățile militare*, p. 47-48), autorul arată că pe fațada răsăriteană a monumentului se găseau înscriși soldații din cohortele pretoriene și dintr-o legiune, iar pe fațada dinspre nord, soldați ai unităților auxiliare. Pe fațada dinspre miazănoapte lista începea, probabil, cu decurionii, centurionii și *officiales* ai unităților auxiliare, după care urma numele soldaților din *alae* și *cohortes*. Pe toate fațadele edificiului lista se încheia cu soldații *missici*.

Capitolul al IV-lea (*Cohortele pretoriene*, p. 49-51), analizând prezența cohortelor pretoriene în acțiunile împotriva dacilor, autorul susține că nu dispune de alte dovezi pentru prezența acestora la războaiele dacice ale lui Domițian în afară de informația literară că la acestea a asistat și împăratul și că expediția a fost încredințată spre conducere lui Cornelius Fuscus, *praefectus praetorio*. Însă, mai clare sunt dovezile pentru participarea cohortelor pretoriene la războaiele dacice întreprinse de Traian.

Cohortele urbane fac obiectivul următorului capitol (*Cohortele urbane*, p. 53-54). Pornind de la faptul că sunt menționați șase soldați din Italia și unul din Tarraconensis, autorul susține că există posibilitatea ca aceștia să fi aparținut unei cohorte urbane, care, în secolele I-II, în majoritatea lor, erau de origine italică.

În capitolul al VI-lea (*Legiunea*, p. 55-82), dedicat problemei identificării legiunii sau legiunilor ai căror soldați figurau pe fațadele inscripției, autorul atrage atenția asupra faptului că în inscripția monumentului funerar de la Adamclisi au fost înscriși mai curând soldații *leg. XV Apollinaris* decât ai *leg. XIV Gemina*. Criteriul pentru identificarea legiunilor din inscripția de la Adamclisi este, înainte de toate, *domicilium*: cei mai mulți sunt *Agrippinenses*, dar mai există și soldați originari din Noricum (*Celeia* și *Iuvavum*) și din Dalmația (*Aequum*) care lipsesc în *leg. XIV Gemina*. Autorul preferă, deci, legiunea panonică celei a Germaniei Superior, întrucât aceasta din urmă, în anii războaielor dacice ale lui Domițian, era angajată în acțiunile din Occident. În cazul acesta, monumentul funerar de la Adamclisi este mai curând în legătură cu un război dacic al lui Domițian decât al lui Traian.

După ce în capitolul al VII-lea (*Beneficiarii Acilii*, p. 83-86) trece în revistă unele aspecte referitoare la *beneficiarii Acilii*, în capitolul următor (*Unitățile auxiliare*, p. 87-100), autorul, referindu-se la unitățile auxiliare din provinciile moesice, notează că pe fragmentele inscripției figurau numai: *coh. II Batavorum milliaria*, o *ala* sau cohortă din Occident formate în majoritate din neamuri galice, o *ala* sau o cohortă din Occident formate în majoritate din neamuri germanice și o *ala* sau o cohortă (sau două cohorte) formate din neamuri tracice sau illyrice.

În capitolul al IX-lea (*Missicii*, p. 101-114), Nicolae Gostar analizează textele literare, papyrii și inscripțiile în care apare această categorie de soldați –

missicii (sg. *missicus*) – și, totodată, tratează înțelesul și cronologia acestui termen militar.

Monumentul funerar militar face obiectul următorului capitol (p. 115-129), Nicolae Gostar concluzionând că el este „mai curând opera lui Domițian decât a lui Traian”, fiind în conexiune cu războiul moesic purtat în 86 de cel dintâi (p. 129).

În legătură cu problema războiului la care s-ar referi epigrafa păstrată fragmentar a monumentului (*Războiul*, p. 131-141), autorul demonstrează că inscripția amintește de un război victorios dus împotriva dacilor de Domițian în zona actualului Adamclisi în anul 86, monumentul funerar fiind dedicat soldaților căzuți eroic în această confruntare, și nu celor înfrânți sub Oppius Sabinus în 85/6 sau sub Cornelius Fuscus în 87.

În capitolul *Monumentele de la Adamclisi și războiul condus de Cornelius Fuscus* (p. 143-167), autorul încearcă, în primul rând, să stabilească nu numai numele, gradul și originea personajului ce deschidea lista soldaților căzuți în lupta de la Adamclisi în amintirea cărora a fost ridicat monumentul și din care s-au păstrat primele trei sau patru litere. După Nicolae Gostar, ofițerul nu putea fi Cornelius Fuscus, ci, fie un *praefectus* al unei unități auxiliare, fie un *praefectus castrorum* al unei legiuni, fie un *praepositus* al unei vexilații originar din Pompei, dar cu noul *domicilium* la Neapolis. În al doilea rând, pornind de la informațiile lui Dio Cassius (LXVII, 10, 2-3; LXVIII, 8, 1-2) și Iordanes (*Get.*, 74) despre *Tapae*, se propune localizarea acestuia la Pasul Vâlcan, în trecătoarea de la Bănița (p. 166-167).

Concluziile (p. 169-172) sintetizează rezultatele cercetării.

Restitutio realizată după atâtea decenii de Octavian Bounegru reprezintă nu numai un gest de respect pentru memoria fostului său profesor, dar și un real serviciu adus comunității istoricilor Antichității daco-romane, care are posibilitatea să cunoască mai ușor această valoroasă lucrare a lui Nicolae Gostar. În acest context, nu putem decât să regretăm că ediția prezintă numeroase greșeli gramaticale și de tehnoredactare (p. 18: „onigin” în loc de „origine”; p. 19: „soldaițior” în loc de „soldaților”; p. 53: „Corneius” în loc de „Cornelius”; „putes” în loc de „putea”; p. 28-29: „situiază” în loc de „situează”; p. 140: „once” în loc de „orice”; p. 171: „Apollonaris” în loc de „Apollinaris” ș.a; frecvente virgule între subiect și predicat; dezacord: ex.: p. 63: „Ideea, mult răspândită, este însă că soldații, [sic!] din inscripția documentului funerar de la Adamclisi, [sic!] aparține leg. V Alaude...” etc.).

Tincuța CLOȘCĂ

NICOLAE GUDEA, THOMAS LOBÜSCHER, *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006, 115 p. (*Zaberns Bildbände zur Archäologie*), ISBN-10: 3-8053-3415-X; ISBN-13: 978-3-8053-3415-0
RADU ARDEVAN, LIVIO ZERBINI, *La Dacia romana*, Rubbertino Editore, 2007, 270 p., ISBN 978-88-498-1827-7

Două sinteze foarte utile, care pun la dispoziția cititorilor străini – istorici sau doar simpli iubitori ai Antichității – o informație corectă, conformă celor mai noi descoperiri și interpretări, și o bibliografie esențială despre provincia nord-dunăreană. Prima dintre ele, în limba germană, este semnată de Nicolae Gudea, cercetător clujean de prestigiu, apreciat în țară și străinătate pentru contribuțiile sale în variate domenii ale istoriei și arheologiei Daciei romane, și de Thomas Lobüscher din Trier, cunoscut semnatărilor acestor rânduri ca autor al lucrării *Tempel- und Theaterbau in den Tres Galliae und den Germanischen Provinzen: Ausgewählte Aspekte*, Leidorf, 2002 (*Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen*, 6). Cea de-a doua, în italiană, are ca autori pe Radu Ardevan, un alt specialist recunoscut în istoria, arheologia și numismatica Daciei romane de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, și pe Livio Zerbini, profesor la Universitatea din Ferrara preocupat de problemele economice și sociale ale lumii romane. Ambele prezintă o structură logică, urmărind să familiarizeze cât mai bine cititorul cu evoluția politică, administrativă, militară, economică, urbană, religioasă, lingvistică, etnică a teritoriului din stânga Dunării din perioada preromană și până în veacurile Antichității târzii, ca și cu unele aspecte încă discutate partinic în unele lucrări străine – romanizarea spațiului nord-danubian, continuitatea de populație latinofonă, raporturile acestora cu neamurile în migrație, etnogeneza românilor: *Das vorrömische Dakien* (2. Jh. v. Chr.-106 n. Chr. (p. 6-20), *Die Einrichtung der Provinz Dacia* (p. 21-30), *Das Verteidigungssystem der dakischen Provinz* (p. 31-36), *Da römische Heer in den dakischen Provinzen* (p. 37-40), *Das Wirtschaftsleben in den dakischen Provinzen* (p. 41-56), *Die Bevölkerung der dakischen Provinzen* (p. 57-63), *Die Kulte in den dakischen Provinzen* (p. 64-88), *Die Romanisierung Dakiens – eine zusammenfassende Betrachtung* (p. 89-92), *Die politische Geschichte der dakischen Provinzen* (p. 93-97), *Dakien nach den Römern – Fragen der Kontinuität* (p. 98-102); respectiv: *La Dacia preromana* (p. 7-21), *La conquista romana* (p. 23-33), *La Dacia nell'età di Traiano* (p. 35-49), *La storia e l'amministrazione della Dacia romana fino al 235 d.C.* (p. 51-64), *L'esercito ed il sistema difensivo* (p. 65-79), *L'economia* (p. 81-112), *La società* (p. 113-157), *Cultura e romanità* (p. 159-191), *La provincia nel periodo dell'anarchia militare* (p. 193-208), *La Dacia postromana* (p. 209-234), *Conclusioni* (p. 235-237).

Capitolele sunt însoțite de numeroase imagini, hărți, tabele. În *Dacia*, bibliografia apare la sfârșitul volumului, pe când în *La Dacia* – după fiecare dintre secțiuni, la care se adaugă o *Bibliografia generale* (p. 261-262). Cele două sinteze mai

au în comun un indice (*Dacia*, p. 103-106; *La Dacia*, p. 236-270), sinteza italiană cuprinzând și un *Appendice iconografica*, *Cronologia della Dacia romana* (p. 239-254), lista guvernatorilor (p. 255-257) și a corespondențelor dintre toponimele antice și cele moderne (p. 259-260).

Nelu ZUGRAVU

NICOLAE GUDEA, *Așezări rurale în Dacia romană (106 – 275 p. Chr.)*.

Schiță pentru o istorie a agriculturii și satului daco-roman,

Editura Primus, Oradea, 2008, 268 p., ISBN 978-973-88852-4-0

Specialist recunoscut în istoria și arheologia armatei romane în provinciile de la Dunărea de Jos, Nicolae Gudea e un cercetător la fel de reputat și în alte domenii din istoria antică și postantică a Daciei – economie, construcții de cult, creștinism ș.a. Problematica sintezei recent publicate și asupra căreia ne vom opri în rândurile de mai jos se înscrie – și ea – între preocupările mai vechi ale autorului.

Așa cum aflăm din *Bibliografie* (p. 14-20) și din *Introducere* (p. 21-26), despre diferitele tipuri de așezări rurale din provincia *Dacia* există atât contribuții punctuale, mai ales rapoarte de săpături, cât și unele mai cuprinzătoare, cele din urmă conținând încheieri care au dorit să surprindă cât mai corect realitatea istorică. Față de acestea, lucrarea lui Nicolae Gudea se deosebește cel puțin prin două aspecte: mai întâi, o definiție mai precisă a sintagmei „așezări rurale”, respectiv „numai așezările a căror existență a fost legată exclusiv sau mai ales de exploatarea pământului și de alte activități derivând direct din acestea”, lăsând în afara cercetării formele de habitat formate în jurul centrelor de exploatare minieră, stațiile de poștă, stațiunile balneare, *canabae*-le și *vici canabiarum* (p. 21; vezi și p. 26); în al doilea rând, o metodă de lucru modernă, bazată pe criterii mult mai riguroase (p. 26-28), cel mai important fiind acela că „au fost socotite așezări rurale sigure numai acele așezări unde: a. s-au efectuat cercetări arheologice (indiferent de extensia acestora); b. există urme de locuire complexe; c. descoperirile arheologice la suprafață cuprind mai multe categorii de materiale arheologice: servind la construcție (piatră, cărămizi, țigle, mortar, piroane, scoabe, cuie), vase ceramice (de import, provinciale la roată sau cu mână), obiecte de uz casnic, unelte (din fier, piatră sau ceramică), obiecte de podoabă din bronz (fibule, aplice, pandantive), materiale din sticlă (plăci pentru geam, vase) etc.” (p. 26). Pe aceste fundamente, autorul a realizat un amplu repertoriu – deși neexhaustiv, cum singur recunoaște – de așezări rurale și ferme agricole (*villae rusticae*) din cele trei provincii dacice (p. 73-122), din care a extras atât observații pertinente privind elementele de natură tehnică (tipologia, întinderea, amplasarea și densitatea așezărilor, tipologia, sistemul de construcție, modul de dispunere, asigurarea cu apă, încălzirea și igiena locuințelor – p. 29-36; tipologia, amplasarea, tipul de construcție și arhitectură, organizarea interiorului, anexele, inventarul fermelor – p. 37-40), viața economică (p. 41-46) și spirituală (p. 47-49) a satului daco-roman,

dar și considerații istorice mai largi, de-o importanță deosebită pentru istoria romanității nord-dunărene (p. 51-64). Iată câteva dintre ele: așa cum o arată descoperirile arheologice (ceramică dacică lucrată cu mâna sau la roată, ceramică provincială realizată cu mâna în manieră dacică, brăzdare de plug, unele tipuri de brățări, rituri și ritualuri funerare) și observațiile stratigrafice, printre așezările rurale din provincie, unele aparțin în mod cert populației autohtone, continuându-și existența din perioada preromană; la fel de sigur este că o bună parte a populației rurale era formată din daci, unii locuind în comunități întemeiate după cucerire, mutate din alte zone, alții împreună cu noii veniți (p. 53-54, 57, 58); în același timp, numeroase așezări rustice erau locuite de coloniști romani (p. 54), care „par să se fi stabilit peste tot” (p. 55); cultura romană, sub diversele sale forme de manifestare (tehnicile de construcție, arhitectură, vase, unelte, instrumente, podoabe, artă, religie, rituri și ritualuri funerare, igienă, port etc.), s-a difuzat pretutindeni (p. 56-57, 63), înlocuind treptat „toate sau aproape toate formele primitive ale culturii materiale autohtone” (p. 56), ceea ce probează receptivitatea populației băștinașe la civilizația de tip nou (p. 63); chiar dacă, în anumite privințe (număr, răspândire, densitate, tip, distribuția și destinația clădirilor), stadiul actual al cercetărilor nu permite formularea unor observații neechivoce (p. 59-60), se poate constata un fapt indubitabil, anume că fermele agricole (*villae rusticae*) din *Dacia* nu se deosebesc „prin nimic” de cele din alte provincii frontaliere ale Imperiului, precum *Pannoniae* și *Germaniae*, fiind și aici „o instituție agrară de bază” (p. 60); cât privește mărimea lor, astăzi nu se mai justifică aprecierea mai veche, conform căreia în *Dacia* predomina ferma mică, fermele daco-romane înfățișându-se asemenea tuturor celor din Imperiu (p. 61), deși nu este exclusă o predominare a proprietăților mici și mijlocii (p. 63); în stânga Dunării, satele propriu-zise (*pagi?*, *vici?* – vezi p. 52) și *villae*-le *rusticae* au fost „numeroase și răspândite pe întreg teritoriul”, devenind „depozitarul romanității provinciale” (p. 63). Concluzia finală a lui Nicolae Gudea amintește de o observație mai veche, dar – se vede – încă valabilă a lui Vasile Pârvan: „Romanizarea atât de profundă a unui teritoriu ca *Dacia* nici nu s-ar fi putut înfăptui dacă viața de tip roman, cu toate aspectele ei, nu ar fi cucerit în primul rând satul.” (p. 64).

Această valoroasă contribuție, care oferă și numeroase sugestii pentru continuarea analizei fenomenului rural daco-roman, mai cuprinde tabele sinoptice ale descoperirilor arheologice din așezări (p. 65-71), un amplu rezumat în germană (p. 123-140), 115 figuri (hărți, planuri de așezări și clădiri, profile, unelte, ceramică, epigrafe etc.) (p. 141-258), indici de nume și locuri latine și de termeni latini (p. 259-262), indici de locuri și localități moderne (p. 262-265), indici de nume de autori moderni (p. 266-268).

Nelu ZUGRAVU

DOINA BENEĂ, *Edificiul de cult roman de la Praetorium (Mehadia)*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008, 207 p., ISBN 978-973-592-215-3

Prin prezenta contribuție, Doina Benea, istoric și arheolog cu o activitate de teren și publicistică foarte prolifică, pune în circulație rezultatele cercetărilor proprii efectuate începând din anul 2000 în edificiul de cult descoperit în *vicus-ul* militar de la Mehadia, identificat cu anticul *Praetorium* (cf. *Introducere*, p. 13-15). Împreună cu cele din castru și așezarea civilă¹, ele oferă un punct de plecare valoros pentru studierea istoriei complexului roman dezvoltat aici.

Lucrarea are următoarele secțiuni: *Cuvânt înainte* (p. 7-8); *Lista abrevierilor* (p. 9-10); I. *Introducere* (p. 11-40); II. *Edificiul de cult din vicus-ul militar* (p. 41-50); III. *Inventarul arheologic* (p. 51-98), respectiv piese din metal și os (p. 51-60), ceramică (p. 60-75), vase de sticlă (p. 75-79), monede (p. 79-81), monumente votive și de arhitectură (p. 81-98); IV. *Edificiul de cult de la Praetorium (Mehadia)* (p. 99-117); V. *Considerații finale* (p. 118-122); *Bibliografie generală* (p. 123-130); *Zusammenfassung* (p. 131-135); *Lista figurilor* (p. 137-139); *Lista planșelor* (p. 139-140); *Harta Daciei cu poziționarea anticului Praetorium (Mehadia)* (p. 141); 54 de figuri (p. 142-196); XII planșe (p. 197-207).

Așa cum se desprinde din paginile cărții, templul a fost ridicat la vest de castru, în apropiere de *porta principalis sinistra* (p. 41, 118) de către una dintre trupele staționate aici (p. 24-30), anume *cohors III Delmatarum* (p. 37), „cândva spre mijlocul secolului II” (p. 7, 46, 99-100, 117, 118), însă divinitatea căreia i-a fost închinat nu se cunoaște cu certitudine (p. 46), autoarea înclinând pentru Apollo (p. 7, 101-105, 117, 118-119). După o distrugere provocată de un incendiu masiv (p. 46, 101), construcția a fost refăcută în epoca Severilor (primele decenii ale secolului al III-lea), când i s-a adăugat o nouă *cella* pe latura de vest, dedicată lui Iupiter Dolichenus (p. 7-8, 46-47, 105-111, 117, 119-120), durând, cu probabilitate, până la abandonarea provinciei în al treilea sfert al veacului amintit sau poate ceva mai târziu („câteva decenii până după mijlocul secolului III”) (p. 46-47, 106, 111, 117, 120). Cercetările întreprinse de colectivul de la Universitatea de Vest condus de prof. Doina Benea oferă indicii și despre o etapă de funcționare postromană, databilă la „câteva decenii de uitare” (p. 120, subl. aut.), probabil „în timpul lui Constantius al II-lea (337-361)” (p. 115), anume în colțul de nord-vest al edificiului, unde s-a amenajat o construcție simplă, din ziduri de pietre de râu amestecate cu pietre de carieră legate cu pământ – posibil, un locaș de cult creștin (p. 8, 44, 47, 49, 50, 111-116, 117, 120). Cea din urmă idee este foarte interesantă, autoarea sprijinindu-se pe un aspect analizat cu numeroase exemple într-o lucrare anterioară², anume distrugerea intenționată a vechilor monumente, utilizarea lor ca pavaj – așa-dar, desacralizarea lor de încărcătura religioasă păgână (p. 7, 8, 49, 111-116, 117,

¹ Vezi M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București, 1993, ca și monografia de față, p. 15-23.

² D. Benea, I. Hica, *Damnatio memoriae în arhitectura romană târzie*, Timișoara, 2004.

120-122). Nu toți împărtășesc această opinie³, dar exemplele din alte spații și sursele eclesiastice și juridice indică altceva⁴.

Nelu ZUGRAVU

DOINA BENEĂ, MARIANA CRÎNGUȘ, SIMONA REGEȘ-VLASCICI,
ATALIA ȘTEFĂNESCU, *Arta și tehnica emailului în Dacia romană*, Editura
Excelsior Art, Timișoara, 2006, 192 p. + XXVIII pl. alb-negru + 3 hărți + 8 pl. color,
ISBN (10) 973-592-151-0; (13) 978-973-592-151-4

Una dintre direcțiile de cercetare dezvoltate de profesoara Doina Benea în cadrul Centrului de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu” de la Universitatea de Vest din Timișoara pe care-l conduce de atâția ani este viața economică a provinciei Dacia. În acest sens, sub semnatura ei sau împreună cu cea a colaboratorilor săi, au apărut mai multe volume, care au abordat o gamă diversă de aspecte ale economiei provinciei nord-dunărene – producția de mărgelă, de sticlă, de sare etc. Volumul de față este dedicat produselor emailate, fiind, așa cum se precizează în *Cuvânt înainte*, „un studiu deschizător de drum în acest domeniu” și „o primă bază de date spre o cercetare aprofundată” (p. 10). Și, neîndoielnic, autorii au dreptate, lucrarea fiind în primul rând un amplu *corpus* al pieselor smălțuite din Dacia (peste 290), respectiv piese vestimentare (p. 26-64), piese de echipament militar și harnașament (p. 65-133), piese de uz cotidian (p. 134-150). Se adaugă o consistentă *Introducere* (p. 11-25), de unde cititorul va putea afla, printre altele, date despre tehnologia producerii emailului (p. 14-17), despre atelierele de piese emailate din Imperiu (p. 17-21), despre studiul obiectelor smălțuite în Dacia (p. 21-54), un capitol dedicat atelierelor de producere a bronzurilor emailate din provincie (p. 151-159) și altul despre circulația și cronologia artefactelor locale din email (p. 160-161). Dintre încheierile la care a ajuns colectivul de autori reținem (vezi mai ales p. 162-168): inițial, la nord de Dunăre au circulat mai ales produse emailate din import, după domnia lui Hadrian dezvoltându-se o producție locală de bronzuri emailate, în paralel circulând și obiecte venite dinspre spațiul vestic și oriental (sirian) al Imperiului; în Dacia, sunt atestate în mod cert două ateliere de piese din email – unul civil la *Tibiscum* și altul militar la Buciumi –, existând indicii despre funcționarea altora la *Porolissum* și în alte centre civile și militare; obiectele produse în Dacia au avut nu numai o circulație locală, dar, exceptând piesele de harnașament, au pătruns și în mediul barbar.

³ D. Isac, *Reparații și reconstrucții în castrele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr. (o nouă analiză a fenomenului)*, în *EphNap*, 16-17, 2006-2007, p. 133-138.

⁴ L. Caballero Zoreda y J. C. Sánchez Santos, *Reutilizaciones de material romano en edificios de culto cristiano*, *A&Cr*, 7, 1990, 431-485; N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997, 285, 289; P. Stewart, *The Destruction of Statues in Late Antiquity*, în R. Miles (ed.), *Constructing Identities in Late Antiquity*, London and New York, 1999, 159-180.

Volumul mai cuprinde *Abrevieri* (p. 6-8), un rezumat în engleză (p. 169-180), *Bibliografie* (p. 181-188), lista ilustrațiilor (p. 189-190), a hărților (p. 190) și a ilustrațiilor color (p. 190-191), XXVIII planșe alb-negru, trei hărți și opt planșe color.

Nelu ZUGRAVU

Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007, 271 p. (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* VIII), ISSN 1453-7419

Volumul reunește în paginile sale comunicările susținute în cadrul simpozionului cu titlul *Meșteșugari și artizani în Dacia Romană în secolele II-IV*, desfășurat la Timișoara în 20-21 aprilie 2007, și care se dorește, după cum notează editorii încă din Cuvântul înainte, a fi „primul dintr-o serie de manifestări dedicate meșteșugurilor, artizanilor și comerțului din Dacia Romană” (p. 3). Lucrarea conține programul simpozionului care face obiectul publicației de față (p. 9-11), textele fiind grupate tematic în cinci categorii. Dumitru Protase analizează în *The Autochthons Dislocations and their effects upon the Romanization Process in Dacia* (p. 13-20) consecințele apariției unor noi așezări dacice în proximitatea așezărilor romane și vecinătatea drumurilor importante asupra mutațiilor etno-culturale și lingvistice care caracterizează procesul de romanizare.

Sub titlul *Studii și note* sunt cuprinse articolele Ataliei Ștefănescu, *Habitatul în provincia Dacia (Orașe, pagi, sate, vici militares)* (p. 23-34), și al Doinei Benea, intitulat *Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia* (p. 35-66). Dacă cel dintâi constituie „o sinteză a opiniilor formulate până în prezent cu privire la organizarea habitatului în Dacia romană” (p. 23), lucrarea Doinei Benea încearcă să demonstreze, prin îmbinarea descoperirilor arheologice cu sursele epigrafice, „capacitatea provinciei în exportul față de alte provincii sau înspre barbaricum” (p. 35). Autoarea își organizează analiza pornind de la localizarea minereurilor, identificarea centrelor de producție și depistarea produselor finite intrate în circuitul de consum. Limita studiului este constituită de lipsa unor comparații cu situația din alte provincii.

Exploatarea resurselor subsolului (p. 69-112) vizează în principal organizarea exploatării pietrei și sării. Mariana Crînguș-Balaci își construiește expunerea cu privire la prezența caietelor de modele în Dacia Romană (p. 69-75) pe diferența dintre *lapidarii* și *lapicizi*, ca expresie a specializării stricte a indivizilor implicați, într-un fel sau altul, în crearea unor adevărate piese de artă. Articolul Doinei Benea *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia romană* (p. 91-112) poate fi considerat unul dintre cele mai complexe studii prezente în volum. Autoarea completează informațiile arheologice și etno-arheologice cu cele provenind din surse literare și epigrafice, creionând o imagine reală a ceea ce trebuie să fi însemnat în

Dacia exploatarea uneia dintre cele mai importante resurse. Întâlnim expuse informații generale despre sare sau utilizarea sării, despre metodele de extracție și unele necesare, precum și date exacte cu privire la localizarea resurselor și, nu în ultimul rând, la administrarea exploatării lor. Analiza nu pierde din vedere comparația cu alte provincii (Hispania sau Pannonia) și nici rolul jucat de armată în transportul și distribuirea sării, la sfârșitul secolului II și începutul secolului III p. Chr. Articolul lui Remus Mihai Feraru, *Noi contribuții la studiul cadranelor solare descoperite în cetățile grecești din Dobrogea* (p. 77-89), deși interesant, poate ar fi trebuit încadrat în altă secțiune.

Meșteșuguri și artizani reunește studii variate atât ca subiect, cât și ca mod de abordare. Dacă prelucrarea plumbului (p. 115-122), a osului și cornului (p. 171-188), a pieilor și textilelor (p. 189-200) sau a pietrelor semiprețioase (p. 201-206) sunt analizate la nivel provincial, atelierele și obiectele de ceramică sunt analizate pe centre: Tibiscum (p. 159-170) și Potaissa (p. 123-150, 151-157). În nici unul dintre cazuri nu este însă pierdută viziunea integratoare asupra meșteșugurilor. Dacia nu reprezintă un sistem economic, ci face parte din sistemul economic roman.

Import-Export-Negustori pune accent tocmai pe această idee. Exploatarea resurselor și prelucrarea lor au drept scop satisfacerea. Legătura directă între producător și consumator o reprezintă negustorul. Dacia nu face excepție de la această regulă. Depozitele de amfore de la Barboși (p. 207-217), *terra sigillata* (p. 219-223) și opaițele de la Tibiscum (p. 225-229) sau piesele de harnașament militar descoperite în *villa rustica* de la Gârla Mare (p. 231-235) descriu relațiile comerciale prin intermediul mărfurilor. Articolul lui Florian Matei-Popescu, *Despre originea negustorilor din provincia Dacia pe baza analizei surselor epigrafice. Stadiul problemei* (p. 235-246) aduce în față, pe baza surselor epigrafice, indivizii care fac aceste mărfuri să circule.

La final, volumul conține, sub titlul *Varia* (p. 247-266), un raport al activității Centrului de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu” din cadrul Universității de Vest Timișoara și o rubrică de *Recenzii* (p. 269-271).

Cu siguranță, prin unitatea în diversitate a subiectelor tratate, precum și prin calitatea materialelor publicate, volumul se înscrie în literatura de specialitate drept un instrument de lucru util nu doar specialiștilor.

Iulia DUMITRACHE

DOINA BENEĂ, SIMONA REGEȘ-VLASCICI, MARIANA CRÎNGUȘ-BALACI, ATALIA ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU, CĂLIN TIMOC, *Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008, 475 p. (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* IX), ISSN 1453-7419

Apărut ca rezultat al proiectului de cercetare „Modelul socio-economic din Imperiul Roman – preludiu al U.E. Integrarea provinciei Dacia – formă de organizare și relații interprovinciale în acest cadru” (nr. 540/2006), volumul de față își propune „doar analiza activității artizanale din provincia Dacia, ca bază fundamentală în tratarea celorlalte domenii de natură economică (agricultură, comerț etc.)” (p. 5).

Lucrarea este structurată în șapte capitole, fiecare dintre ele tratând activitatea meșteșugărească din Dacia, fie pe criteriul materiei prime utilizate, fie pe cel al categoriilor produselor finite sau atelierelor de producție. Astfel, primele trei capitole se referă la exploatarea și prelucrarea unor anumite resurse. Capitolul I, *Mineritul, metalurgia și prelucrarea metalelor* (p. 11-255), prezintă principalele centre de extracție a diferitor metale: fier (p. 11-95), aur (p. 96-106), plumb (p. 229-255), precum și atelierele de prelucrare a acestora. Pe baza descoperirilor arheologice, autorii reușesc să realizeze cataloage pentru unelte din fier (p. 61-76), obiecte din argint (p. 127-137) sau aur (137-142) din Dacia romană, însoțite de o ilustrație bogată, precum și un repertoriu al atelierelor de prelucrare a metalelor. Din păcate, „lipsește cu totul informațiile epigrafice referitoare la artizani, care ar putea completa datele cunoscute” (p. 143). Capitolul al II-lea, *Prelucrarea osului și cornului* (p. 256-284), tratează alegerea materiei prime, tehnologiile utilizate, cuprinzând și un catalog al descoperirilor după o schemă clar precizată la p. 260. Capitolul al III-lea, *Prelucrarea pietrei* (p. 285-300), înfățișează atelierul de pietrărie de la Porolissum. Autoarea încearcă să identifice, pe baza analizei materiei prime utilizate, precum și a produselor fabricate aici, particularitățile atelierului nu numai din punct de vedere strict economic, ci și artistic. Capitolele al IV-lea și al V-lea sunt dedicate unor anumite produse: opaițe (p. 301-361) și teracote (p. 362-375). Autorii urmăresc identificarea atelierelor locale de pe teritoriul Daciei (p. 301-340) folosind ca indicii descoperirea unor tipare și analiza ștampilelor și a mărcilor sub formă de *grafitti*, pentru ca apoi să se refere strict la anumite tipuri de astfel de obiecte: opaițe de seu (p. 341-352) și opaițe de fier (p. 353-361). Statuetele de teracotă produse în Dacia (p. 362-375) completează tabloul meșteșugurilor la nivel provincial.

Atelierele militare din Dacia romană, după cum este și firesc, fac obiectul unei analize separate (p. 376-388), având în vedere faptul că ele au funcționat pentru a asigura „nevoile de moment ale legiunii”. Prin analogie cu organizarea unor *fabricae* cu funcționalitate similară în alte provincii (Germania Inferior, Britannia), Doina Benea întreprinde un studiu neabordat încă în literatura românească de specialitate. Concluzia la care ajunge autoarea este că „organizarea aprovizionării ar-

matei și dotarea ei cu cele necesare s-a făcut ca în orice altă provincie a Imperiului” (p. 385).

Capitolul al VII-lea, *Considerații socio-antropologice privind viața economică* (p. 389-409), realizează „o abordare a subiectului prin prisma implicării populației în activități cu caracter economic, corelând, acolo unde este posibil, condiția socială și originea etnică cu o anumită meserie sau cu desfășurarea unei activități în domeniul economic” (p. 389). Atalia Ștefănescu-Onițiu analizează diverse categorii de surse epigrafice pentru a identifica, la nivel individual și colegial, sistemul de funcționare al meșteșugarilor. Rămâne însă deschisă problema comparării sistemului asociativ din Dacia cu cel specific altor provincii din Imperiu.

Concluziile volumului sunt articulate de Doina Benea în *Dacia în sistemul economic roman* (p. 410-430). Pornind de la situația generală din Imperiu, autoarea dovedește, în mod incontestabil, că Dacia nu a rămas în afara *limes*-ului nici din punct de vedere economic.

Un rezumat în limba germană al volumului (p. 431-458) și anexele (12 hărți și 10 grafice) întăresc impresia de lucrare elaborată la un înalt nivel științific.

Iulia DUMITRACHE

Studii de istorie economică a Daciei romane,
Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008, 283 p., ISSN 1453-7419

Publicația reunește o parte din lucrările prezentate în cadrul simpozionului cu tema *Modelul socio-economic al Imperiului Roman. Cu privire specială la provincia Dacia*, desfășurat la Timișoara între 18-19 aprilie 2008. Prin tematica abordată, volumul se înscrie în același domeniu ca și lucrările anterioare publicate în aceeași colecție, și anume istorie economică.

Studiile sunt grupate pe trei secțiuni: *Viața economică în Dacia* (p. 25-194), *Import, export, circulație monetară* (p. 195-246) și *Reutilizarea de monumente în arhitectura Daciei romane* (p. 247-272), precedate de evocarea unor figuri celebre în cadrul domeniului de interes: Constantin Daicoviciu (p. 7-10), Mihail Macrea (p. 11-13) și Nicolae Lascu (p. 14-17).

Prima secțiune este cea mai consistentă, reunind studii de istorie economică ce se înscriu în linia trasată de editori prin volumele anterioare, ceea ce înseamnă că intențiile enunțate în anul 2007 au prins contur. Articolul lui Ion Sîngă, *Considerații privind locuirea rurală în Oltenia romană (secolele II-III p. Chr.)* (p. 27-38), introduce în discuție necesitatea valorificării informațiilor existente cu privire la spațiul rural din Oltenia în perioada romană, precum și a corelării lor cu rezultatele ultimelor cercetări arheologice efectuate în zona de interes.

Activitatea meșteșugărească a provinciei face subiectul câtorva articole care se concentrează pe atelierele locale de producție a materialelor tegulare (p. 39-72), a paterelor de ceramică (p. 73-87), a accesoriilor vestimentare (p. 134-166) sau pe

elementele de decor al ceramicii (p. 88-104). Articolul Doinei Benea despre atelierele militare din Dacia se pare că a reușit să trezească interesul cercetătorilor pentru acest subiect, dovadă fiind articolele semnate de Victor Bunoiu, *Atelierul ceramic din vicus-ul militar de la Acidava-Florești. Producția locală de terra sigillata* (p. 105-116), Alexandru Flutur, *Legio IIII Flavia Felix la Berzobis. Aspecte economice* (p. 120-124) și Călin Timoc, *Considerații arheologice asupra unor activități meșteșugărești în castrarele auxiliare ale Daciei romane* (p. 125-133).

Cea de-a doua secțiune este dedicată în principal unor obiecte de import descoperite pe teritoriul Daciei: *terra sigillata* (p. 197-212) sau piese de harnașament (p. 233- 237). Amforele de la Tibiscum, analizate de Cătălin Balaci (p. 213-236), reprezintă un caz special, deoarece nu oferă informații doar cu privire la importul de recipiente ceramice, cât mai ales la diversitatea produselor importate în același timp: vin, ulei, *garum*.

Ultima secțiune tratează diverse elemente de arhitectură: reutilizarea unor monumente pentru refacerea zidurilor castrarelor auxiliare din Dacia (p. 249-254) și analiza monumentelor funerare dintr-o necropolă din Napoca (p. 255-272). Dincolo de abordarea strict arheologică, istoricul economiei reușește să înțeleagă „varietatea tipurilor de construcții funerare, combinațiile rezolvate din punct de vedere estetic, strădania de-a găsi soluții pentru satisfacerea comenzilor, într-o perioadă istorică mai favorabilă sau mai nefastă, dar mereu respectând tradițiile clasice ale epocii romane” (p. 266).

Iulia DUMITRACHE

ALEXANDRU MADGEARU, *Istoria militară a Daciei post-romane: 275-376*,
Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008, 139 p.,
ISBN 978-973-8966-70-3

Titlul poate duce în eroare: s-ar putea crede că lucrarea asupra căreia ne vom opri în câteva rânduri tratează istoria militară a fostei provincii *Dacia*, înainte de cucerirea romană conceptul respectiv nedesemnând un spațiu politic, ci unul etnic. Pe acesta din urmă îl are în vedere autorul, așa cum precizează în *Introducere* (p. 7). În Antichitatea târzie, tabloul etno-demografic și politic al spațiului nord-danubian a suferit schimbări semnificative, Alexandru Madgearu tratând evenimentele din *Gothia* („teritoriul stăpânit de goți la nord de Dunăre”, iar din 332, „denumirea oficială a teritoriului goților tervingi aliați, pe care aceștia îl stăpâneau cu acordul imperiului” – p. 59), *Gothia Romana* (spațiul dintre „Carpații Meridionali și Dunăre” – p. 60), *Ripa Gothica* („regiunea intrată sub controlul imperiului” în stânga fluviului până la *Brazda lui Novac de Nord* – p. 60) (p. 51-85), *Sarmatia* („zona dintre Dunăre și Tisa unde trăiau sarmații iazygi” – p. 30) (p. 56-57), *Caucaland* (p. 84). Bazată pe recente descoperiri arheologice și pe o bibliografie actualizată, scurta lucrare a colegului bucureștean conține puncte de vedere originale, bine argumen-

tate, care vor reține atenția istoricilor; dintre ele, amintim: prin *Dacia restituta* din panegiricul rostit la 1 mai 297 trebuie înțeleasă eliberarea de sub dominația vremelnică a carpilor a acelor *provinciales* cărora, după traducerea contradictorie a lui Traian Diaconescu (vezi p. 20), filolog clasic nefamiliarizat cu problemele de istorie antică, „chiar” Aurelian le-a lăsat „provincia transdanubiană” (p. 30-32); *Argaragantes* și *Limigantes* sunt grupe de anți, nu de populație autohtonă daco-romană (p. 55); *Montes Serrorum* este o invenție a lui Ammianus Marcellinus (p. 71); „zidul” lui Athanarich trebuie căutat în proximitatea vadului de la Giurgiulești de lângă Lacul Brateș (p. 81-82); regiunea *Caucaland* e de localizat „unde în depresiunile de pe versantul transilvănean al Carpaților Orientali situate între pasurile Buzău (la sud) și Tulgheș (la nord)” (p. 84).

Lucrarea mai cuprinde *Abrevieri* (p. 91-92), *Bibliografie* (p. 93-102), *Ilustrații* (p. 102-116), un rezumat în engleză (p. 117-130) și *Index* (p. 131-139). Nu putem decât să așteptăm cu interes următorul volum (vezi p. 85 și 90).

Nelu ZUGRAVU

IOAN RĂMUREANU, *Persecuția împăratului Iulian Apostatul împotriva creștinismului*, ediție îngrijită și prefată de VASILE BÎRZU, Editura Anastasia, Sibiu, 2009, 282 p., ISBN 978-606-8034-06-5

Lucrarea reunește două contribuții mai vechi ale lui Ioan Rămureanu († 1988): teza de doctorat *Lupta împăratului Iulian Apostatul împotriva creștinismului* publicată în 1942 și studiul *Religia solară a împăratului Iulian Apostatul* apărut în 1987 în revista *Studii Teologice*. Cartea – una dintre puținele contribuții românești dedicate lui Iulian¹, despre care în istoriografia universală s-a scris o întreagă bibliotecă – se citește cu plăcere, autorul, chiar dacă teolog, dând dovadă de suficient echilibru în judecarea personalității „ultimului împărat păgân”², nefiind contaminat prea mult de limbajul visceral prin care unii scriitori bisericești ai Antichității târzii – Gregorius de Nazianus și Cyrillus de Alexandria sunt reprezentativi – l-au descris³. Cu mijloacele de informare avute la îndemână la vremea respectivă, Ioan Rămureanu a reușit să înfățișeze convingător cauzele apostaziei lui Iulian, etapele, obiectivele și mijloacele luptei anticreștine a acestuia, rezultatele imediate și de

¹ Chiar în perioada interbelică, apăruseră la Institutul Român de Bizantinologie două studii semnate de Ioan G. Coman, anume *Sfântul Grigore de Natianz despre împăratul Iulian. Încercare asupra Discursurilor IV și V* (București, 1938) și *Cauzele generale ale politicii anticreștine a împăratului Iulian după mărturiile patristice* (București, 1938).

² K. Bringmann, *Kaiser Julian. Der letzte heidnische Herrscher*, Darmstadt, 2004; K. Rosen, *Julian. Kaiser, Gott und Christenhasser*, Stuttgart, 2006.

³ Vezi, mai recent, I. Krivouchine, *L'empereur païen vu par l'historien ecclésiastique: Julien l'Apostat de Socrate*, *JÖByz*, 47, 1997, 13-24; J. Leemans, *Grégoire de Nysse et Julien l'Apostat. Polémique antipaïenne et identité chrétienne dans le Panégyrique de Théodore*, *REA*, 53, 2007, 1, 15-33.

lungă durată ale persecuțiilor, noul elenism promovat de apostat. După autor, „planul” lui Iulian, având drept idei călăuzitoare „instaurarea și reforma elenismului, polemica anticreștină și persecutarea creștinilor” (p. 237, 239), dovedește că acesta nu și-a înțeles epoca, fiind „în luptă cu secolul lui” (p. 245). Astăzi, aceste opinii sunt mult nuanțate, fiind chiar contrare celor susținute acum peste șase decenii de Ioan Rămureanu, afirmându-se, de pildă, că, exceptând reorganizarea clerului păgân, de fapt, Iulian nu a inventat nimic, nu a realizat nici o reformă religioasă de fond⁴, nici chiar în domeniul școlar⁵, iar anticreștinismul său, izvorât din „tradiționalismul său visceral”⁶, reprezintă doar o ipostază a „unui conflict lung de secole” dintre cele două religii⁷.

Paginile subscrise de Ioan Rămureanu se deosebesc radical, prin limbaj, tonalitate, judecăți de valoare acceptabile, înțelegerea cât de cât nuanțată a contextului istoric și spiritual al vremii, bun-simț, de cele care prefăteză volumul, semnate de „Ierom. As. Dr. Vasile Bîrzu” (p. 5-44). Titlul sub care apar – *Slavă deșartă – frustrare – (neo)-păgânism – crimă* – este programatic, iar conținutul, prin verbiajul demn de discursurile găunoase ale predicatorilor exaltați și prin modul obtuz în care sunt apreciate personalitățile, formele culturale și mișcările spirituale, sunt o dovadă îndubitabilă a slabei pregătiri a autorului și a deserviciului pe care îl aduce scrierii lui Ioan Rămureanu; el este total neavenit. Este regretabil că, chiar în facultățile de teologie, își găsesc loc asemenea personaje mărginite și antiștiințifice⁸, de pe mâinile cărora nu pot ieși decât prelați la fel de inculți, educați în același spirit dogmatic și rigid.

Nelu ZUGRAVU

MARTA SORDI, *Sant’Ambrogio e la tradizione di Roma*,
Institutum Patristicum Augustinianum, Roma, 2008, 188 p., ISBN 88-7961-120-8

Marta Sordi a fost profesor emerit de istorie greacă și romană la Universitatea Catolică din Milano și cercetător de prestigiu al creștinismului timpuriu și al relațiilor dintre noua religie și Imperiul Roman. Prin grija a doi dintre foștii săi

⁴ P. Renucci, *Les idées politiques et le gouvernement de l’empereur Julien*, Bruxelles, 2000 (Collection *Latomus* 259), în special p. 6, 510, 516.

⁵ R. Klein, *Roma versa per aevum: Ausgewählte Schriften zur heidnischen und christlichen Spätantike*, R. van Haehling und K. Scherberich (Hrsg.), Hildesheim, 1997, cap. *Kaiser Julians Rhetoren- und Unterrichtsgesetz*.

⁶ P. Renucci, *op. cit.*, 242.

⁷ P. Fornaro, *Giuliano Augusto e i cristiani. Un conflitto lungo i secoli*, în *Chiesa e impero. Da Augusto a Giustiniano*, a cura di E. dal Covolo e R. Uglione, Roma, 2001 (*Biblioteca di Scienze Religiose* 170), 265-279.

⁸ Acest „As. Dr.” nu numai că este prost informat (mai toate informațiile lui sunt preluate din lucrări citate *apud*), dar nici măcar nu știe să facă o trimitere corectă (vezi, de exemplu, nota 7 de la p. 11).

elevi, Domenico Lassandro și Giuseppe Zecchini, care semnează și *Presentazione* (p. 5), au fost adunate în volumul de față o serie de studii risipite prin diferite perioade și volume colective și dedicate de-a lungul anilor de reputata profesoară episcopului Ambrosius și orașului său de reședință – Mediolanum. Fundamentate pe o lectură atentă și subtilă a surselor – epistolele, tratatele teologice și discursurile lui Ambrosius, scrieri istoriografice, ecleziastice, juridice, panegiriste, literare etc. – ele se referă la istoria părții apusene a Imperiului la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui de-al V-lea (*Magno Massimo e l'Italia settentrionale*, p. 33-45; *Augustinus, De Civ. Dei V, 23 e i tentativi di restaurazione pagana durante l'invasione gotica del V secolo*, p. 47-52), în speță a Mediolanumului – Capitală și important centru politic, economic și religios (*Milano al tempo di Agostino*, p. 65-76; *Come Milano divenne capitale*, p. 113-123; *I rapporti di Ambrogio con gli imperatori del suo tempo*, p. 159-171), la concepția episcopului mediolanens despre pedeapsa capitală și responsabilitatea prelaților și a magistraților privitor la acest gest (*La lettera di Ambrogio a Studio e il problema della pena di morte*, p. 85-91; *Pena di morte e „braccio secolare” nel pensiero di Ambrogio*, p. 93-101), la legăturile dintre Ambrosius și panegiristul Pacatus (*I rapporti fra Ambrogio e il panegirista Pacato*, p. 77-83; *I rapporti fra Ambrogio e il panegirista Pacato*, p. 77-83), la simbolistica inelului în creștinism („simbolo della fede”) (*Da Ambrogio al Boccaccio: l'anello simbolo della fede*, p. 27-32), dar mai ales la delicata problemă a raporturile sinuoase dintre creștinism și păgânism (toleranță și intoleranță, acceptarea tradiției politice a Romei de către noua religie triumfântă, creștinismul ca fenomen de convertire perfect compatibil cu logica romană despre schimbarea *in melius*) (*Cristianesimo e paganesimo dopo Constantino*, p. 125-138; *Tolleranza e intolleranza nel mondo antico*, p. 139-148) și dintre Imperiu și Biserică, dintre puterea imperială și cea sacerdotală (împăratul ca *alter Christus*, *potestas* imperială ca *servitium*, nu ca *dominandi libido*, *libertas dicendi* a episcopului etc.) (*L'attegiamento di Ambrogio di fronte a Roma e al paganesimo*, p. 7-26; *La concezione politica di Ambrogio*, p. 53-63; *La tradizione dell'inventio crucis in Ambrogio e in Rufino*, p. 103-111; *Dall'elmo di Constantino alla corona ferrea*, p. 149-157; *La morte di Teodosio e il De obitu Theodosii di Ambrogio*, p. 173-178).

Volumul mai cuprinde un indice de nume de persoane (p. 181-184) și altul de nume de popoare și locuri (p. 185-186) realizate de Maria Stella De Trizio. Neîndoienic, el reprezintă, prin acribie, prin inteligența cu care autoarea investighează sursele, prin nuanțările subtile și greu de contestat formulate pe seama subiectelor abordate, un exemplu de probitate profesională.

Mihaela LEMNARU

Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa. Secoli XV-XVI,
2 tomi, a cura di MARIAROSA CORTESI e SILVIA FIASCHI,
Firenze, SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 2008, 1844 p.,
ISBN 978-88-8450-323-7

Una benemerita iniziativa del Ministero per i Beni e le Attività culturali ha promosso l' „Edizione Nazionale delle Traduzioni dei testi greci in età umanistica e rinascimentale”, accanto a parallele edizioni nazionali dei Commenti, degli antichi Volgareggiamenti e dei testi della Storiografia umanistica, nell'ambito di un più ampio progetto relativo alla riscoperta dei classici nell'Umanesimo.

Mancava però finora uno strumento organico e di carattere generale che comprendesse il censimento completo di questa ricca congerie di materiali: esce ora in due tomi, per più di 1800 pagine complessive, questo repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa dei testi greci, magistralmente curato da Mariarosaria Cortesi, Presidente della commissione scientifica della citata edizione nazionale e da Silvia Fiaschi. Com'è naturale, l'opera è il frutto di una stretta e proficua collaborazione tra le due studiose le quali, in particolare, hanno catalogato esemplari fiorentini (S. Fiaschi) e bergamaschi, cremonesi e monacensi (M. Cortesi).

Nell'introduzione (p. XII) si nota giustamente che „iniziare dalle stampe potrebbe sembrare un percorso inverso rispetto al procedimento canonico della *recensio*, che prevede l'indagine preliminare della tradizione manoscritta”, ma è anche vero che le pur numerosissime traduzioni a stampa sono quantitativamente di molto inferiori a quelle manoscritte, ma si rivelano comunque di grande aiuto per lo studio di queste ultime.

Tuttavia la struttura del lavoro non avrebbe potuto avere un'ordinata impostazione se non si fossero fissati rigidi limiti cronologici che delimitassero la ricerca: la scelta è stata infatti quella di registrare solo le traduzioni dal greco realizzate tra il 1300 e il 1525, ma uscite entro il 1600, anche se va sottolineato che non tutto ciò che fu tradotto passò sotto i torchi.

Le versioni censite comprendono 127 autori greci con 560 opere (tra autentiche e spurie) nonché 776 traduzioni e 178 interpreti: si tratta di realizzazioni tipografiche che – come è noto – soppiantarono progressivamente le precedenti traduzioni tardoantiche e medievali. Peralto anche le traduzioni umanistiche si sovrapposero talvolta le une alle altre provocando alternativamente o successi o insuccessi editoriali.

Altro diffuso processo, anche questo messo in rilievo nell'ampia e circostanziata introduzione, è quello della prassi dell' „accorpamento” in un unico volume di parti della medesima opera tradotte da studiosi diversi: tra gli altri, per fare solo un noto esempio, lo Strabone tradotto da Guarino e Gregorio Tifernate. Va evidenziato in proposito che il merito di aver recuperato e fatto conoscere in latino una parte della letteratura greca è da attribuire al solito piccolo manipolo di uma-

nisti quali Guarino, il Bruni, Poggio e pochi altri, i soli in possesso di una sicura competenza della lingua greca.

Una non trascurabile difficoltà incontrata nel corso di un censimento così complesso è stata l'esatta individuazione del contenuto delle antiche edizioni cinquecentesche, raggiunta dalle Autrici attraverso la lettura delle schede bibliografiche, nell'impossibilità di consultare direttamente tutte le stampe; per queste ultime, infatti, le norme di catalogazione prevedono solo una sommaria descrizione che permette di acquisire esclusivamente le informazioni presenti sul frontespizio del volume.

Altro spinoso problema, in molti casi egregiamente risolto, è stato quello di risalire all'attribuzione di diverse traduzioni: in questo caso le Autrici si sono dovute districare tra quelle che circolavano anonime, altre erroneamente assegnate già nei codici o nelle stampe, non ultimi gli errori degli strumenti bibliografici moderni: per cui, numerose versioni, tramandate con la formula generica *incerto interprete* o addirittura prive di qualsiasi indicazione, sono state riattribuite al loro autore attraverso opportuni confronti, riscontri o incroci delle testimonianze, e col supporto della bibliografia secondaria. Frutto di tali pazienti indagini è, ad esempio, l'assegnazione della finora anonima traduzione delle orazioni di Lisia a Francesco Filelfo (cfr. p. XXV).

Tra gli incunaboli greci più antichi ritroviamo un interessante tentativo di affiancare il testo greco alla traduzione latina, superando anche presumibili notevoli difficoltà nella realizzazione tecnico-editoriale dell'opera: infatti nella *Batrachomyomachia* di Carlo Marsuppini (Brescia, 1474?) la traduzione latina è addirittura interlineare, mentre nell'*Esopo* di Bono Accorsi e Rinuccio Aretino (Milano, 1480?) il testo greco è stampato per intero prima della versione latina.

L'aggregazione e il riordino di tutto questo materiale prezioso ma fino a ieri, nella migliore delle ipotesi, disperso in studi settoriali, ha messo in evidenza che agli inizi del secolo XVI, a fronte dell'ampia disponibilità dei testi più significativi della tradizione retorica, storica e filosofica greca, manca quasi del tutto la poesia: soprattutto la lirica, che però gli umanisti non erano ancora riusciti a recuperare se non in minima parte; ma sono in gran parte assenti anche le opere drammatiche, ad eccezione del *Pluto* di Aristofane, nonché dell'*Ecuba* e dell'*Ifigenia in Aulide* di Euripide (cfr. *Introd.*, p. XXX).

Il limite del 1525 come data ultima per la redazione delle versioni dal greco è stato scelto, come si chiarisce a p. XXXII, „perché il radicale capovolgimento politico-istituzionale dell'Europa conseguente alla presa di Pavia e al successivo Sacco di Roma determina il definitivo passaggio all'*età moderna*, che non può più definirsi 'umanistica' nel senso pieno del termine; dall'altro permette di superare i confini cronologici del XV secolo e di considerare il fenomeno dell'Umanesimo nella sua più ampia accezione europea, dilatata di almeno un ventennio rispetto all'Italia". Ma era inevitabile che il netto limite cronologico del 1525 dovesse 'tagliare' l'attività di dotti, come per esempio Filippo Melantone, Beato

Renano, Guglielmo Budé ecc., mentre ne lascia del tutto esclusi traduttori come Pier Vettori, Polidoro Virgili, Francesco Robortello, ecc. Unica eccezione è stata operata per Erasmo da Rotterdam, di cui viene registrata l'intera attività versoria (già iniziata alla fine del '400) „in ragione del suo strettissimo legame con l'Umanesimo italiano” (p. XXXII).

L'introduzione si conclude alle p. XLVII-LXIV con la tavola delle traduzioni censite, che offre uno sguardo d'insieme sugli autori greci tradotti e sui loro traduttori, mentre alle p. LXIV-LXXVI è contenuta la registrazione dei luoghi di stampa e dei relativi editori. Ma per una proficua consultazione dell'opera è comunque fondamentale la lettura del capitolo intitolato *Il censimento: cronologia e criteri editoriali* (p. XXXI-XL), nel quale Mariarosa Cortesi illustra con chiarezza le caratteristiche di alcune scelte editoriali, nonché i limiti imposti da inevitabili problemi derivati da esigenze cronologiche e culturali.

Altri utilissimi e spesso indispensabili indici completano quest'opera di grande rilievo scientifico: gli *Initia translationum* e *praefationum*, i manoscritti e le edizioni antiche, i traduttori, i tipografi, gli editori, i nomi propri di persona e di luogo.

Come ben rilevato nell'introduzione (p. XXVIII), nell'ambito dei fermenti culturali in Europa tra XV e XVI secolo, risulta evidente il progressivo 'irraggiamento' delle edizioni dall'Italia ai Paesi Bassi e alla Germania, sotto l'impulso dato da Erasmo come traduttore e come editore di traduzioni proprie e altrui: dunque anche quello delle traduzioni umanistiche dal greco è un ulteriore tassello del contributo offerto dagli autori classici alla costituzione della moderna idea d'Europa.

Luigi PIACENTE

TERESA FERRO, *Misionarii catolici din Moldova*, Traducere de CRISTIAN
ALEXANDRU DAMIAN și ȘTEFAN DAMIAN, Cuvânt înainte de IOAN-
AUREL POP, Cluj-Napoca, Editura IDC Press, 2006, 259 p.,
ISBN 978-973-87482-4-8

Autoarea își propune să prezinte, în cele șapte capitole ale lucrării, rolul catolicilor în cultura Țărilor Române, definirea comunităților catolice din Moldova, misionarii din Congregația *De Propaganda Fide* în Moldova, limba română ca limbă a catehezei în Moldova, textele românești ale misionarilor catolici, misionarii târzii, de la finele secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor, și cadrul cultural-istoric al societății care i-a primit. Istoria catolicismului în Țările Române a suscitat anumite polemici, pe care Teresa Ferro le evocă cu eleganță, fără să insiste, recurgând de fiecare dată la soluții în acord cu cele mai credibile surse.

În debutul lucrării se află atât o prezentare a ediției apărute în limba italiană la Cluj-Napoca la Editura Clusium, în 2005 (p. 13-16), cât și a ediției de față, cea în limba română (p. 17-18), ambele semnate de către autoare.

Primul capitol, *Contribuția catolicilor la cultura Țărilor Române* (p. 19-36), prezintă aportul catolicilor la dezvoltarea culturală – și nu numai – a Țărilor Române, precum și un istoric al acestor contribuții. Totodată, se menționează că Moldova și Țara Românească intră mai târziu în contact cu prozelitismul catolic, în comparație cu spațiul transilvan, unde, datorită apartenenței la coroana maghiară, catolicismul își face simțită prezența mult mai devreme.

Prezența catolică în Moldova și Țara Românească a influențat în mod decisiv viața culturală românească în anumite perioade istorice (de menționat reînnoirea culturală introdusă de iezuiți la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea).

În cel de-al doilea capitol, *Comunitățile catolice din Moldova* (p. 37-70), autoarea înfățișează evoluția cronologică și spațială a comunităților catolice din Moldova, începând cu primele decenii ale secolului al XIII-lea, când sunt atestați în Valea Siretului primii catolici proveniți din Transilvania, de origine maghiară și germană. Sunt identificate trei perioade: prima, medievală, în care se înregistrează cele dintâi încercări de activitate misionară, o a doua, situată între sfârșitul secolului al XVI-lea și jumătatea secolului al XVIII-lea, dominată de activitatea misionară a Congregației *De Propaganda Fide* – care alege Moldova drept Provincie pentru debutul activității misionarilor săi – nevoită să se opună mișcărilor reformate, și o a treia, cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și momentul Unirii Principatelor, caracterizată printr-o creștere considerabilă a numărului catolicilor din Moldova, o organizare eficientă a Misiunii și stabilizarea structurilor ecleziastice.

Capitolul al III-lea, *Misionarii Congregației De Propaganda Fide în Moldova* (p. 71-100), arată locul și rolul Congregației, de la înființarea sa în 1622, în realizarea activității misionare în Moldova. Prezența misionarilor catolici în această zonă a avut și importante repercusiuni culturale, relatările acestora constituindu-se într-un bogat izvor pentru studierea istoriei Moldovei.

Capitolul al IV-lea, *Limba română ca și limbă a prozelitismului în Moldova* (p. 101-134), enumeră elementele care susțin aserțiunea conform căreia, în decursul anilor 1650-1750, chestiunea limbii care trebuia folosită în cadrul Misiunii a fost abordată și dezbătută mai ales în opoziție cu activitatea misionarilor din cadrul Congregației, care au privilegiat limba română în activitatea de catehizare, din diferite motive.

În al V-lea capitol, *Misionarii catolici în Moldova și textele lor în limba română* (p. 135-162), autoarea prezintă textele religioase în subdialect moldovenesc, cu alfabet latin, din diverse domenii (predici, rugăciuni, fragmente evanghelice, catehisme, dicționare, ghiduri de conversație), precum și analizarea câtorva criterii referitoare la felul în care acestea pot fi apreciate astăzi.

Capitolul al VI-lea, *Activitatea misionară catolică în Moldova între cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și primii ani ai secolului al XIX-lea: premisă istorico-culturală* (p. 163-184), relevă situația misiunii din Moldova în pe-

rioada respectivă, precum și climatul existent, observat prin „prisma” misionarilor. În acest interval, survine lichidarea polemicilor cu iezuiții (1763), precum și intensificarea procesului migraționist din Transilvania, fapt ce duce la mărirea populației catolice din Moldova. Întărirea structurilor catolice generează însă conflicte cu Biserica Ortodoxă, care percepe prezența fraților catolici drept o amenințare pentru ortodoxie.

Ultimul capitol, *Manuscrisele românești din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea* (p. 185-200), face referire la o serie de scrieri românești redactate de misionarii catolici din Moldova, care au fost păstrate în fondul *Mezzofonti* din Biblioteca Arhigimnaziului din Bologna. Acestea, destinate predicății catolicismului în rândul populației băștinașe, sunt redactate în alfabet latin și cu o ortografie particulară, inspirată de la cea italienească.

La finalul lucrării, în *Anexe*, Teresa Ferro prezintă trei documente relevante legate de activitatea misionarilor catolici în Moldova în epoca respectivă: *I. Relatare despre misiunea lui F.A. Renzi (1668)* (p. 201-216), *II. Silvestro Amelio, Conciones latinae-muldavo, ms. 2882 din Biblioteca Academiei Române. Prima predică* (p. 217-234) și *III. Caietul lui M. Barattani (prima omilie din Dosarul IV, cutia XIII din Fondul Mezzofanti-Biblioteca Arhigimnaziului din Bologna)* (p. 235-242).

Bazată pe îndelungate investigații asupra izvoarelor editate, dar și pe căutări în biblioteci documentare și arhive, lucrarea de față, gândită ca un prolog al unei vaste lucrări, vine în întâmpinarea dorinței de a clarifica anumite chestiuni ce țin de istoria catolicismului în Moldova în secolele XVII-XIX, și anume cine au fost cei care au ajutat la răspândirea sa în zonă și din ce interese, în ce limbă și-au ținut predicile și, nu în ultimul rând, în ce mod a influențat prezența lor viața culturală de pe aceste meleaguri.

Constantin LUCA

CLAUDIA TĂRNĂUCEANU, *Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir: Vita Constantini Cantemyrii. Studiu lingvistic și literar*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 504 p. (*Antiqua et Mediaevalia. Studia*) ISBN 978-973-703-328-4

Așa cum afirmă în *Cuvânt înainte* mult regretatul cantemirolog, profesorul universitar Dan Slușanschi, lucrarea de față, la origine o apreciată teză de doctorat, este o pertinentă analiză lingvistică și literară a scriiturii latine cantemiriene care aparține, deopotrivă, literaturii neolatine europene și culturii românești.

În *Introducerea* lucrării, sunt luate în discuție, cu ample referințe bibliografice, următoarele aspecte: 1. *Vita Constantini Cantemyrii* în exegeza românească; 2. Obiectivele cercetării. Este bine reliefat scopul cu care a fost scrisă această primă biografie din literatura română de către fostul principe al Moldovei, Dimitrie Cantemir: ea nu este doar o cronică a domniei tatălui său, Constantin Cantemir, ci o

adevărată pledoarie *pro domo* pentru redobândirea scaunului Moldovei; aflat în Rusia în 1714, când compunea *Vita*, Dimitrie Cantemir spera într-o a doua domnie a sa și, pentru a-și susține legitimitatea acestei năzuințe, nu pregetă să-și elogieze excesiv părintele și să-i justifice unele fapte de tristă amintire (între care și uciderea fraților Costin), pentru a apărea ca descendent al unui principe luminat. Se menționează titlul complet al biografiei, *De vita et rebus gestis Constantini Cantemiri Principis Moldaviae*, așa cum apare în prima ei ediție bilingvă, latino-rusă, din 1783, datorată savantului rus T. S. Bayer. Sunt apoi enumerate: ediția princeps apărută la București, în 1883, edițiile bilingve, latino-române, publicate până în prezent, lucrările și studiile referitoare la biografia cantemiriană și la limba neolatină în care a fost scrisă. Ca obiectiv major al cercetării întreprinse de autoare asupra acestei opere cantemiriene este desemnată intenția de a ilustra măsura în care faptele de limbă și stil din *Vita* se raportează la neolatina epocii, prezentând, în același timp, notabile particularități auctoriale.

În primul capitol, intitulat *Latina umanistă în opera lui Dimitrie Cantemir*, sunt detaliate în două subcapitole aspecte privind statutul de cărturar umanist și de scriitor de limbă latină umanistă, pe care l-a onorat cu remarcabilă competență și autoritate Dimitrie Cantemir, considerat în exegeza română „cel mai universal spirit românesc”¹. În primul subcapitol, autoarea abordează problematica umanismului românesc atât din perspectiva asemănărilor, cât și a deosebirilor față de umanismul european, acestea din urmă datorate unui sensibil decalaj cronologic (umanismul apare la noi în sec. XVII, când Europa occidentală se afla deja în perioada barocului) precum și mentalului autohton². În cel de-al doilea subcapitol, sunt prezentate, poate prea succint, trăsăturile latinei umaniste, în schimb este bine motivată opțiunea cărturarului român de a scrie în latină pentru a se face înțeles de savantul public european, mai ales că deprinsese temeinic această limbă, o folosea în corespondența cu erudiți din Rusia și din apusul Europei, unii dintre ei dând o înaltă apreciere latinei cantemiriene³. C. Tărnăuceanu se raliază părerilor exprimate de exegeți, unii dintre ei clasiști de renume, potrivit cărora latina în care scrie Cantemir nu este propriu-zis umanistă, clasicizantă, prezentând numeroase trăsături specifice latinei medievale, ce țin de acea *barbaries* (derogare de la norma clasică, permisivitate excesivă la împrumut), incriminată de umaniști; în această privință, latinei cantemiriene i se potrivește aprecierea unuia dintre eminenții ei cercetători, profesorul Dan Slușanschi; „curgătoare, mereu grăbită, adesea exotică, latina lui

¹ I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, în *Istoria literaturii române vechi*, București, Ed. Eminescu, 153.

² Cf. Al. Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, Ed. Minerva, 1974, 9-10.

³ Cf. P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, București, Ed. Cultura Națională, 1930, 103.

Cantemir este în bună măsură aceea a unui autodidact, semănând tipologic, prin izolarea ei relativă, cu latinitatea insulară a Britaniei și Irlandei precarolingiene”⁴.

În capitolul al II-lea sunt analizate *Structurile morfologice* ale latinei cantemiriene, cu deosebire acele particularități pe care D. Slușanschi le considera ca fiind „caracteristice integrării aparte a lui Cantemir în tradiția neolatină”⁵: confuzii de genuri, forme pronominale compuse (datorate atât desemantizării celor simple, cât și unei intenționate conotații emfaticе), forme verbale analitice de perfect, mai mult ca perfect și viitor (formate din *habeo* + *participiul perfect pasiv* ori din *volo*, *habeo*, *debeo* + *infinitivul*, al căror uz în latina medievală era susținut și de moștenirea lor în limbile romanice), unele mutații în regimul prepozițiilor și conjuncțiilor; e vorba, în principiu, de schimbări și reorganizări survenite în latina populară și perpetuate în latina secolelor subsecvente antichității târzii.

În capitolul al III-lea, autoarea se ocupă pe larg de *Structurile sintactice* din textul cantemirian analizat, dovedind o apreciabilă competență lingvistică și analitică; este însă, în opinia noastră, prea grijulie să justifice, așa cum au făcut-o și alții, abaterile sintactice ale latinei cantemiriene (puse pe seama grabei, a neatenției, a unor *lapsus memoriae* și chiar a insuficienței cunoașterii a regulilor clasice), intrând sub incidența acelei imprudențe catalogate de J. Lyons drept *error classicus*, constând în considerarea unor fapte firești din evoluția latinei în perioada târzie drept grave derogări de la norma clasică. Între uzanțele sintactice necanonice ale latinei cantemiriene, de influență mediolatină, se remarcă: uzul preferențial al completivei cu *quod* după categoriile de verbe care cereau o infinitivală în latina clasică, folosirea indicativului într-o interogativă indirectă, într-o cauzală introdusă de *cum*, într-o completivă cu *ut*, într-o consecutivă, unele ocurențe ale nominativului absolut. În ansamblu, sintaxa textului cantemirian este, așa cum observă și autoarea, destul de corectă, conformându-se mai mult uzanțelor neolatine decât celor medio-latine.

O pondere importantă este acordată în capitolul al IV-lea acelor *Structuri lexicale* care atestă atât familiaritatea lui Cantemir cu lexicul uzual al medio- și neolatinei europene, cât și capacitatea sa de a forja unele latinisme lexicale prin absorbția elementelor alogene (fapt datorat, în bună măsură și poliglotismului lui Cantemir). Sunt investigate, în diverse sfere lexicale (politico-administrativă, militară, a vieții economice, spirituale și private) cele trei categorii de lexeme specifice unei limbi de circulație, cum a fost până târziu latina europeană: cuvinte clasice adaptate semantic noilor *realia*, derivate și compuse, împrumuturi lexicale și semantice. Analiza lexicală întreprinsă aici are ca suport de lucru cunoscute dicționare ale latinei clasice, medievale și renascentiste, precum: *Thesaurus Linguae Latinae*, A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étimologique de la langue latine*, Ch. Dufresne Du

⁴ D. Slușanschi, *Prefața* la *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* și *Historia Moldo-Vlachica*, în *Opere complete*, vol. IX, partea I, București, Ed. Academiei Române, 1983, 20.

⁵ *Ibidem*, 21.

Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, J. F. Niermayer, *Mediae latinitatis lexicon minus* etc.

Frapează în structurarea coerentă a lucrării prezentarea aspectelor ce țin de *grafie și fonetică* abia în capitolul al V-lea, când locul acestei analize ar fi fost în capitolul al II-lea, ca o firească abordare preliminară a unor particularități grafice ale scriiturii latine cantemiriene, ce corespundeau în bună măsură pronunției uzuale (atunci când nu erau simple pedanterii ortografice); apreciem, în pofida acestei inadvertențe topice, atenta investigare și motivare a uzanțelor grafice cantemiriene atât în notarea cuvintelor latine, cât și a lexemelor alogene adaptate grafiei latine.

Binevenită ni se pare și analiza *Influenței limbii române asupra latinei lui Cantemir* din capitolul al VI-lea, fiind investigate cu minuție și cu necesară prudență, ceea ce am putea numi românisme, la nivel morfo-sintactic, lexical și stilistic, explicabile prin faptul că, în pofida capacității lor de a mânui o latină corectă, scriitorii medievali și umaniști nu s-au putut abstrage cu totul influenței limbii lor materne.

Capitolul al VII-lea, foarte amplu, este dedicat *stilului*, analiza nelimitându-se doar la o inventariere a figurilor stilistice, ci ocupându-se, cum era firesc, de uzanțele expresive susceptibile de conotații stilistice de la toate nivele limbii.

Ultimul capitol al lucrării, la fel de amplu ca și precedentul, tratează despre *Arta literară*, analiza fiind circumscrisă genului literar al biografiei, cunoscut în literatura renașcentistă (ca moștenire și valorificare a unui gen de sorginte antică), dar nou în literatura română. Autoarea dovedește o reală capacitate introspectivă a unui text literar, stăpânind bine arsenalul conceptual și hermeneutic necesar unei abordări textuale din perspectivă literară, astfel că reușește să ducă la bun sfârșit demersul intenționat și să elaboreze o analiză literară, în bună măsură originală. Sunt remarcate, în acord cu abordările exegetice moderne, acele particularități ale scriiturii cantemiriene care transpun faptele narate din zona istoriei în cea a literaturii: inserția abilă a discursurilor în țesătura diegetică, privilegierea unor toposuri recurente în saga medievală și renașcentistă, precum cel al vitejiei, al înțelepciunii, al originii nobile, al clemenței, în intenția de a-i conferi lui Constantin Cantemir statura monarhului luminat, atenta mânguire a dialogului, capacitatea de a caracteriza personajele secundare și în funcție de relația lor cu personajul principal.

O foarte bogată bibliografie precum și indicele de cuvinte (nume de autori, antroponime, toponime, cuvinte latine, grecești și străine comentate în biografie) întregesc această lucrare complexă, bine concepută și redactată, pe care o considerăm un aport necesar, de un lăudabil profesionalism, din partea unui filolog clasicist, la exegeza cantemiriană.

Mihaela PARASCHIV

AMANDA BOWENS (Ed.), *Underwater Archaeology. The NAS Guide to Principles and Practice*², The Nautical Archaeology Society, Blackwell Publishing, Fort Cumberland, 2009, 226 p., ISBN 978-1-4051-7592-0 (hardcover: alk. paper), ISBN 978-1-4051-7591-3 (pbk.: alk. paper)

La realizarea acestui ghid, destinat exclusiv instruirii arheologilor care își desfășoară activitatea în mediul subacvatic, au contribuit 28 de specialiști¹ din diferite domenii de cercetare: arheologie, geografie, legislație, fotografie ș.a. Structura lucrării, detaliată în conformitate cu tipologia în care ea se încadrează, cuprinde 20 de capitole, precedate de o listă de figuri (*List of Figures* – p. VIII-X), o listă de planșe (*List of Plates* – p. XI-XII), cuvânt înainte (*Foreword* – p. XIII) și de mulțumire (*Acknowledgements* – p. XIV), și succedate de un glosar (*Glossary* – p. 216-218), de referințe bibliografice (*References and Further Reading* – p. 219-222) și de un *Index* (p. 223-226).

Primele două capitole sunt rezervate problemelor introductive: în primul se motivează realizarea acestui ghid (*The NAS Handbook – Why it Was Written* – p. 1), iar în cel de-al doilea se definește arheologia subacvatică (*Underwater Archaeology* – p. 2-10), făcându-se clar distincția între arheologia de tip tradițional și cea de tip maritim. Cel de-al treilea capitol, *Getting Involved in Underwater and Foreshore Archaeology* (p. 11-14), prezintă etapele și modalitățile prin care un doritor poate să se implice în cercetarea arheologică subacvatică și de coastă.

Urmează trei capitole în care sunt tratate probleme de arheologie propriu-zisă: principii de bază – rezolvarea celor mai multe indicii (*Basic Principles – Making the Most of the Clues* – p. 15-33), planificarea proiectului (*Project Planning* – p. 34-37) și elemente de siguranță pe siturile subacvatice și de coastă (*Safety on Archaeological Sites Under Water and on the Foreshore* – p. 38-44).

Cel de-al șaptelea capitol prezintă cadrul legislativ național (Marea Britanie) și internațional cu privire la arheologia subacvatică (*International and National Laws Relating to Archaeology Under Water* – p. 45-52).

În continuare sunt tratate pe rând: înregistrarea arheologică (*Archaeological Recording* – p. 53-64), cercetarea istorică (*Historical Research* – p. 65-70), metodele de preluare de imagini foto și video (*Photography* – p. 71-82), fixarea poziției geografice (*Position-Fixing* – p. 83-95), metode de cercetare subacvatică (*Under-*

¹ Jonathan Adams (BA Dphil FSA MIFA), Marc-André Bernier (BA MA), Lucy Blue (BA DPhil), Amanda Bowens (BA MA), Martin Dean (BSc Phd), Justin Dix (BSc PhD), Joe Flatman (MA PhD PIFA), Craig Forrest (B. Comm LLB LLM PGCE PhD), Damian Goodburn (BA PhD AIFA), Alexzandra Hildred (BA MIFA FSA), Peter Holt, Kester Keighley (MSc), Stuart Leather (MSc), Gordon Le Pard (BSc), Colin Martin (PhD FRHistS FSA Scot MIFA MAAIS), Paula Martin (BA Dip Class Arch PhD FSA Scot MIFA), Douglas McElvogue (PhD MIFA FSA Scot), Seán McGrail (FSA MA PhD DSc MIFA Master Mariner), Gustav Milne (MPhil FSA), David Parham (BA MSc MIFA RPA), Leslie Perkins McKewan (MSc PIFA), Rory Quinn (PhD), Julie Satchell (BA MA MIFA), Graham Scott (AIFA), Amanda Southerland (BSc ACR), Christopher Underwood (BEd MA), Steve Waring (BSc), Michael Williams (LLB).

water Search Methods – p. 96-102), prospecțiuni geofizice (*Geophysical and Remote-Sensing Surveys* – p. 103-113) și subacvatice (*Underwater Survey* – p. 114-134), tehnici de cercetare distructive (*Destructive Investigative Techniques* – p. 135-147), conservarea arheologică și acordarea „primului ajutor” descoperirilor (*Archaeological Conservation and First-Aid for Finds* – p. 148-162), monitorizarea și protejarea sitului (*Site Monitoring and Protection* – p. 163-169), ilustrarea arheologică (*Archaeological Illustration* – p. 170-180).

Ultimele două capitole discută probleme cu privire la analiza și arhivarea după lucrul pe teren (*Post-Fieldwork Analysis and Archiving* – p. 181-188), și modalități de prezentare, editare și publicare a lucrărilor din domeniul arheologiei (*Presenting, Publicizing and Publishing Archaeological Work* – p. 189-197).

Lucrarea mai cuprinde trei apendice, primul dedicat înregistrării ancorelor (*Appendix 1: Anchor Recording* – p. 198-200), al doilea dedicat armelor (*Appendix 2: Guns* – p. 201-212) și al treilea programului de pregătire al Nautical Archaeology Society (*Appendix 3: NAS Training Program* – p. 213-215).

Ana-Maria BUȘILĂ

CRONICA ACTIVITĂȚII ȘTIINȚIFICE A CENTRULUI DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE (2009-2010)

CRONACA DELL'ATTIVITÀ SCIENTIFICA DEL CENTRO DI STUDI CLASSICI E CRISTIANI (2009-2010)

1. Comunicări

6 aprilie 2009, Librăria Universității „Alexandru Ioan Cuza”:

- lansarea volumului *Fontes Historiae Daco-romanae Christianitatis*, cu participarea conducerii Universității și a editurii; au prezentat: lect. univ. dr. Bogdan-Petru Maleon, conf. univ. dr. Mihaela Paraschiv, prof. univ. dr. Nelu Zugravu

17 mai 2009, Bârlad, Societatea de Științe Istorice – Simpozionul *Personalități marcante ale Moldovei Meridionale*:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Vasile Pârvan ca exemplum*

22 mai 2009, Colegiul „Noua Europă” București – Colocviul *Summa Theologica în limba română*:

- prof. univ. dr. Anton Adămuț (Facultatea de Filosofie), *San Tomasso e la comessa di Pascal*

11 iulie 2009, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava – Simpozionul *Centenar Noica*:

- prof. univ. dr. Anton Adămuț (Facultatea de Filosofie), *De ce nu a scris Noica o etică?*

14 august 2009, Constanța, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Aula *Adrian Rădulescu* – Sesiunea omagială *19 secole de romanitate la Dunărea de Jos*:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Un proiect nefinalizat al lui Vasile Pârvan și câteva restanțe ale istoricilor români ai Antichității*

10 septembrie 2009, Universitatea „Ovidius” Constanța, Room American Corner – *Ovid, Myth and (Literary) Exile. International Conference, September 10-12, 2009*:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *In exilio pro fide. Religious Exiled at the Lower Danube (4th-5th centuries)*

11 septembrie 2009, Universitatea „Ovidius” Constanța, Room 118 – *Ovid, Myth and (Literary) Exile. International Conference, September 10-12, 2009*:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere), *Ovid's Self-defensive Strategy in Tristia*

22 septembrie 2009, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- drd. Adriana Andronache-Bounegru (Facultatea de Istorie), *Ambiguitatea religioasă a intelectualilor latini păgâni din veacul al IV-lea*

29 septembrie 2009, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- drd. Constantin Napoleon Gheorghiu (Facultatea de Istorie), *Citații biblice în epigrafa din diocezele Illyricum și Dacia*

2 octombrie 2009, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău – Simpozionul național Vasile Pârvan:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Un proiect nefinalizat al lui Vasile Pârvan și câteva restanțe ale istoricilor români ai Antichității*

6 octombrie 2009, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- drd. Constantin Napoleon Gheorghiu (Facultatea de Istorie), *Citații biblice în epigrafa din dioceza Macedonia*

7 octombrie 2009, Constanța, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Aula Adrian Rădulescu – Sesiunea științifică internațională Pontica, 7-9 octombrie 2009:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): *Din nou despre titlurile episcopului de Tomis*

23 octombrie 2009, Facultatea de Istorie, Sala H₁ – Sesiunea științifică a cadrelor didactice ale Facultății de Istorie:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *In exilio pro fide. Exilați pentru credință în Scythia Minor*

23 octombrie 2009, Facultatea de Istorie, Sala H₁ – Sesiunea științifică a cadrelor didactice ale Facultății de Istorie:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): prezentarea revistei *Classica et Christiana*, 4/1-2, 2009

24 octombrie 2009, Facultatea de Istorie, Sala H₁ – Sesiunea de comunicări a doctoranzilor Facultății de Istorie:

- drd. Adriana Andronache-Bounegru (Facultatea de Istorie), *Conceptul de numen la istoricii latini din secolul al IV-lea*

27 octombrie 2009, Facultatea de Filosofie – Simpozionul Cunoaștere și Ev Mediu:

- prof. univ. dr. Anton Adămuț (Facultatea de Filosofie), *Fenomenul viselor la Sfântul Augustin*

31 octombrie 2009, Catedra de Limbi Clasice, Italiană și Spaniolă – Sesiunea științifică Antichitatea și moștenirea ei spirituală:

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): prezentarea volumului *Hereditas antiqua*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009

- prof. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): *Toposul autobiografic la Grigore de Nazianz*

31 octombrie 2009, Seminarul Alexandru Dima (Facultatea de Litere) – Sesiunea științifică *Antichitatea și moștenirea ei spirituală*:

- lect. univ. dr. Claudia Tărnăuceanu (Facultatea de Litere), *Discursul polemic la Grigorie de Nazianz. Considerații lingvistice pe marginea exordium-ului Invectivei I. Împotriva lui Iulian*

13 noiembrie 2009, Seminarul G. Ivănescu – Conferința națională *Text și discurs religios*, ediția a II-a, Iași, 13-14. XI. 2009:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Câteva observații pe marginea traducerii textelor patristice*

20 noiembrie 2009, Centrul de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu”, Universitatea de Vest Timișoara:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Un misogin al Antichității târzii: Aurelius Victor*

4 decembrie 2009, Facultatea de Istorie, Sala H₁ – Simpozionul *Un secol de la debutul internațional al lui Vasile Pârvan* organizat de Centrul de Studii Egeo-Mediteraneene și Centrul de Studii Clasice și Creștine:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Comerț, negustori, misionari – câteva exemple*

- prof. univ. dr. Octavian Bounegru (Facultatea de Istorie), *Atmosfera histriană*

15 ianuarie 2010, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- Cerc. șt. pr. dr. Costel Chiriac (Institutul de Arheologie Iași), *Mărturii creștine inedite din Dobrogea (secolele III-XII)*

- Prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): *Recente apariții editoriale*

26 februarie 2010, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- Cerc. șt. pr. dr. Victor Cojocaru (Institutul de Arheologie Iași), *Inscripția greacă de la Dragomirna*

- Prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Recente apariții editoriale*

2. Publicații

ANTON ADĂMUȚ:

- *Sfântul Augustin și filosofia istoriei (I)*, *Convorbiri literare*, Iași, aprilie 2009, nr. 4 (160); (II), *ibidem*, mai 2009, nr. 5 (161); (III), *ibidem*, iunie 2009, nr. 6 (162)

- *Noica și parabola fiului risipitor*, *Convorbiri literare*, Iași, iulie 2009, nr. 7 (163)

- *Sfântul Toma și pariul lui Pascal*, *Convorbiri literare*, Iași, august 2009, nr. 8 (164)

- *Non est secundum Origenis (I)*, *Convorbiri literare*, Iași, septembrie 2009, nr. 9 (165); (II), *ibidem*, octombrie 2009, nr. 10 (166); (III), *ibidem*, noiembrie 2009, nr. 11 (167)

- *Peter Singer vs. Ioan Gură de Aur - Despre oameni și animale*, *Revista Română de Bioetică*, vol. 7, nr. 3, iulie-septembrie 2009 (revistă ISI - <http://www.bioetica.ro/ie2/navigation.jsp>)

WILHELM DANCĂ:

- *Migration and Dialogue. Romanian notes for religious values and identity*, în E. J. Alam (ed.), *Christianity, Culture, and the Contemporara World: Challanges and New Paradigms. Reflections on International Catholic Thinkers in Honor of George Francis McLean on the occasion of his 80th Birthday*, Notre Dame University press, Louaize, Lebanon, 2009, 37-59
- *Educația ca armonie între credință și cultură, astăzi*, *Dialog teologic*, 23, 2009, 11-18
- *Fidelitatea lui Cristos, fidelitatea preotului (în dialog cu Liana Gehl)*, *Actualitatea creștină*, 7, 2009, 16-17
- *Biserica și politica*, *Cronica*, 12, 2009, 22-23

MIHAELA PARASCHIV:

- *Din problematica latinei populare, în Limbajul colocvial în spațiul romanic. Studiu pragmatolingvistic diacronic și sincron*, coordonator Mirela AIOANE, Iași, Ed. Cermin, 2008
- *Tacit și iraționalul*, *Acta Iassyensia Comparationis*, Iași, 6, 2008, 308-315
- *L'aprosdoketon - element de la stratégie discursive dans la littérature grecque et latine*, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași. Limbi și literaturi străine*, tom XI, 2008, 209-217
- *Elemente lexicale alogene în latina documentelor de cancelarie din Moldova*, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași. Secțiunea IIIe. Lingvistică*, tom LIV, 2008, 19-36
- *Posibile influențe românești asupra limbii latine din documentele de cancelarie din Moldova*, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași. Secțiunea IIIe. Lingvistică*, tom LIV, 2008, 51-67
- *Francesco Petrarca, Antiquis illustrioribus / Către mai vestiții înaintași*, ediție bilingvă, introducere, traducere, note și comentarii de Mihaela PARASCHIV, Junimea, Iași, 2009
- *Problèmes actuels de l'édition et de l'interprétation des documents roumains médio- et néo-latins*, *SAA*, 13-14 (2007-2008), 2009, 223-237
- *Sphraghis – il topos dell'autobiografia letteraria nelle opere di Ovidio e di Petrarca*, *Cl&Chr*, 4/1, 2009, 317-323
- *Hereditas antiqua*, volum editat de Mihaela Paraschiv și Claudia Tărnăuceanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009
- *Vecchie e nuove ipotesi sul'esilio di Ovidio*, în *Hereditas antiqua*, volum editat de Mihaela Paraschiv și Claudia Tărnăuceanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009, 81-87

CLAUDIA TĂRNĂUCEANU:

- *Aspetti della lingua latina nell'opera dell'umanista romeno Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, *InvLuc*, 30, 2008, 235-259
- *Nicolas Trevet – comentator al lui Seneca tragicus. Câteva observații pe marginea unor fragmente din Expositio Thebaidis*, în *Hereditas antiqua*, volum editat de Mihaela Paraschiv și Claudia Tărnăuceanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009, p. 309-314
- *NICOLA TREVET, Commento alle Phoenissae di Seneca*, edizione critica a cura di Patrizia MASCOLI, Edipuglia, Bari, 2007, 129 p., *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 193-195 (recenzie)
- *Cronica activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine (2008-2009) / Cronaca dell'attività scientifica del Centro di Studi Classici e Cristiana (2008-2009)*, *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 230-232
- *Hereditas antiqua*, volum editat de Mihaela Paraschiv și Claudia Tărnăuceanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009

NELU ZUGRAVU:

- *Gli sciti nella geografia e nella retorica della conversione*, *Cl&Chr*, 4/1, 2009, 347-356
- In memoriam *Adrian Husar (1963-2008)*, *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 233-234
- „*Sciții*” în geografia și retorica convertirii, în Aurel ZANOCI, Tudor ARNĂUT, Mihai BĂȚ (editori), *Studia Archaeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archaeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*, Chișinău, 2009, 341-347¹
- ROSA AGIZZA, *Mituri și legende ale Romei antice*, traducere: DARIA GHIU, Editura Lider, București, 2006, 343 p., *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 185-186 (recenzie)
- CONSTANTIN C. PETOLESCU, *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, Editura Academiei Române, București, 2007, 351 p., *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 198 (notă bibliografică)
- LILIANA TROFIN, *Istoria creștinismului la nordul Dunării de Jos (secolele I-XIV) (curs universitar)*, Editura Universității din București, București, 2008, 200 p., *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 198-202 (recenzie)
- MARIANA TURCU, *Religie și cultură în spațiul românesc, (sic!) în secolele II-VI*, Editura Alfa, Piatra-Neamț, 2008, *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 202-207 (recenzie)
- ANTONIO ENRICO FELLE, *Biblia epigraphica. La Sacra Scrittura nella documentazione epigrafica dell'Orbis christianus antiquus (III-VIII secolo)*, Edipuglia, Bari, 2006, 680 p. (*Inscriptiones Christianae Italiae Subsidiis* V), *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 214-215 (notă bibliografică)
- EUGEN CIZEK, *Eutropius*, Editura Paideia, București, 2008, 188 p., *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 215-219 (recenzie)
- OVIDIU POP, *Niceta de Remesiana. Monografie*, Editura Universității din București, 2007, 232 p., *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 221-225 (recenzie)
- *Cronica activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine (2008-2009) / Cronaca dell'attività scientifica del Centro di Studi Classici e Cristiana (2008-2009)*, *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 227-230
- *Publicații intrate în Biblioteca Centrului de Studii Clasice și Creștine / Pubblicazioni entrate nella Biblioteca del Centro di Studi Classici e Cristiani*, *Cl&Chr*, 4/2, 2009, 235-237

3. Mobilități LLP-Erasmus

În cadrul mobilităților didactice realizate prin programul LLP-Erasmus între Departamentul de Studii Clasice și Creștine al Universității de Studii din Bari și Centrul de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, în perioada 27 aprilie – 7 mai 2009 profesorul Nelu Zugravu s-a aflat la Bari, unde, în cadrul activităților formative organizate de Departamentul de Studii Clasice și Creștine sub genericul *Cultură e cultura scritta tra Tarda Antiquità e Medioevo* pentru doctoranzi, a susținut pe data de **4 mai 2009** prelegerea cu titlul *Pluralità etnica, molteplicità linguistica e diversità religiosa in area nord-danubiana nel IV secolo d. C.*

Nelu ZUGRAVU

¹ Varianta în limba română a articolului din *Cl&Chr*, 4/1, 2009.

PUBLIKAȚII INTRATE ÎN BIBLIOTECA CENTRULUI DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE¹

PUBBLICAZIONI ENTRATE NELLA BIBLIOTECA DEL CENTRO DI STUDI CLASSICI E CRISTIANI

- ASTERIE al Amasiei, *Omilii și predici*, traducere din limba greacă veche și note de Dumitru FECIORU, București, 2008
- QUINTUS TULLIUS CICERO, *Commentariolum petitionis. Mic manual de campanie electorală*. MARCUS TULLIUS CICERO, *Epistulae ad Atticum. Scrisori către Atticus*, ediție bilingvă, traducere din limba latină, cuvânt înainte și note de Alexandru N. CIZEK, București, 2008
- EGERIA, *Peregrinatio ad loca sancta (Itinerarium et Missa). Pelerinaj în Locuri Sfinte (Itinerariu și Liturghie). A. D. 381-384*, ediție bilingvă, ediția a II-a, coordonată și îngrijită de Andrei MĂRCUȘ, revăzută, corectată și completată cu textul latin de Cornelia FRIȘAN și cu un studiu critic asupra liturghiei la Ierusalim al pr. José Raymundo de MELO S.J., Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2009
- EUNAPIO, *Vite di filosofi e sofisti*, testo greco a fronte, introduzione, traduzione, note e apparati di Maurizio CIVILETTI, Milano, 2007
- SFÂNTUL GRIGORIE AL NYSSEI, *Despre Rugăciunea Domnească*, traducere din limba greacă veche și note de Dumitru STĂNILOAE, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2009
- SFÂNTUL GRIGORIE TEOLOGUL, *Cuvânt la Nașterea Mântuitorului Iisus Hristos. Cuvânt la Sfintele Paști. Panegiric (cuvânt de laudă) la Sfântul Vasile cel Mare*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2009
- SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Cele trei cuvinte ascetice. Constituțiile ascetice. Epistole ascetice*, traducere de Iorgu IVAN, București, 2009

¹ Unele volume au fost achiziționate prin schimburile de publicații cu alte instituții, în timp ce altele au fost donate Bibliotecii de către colegii pr. Dragoș Băhrim (Iași), Mihai Bărbulescu (Cluj-Napoca), Doina Benea (Timișoara), Nicolae Bolohan (Iași), Octavian Bounegru (Iași), Livia Buzoianu (Constanța), Emanuele Castelli (Bari), Mihai Ovidiu Cătoi (București), Costel Chiriac (Iași), Giacomo Disantarosa (Bari), Pilar González-Conde (Alicante), Nicolae Gudea (Cluj-Napoca), Mihai Ionescu (Mangalia), Alessandro Lagioia (Bari), Domenico Lassandro (Bari), Lucian-Valeriu Lefter (Iași), Aldo Luisi (Bari), Bogdan-Petru Maleon (Iași), Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (Iași), Ioan Mitrea (Bacău), Vasile Moga (Alba Iulia), Sergiu Musteață (Chișinău), Liviu Pilat (Iași), Ioan Piso (Cluj-Napoca), Alexandru-Florin Platon (Iași), Viorica Rusu-Bolindeț (Cluj-Napoca), Petronel Zahariuc (Iași), cărora le mulțumim și pe această cale.

- *Viețile episcopilor Romei socotiți sfinți în Biserica Ortodoxă*, ediție bilingvă, traducere din limba latină, cuvânt înainte și note Aurel LUPU și Sorin-Dan DAMIAN, București, 2009

- *Athenaeum*, Pavia, 97, 2009, 1-2
- *Auctores nostri*, Foggia, 5, 2007
- *Basileia. Revistă de studii teologice*, Iași, 1, 2008, 1-2
- *Carpica*, Bacău, 37, 2008
- *Chiron*, Berlin, 37, 2007; 38, 2008; 39, 2009
- *Dialogi europaei*, Iași, 3-4, 2009
- *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca, 16-17, 2006-2007; 18, 2008
- *Gerión*, Madrid, 26, 2008, 2
- *Invigilata Lucernis*, Bari, 30, 2008
- *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe*, Iasi, I, 2009, 1-4
- *Miron Costin. Revistă de cercetări și mărturii istorice*, Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”, I (1913-1914); II (1915-1916, 1919) (ediție anastatică), 2006
- *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 57, 2008, 1-2; 58, 2009, 1
- *Pontica*, Constanța, 41, 2008
- *Prilozi*, Zagreb, 24, 2007; 25, 2008
- *Revista Bistriței*, Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud, 19, 2005; 20, 2006; 21/1-2, 2007
- *Revista de istorie socială*, Iași, 10-12 (2005-2007), 2009
- *Segno e Testo*, Cassino, 4, 2006; 5, 2007; 6, 2008
- *Studia Antiqua et Archaeologica*, Iași, 13-14, 2007-2008; 15, 2009
- *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia catholica latina*, Cluj-Napoca, 2, 2008; 1, 2009
- *Studii și materiale de istorie medie*, București, 17, 1999; 18, 2000; 19, 2001; 20, 2002; 21, 2003; 22, 2004; 23, 2005; 24, 2006; 25, 2007; 26, 2008
- *Studii teologice*, S. N., București, 4, 2008; 1, 2009; 2, 2009
- *Vetera Christianorum*, Bari, 45, 2008, 2; 46, 2009, 1
- *Zargidava*, Bacău, 8, 2009

- Arhiepiscopia Dunării de Jos, *Istorie bisericească, misiune creștină și viață culturală*, I, *De la începuturi până în secolul al XIX-lea*, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2009
- Dan APARASCHIVEI (ed.), *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Editura Academiei Române, București, 2009
- Marie-Françoise BASLEZ, *Persecuțiile în Antichitate. Victime, eroi, martiri*, traducere de Valentin MIHĂESCU, Editura Artemis, București, 2009
- Cristian BĂDILĂ, *Știință, dragoste, credință. Convorbiri cu patrologi europeni*, Curtea veche, București, 2008
- Mihai BĂRBULESCU, *Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische Fürstengrab von Turda*, Tribuna, Cluj-Napoca, 2008 (*Publicațiile Institutului de Studii Clasice* 10)

- Doina BENEĂ, *Edificiul de cult roman de la Praetorium (Mehadia)*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008
- Doina BENEĂ, *Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia*, extras din Doina BENEĂ (redactor responsabil), *Meșteșugari și artizani în Dacia romană*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007 (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* VIII), 36-66
- Doina BENEĂ, *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia romană*, extras din Doina BENEĂ (redactor responsabil), *Meșteșugari și artizani în Dacia romană*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007 (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* VIII), 91-112
- Doina BENEĂ, *Despre o capelă creștină la Porolissum*, extras din Peuce, S.N., 3-4, 2005-2006, 231-240
- Doina BENEĂ (redactor responsabil), *Meșteșugari și artizani în Dacia romană*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007 (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* VIII)
- Doina BENEĂ (redactor responsabil), *Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2007 (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* IX)
- Doina BENEĂ (redactor responsabil), *Studii de istorie economică a Daciei romane*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2008 (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* X)
- Doina BENEĂ, Mariana CRÎNGUȘ, Simona REGEP-VLASCICI, Atalia ȘTEFĂNESCU, *Arta și tehnica emailului în Dacia romană*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2006
- Daniel BONDOC, Nicolae GUDEA, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009 (*Interferențe etnice și culturale în milenii I a. Chr. – I p. Chr. XIV*)
- Octavian BOUNEGRU, *Studies on the Pontic and Aegean Economy*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009
- G. W. BOWERSOCK, *Julian Apostatul*, prefată de Octavian BOUNEGRU, ediție îngrijită și traducere de Irina IONIȚĂ și Cristina IONIȚĂ, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009
- Sebastian BRATHER, *Archaeology and Identity. Central and East Central Europe in the Earlier Middle Ages*, edited by Victor SPINEI and Alexander RUBEL, București, 2008
- Jean-Louis BRUNAUX, *Druzii. Filosofi printre barbari*, traducere din franceză de Sorina DĂNĂILĂ, Chișinău, 2007
- Carlo CARLETTI, *Epigrafia dei cristiani in Occidente dal III al VII secolo. Ideologia e prassi*, Edipuglia, Bari, 2008 (*Inscriptiones christianae Italiae septimo saeculo antiquiores. Subsidia* VI)
- Emanuele CASTELLI, *La chiesa, la cattedra, il rotolo: l'identità della statua d'Ippolito alla luce del Pastore di Erma*, estratto d' *Augustinianum*, 48, 2008, 2, 305-322
- Călin COSMA (Editor), *Funerary Offerings and Votive Depositions in Europe's 1st Millennium AD. Cultural Artefacts and Local Identities*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2007 (*Interferențe etnice și culturale în milenii I a. Chr. – I p. Chr. X*)
- Mihai Ovidiu CĂȚOI, *Tomisul și martirii din Gothia danubiană. Considerații pe marginea Epistolelor 164 și 165 ale sfântului Vasile cel Mare*, extras din *Studia Basiliana 3. Actele Symposionului Comisiei Române de Istorie Ecclesiastică, București-Cernica, 2-3 octombrie 2008*, București, 2009, 1-23

- Carmen FENECHIU, *La notion de numen dans les textes littéraires et épigraphiques*, Cluj-Napoca, 2008
- Corneliu GAIU, Cristian GĂZDAC (Editori), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006
- Romulus GIDRO, Aurelia GIDRO, Vasile NISTOR, *Instituții juridice romane*, Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2009
- Romulus GIDRO, Aurelia GIDRO, Vasile NISTOR, *Roma: cetatea și destinul ei juridic*, Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2009
- Pilar GONZÁLEZ-CONDE, *Dificultades políticas de Trajano (los años 107-112)*, *Lucentum*, 26, 2007, 253-260 (extras)
- Nicolae GUDEA, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu Ihrer Geschichte (86-275 n. Chr.)*, Sonderdruck aus JRGZ, 49, 2001
- Nicolae GUDEA, *Der Untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et Litus Moesiae Inferioris (86-275 n. Chr.)*, RGZM, 52, 2005, p. 319-566
- Nicolae GUDEA, *Așezări rurale în Dacia romană (106 – 275 p. Chr.). Schiță pentru o istorie a agriculturii și satului daco-roman*, Editura Primus, Oradea, 2008
- Nicolae GUDEA, Thomas LOBÜSCHER, *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meer*, Mainz am Rhein, 2006
- Mihai IONESCU, Gheorghe PAPUC, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Ex Ponto, Constanța, 2005
- Aldo LUISI, Nicoletta F. BERRINO, Carmen et error. *Nel bimillenario dell'esilio di Ovidio*, Edipuglia, Bari, 2008 (*Quaderni di «Invigilata lucernis»* 36)
- Sergiu MATVEEV, *Procesele etno-culturale din spațiul carpato-nistorean în secolele II-XIV. Istoriografia sovietică*, Pontos, Chișinău, 2009
- Philip MATYSZAK, *Fiii lui Caesar. Prima dinastie a Romei imperiale*, traducere de Alina ȚIGĂU, Editura BIC ALL, București, 2009
- Lucrețiu MIHAILESCU-BÎRLIBA (coord.), *Structuri etno-demografice la Dunărea de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009 (*Antiqua et Mediaevalia. Studia*)
- Vasile MOGA, *Creștinismul la Apulum și în teritoriul său (secolele III-X)*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2007
- Claudio MORESCHINI, *Istoria filosofiei patristice*, traducere de Alexandra CHEȘCU, Mihai-Silviu CHIRILĂ și Doina CERNICA, Polirom, Iași, 2009
- Sergiu MUSTĂȚĂ, *Protecția patrimoniului arheologic. Studiu comparativ: legislația Republicii Moldova și Statelor Unite ale Americii*, Pontos, Chișinău, 2008
- Eduard NEMETH, *Die militärischen Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien unter Trajan und Hadrian*, extras din *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28. September – 1. Oktober 2006)*, Herausgeber: Ioan PISO, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008, 377-396
- Sorin PALIGA, Eugen S. TEODOR, *Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă vedere de la Dunărea de Jos*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2009
- Mihaela PARASCHIV, Claudia TĂRNĂUCEANU (editori), *Hereditas Antiqua*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009
- Ioan PISO (Hrsg.), *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28. September – 1. Oktober 2006)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008

- Alexandru-Florin PLATON, Bogdan-Petru MALEON, Liviu PILAT (ed.), *Ideologii politice și reprezentări ale puterii în Europa*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2009
- Alexandru-Florin PLATON et Teodor NICOARĂ (éds.), *Fernand Braudel, la «nouvelle histoire» et les Annales en Roumanie. Interférences historiographiques franco-roumaines*, Cluj-Napoca, 2009 (*Biblioteca de antropologie*)
- Walter POHL, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages. Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*, edited by Cristina SPINEI and Cătălin HRIBAN, București-Brăila, 2008
- Emilian POPESCU și Adrian MARINESCU (ed.), *Sfântul Vasile cel Mare. Închinare la 1630 de ani*, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2009 (*Studia Basiliana* 2)
- Carlo PRATO, *Scritti minori*, a cura di Pietro GIANNINI e Saulo Delle DONNE, Congedo Editore, Galatina (Le), 2009
- Dumitru PROTASE, Nicolae GUDEA, Radu ARDEVAN, *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla. Aus der Militärgeschichte des römischen Dakien. Das römische Binnenkastell von Gherla*, Timișoara, 2008 (*Bibliotheca Historica et Archaeologica Bantica* XLVI)
- Ioan RĂMUREANU, *Persecuția împăratului Iulian Apostatul împotriva creștinismului*, ediție îngrijită și prefată de Vasile BÎRZU, Editura Anastasia, Sibiu, 2009
- Viorica RUSU-BOLINDEȚ, *Ceramica romană de la Napoca*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2007 (*Bibliotheca Musei Napocensis* XXV)
- Marta SORDI, *Sant'Ambrogio e la tradizione di Roma*, Roma, 2008 (*Studia Ephemeridis Augustinianum* 111)
- Atalia ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU, *Religia militarilor din Dacia romană*, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2009
- Nicola TREVET, *Commento all'Oedipus di Seneca*, edizione critica a cura di Alessandro LAGIOIA, Edipuglia, Bari, 2008 (*Quaderni di «Invigilata lucernis»* 35)
- Paul VEYNE, *Sexualitate și putere în Roma antică*, prefată de Lucien JERPHAGNON, traducere din franceză și note de Gabriela CREȚIA, Humanitas, București, 2009
- Johannes Alexander van WAARDEN, *Writing to Survive. A Commentary on Sidonius Apollinaris Letters Book 7, 1, The Episcopal Letters 1-11*, Boekenmaker.nl, Krommenie, 2009
- Aurel ZANOCI, Tudor ARNĂUT, Mihai BĂȚ (editori), *Studia Archaeologiae et Historiae Antiquae. Doctissimo viro Scientiarum Archaeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*, Chișinău, 2009
- Petronel ZAHARIUC (editor), *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2009 (*Documenta*)
- *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis. The Acts of the International Symposium at the Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area „Holy Apostle Andrew”, Ovidius University, 27 November 2007*, Constanța, 2009 (*Pontica Christiana* 1)
- *Monedă și comerț în sud-estul Europei, III*, Sibiu, 2009 (*Bibliotheca Brukenthal* XXXIX)